İLK İNSANDAN SELÇUKLU'YA ANADOLU UYGARLIKLARI VE ANTİK ŞEHİRLER

SELÇUK GÜR

Alfa Yayınları **1844**
İnceleme - Araştırma **32**

İlk İnsandan Selçuklu'ya
ANADOLU UYGARLIKLARI VE ANTİK ŞEHİRLER

Selçuk Gür

I. Basım : Kasım 2007
ISBN : 978-975-297-948-2

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Yayın Koordinatörü ve Editör Rana Gürtuna
Pazarlama ve Satış Müdürü Vedat Bayrak
Yayına Hazırlayan Esen Gür
Tasarım ve Uygulama Nevruz Kıran Öksüz
Fotoğraflar Mustafa Mutlutürk, Orhan Atvur, Rasim Özgürel, Akan Atila
Çizimler İclal Gür

© 2007. ALFA Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Yayıncısından yazılı izin alınmadan kısmen ya da tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Tel: (212) 674 9723 Faks: (212) 674 9729

Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu 34410 İstanbul, Turkey
Tel: (212) 511 5303 - 513 8751 - 512 3046 Faks: (212) 519 3300
www.alfakitap.com
info@alfakitap.com

İÇİNDEKİLER

ANADOLU PREHİSTORYASI 1
Paleolitik Dönem 2
Mezolitik Dönem 4
Neolitik Dönem 5
Bronz Çağ Dönem 9

HİTİT UYGARLIĞI 12
Kutsal Kitapta Hititler 13
Eski Krallık Dönemi ve Krallar 13
Büyük Krallık Dönemi ve Krallar 15
Geç Hitit Dönemi (M.Ö. 1200-650) 23

URARTU UYGARLIĞI 24
Kaya Kapıları 27
Urartu Seramiği 28
Urartu Maden İşleri, Kazanlar, Kemerler 28

FRİG UYGARLIĞI (PHRYG) 30
Dil ve Yazı 32
Din 33
Mimari 33
Ağaç İşçiliği 33
Madeni Eşyalar 33
Kaya Anıtları, Kült Merkezleri 34
Kaya Sunakları 34

LİDYA UYGARLIĞI (LYDIA) 35

HELEN UYGARLIĞI (YUNAN) 38
Şehir Devleti 39
Şehirlerin Kuruluşu 40
Nüfus ve Halk 41
Topografya 41
Şehri Oluşturan Yapılar 42
Ion Nizamı 51

Korint Nizamı ... 53
İbadet ... 54
İnşaat Teknikleri ... 55
Tiyatronun Kaynağı ... 58
Propylaion ... 68
Nekropolis ... 65
Helen Heykeltıraşi Sanatı ... 67
Seramik ... 76
Numismatik ... 80

ROMA UYGARLIĞI ... 87
Mimari ... 88
Heykeltıraşi ... 90
Seramik ... 91
Sikke ... 92

BYZANS UYGARLIĞI ... 96
Kuruluş ... 96
Tarihçe ... 96
Haçlı Seferleri ... 103
Byzans Sanatı ... 106
Hıristiyan İkonografisi ... 115
Mucizeler ... 120
Ünlü Azizler ... 127
Kiliselerdeki Betimlemeler ... 128
Mozaik Sanatı ... 130
Hagia Sophia Mozaikleri ... 130
Chora Kilisesi Mozaikleri ... 132
Betimlemeler ... 133
Fresk Sanatı ... 135
Chora Kilisesi (Kariye Camii) Freskleri ... 136
Kapadokya Kiliseleri Freskleri ... 137
Göreme Açık Hava Müzesi ... 138
Diğer Kapadokya Kiliseleri ... 141

ANADOLU'DA ÖNEMLİ ANTİK KENTLER ... 145
Çatalhöyük ... 145
Hattuşaş ... 148
Alacahöyük ... 152
Troia (Truva) ... 153
Assos ... 157
Pergamon ... 160
Yapılar ... 166
Asklepion ... 174
Asklepion'un Tarihçesi ... 175
Asklepion'un Yapıları ... 176
Sardes ... 180
Klaros ... 182
Ephesos ... 183
Mimari Yapılar ... 190
Ephesos'un Sosyal Hayatı ... 208
Şehrin Yönetimi ... 208
Metropolis ... 210
Şehrin Mimari Yapıları ... 211
Nysa ... 213
Aphrodisias ... 215
Şehrin Anıtları ... 216
Hierapolis ... 220
Şehrin Yapıları ... 221
Milet ... 225
Şehrin Yapıları ... 230
Priene ... 234
Didyma ... 244
Herakleia Am Latmos ... 247
Iasos ... 249
Şehir Yapıları ... 250
Mylasa ... 252
Labranda ... 253
Halikarnassos ... 254
Mausoleion ... 258
Knidos ... 259
Şehirde Yaşamış Ünlü Kişiler ... 263
Kaunos ... 263
Şehrin Yapıları ... 264
Lykia (Likya) ... 266
Hıristiyanlık ve Kiliseler ... 272
Xanthos ... 273
Letoon ... 278
Patara ... 281
Şehrin Yapıları ... 282
Kekova (Kekube) / (Dolichiste) ... 284
Simena (Kale) ... 284
Theimussa (Üçağız) ... 285
Myra ... 286
Andriake / Myra (Çağağzı / Demre) ... 288
Olympos (Korykos) ... 288
Chiemera (Yanartaş) / Bellerophontes Efsanesi ... 291
Phaselis ... 293
Termessos ... 299
Mimari Yapılar ... 302
Perge ... 306
Şehrin Yapıları ... 312
Perge'de Demos ve Tacitos (M.S. 275/76) Kitabeleri ... 320

Aspendos 323
Şehrin Yapıları 325
Side 328
Şehrin Yapıları 331
Kutsal Alan: Apollon ve Athena Tapınakları 333
Anemurion 334
Diocaesareia / Olba 337
Antiocheia (Antakya) 339
Müzeden Seçilmiş Bazı Mozaikler 344
Zeugma 348
Kazılarda Bulunan Eserler 349
Kommagene / Tümülüs 354
Nemrut Dağı Tapınak Mezarındaki Büyük Kült Yazıtı 358
Byzans Dönemi Sonuna Kadar Önemli Tarihler 368

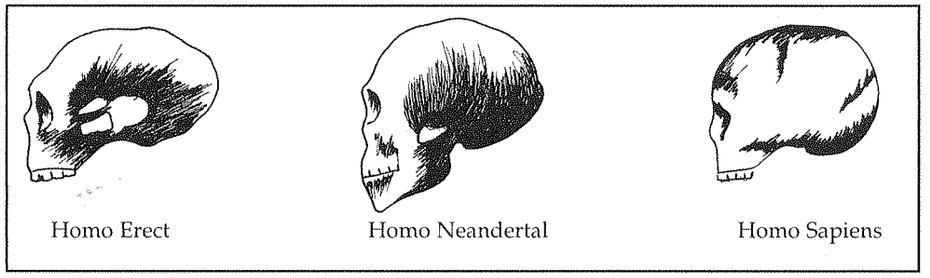
KAYNAKÇA 373

ANADOLU PREHİSTORYASI

Prehistorya, Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönemler olmak üzere genelde üç bölümde incelenir. Bu bölümler de kendi içlerinde alt, orta ve üst şeklinde bölümlere ayrılırlar.

Prehistorik dönemde fizyolojik yönden farklılık gösteren dört ana insan türüne rastlanılır: Homo Habilis, Homo Erectus, Homo Neandertal ve Homo Sapiens. (Şekil: 1)

Bu insan türleri arasında hakkında en az bilgiye sahip olduğumuz tür Homo Habilis'tir. Bu insan türünün Güney/Doğu Afrika'da yaşadığı ve burada iki ayağının üzerine kalkan ilk insan olduğu varsayılmaktadır. Diğer üç insan türü hakkında yeterli bilimsel malzeme bugün dünya müzelerinde sergilenmektedir. Homo Habilis'in ilk kez ortaya çıkışı 2.800.000, Homo Erectus'un ilk kez ortaya çıkışı 1.800.000 yıl, Homo Neandertal insanın ilk kez ortaya çıkışı 100.000 yıl, Homo Sapiens insan türünün ilk kez ortaya çıkışı ise 75.000 yıl öncesine ta-

Şekil 1) İnsan Türleri (soldan itibaren)

rihlendirilmektedir. Anadolu'da Homo Habilis hariç diğer üç insan türüne ait buluntular mevcuttur.

İnsanın dünyaya yayılışı Homo Erèctus türü ile gerçekleşmiştir. 1.500.000 yıl ile 1.000.000 yıl arasında Homo Erectus insan türü, Çin'in doğusunda, Java Adası'nda, Avustralya'da, Kuzey Afrika'da, İspanya'da ve Anadolu'da yaşamıştır. Bu bölgelerde yapılan bilimsel araştırmalar sonucu bulunan taş aletler bu yayılışı belgelemektedir. Anadolu'da İstanbul/Küçük Çekmece yakınlarındaki Yarımburgaz Mağarası buluntuları da bu döneme aittir.

100.000 yıl öncesinde ortaya çıkan Homo Neandertal insan türüne ait buluntulara ise Akdeniz kıyılarında, Kırım'da Aral Gölü dolaylarında, Çin'de ve yoğun bir şekilde de bugünkü Avrupa ülkelerinde rastlanılmıştır. Bu insan türünün yok oluşu bazı bilim adamlarına göre 40.000 yıl öncesi, bazı bilim adamlarına göre ise 12.000 yıl öncesidir. Bu insan türüne ait buluntulara Anadolu'da Antalya yakınlarında Karain, İstanbul yakınlarında Gümüşdere, Kefken, Adıyaman'da da Şehramuz'da rastlanılmıştır. Bu döneme ait en çok bilimsel malzeme Antalya'daki Karain Mağarası kazılarında ortaya çıkmıştır.

75.000 yıl öncesinde ortaya çıkan Homo Sapiens ise tüm dünyaya yayılmıştır.

Paleantrologlar ve Prehistoryacılar, Prehistorik kalıntıları tarihlerken daha çok Carbon 14 veya Potasyum Argon yöntemine başvurmaktadırlar. İlk kez 1946 yılında W.F. Libby tarafından uygulanan Carbon 14 yöntemiyle, yaşamını yitirmiş canlıların kalıntılarının içindeki radyoaktif karbon miktarı sayılmakta ve bulunan sayı her yıl için ikiye katlanmaktadır. Böylece kalıntının yaşı hesaplanabilmektedir. Bu yöntem, canlıların öldüğü andan itibaren her yıl bünyesinde bulundurduğu radyoaktif karbon miktarının yarısını kaybetmesi ilkesine dayanır. Carbon 14 metoduyla yapılan tarihlendirmelerde en fazla binde beşlik bir sapma olabilmektedir.

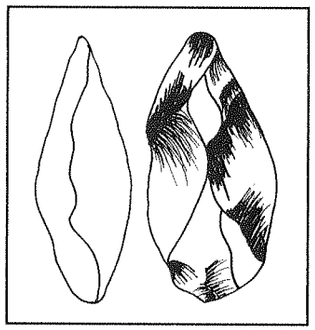
İnsan türünün 2.800.000 yıl öncesinden günümüze kadar geçirdiği fiziksel evrime karşın, insanın kültürel evrimi 1.800.000 yıl öncesinde başlamaktadır. Yani bir anlamda kültürel evrim Homo Erectus ile başlamaktadır.

Paleolitik Dönem

Paleolitik dönem; Alt Paleolitik 1.800.000-100.000, Orta paleolitik 100.000-40.000, Üst paleolitik ise 40.000-10.000 yıllarını kapsamaktadır.

Bilim adamlarının deniz kıyılarında yaptıkları araştırmalarda buldukları fosiller, yiyecek artıkları, Paleolitik dönem insanını belirli dönemlerde sıcak ve soğuk dönemler geçirdiğini, bu sıcak ve soğuk döneme göre kuzey ve güney yarımkürede dağıldıklarını göstermektedir

Paleolitik dönem içindeki soğuk dönemler Günz, Mindel, Riss ve Würm buzul dönemleri olarak sıralanmaktadır. Bu buzul dönemleri arasında 60-90 bin yıllık zaman dilimleri, sıcak dönem olarak anılmaktadır. En son buzul dönemi 10.000 yıl öncesinde Würm buzul dönemi ile sona ermiş ve son sıcak dönem başlamıştır.

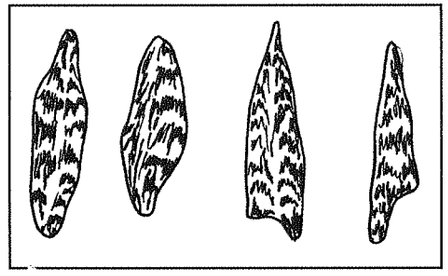

Şekil 2) Paleolitik Taş Alet

Paleolitik dönemin karakteristikleri: Bu dönemde insanın geçim kaynağı avcılık ve toplayıcılıktır. İnsanlar doğada ne buldularsa yemişler, toprağa kazdıkları çukurlarla, kuvarz veya çakmak taşından yaptıkları aletlerle avlanmışlardır. Genellikle mağaraların önlerindeki giriş kısımlarında yaşamışlardır.

Paleolitik dönem buluntuları bulundukları yerlerin isimleri ile adlandırılarak;

Abbevilien,
Acheulien,
Clactonien,
Tayacien (alt paleolitik kültürleri)
Mousterien (orta paleolitik kültürleri)
Perigordien
Aurignocien
Solutrien,
Magdelenien (üst paleolitik kültürleri) olarak tanımlanmaktadırlar.

Şekil 3) Paleolitik Obsidiyen Alet

Bu kültürlere ait bazı mağara duvarlarında av büyüsü olarak çizilmiş resimlere rastlanmıştır. Bu döneme ait mağara resimleri arasında en önemlileri Avrupa'da İspanya ile Fransa arasında yer alan Pirene dağlarındaki mağaralarda bulunmuştur. Anadolu'da ise bu döneme ait mağara resimlerine Antalya ili sınırları içindeki Öküzini ve Beldibi Camızlı mağaralarında rastlanmıştır.

Üst Paleolitik dönemde taş aletlerin yanı sıra (Şekil: 2), obsidiyen (Şekil: 3) tahta, kemik ve boynuzdan da alet yapıldığı görülmektedir.

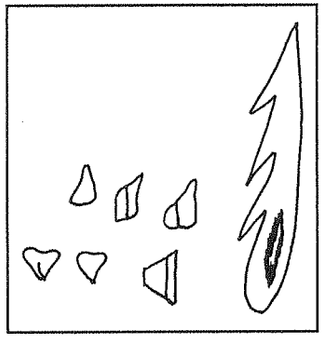
Anadolu'da Paleolitik buluntuların tespit edildiği belli başlı merkezler:
Bilecik, Soğanlıdere (Kayseri)

Pirun (Adıyaman)
Etiyokuşu, Dereköy, Ludumlu, Gölbaşı, Keçiören (Ankara)
Dülük, Kartal (Gaziantep)
Tepeköy (Samsun)
Yarımburgaz, Pendik (İstanbul)
Beldibi, Öküzini, Camızlı, Karain (Antalya)

Tartışmasız en önemli buluntular Antalya Karain'de gün yüzüne çıkarılmıştır. 1946 yılından bu yana bu mağarada yapılan kazılarda Carbon 14 metoduyla M.Ö. 39000 yılına tarihlendirilen neandertal insanın kafatası parçası, yemek artıkları ve kullandığı çok sayıda kesici, delici, kazıyıcı taş aletler bulunmuştur.

Mezolitik Dönem

Orta taş devri veya geçiş dönemi olarak da adlandırılan bu dönem Güney Avrupa'da, Mezopotamya'da, Mısır'da ve Anadolu'da farklı zaman süreçleri arasında görülmektedir. Genellikle M.Ö. 12000-5000 yılları arasına tarihlendirilirken, son bilimsel araştırmalara göre Anadolu'da M.Ö. 14000-9000 yılları arasını kapsamaktadır.

Şekil 4) Mezolitik Taş ve Kemik Aletler

Bu dönemde Würm buzul döneminin sonu gelmektedir. Buzullar yavaş yavaş erimiş ve buna paralel olarak deniz seviyesi yükselip doğanın dengesi değişmiştir. İklim şartlarındaki bu değişiklik, bitki örtüsünde de değişimlere neden olmuştur. Bunun sonucunda da daha önce sadece et ile beslenen insanlar bu dönemde etin yanı sıra kök gibi bitkisel ürünler ve su ürünleri tüketmeye başlamışlardır.

Obsidiyen taşından (volkanik cam) yapılmış ok uçları, çakmak taşları, tek ve çift taraflı baltalar bu dönemin karakteristik aletleridir. Obsidiyen taşı en geniş biçimde bu dönemde kullanılmıştır. Buluntu yerleri dikkate alındığında obsidiyenin ticari bir mal olarak takas için de kullanıldığı söylenebilir.

Mezolitik dönem aletleri, paleolitik dönem aletleri ile karşılaştırılırsa, bunların daha küçük boyutlarda üretildikleri kesindir (Şekil: 4). Üretilen aletler üzerinde ilk kez bu dönemde bazı süslemelerin yapıldığı, aletlerin üzerine çentikler kazındığı göze çarpar.

Köpek ve keçi bu dönemde ehlileştirilmiştir. Bu dönemin sonlarına doğru bazı bölgelerde ilk tarım izlerine rastlanılmıştır. Su geçirmeyen ilk toprak kaplar da bu dönemde üretilmiş, dönemin insanları mağara ağızları yanı sıra dere kenarlarında yaşamışlardır.

Anadolu'da bu döneme ait buluntu vermiş merkezlerin başında Antalya yakınlarındaki Öküzini Mağarası, Samsun'da Tepeköy, Konya yakınlarındaki Pınarbaşı, Burdur-Isparta arasında Baladız, Gelibolu'da Ören, İstanbul'da Şile yerleşim yerleri gelmektedir.

Neolitik Dönem

Pek çok bilim adamı, insanlığın geçirdiği bu zaman sürecini gerçek bir devrim olarak nitelemektedir. İnsanlar bu dönemde yerleşik düzene geçmişler, köyler kurmuşlar, tarım ürünlerini ekip biçmişler, buğday, arpa, yulaf gibi tahıl ürünlerini yetiştirmişler, onları depolayabilmişler, avlanamadıkları sürelerde depoladıkları ürünlerle beslenmişlerdir. Yaklaşık bir milyon yıla yakın süre boyunca sadece avlayıcı ve toplayıcı olan toplum, bu dönemde çok hızlı bir gelişim göstererek yaklaşık 6-7 bin yıl içinde olağanüstü bir gelişim göstermiştir. "Neolitik devrim" denmesinin gerçek nedeni belki bu olağanüstü gelişimin, toplumun ekonomik yapısının çok kısa bir süreçte değişmiş olmasındandır.

Neolitik dönem çeşitli bölgelerde değişik zamanlarda değişik şekillerde ortaya çıkmıştır. Ancak yeryüzünde ilk neolitik kültür Anadolu'da ortaya çıkmış, M.Ö. 11000 yıllarında başlamış, Kalkaolitik Çağ'a (M.Ö. 5500), Kalkaolitik Çağ'ın da bazı prehistoryacıların belirttiği gibi Neolitik döneme girdiği kabul edilirse, M.Ö. 3000'e, yani Bronz Çağ başlangıcına kadar devam etmiştir.

Özellikle Güneydoğu Anadolu'da yapılan bilimsel kazılar sonucu neolitik süreç iki ayrı döneme ayrılmıştır. Bunlardan ilki Akeramik Neolitik (seramiksiz Neolitik) olup M.Ö. 12000- 6500 yıllarını kapsamaktadır. Diğeri ise seramiğin üretildiği ve yaygın biçimde kullanıldığı neolitik dönem olup, M.Ö. 7000/6500-3000 yılları arasını kapsamaktadır.

Akeramik Neolitik (Seramiksiz Neolitik)

Akeramik Neolitiğin belli başlı merkezleri; Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü, Urfa yakınlarındaki Nevali Çöri ve Göbeklitepe'dir. Buluntu yerlerinin de gösterdiği gibi Akeramik Neolitik Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkmıştır.

Bu yerleşim merkezlerinde kazılar sonucu ortaya çıkarılan kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla insanlar dörtgen planlı evler inşa etmişlerdir. Bu evler tek bir odadan ibaret olmayıp yiyecek sakladıkları kiler, yatak odası gibi çok bölümlü yapılar şeklindedir. Önceleri arazide dağınık şekilde bulunan bu yapıların Akeramik dönem sonuna doğru yan yana dizilerek belirli bir plan dahilinde köy oluşturdukları tespit edilmiştir. Göbeklitepe'de bulunan dikdörtgen planlı büyük bir yapının bir ölü kültüne ait bir tapınak olduğu kanaati hasıl olmuştur.

Bu yapı arkeologlar tarafından yeryüzündeki ilk büyük yapı olarak nitelenmiş ve M.Ö 11600 yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Terrazo zeminli (Bir tür kireç taşı karışımlı sert zemin) bu yapının iç bölümünde üzerlerinde hayvan kabartmaları olan iki adet monolit bulunmuştur.

Göbeklitepe'de kazıyı yöneten Prof. Schmied burayı tarım ekonomisinin doğduğu çekirdek bölge olarak nitelemekte ve ziraatın buradan doğuya, batıya ve sonra tüm dünyaya yayıldığını söylemektedir.

Akeramik Neolitik'te bulunan mezarlar evlerin zemini altındadır ve ölü mezara cenin pozisyonunda konur. Dönemin sonuna doğru ölüler evin tabanına değil, ev dışında mezarlık olarak adlandırılan bir başka yere gömülmüşlerdir. Çayönü'nde bulunan bir mezar odasında çok sayıda bulunan kafatasları, insan başlarının ayrı, iskeletlerinin ayrı yerlere gömülmüş olduklarını göstermektedir.

Alet olarak kullanılan ve boyları 15 cm.yi geçmeyen taşların tüm yüzeyleri sürtülerek perdahlanmış, parlatılmıştır. Süs eşyası olarak kullanılan boncuklar ve gerdanlıklar, çeşitli taşlardan ilk kez bu dönemde yapılmıştır.

Tarımla elde edilen arpa, buğday, darı, yulaf, çavdar, mercimek gibi tahıllar ve baklagiller, beslenme paketini oluşturmaktadır. Üretilen bu tahıllar taş dibeklerde ezilerek un haline getirilmiştir.

Evcil hayvanların sayısı bu dönemde artmış, köpekten sonra ilk ehlileştirilen domuz, ardından koyun, keçi ve sığır, devamlı besledikleri ve ihtiyaç duydukları zaman kesip etini yedikleri hayvanlar olmuştur.

Bu dönemin en büyük ticari metası obsidiyen taşı ve deniz kabuklarıdır. Obsidiyen taşı alet olarak şekillendirilirken, deniz kabukları süs eşyası olarak kullanılmıştır.

Seramikli Neolitik Dönem

Zaman olarak M.Ö. 7000-3000 arasını kapsayan bu dönemin yerleşim yerlerinin çoğunluğu Orta Anadolu ve Göller Yöresi'ndedir. Çatalhöyük, Can Hasan, Aşıklı höyük, Ilıcapınar, Yılan höyük, Alan höyük, Hacılar en önemli yerleşim yerlerinden bazılarıdır.

Biri diğerine bitişik ama ayrı ayrı planlanmış dörtgen planlı, düz damlı evler, kerpiç ağaç ve kamış kullanılarak inşa edilmişlerdir. Başlangıçta belirli bir yerleşim planı göstermeyen bir araya toplanmış, kümelenmiş bir görüntü sergileyen bu evlerin neolitiğin son evresine doğru bir avlu etrafında yerleştirildikleri görülür. Bu avlu muhtemelen ehlileştirip yetiştirdikleri hayvanları korumak içindir. Evlerin içine damdan açtıkları bir açıklıktan girilmektedir. Bu açıklık hem kapı görevi görmekte ve hem de evin aydınlanmasını sağlamaktadır. Evlerin ortalama büyüklükleri 20-30 metrekaredir. Evlerin içinde kenarları yükseltilmiş dörtgen ocaklar, duvarların ön kısımlarında taban döşemesinden yüksekliği 10-30 cm arasında değişen sekiler ve duvar içinde nişler bulunmaktadır. Evlerin tabanları ve duvarları son derece düzgün sıvalıdır. Bazı evlerde sıvaların üst üste yapıldığı görülmüştür. Sıva üzeri beyaza boyanmış, üzerine de kırmızı, sarı ve siyah renkli resimler yapılmıştır. Bu resimler Paleolitik dönem insanının mağara duvarlarına yaptığı resimlerin bir gelenek olarak devamıdır. Konular aynıdır; inanç olarak avın bereketi için yapılan resimlerdir. Kutsal sayılan hayvanların avı ile ilgilidir. Neolitik dönemin sonlarına doğru ise av sahneleri azalmış, bunların yerine balıkçıl, akbaba gibi kuş motifleri ve geometrik desenler ortaya çıkmıştır.

Ölüler devrin başında evin tabanına cenin pozisyonunda gömülürken, daha sonraki dönemde ölünün mezarı evin dışında bir yere konmuştur. Kazılarda bulunan mezarlarda kemikten yapılmış aletler, renkli taşlar, deniz kabuklarından yapılmış kolyeler, tahta kaplar, taştan el baltaları, topuz başları gibi mezar hediyeleri bulunmuştur. Reenkarnasyon ile bağlantılı olarak ölülerin mezarlarına hediye koyma geleneği daha sonraları asırlar boyu, tek tanrılı dinlerin ortaya çıkışına kadar devam etmiştir.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de seramiğin yoğun biçimde günlük hayatta kullanılmasıdır. Çanak çömleğin yapıldığı kil önce pisliklerinden arındırılmış, daha sonra elle şekillendirilmiş ve güneşte kurutulmuş, daha sonra ise fırında pişirilerek sertleştirilmiştir. Önceleri açık renkli, daha sonraları koyu renkli (siyah-gri), devrin sonuna doğru ise parlak yüzeyli kırmızı renkte ve üzerinde kilim desenine benzer geometrik motifler bulunan kap-kacak üretilmiştir. Kap-kacağın kırmızı renkte ve desenli olması Neolitik insanının çömlekçilik tekniğinde belirli bir gelişim gösterdiğinin işaretidir.

Bu dönemin ilginç olan ilklerinden birisi de pişmiş topraktan yapılmış tanrıça heykelcikleridir. Ana tanrıça şişman, iri göğüslü, geniş kalçalı olarak betimlenmiştir. Büyüklükleri 5-15 cm arasında değişmektedir. Doğurganlığın, bereketin ve gücün sembolüdür. Şişmanlığı doğurganlığını, iri göğüsleri bereketi, oturduğu koltuğun iki kenarında görülen parslar gücünü, onun doğaya, hayvanlar âlemine hâkimiyetini göstermektedir. Onun bu özellikleri daha sonraki dönemlerde kavimlerden kavimlere geçmiş, sadece isim ve şekil değiştirmiştir. İsmi daha sonraki uygarlıklarda Hititlerde Hepat, Friglerde Kybele, Helen dünyasında ise Artemis olmuştur.

İlk kez ortaya çıkan, pişmiş topraktan yapılmış mühürler de insanda mülkiyet kavramının bu dönemde ortaya çıktığını göstermektedir.

Kalkaolitik Dönem (M.Ö. 5500- 3000)

Bakır ve taş devri olarak da nitelenir. Birçok bilim adamı tarafından neolitiğin son dönemi olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Bu dönemde Neolitik dö-

nem yerleşimlerinin nüfusu artmış, köyden kent oluşumuna geçilmiştir. Üç dönem içinde incelenebilir;

İlk dönem zengin süslemeli seramikleri ile tanınır. Anadolu'da bu döneme ait en güzel buluntular Hacılar, Sakçagözü, Malatya'daki Değirmendere, Mersin yakınlarındaki Yumuktepe, Elazığ yakınlarındaki Tülintepe kazılarında bulunmuştur. Seramikler parlak kırmızı renklidir. Küçük kap-kacak yanı sıra tahıl depolamaya yarayan büyük kaplar üretilmiştir.

Orta döneme ait buluntu veren merkezlerin başında ise Burdur yakınlarındaki Hacılar, Yozgat yakınlarındaki Alişar ve Çadırhöyük, Can Hasan, Niğde yakınlarındaki Köşkhöyük, İznik yakınlarındaki Ilıpınar, Malatya yakınlarındaki Aslantepe ve Elazığ yakınlarındaki Tülintepe gelir. Bu dönemin seramikleri koyu renkli ve parlak cidarlıdır. Bezeme motifleri hayli basit olup seramik yüzeyinde az yer kaplarlar. Bazı seramiklerin üzerinde ise geometrik motiflerin kazınmış olduğu görülür.

Kalkaolitik dönemin son safhasına ait buluntu veren en önemli merkezler ise Beycesultan, Norşuntepe, Arslantepe ve Alacahöyük'tür. Gri, siyah, kahverengi renkteki seramiklerin üzerinde değişik geometrik motifler yanı sıra kazınarak yapılmış motifler, zigzaglar, kırık çizgiler vardır. Küçük kâseler yanı sıra büyük boyda tahıl muhafaza kapları da üretilmiştir.

Kalkaolitik boyunca seramik yapımı kullanılan alanlara göre form kazanmış ve kaplar belirli büyüklükte üretilmişlerdir. Kapların süslemesinde bu dönemde kök boya yerine metal oksitler kullanılmıştır.

Mimaride Mezopotamya'dan gelen bir mimari plan tapınak yapımını şekillendirmiştir. Dikdörtgen bir yapının iki tarafında sıralanan üç bölümlü mekânlar planı oluşturmaktadır. Bu mimari tarzının en güzel örneği Malatya yakınlarındaki Değirmentepe kazısında ortaya çıkarılmıştır. Ev yapımında ise evlerin bir avlu etrafında sıralandıkları görülür.

Tarımsal üretimin yanında hayvancılık önem kazanmıştır. Mühürcülük, takı işçiliği bir zanaat haline gelmiştir. Orta kalkaolitik'ten itibaren de bakır işlenmiş, döküm olarak bakırdan baltalar, iğneler yapılmıştır

Erken ve Orta Neolitik dönemdeki pişmiş topraktan yapılmış tanrıça figürinlerinin yerini bu dönemde cinsel organları özellikle belirtilmiş, boyları en fazla 20 cm.yi geçmeyen, fazla şişman olmayan, bazıları ayakta duran bazıları yerde yatan heykelcikler almıştır.

Bronz Çağ Dönemi

Erken, Orta ve Geç Bronz Çağ olarak üç bölümde incelenir.

Erken Bronz Çağ (M.Ö. 3000-2500)

En önemli merkezler: Troia I (Çanakkale), Demircihöyük (Eskişehir), Arslantepe (Malatya), Karataş (Elmalı), Norşuntepe (Keban), Pulur (Elazığ), Alişar (Yozgat), Alacahöyük (Çorum), Beycesultan (Uşak), Tilkitepe (Samsun), Eskiyapar (Çorum), Mahmatlar (Amasya), Horoztepe (Erbaa), Hasanoğlan (Ankara), Kültepe (Kayseri) ve Karaoğlan (Afyon)

Bu döneme Bronz Çağ denmesinin nedeni bakırın kalay ile karıştırılıp bronz adı verilen karışımın elde edilmesi ve bu karışımdan çeşitli silahlar, kaplar, takılar yapılmış olmasıdır.

Bronz kullanımının yanı sıra asil metal olan altın, gümüş ve bunların karışımından oluşan elektrondan da çeşitli araç gereç ve takı üretilmiştir.

Bu dönemin evleri yan yana birbirlerine bitişik olarak inşa edilmişler ve oluşturdukları yerleşim yerinin etrafı bir sur duvarı ile çevrilmiştir. Evler megaron planlı olup duvarlarının alt kısmı taştan, üst kısımları ise kerpiçten yapılmıştır. Her evin içinde oturma sekileri ve bir ocak yeri bulunuyordu.

Dönemin insanlarının geçim kaynağı tıpkı Kalkaolitik dönemde olduğu gibi tarım ve hayvancılıktı. Ancak bu uğraşların yanına bu dönemde ticaret ve metal işçiliği eklenmiştir.

Metal işçiliği ile ürettikleri çeşitli araç ve gereci ihraç etmişlerdir. Mezopotamya'da ve Suriye'de Anadolu'daki Bronz Çağ merkezlerinde görülen metal araç gereçlere rastlanılmıştır.

Ölü gömme gelenekleri: Ölüyü ikamet ettikleri yerin dışında bir yerde Pitos adı verilen büyük küpler içine veya bir mezar odasına gömmüşler, ölüyü gömmeden kurban kesmişler ve ölü için cenaze törenleri düzenlemişlerdir. Mezara ölünün bir sonraki yaşamı için altından, gümüşten, elektrondan, kıymetli taşlardan yapılmış mezar hediyeleri koymuşlardır. Alacahöyük ve Horoztepe'de bulunmuş olan mezarlarda çok kıymetli zengin mezar hediyeleri bulunmuştur. Bütün bu mezar hediyeleri reenkarnasyona olan inancı göstermektedir.

Bu dönemin en önemli teknolojik buluşu tekerlekli arabanın icadıdır. Bu icat sayesinde ürettikleri malları kendi şehirlerinden daha uzaklara götürüp onlarla ticaret yapabilme olanağına sahip olmuşlardır. Bir diğer önemli buluş ise çömlekçi çarkıdır. Çömlekçi çarkı ile üretilen seramiklerde bir standardizasyona ulaşmışlar, seramik üretimi bir sanayi kolu haline gelmiştir.

Orta Bronz Çağ (M.Ö. 2500- 2000)

Bu dönemde Anadolu'da şehircilik, mimari, çömlekçilik ve heykeltıraşi sanatı büyük gelişim gösterir. İlk kez bu dönemde bronzdan çok sayıda heykelcikler yapılmıştır. Heykel yapımında bronz ve elektron birlikte kullanılmıştır; örneğin tanrıçanın göğüsleri elektrondan yapılmıştır. Bronzdan güneş kursları, üzerleri gümüş kakmalı geyik heykelleri yapılmıştır.

Çömlekçilik adeta bir endüstri kolu haline gelmiştir. Kırmızı renkli seramikler koyu renkli bezemelerle süslenmiştir. İlk kez bu dönemde gaga ağızlı tek kulplu seramikler ortaya çıkmıştır. Bunlar yanı sıra insan yüzü formlu kaplar, bronz taklidi vazolar üretilmiştir.

Şehirler bu dönemde beyler tarafından yönetilmiştir. Diğer bir deyişle bir bey veya sülale tüm şehre ve halka sahiptir. Gerçek anlamda ilk kez bu dönemde yönetenler ve yönetilenler ortaya çıkmıştır. Bronz Çağ yerleşmelerinde bulunan mühürler yönetenlerin varlığının bir kanıtıdır. Troia II-IV, Alişar, Alacahöyük, Kültepe, Maşathöyük, Horoztepe, Bozhöyük, Gözlükule, Beycesultan bu dönemin önemli merkezleridir.

Bu dönemde Anadolu'nun ismini bildiğimiz en eski sakinleri Hattilerdir. Hatti sözcüğüne ilk kez Mezopotamya kaynaklarında M.Ö. 2350-2150 yılları arasında hükümran olmuş Akad döneminde rastlanmaktadır. Küçük beylikler halinde yaşayan Hatti beylikleri, Asur ticaret kolonileri ile sıkı bir işbirliği içindeydiler.

Kazılarda Hattilere ait olduğu saptanan arkeolojik buluntular, taştan yapılmış ağırşaklar, pişmiş topraktan yapılmış idoller, Horoztepe ve Alacahöyük'ten çıkarılmış altın kadehler, mühürler, güneş kursları bir stil birliği göstermektedir. Güneş kurslarındaki kafes ve ızgara biçimi bezeme, fibulalarda ve diademlerde görülen kabarık nokta dizileri, konsantrik daireler, ortası noktalı daireler, vazolar üzerinde görülen balık sırtı yivler Hatti kültürünün karakteristikleridir.

Geç Bronz Çağ (M.Ö. 2000- 1200)

M.Ö. 2500 yıllarında başlayan, Orta Asya steplerinden çıkan ve adına "Atlı Kavimler Göçü" denen bu göç dalgası sonucunda bugünkü Avrupa toplulukları yerleşik konumlarını kazanmışlardır. Indo-Germen kavimleri olarak da nitelenen bu kavimlerden birkaçı Kafkasya üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve Anadolu'da dağılmıştır. Dilbilim araştırmaları M.Ö. 2000 başlarında Anadolu'ya gelen ve yerleşen bu kavimlerin dillerinin Indo-Germen dili olduğunu ispatlamaktadır. Anadolu'ya gelen bu kavimlerden Hititler, Kızılırmak Nehri'nin oluşturduğu yayın doğusuna; Palalar, Kızılırmak Nehri'nin batısına; Luwiler de bu bölgelerin güneyine yerleşmişlerdir. Her üç kavmin dilinin de Indo-Germen dil grubuna girdiği belgelenmiştir.

M.Ö. 2000 içinde Anadolu'da üç dil konuşuluyordu. Bu diller Nesi (Hititler kendi konuştukları dile Nesi dili, Nesice diyorlardı.) Pala ve Luwi dilidir. Her üç halk grubu Anadolu Luwi hiyeroglifini kullanıyorlardı. Hititler Asur'dan çi-

vi yazısını alınca Anadolu hiyeroglifi ve Hitit çivi yazısı olmak üzere iki yazıları oldu. Bu iki yazı en iyi şekilde Hitit mühürleri üzerinde görülmektedir.

Asur tüccarlarının yazdıkları mektuplar, mühürler ve yazılı tabletler, Hitit dünyası hakkında pek çok bilgiye ulaşmamıza imkân tanıyor. Bunlardan bir tanesi Anitta'nın laneti metnidir.

Kusarra kralı Anitta'nın kitabesi:

"Pitha'nın oğlu Kusarra kralı Anitta, o göğün fırtına tanrısı katında sevilirdi, Kusarra kralı güçlü birliklerle kentten inerek Neşa kentini gece yaptığı bir saldırı ile aldı. Neşa kralını yakaladı, kendisine kötülük yapmadı, tersine onlara annelere babalara yapılması gereken davranışta bulundu. Babamdan sonra krallığımın ikinci yılında savaş yaptım. Güneş'in yardımı ile karşı gelen her ülkeyi yendim. İkinci kez Hatti Kralı Pijusti geldi. Ve yardımcılarından hangisini bana yolladı ise onu Şalampa kenti yakınında yendim. Daha önce Zalpuva Kralı Uhna, Neşa'nın Şiuşummi heykelini Zalpuva'ya götürdü. Arkasından ben Büyük Kral Anitta Şiuşummi'yi Zalpuva'dan Neşa'ya götürdüm ve Huizza'yı, Zalpuva kralını canlı olarak Neşa'ya götürdüm. Nihayet Hattuşa'da açlık olunca Şiuşummi onu Tanrı Halmaşuitta'ya teslim etti. Ve ben onu gece yaptığım bir saldırı ile aldım. Yerine yaban otu ektim. Benim adımdan kim kral olur ve onu bir daha iskân ederse göğün fırtına tanrısı onu çarpsın."

Bu metinde Kusarra kralı, Hatti kralı, Zalpuva kralından söz edilmektedir. Bu metin o dönemde Anadolu'da şehir devletlerinin olduğunu ve bunlar arasında egemenlik kavgası olduğunu belgelemektedir. Ayrıca pek çok tanrılarının olduğu ve kralların tanrıların himayesinde oldukları gibi toplumsal yapıları hakkında da bilgiler vermektedir.

Şehirler M.Ö. 2000 başlarında bereketli ovalarda yer alan savunmaya elverişli kaya kitlesi üzerinde ve anayolların kesiştiği yerlerde kurulmuştur. Eski bronz çağın köyleri şimdi birer büyük kent haline gelmiştir. Kentin evleri yan yana dizilmiş, mahalleler arasında meydanlar oluşmuştur. Evlerin yapımında taş temel üzerine kerpiç yapı, yatay ve dikey hatıllarla güçlendirilerek inşa edilmiştir. Saraylar şehirlerin içinde sura dayalı şekilde inşa edilmişler ve çok sayıda odaya sahiptirler. Sarayların iki katlı oluşu, yapılan kazılarda bulunan merdiven izlerinden tespit edilmiştir. Dışa kapalı bir plan gösteren saraylarda bir orta avlu ve buna bağlı odalar, kral dairesi, erzak depoları, hizmet odaları, hazine odaları mevcuttur. Kaniş ve Acemhöyük (Puruşhattum) Geç Tunç Çağı saraylarına en güzel iki örnektir.

Hattuşil I M.Ö. 1660 yıllarında Hitit Krallığı'nı, Anitta'nın lanetine rağmen kurar. İç Anadolu'daki şehir kentlerini yavaş yavaş kendi egemenliği altına alır. Kuzeyde Kaşkalar ile; batıda Assuva / Vilusa, ve Arzawa; kuzey Suriye'de Halpa, Alalha, Hassuva ve Warsuwa; Yukarı Mezopotamya'da Hurriler, Orta Fırat bölgesinde Mariler ve Mitanni devletleri ile komşudur. Bundan da anlaşılacağı gibi Anadolu'nun Geç Bronz Çağ dönemi Hitit Krallığı ile özdeşleşmiştir.

HİTİT UYGARLIĞI

Uygarlığın Keşfedilişi

19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalılarda, Avrupa kültürünün kaynağını araştırma amacından kaynaklanan bir tarih ve arkeoloji merakı başlar. Bu bağlamda pek çok tarih meraklısı, gezginin Anadolu'ya geldiği görülür. 1834 yılında Charles Texier, Boğazköy'de Hitit kalıntılarını ve Yazılı Kaya'yı bulmuş, şehrin planını çıkarmıştır. İngiliz William J. Hamilton 1836 yılında Alacahöyük'ü, 1837 yılında da Eflatunpınar'ı keşfetmiştir. 1861 yılında ise Georges Perrot Alacahöyük ve Boğazköy'deki Yazılı Kaya üzerindeki kabartmaları resimlemiştir. Perrot ve ekibi Hattuşaş'ta yazılı bir metin bulmuşlar ve araştırmaları yoğunlaştırmışlardır. 1884 yılında W. Wright tarafından *The Empire of the Hittites* (Hitit İmparatorluğu) yazılmış, bunu 1887'de Perrot ve Charles Shipiez'in *Les Heteteens*'i (Hititler) izlemiş, 1888 yılında ise A.H. Sayce'ın *The Hittites, The Story of a Forgotten Empire* (Hititler, Unutulmuş Bir İmparatorluğun Hikâyesi) isimli kitabı yayınlanmıştır. Bu arada Kargamış'ın Hititlerin başkenti olduğu zannedilmiş ama daha sonra yapılan kazılarda Hattuşaş'ın başkent olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu yayınların ardından 1888 yılında Felix von Luschan Zincirli'de, 1893'te Ernest Chantre Boğazköy, Alacahöyük ve Kültepe'de, 1906 yılında ise Winkler-Makridi Boğazköy'de kazılara başlamıştır. Kazılarda hiyeroglif ve çivi yazısı ile yazılmış pek çok tablet bulunmuş, köylülerin buldukları kil tabletler de satın alınmıştır.

Bulunan bu tabletlerde devletler arası yazışmalar vardı. 1900 yılında L.Messer-Schmied ikilisi 96 adet kitabeyi "Hitit Yazıtları Corpusu" adı altında yayınladılar. Ancak bütün bu çalışmalara rağmen henüz Hitit dili çözümlenememişti. 1907'de Alman Otto Puchstein Boğazköy'de, 1908-11 yılları arasında İngiliz John Garstang Sakçegözü'nde 1912 ve 1920 yıllarında Leonard Woolley ve Lawrence (Casus Lawrens) Kargamış'ta kazılara devam ettiler ve çok sayıda kabartmalar ve hiyeroglifler buldular.

Nihayet 1915 yılında Çek dilbilimci Hrozny çivi yazısını okumayı başarmış ve Hititçe'nin bir Indo-Germen dili olduğunu belirlemiş, daha sonra da Hitit filolojisini kurmuştur.

Dilin çözülmesiyle birlikte artık Hattuşaş'ın başkent olduğu bir kez daha kesinleşmiştir. Daha sonra kazılar Alman arkeologları tarafından devam ettirilmiştir. 1931'de Prof. Kurt Bittel, 1978'de Prof. Peter Neve, 1994'ten itibaren de Prof. Jürgen Seeher kazılara başkanlık etmiş ve halen etmektedirler.

Kutsal Kitapta Hititler

İsrailoğulları Hititlerin adını HET olarak anmaktadır. Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra İsrailoğulları'nın egemenlikleri altına alacakları ülkelerin isimleri "Tüm Het ülkesi" olarak tanımlanmaktadır Kapsadığı alan; Lübnan'dan Fırat'a kadar olan alan ve oradan da güneşin battığı denize kadar olan alandır. Bu tanım Fırat'tan Adana'ya kadar olan alanı kapsar.

Tekvin 10'da Halklar dizinindeki soyağacı ise;

Nuh→ Ham→ Kenan→ Het (Hititler) ve

Nuh→ Yafet→ Tabal (Luwiler) olarak sıralanmaktadır.

Eski Krallık Dönemi ve Krallar

Bugüne kadar bulunan kral mühürlerinin okunmasından elde edilen bilgilere göre Hitit kralları ve onların yönetimleri şöyledir:

Hattuşil I (1660-1630) Kendi dönemine kadar varlıklarını sürdüren kent devletlerini tek tek egemenliği altına almıştır. Kazılarda bulunan tabletlerde onun seferlerinden ganimetlerle döndüğü, ülkesini büyüttüğü ve zenginleştirdiği yazılıdır. Ölümüne yakın bıraktığı vasiyetnamesinde kendisinin yerine tahta geçmek için başkaldıran veliahdı yerine, evlatlık edindiği torunu Murşili'nin seçilmesini soylular kurulundan talep etmektedir. Ayrıca yeni krala devleti nasıl yönetmesi gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu vasiyetname tarihteki ilk yazılı vasiyetname olması ile ünlüdür.

Murşili (1630-1600) Hattuşili'nin genişleme politikasını sürdürmüş, Suriye'yi tamamen egemenliği altına almış, Babil'i yıkarak Hammurabi sülalesini sona erdirmiş, Babil seferi sonunda ise eniştesi Hantili ve onun kayınbiraderi Zidanda tarafından öldürülmüştür.

Hantili (1600-1570) Büyük olasılıkla Luwi kökenli olan bu kral döneminde sarayda entrikalar, cinayetler, ihanetler vardır. Her ne kadar krallığın o güne kadar sahip olduğu toprakları korumaya devam ettiyse de daha çok devletin iç işleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Hattuşaş kentinin etrafına sur duvarları inşa ettirmiştir.

Zidanda (1570-1560) Eniştesi Hantili'nin yerine geçer. Hitit Krallığı Murşili döneminde güneyde kazandığı toprakları onun döneminde kaybetmiştir.

Ammuna (1560-1540) Adını Hatti dilinde bir dağ adından almıştır. Babasını öldürerek tahta çıkmıştır. Onun dönemine ait bir kitabede, toprağın ürün vermediğinden, kıtlıktan söz edilmektedir. Krallığın kuzeyi ise Kaşkalara kaybedilmiştir.

Huzzia (1540-1535) Adı kendisinden sonra gelen Telepinu'nun yazdığı Hitit tarihinde geçmektedir. İsmini bir Hatti tanrısından almıştır. Kız kardeşi İstepariyaş'ı ve eniştesini öldürtmek istemiş fakat onlar tarafından öldürtülmüştür.

Telepuni (1535-1510) Hitit tarihinin özetini yazan kraldır. Krallıkta kimin nasıl tahta çıkacağını bir fermanla düzenlemiştir. Buna göre kralın ilk eşinden doğan çocuk prens, kral olacaktır. Kralın ilk eşinden çocuğu yoksa ikinci eşinden olacak çocuğu kral olacaktır. Eğer onun da oğlu yoksa, ilk eşinden olan kızının evlendiği adam kral olacaktır.

Adı Hattilerin bir tanrısının adıdır. Hatti inancına göre tanrı Telepuni darılıp gittiğinde bütün tabiat ölür, o tekrar gelince tabiat yeniden uyanır. Bu kral ismini Telepuni olarak değiştirerek belki soylular kuruluna ve halkına 'benimle birlikte her şey iyiye gidecek' anlamında bir mesaj vermek istemiştir. Ancak döneminde işler çok da iyi gitmemiş, Adaniya bölgesi krallıktan Kizzuvatna devleti olarak ayrılmıştır.

Aluvamna (1510-1500) İsmi, bir mühür baskıda iki bağış belgesinde geçmektedir. İlk bağış belgesi olması nedeniyle önemlidir. Bu bağış belgesi kralın istediği herhangi bir kişiye devlet malı bir mülkün bağışlandığını göstermektedir.

Hantili II (1500-1490) Döneminde Hitit krallığı kuzeydeki Kaşkaların saldırılarına uğrar.

Zidanda II (1490-1480) Kizzuvatna kralı ile bir barış antlaşması yapmıştır.

Huzzia (1480-1460) Güney ve güneydoğuda Hitit etkinliği egemenliği son bulur. Topraklarının büyük kısmı Hurriler tarafından kurulan Mitanni Devleti'ne geçer.

Büyük Krallık Dönemi ve Krallar

Tuthalia I / II (M.Ö. 1460-1440) İsmi Hatti dilindendir ve bir dağ adıdır. Tahta yasadışı yollardan çıkmıştır. Döneminde devlet toparlanmış, kendisi ile başlayan sülalesi Hitit devletinin M.Ö. 1 200 de yıkılışına kadar devam etmiştir. Kuzey Suriye'ye akınlar düzenlemiştir. Kargamış ve Halpa'yı tekrar Hitit topraklarına dahil ederek Suriye üzerindeki Hitit egemenliğini yeniden tesis etmiştir.

Arnuvanda I (M.Ö. 1440-1420) Kız kardeşi Aşmunikal ile evlenmiş ve onunla devleti ortaklaşa yönetmiştir. Hitit kanunlarına göre kardeşlerin birbiri ile evlenmeleri ölümcül bir suç olduğu için bazı Hititologlar bu iki kardeşin evlenmediklerini, sadece devleti birlikte yönettiklerini ileri sürerler. Döneminde Tuthaliya'nın yayılma politikası durdurulmuş, komşu ülkelerle yeni antlaşmalar, imparatorluğun iç idari yapısı için yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Tuthalia II (M.Ö. 1400-1380) Kaşkalar tehlike olmaya devam etmiş, krallık Azzi ve Arzawa bölgelerinde toprak kayıplarına uğramıştır. Kaybedilen topraklar geri alınmaya çalışılmıştır.

I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) II. Murşili tarafından yazdırılan "Şuppiluliuma'nın Başarıları" adlı tabletten hakkındaki bilgiler ediniliyor. Döneminde Arzawa ve Kaşkalarla mücadele edilmiş, Azzi-Hayasa bölgesi antlaşma ile imparatorluk topraklarına dahil edilmiştir. Kısa bir sürede Suriye ve Filistin'de peyk devletler kurarak sınırlarını güvence altına almıştır. İki oğlunu Halpa ve Kargamış'a vali tayin etmiş, Mısır ile ittifak kurmaya çalışan Mitanni Kralı Tuşratta'yı yenerek Hurri ülkesini ele geçirmiştir. Tuşratta'nın oğlunu Mitanni devletinin başına geçirerek kendisine bağlamıştır. Asur devletine karşı Mitannileri tampon devlet haline getirmiştir. Hitit devleti onun döneminde Babil ve Mısır'la denk güç haline gelmiştir.

Şuppiluliuma'nın ünü öylesine büyümüştü ki ölen Mısır Firavunu Tutankamon'un dul karısı kendisine bir mektup yazarak "Kocam öldü, bir oğlum da

yok. Senin ise birçok oğlun olduğu söyleniyor. Sen oğullarından birini gönder o benim kocam olsun," şeklinde evlenme talebinde bulunur. Bu daveti kuşku ile karşılayan Şuppiluliuma önce elçiler gönderir ve bu davetin gerçek olup olmadığının araştırmasını yaptırır. Davet doğrudur, bunun üzerine oğullarından birini Mısır'a damat olarak gönderir. Ne var ki Mısır kraliçesinin muhalifleri Şuppiluliuma'nın oğlunu yolda öldürürler. Buna kızan Şuppiluliuma Mısır güçlerine saldırır ve onları mağlup eder. Böylece Kadeş Savaşı'na kadar sürecek olan bir çatışma dönemi başlamış olur.

II. Arnuvanda (M.Ö. 1345-1343) Çok kısa bir süre tahtta kalmıştır. Filistin'den gelen veba hastalığına tutulmuş ve bu hastalıktan ölmüştür.

II. Murşili (M.Ö. 1343-1310) Hitit tarihinin en önemli krallarından biridir. Babasının başarılı idaresini devam ettirmiş, Kaşkalara karşı seferler düzenlemiş ve Kaşka ülkesini Hitit topraklarına dahil etmiştir. Kendi uyruğuna geçirdiği Hitit uyruklarını geri vermeyen Arzawa Krallığı'na savaş açmış ve onları mağlup etmiştir. Savaştan yenilerek çıkan Arzawa Kralı Ahhiyava ülkesine sığınmış, Murşili'nin öfkesinden korkan Ahhiyavalılar onu Murşili'ye teslim etmişlerdir. Hitit tarihi onun döneminde yazılmıştır. Tarihi kayıtlarda Murşili'nin Arzawa kralı ile savaşında 62 000 kişinin esir aldığı yazılıdır.

Önce babası, ardından ağabeyi vebadan ölürler. Hitit inancına göre, tanrılar kızınca kullarının üzerine felaketler yağdırırlar. Murşili, babası genç Tuthaliya'yı öldürttüğü için veba salgınını tanrıların gönderdiğini düşünür. Bu nedenle tanrılara yakarışında şöyle demektedir:

"Ey tanrılar sizler Tuthaliya'nın dökülen kanının öcünü almak istiyorsunuz. Ancak Tuthaliya'yı öldürenler cezalarını çektiler. Hatti ülkesi de bu kan günahının cezasını çekti. O şimdi benim üstüme de geldiği için ben de bu günahın kefaretini ailemle birlikte kurban ve tövbe yoluyla ödeyeceğim. Tanrılarımın gönlü rahat olsun. Ey tanrılar bana karşı yine iyi olun. Sizin katınıza çıkmak, size yakarmak istiyorum. Ne olur beni dinleyin. Ben kötülük yapmadım ve önceden kusur işleyenlerden kötülük yapanlardan bugün kimse kalmadı, hepsi öldü. Ancak böyle olmakla birlikte, babamın günahları bana sirayet ettiği için size tanrılara, ülke için vebadan dolayı günahlarımı ödeyeceğim. Sizin rahibiniz ve hizmetkârınız olduğum için bana karşı iyi duygular besleyin ve kalbimden bu sıkıntıyı kovun, ruhumdan bu korkuyu alın."

Murşili tahta çıktığı zaman kardeşi II. Hattuşili'yi de ordu komutanı yapar ve ona yukarı ülkenin idaresini bırakır böylece Kaşkalara karşı ülkeyi koruma altına alır. II. Hattuşili bir kral gibi davranmaya başlayınca da kendini Hattuşaş'ta güvende hissetmez ve Hitit başkentini Hattuşaş'tan Tarhuntaşa kentine taşır. Böylece ülke kuzey ve güney olarak resmi olmasa da fiili olarak idari yönden ikiye ayrılmış olur.

II. Muvatalli (M.Ö. 1310-1282) Babasının ikinci karısından ikinci oğludur. Döneminin en önemli olayı Kadeş Savaşı'dır. Firavun II. Ramses, Suriye'deki küçük krallıkları egemenliği altına alır. Bunun üzerine Hititlerle dostluk anlaşmasını bozan Amurru Kralı Mısır tarafına geçer. Artık savaş kaçınılmaz olmuştur. II. Hattuşili kuzeyden gelip ordusuyla kendisine katılır. Kadeş Meydan'ında ünlü savaş M.Ö. 1285 yılında gerçekleşir. Daha çok sayıda askere sahip olmasına rağmen II. Ramses savaşı taktik hatası nedeniyle kaybeder. Bunun kanıtı, savaştan sonra II. Ramses'in geri çekilmesi ve Hititlerin Kuzey Suriye'yi yağmalaması ve Amurru Devleti'nin tekrar Hititlerin etkisine giren peyk devlet konumuna girmesidir. Savaş sonunda Amurru Kralı Benteşina Hitit ülkesine esir olarak götürülmüştür.

Firavun II. Ramses savaşı kaybetmiş olmasına rağmen, bu savaş Mısır'da Luxor, Karnak ve Abu Simbel tapınaklarındaki betimlemelerde sanki kazanılmış gibi gösterilmiştir.

III. Murşili (M.Ö. 1282-1275) Savaşın ardından Muvatalli M.Ö. 1 282 yılında ölünce babasının yerine kral olur. Ülkenin başkentini Tarhuntaşşa'dan tekrar Hattuşaş'a taşır. Neri kentini Amcası III. Hattuşili'den geri almaya çalışır. Kâtiplerin başı Mittannamuwa'yı görevden alınca buna kızan amcası askeri gücünü kullanarak onun yönetimine son verir ve onu Kuzey Suriye'ye sürgüne gönderir. Oradan kaçmaya kalkışınca da Kıbrıs'a gönderir.

III. Hattuşili (M.Ö. 1275-1250) Kadeş Savaşı'ndan sonra yeğenini tahttan indirip krallığını ilan eder. Savaştan dönerken Tanrıça İştar'ın rahibinin kızı Rahibe Puduhepa ile evlenir. Puduhepa son derece dirayetli bir kadındır ve devlet yönetiminde kocasına yardımcı olur. Mısır firavunları ile ilişkiler düzeltilir. "Ebedi barışın, ebedi kardeşliğin antlaşması" M.Ö. 1269 yılında imzalanır. 1256 yılında bu barış tekrar pekiştirilir. Hattuşili büyük kızını Firavun II. Ramses'e zevce olarak gönderir. Bu siyasi evlilik Hattuşili'nin Ortadoğu'daki liderlik konumunu güçlendirmiştir. Bu bir anlamda güçlenen Asur'a karşı bir tedbir, bir gözdağıdır. Zira Asur Kralı Tukulti Ninurta Hititlere düşmanlık beslemekte, Hitit topraklarına saldırmaktadır. Hattuşili Asur'a karşı Amurru ve Ugarit kralları ile de antlaşmalar yapmış, Asurlu tüccarların Umarru topraklarından geçmesine mani olmaya çalışmıştır.

IV. Tuthalia (M.Ö. 1250-1220) Hitit çağının son parlak dönemi olmuştur. Döneminde Kurunta kendisine isyan eder ve Hattuşaş'ı ele geçirir.

Kurunta (M.Ö. 1220-1215) Çok kısa bir süre tahtta kalır. Yerine IV. Tuthalia'nın oğlu III. Arnuvanda kral olur.

III. Arnuvanda (M.Ö. 1215-1210) Döneminde Hitit Krallığı batıdaki egemenliklerini kaybeder.

II. Şuppiluliuma (M.Ö. 1210-1200) Kral olduğu kısa dönemde krallığın dört köşesinde kargaşa vardır. Ege adaları üzerinden gelen "Deniz Kavimleri" diye adlandırılan grupların saldırıları sonunda Hitit İmparatorluğu son bulur.

Hitit halkları devletlerinin yıkılmasından sonra güneye doğru çekilirler ve Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de kurdukları küçük devletçiklerle yaşamlarını sürdürürler. Bu dönem tarihte "Geç Hitit Dönemi" olarak adlandırılmaktadır.

İmparatorluğun İdari Yapısı

En üst makamda Büyük Kral yer alır. Kendisi aynı zamanda başrahip ve başkomutandır. Meclis toplantılarına başkanlık eder, kanunları kararnameleri onaylar, meclisi oluşturan yüce soyluları seçer veya görevden alır, kendisinin yerine tahta çıkacak kişiyi belirler.

Kraliçe "Başrahibe" olarak anılır, isterse meclis toplantılarında yer alır, eşiyle birlikte her türlü belgeye mühür basıp onaylayabilir, elçileri kabul edebilir.

Yüce soylular meclisi üyeleri, muhafız alayı başkanı, şarapçılar başkanı, sakiler başkanı, sağ-sol muhafız alayı komutanı, Bin Cephe adlı askeri birliğin komutanı, altın savaş arabası savaşçılarının komutanı, birlik denetçilerinin başkanı, saray hizmetkârlarının başkanı ve prenslerden oluşur, büyük kral ile hükümeti oluşturur, büyük krala danışmanlık yapar, elçilik görevlerinde bulunabilir, bağımsız olarak askeri bir birliğin başına geçebilir, dini merasimlerde görev alabilirlerdi.

Şehir, Tapınak, Saray ve Evler

Hitit mimarisini en iyi yansıtan yapılar, Hattuşaş, Alacahöyük, Maşathöyük Zincirli, Karatepe ve Kargamış'da kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır.

M.Ö. 2000 başlarında Hitit öncesinde, şehir kurulurken geniş bir ovada yüksek bir platform seçilmiştir. Bu ya bir kaya yükseltisi veya bir höyük üzeridir. Eskiyapar, Maşathöyük, Alacahöyük bu tip yerleşmenin örnekleridir.

Hitit döneminde ise dağ kenti diyebileceğimiz bir yerleşme düzeni ortaya çıkar ki bunun en güzel örneği Hattuşaş'tır. Bu tarz Geç Hitit Dönemi'nde de devam etmiştir. Geç Hitit Dönemi'ne ait en güzel örnek ise Karatepe'dir.

Yapıların temellerinde su basmanı olarak nitelenen bölüm taştan örülmüştür. Üst kısımları ise kerpiçten yapılmıştır. Kerpiç yapının içine yatay ve diyagoral hatıllar atılarak duvarlar güçlendirilmiştir. Yapıların tavanları düz dam şeklindedir.

Genellikle iki kat olarak inşa edilmiş olan evler düzensiz olarak arazide yer alırlar. Evlerin bir avluya açılan 2-4 odası vardır. Avluda ve odalardan birinde kesinlikle bir ocak yeri bulunur.

Şehir surları Orta Bronz Çağ sandık duvar tekniği ile yapılmıştır. Surların altında "Potern" adı verilen yalancı tonoz tekniği ile örülmüş geçitler mevcuttur. Bu poternlerin kaçış tünelleri olarak inşa edildikleri sanılmaktadır. Kyklop tarzı örülmüş sur duvarları arasında inşa edilmiş kapılar anıtsal karakterdedir. Kapı girişinin iki yanı heykel veya kabartmalarla süslenmiştir. Genellikle şehrin gücünü temsil eden sfenks, aslan, tanrı gibi motiflere yer verilmiştir. Alacahöyük ve Kargamış örneklerinde ise kapının yanında ortastatlar üzerinde kabartmalar şeklinde betimlenmiştir.

Geçişler birbiri ardına konmuş iki kanatlı kapı ile örtülüdür. Kapıların iki yanında kapı kuleleri görülür ki bunlar dişli mazgallar ile sonlanmaktadır. Bu kuleler kapının güvenliğini sağlamak için yapılmışlardır. Bu kuleler yalnız kapı yanlarında değil, tüm sur boyunca belirli aralıklarla inşa edilmişlerdir.

Saraylar, bir avlu etrafında asimetrik olarak sıralanmış odaların oluşturduğu bir plana sahiptirler. Ana avlu direkli bir galeri ile çevrilmiştir. Avlu etrafındaki odalar, devlet arşivi, kabul salonu gibi resmi yapılar olup farklı boyutlara sahiptirler. Saraylar iki kat, bazen de üç kat olarak inşa edilmişlerdir. Kazılarda bulunan merdiven kalıntıları bunu teyit etmektedir.

Tapınaklar imparatorluk saraylarına benzerler. Ana bir giriş ve bu girişin iki yanında iki mekân ardından gelen büyük kare planlı bir avlu ve bu avluya açılan direkli bir galeri ve galerinin arkasında da kült odaları yer alır. Asıl kült odasına ise bu direkli galeriden geçilmez, asıl kült merkezine varmak için birkaç mekândan geçmek gerekir. Hattuşaş'ta bu planı gösteren 31 adet tapınak bulunmuştur. Hattuşaş'taki tapınaklarda küçük kült odaları asıl kült odasının etrafını çevrelemektedirler. Hattuşaş'ta bu kadar sayıda tapınak olmasının nedeni birçok tanrının var olmasıdır. Hattuşaş'taki tapınakların hangi tanrılara adandıkları bilinmiyor ancak bir tapınak içinde Gök Tanrısı Teşub'un, bir diğer tapınak içinde ise Güneş Tanrısı Hepat'ın kült heykelcikleri bulunmuştur. Hattuşaş'ta Büyük Tapınak diğerlerinden farklıdır, bir istisnadır. Bu tapınakta giriş art arda sıralanan birkaç kapı ve üç yan girişle sağlanmaktadır. Tapınağın etrafında onu çepeçevre çevreleyen, içlerinde küpler bulunan erzak depoları vardır.

"Bin Tanrılı Ülke Hititler"de İnanç ve Bayramlar

Çok farklı kültürlerden kaynaklanan bir inanç mozaiği söz konusudur. 3. bin yılın Ebla yazılı kaynaklarında geçen ritler Hitit döneminde yeni yıl kutlamalarında tekrarlanmaktadır. Alacahöyük'te, Alişarhöyük'te ve Tunç Çağı'nın diğer yerleşmelerinde görülen tanrılar ile Hitit tanrıları, en azından heykelcik olarak benzerlik göstermektedir. Ayrıca Suriye şehirlerindeki yerel panteonlar Hitit panteonuna taşınmıştır. Hitit dini böylece tüm Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın tanrı ve tanrıçalarını dağıldıkları geniş coğrafyadaki kökenlerine bakmaksızın bünyesinde toplamış politeist bir dindir. Bu nedenlerdir ki bazı tanrıların isimleri Hattice, bazılarınınki Hurrice, bazılarının ise Luwice veya Sümerce'dir.

Hitit devlet panteonunun baş tanrısı, Hattilerin gök tanrısıdır. Ülkenin yasal düzenini idare eden odur. Bütün kralların yaptıkları iyi ve kötü şeyler gök tanrısının isteği ile yapılmıştır,

Güneş tanrısı ise Arinna'dır. Genç bir delikanlı olarak betimlenen Telepinu ise bitki tanrısıdır. Bunların dışında savaş tanrısı, doğa tanrısı, nehir tanrısı, dağ tanrısı, av hayvanlarının koruyucu tanrısı gibi tanrılar vardır. Bunlara ilaveten 15. yüzyılda Hurri tanrı ve tanrıçaları da Hitit panteonuna dahil edilmiştir. Hurri Gök Tanrısı Teşup, karısı Hepat ve kız kardeşi, hayvan ve bitkisel üretkenlik güçlerinin tanrıçası Şavuşka, güneş tanrısı şimegi, savaş tanrısı Zababa, Salgın hastalıklar tanrısı Yari, Hitit panteonuna yeni katılan tanrı ve tanrıçalardır.

Dinsel törenler içlerinde yer alan pek çok mitosa sahiptirler. Bunlardan en önemlisinde Purilliya adı verilen gök tanrısı, yeni yıl töreninde, kışı sembolize eden yılan Illuyanka ile savaşır.

Dinsel törenlerin nasıl yapılacağı, kimlerin törenlere katılacağı, törenlerin finansmanı, törene katılanların neler yapacağı, kurbanın nasıl kesileceği, tören yemeğinde neler verileceği kurallarıyla yazıya dökülmüştür. Yazılı metinlerden edinilen bilgilere göre kutlamalar bereketli bir yıl için, bol yağış almak, av hayvanlarının üretimlerini artırmak, kral ailesinin neslinin çoğalması ve tanrıların yaşam gücünü artırmak için düzenlenir. Bu törenlere katılanlar tanrılar ile bağlantı kurmuş sayılırlar, bu törenlere katılan kral hem töreni kutlayan hem de töreni yöneten başrahip olup kendisine "Tabarna" veya "Labarna" denir. Törene katılan eşi kraliçeye de "Tavananna" unvanı verilirdi. Dinsel törene katılanlar ise rahip ve rahibeler, kültlerin erkek ve kadın bekçileri, demirciler, çobanlar ve avcıların temsilcileri, şarkıcılar, müzisyenler, dansçılar ve sakilerdir.

Tanrılar için yalnız tapınaklar yapılmamış, tanrılar ve onlar için yapılacak törenler için açık hava kutsal alanı da yaratılmıştır. Yazılıkaya'da çeşitli tanrılar ve tanrıçalar kayalar üzerine betimlenmişlerdir. Kaya tapınağının içine yalnız Ekur adı verilen krallık mensupları girebilmekteydi.

Yazılıkaya'da Tanrı ve Tanrıça Betimlemeleri

Bu açık hava tapınağına bir yapı kapısından giriliyor, bir geçitten avluya çıkılıyordu. Bu avluda muhtemelen tören kıyafetleri giyiliyor, adak olarak getirilen kurbanlar burada kesiliyordu.

Kabartmalar bir düzen içinde betimlenmiştir. Birinci salonda sol kaya üzerinde tanrılar, sağ tarafta ise tanrıçalar sanki bir tören alayında art arda yürüyormuş gibi gösterilmişlerdir. Ana sahnede gök tanrısı ile güneş tanrıçası ve onların iki çocuğu görülmektedir. Tanrı ve tanrıçaların adları Luwi hiyeroglifi olarak üstlerine yazılmıştır: Gök Tanrısı Tisubo, Güneş Tanrıçası Habatu (Hurri dilindeki Teşşop ve Hepat).

Tanrıçalar geniş bir şal altında kemerli bir etek, geniş kollu bluz ve sivri uçlu ayakkabılar giymektedirler. Hepsi de küpelidir. Başlarında yüksek bir başlık taşımaktadırlar. Saçları bukleler halinde sırta inmektedir. Yumruk yapılmış sağ elleri ileri uzatılmış, sol elleri ise başa doğru kalkmaktadır. Tanrıçalar arasında ismi okunabilenler Hutena, Hutellura, Allatu, Salusa, Tapkina, ay tanrısının eşi Nikkala'dır.

Birinci odanın diğer tarafında ise tanrılar, ucu yukarı kalkık ayakkabıları üzerinde boynuz bulunan sivri külahları ile betimlenmişlerdir. Birçok tanrı orak biçimli kılıç kuşanmıştır. Tanrılardan üçü kanatlı olarak gösterilmiştir. Pirinkir ay tanrısı –başındaki hilalden tanınmaktadır–, Savaş ve aşk tanrısı Şavuşka, arkasında iki hizmetkârı Ninatta ve Kulitta, savaş tanrıları Heuse ve Astabi, Bilgelik Tanrısı İya, Tahıl Tanrısı Kumarbi tanımlanabilen tanrı figürleridir.

Birinci odanın girişinin tam karşısında gök tanrısı ayakta iki dağ üzerinde ayakta durmaktadır. Yanında ise güneş tanrıçası ve oğlu Şarrumma birer leopar üzerinde durmaktadırlar. Ana sahnenin karşısındaki duvarda ise Büyük Kral IV. Tuthalia betimlenmiştir.

İkinci odada, girişin sağında 12 tanrı, onların karşısındaki kayada ise Kılıç Tanrısı Negal ve Büyük Kral IV. Tuthalia betimlenmişlerdir.

Hitit metinlerinde birçok bayram töreninden söz edilir. Yılın belirli aylarında yapılan günü belli sabit bayramların yanı sıra bazı bayramları vardı; bunlar altı veya dokuz yılda bir tekrarlanıyordu. En önemli bayramları: "Çiğdem Bayramı", ve "Hız Bayramı", Hattilerden aldıkları "Toprak Bayramı", "Kapı Yapısı Bayramı."

Bayramların masrafları devlet yönetimince karşılanıyordu.

Hitit Seramikleri

Hatti ve Hitit kültürünün ortak ürünüdür. Mineral katkılı kil kullanılmıştır. En dikkate değer karakteristiği kırmızı açkılı ürünleridir. Seramiklerin üzeri son derece ince yapılmış bir astar ile kaplıdır. Bunlar yanı sıra kremsi beyaz astarlı, kaba hamurlu ve astarsız seramikler de vardır

Hitit seramikleri genellikle tek renkli, az boyalı seramiklerdir. Günlük hayatta kullanılan kırmızı renkli, parlak cilalı, ince cidarlı, gaga ağızlı testilerdir. (Gaga ağızlı testiler 15. yüzyıldan sonra önemlerini yitirince daha az üretildiler.)

Hititler şekilce çok zengin seramikler üretmişlerdir. Üzerleri boğa, insan, koç kabartmalı seramikler çok sevilen ve üretilen seramiklerdir. Bunların dışında dini törenlerde kullanılan rytonlar, kâseler, libasyon kabı olarak kullanılan boğa biçimli seramikler, yüksek ayaklı meyvelikler dikkat çekicidir.

Bazı seramikler üzerinde görülen motifler ise düz dalga, içi taralı üçgenler ve eşkenar dörtgenler, çengeller ve insan siluetleridir.

Günlük işlerde kullanılmayan seramikler genellikle ölü hediyesi olarak mezarlara konmuştur.

Hititlerde Mühür ve Sanatı

Hitit mühürleri Hitit sanatı ve tarihi içinde özel bir yer alır. Mühürler bize Hitit devleti içinde yazı sisteminin hiyeroglif, konuşulan dilin Luwice, resmi yazışmaların ise çivi yazısı ile yapıldıklarını gösteriyor. Özellikle kral mühürleri Hitit döneminin kesin tarihlendirilmesinde yararlı olmaktadır.

Mühürler bir malın veya eşyanın bir kişiye ait olduğunu belirlemek için, bir antlaşmayı, bir belgeyi, bir izni onaylamak için, bir yerin, örneğin hazine dairesinin veya girilmesi yasak bir alanın koruması için oraya izinsiz girilmeyeceğini belirlemek için, gönderilen bir mal veya eşyanın eksiksiz, tamam olduğunu göstermek için kullanılmıştır.

Şahısların kullandıkları mühürlerde yalnız hiyeroglif yazısı yer alır. Kralların kullandıkları mühürlerde ise ortada hiyeroglif yazı, bunun etrafında çepeçevre aynı metnin çivi yazısı ile yazımı yer alır. Kralların mühürleri yaklaşık olarak M.Ö. 1500 yıllarına kadar anonim olarak yazılmıştır. Bu tarihten sonra basılan kral mühürlerinde ise kralların isimlerinin yer aldığı görülür. Bazı kral mühürlerinin üzerinde kralın unvanı Labarna, kraliçenin ismi ve buna ilaveten Tawananna unvanı yer alır.

Hiyeroglif yazıda görülen üçgen motifi "kral", onun üzerindeki iki ucu kıvrık yay "büyük", kanatlı güneş kursu "majeste" anlamlarına gelmektedir.

Posta paketlerinin üzerinde ise "bulla" adı verilen kilden yapılmış içinden sicim geçirilebilen mühürler vardır. Kil tazeyken üzerine mühür bastırılır. Kil kuruyunca artık kırılmadan açılamaz. Bu bullalar bir anlamda alıcının malı, eşyayı sağlam ve eksiksiz alma güvencesidir.

Hitit Heykel ve Kabartmaları

Gerek fildişinden gerekse bronzdan üretilmiş küçük heykeller sadece tanrı veya tanrıçaları betimlemektedir. Heykelciklerin vücut organlarının birbirine oranı uyumlu değildir.

Tanrı heykellerinde tanrının başında sivri bir külah vardır. Bir ellerinde bir mızrak tutar haldedir. Gerek tanrıça ve gerekse tanrı heykellerinde kişi, iri kulaklı, şişkin yanaklı, etli burunlu, ince dudaklı iri gözlü olarak betimlenmiştir.

Kabartmalarda ise yine yalnız tanrı ve tanrıça kabartmaları yapılmıştır. Kabartmada yüz, bacaklar profilden görünür şekilde verilmiş olmasına rağmen gövde cepheden gösterilmiştir. Anıtsal kabartmaya en iyi örnek, Hattuşaş'ta kral kapısı olarak adlandırılan kapıdaki tanrı betimlemesidir.

Geç Hitit Dönemi (M.Ö. 1200-650)

Kargamış, Ain Dara, Arslantepe, Zincirli, Tel Ahmar, Sakça Gözü, Samsat, Karatepe bu dönemin en önemli yerleşim yerleridir. Beylikler halinde varlıklarını devam ettirmektedirler. Kendilerini derebeyi olarak tanımlamaktadırlar. Bu döneme ait heykeltıraşi eserler

a) Geç Hitit Stili
b) Asur etkili Geç Hitit Stili
c) Asurlaşmış Hitit Stili
d) Fenikeleşmiş Geç Hitit Stili olarak tanımlanır

Betimlenen motifler, orthostatlar üzerindeki kabartmalar, tapınak kabartmaları, sütun kaidesi üzerindeki kabartmalar şeklindedir. En sık betimlenen motifler ise İlluyanka Efsanesi, tanrıya sunu yapan kral, aslan, savaş arabası, chiemaira, kuş adam, grifon başı, sfenks başı, askerlerdir. Bu dönemin eserlerinin çoğu Ankara'da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

URARTU UYGARLIĞI

Urartularla ilgili araştırmalar 18. yüzyılda başlamıştır. Başlangıçta Urartu eserleri Asur eserleri olarak nitelenmiş, ancak 1871'den sonra Urartu kültürünün Urartular isimli kavime ait bir uygarlık olduğu kabul edilmiştir.

Urartu üzerine bilimsel araştırma, ve kazı yapanlar kronolojik sıraya göre; 1668'de Poulet, 1739'da Charles Fellows, 1827'de Friedrich Edward Schulz, 1879'da Captain Clayton, 1898'de F. Lehmann-Haupt, 1911'de A. Orbeli, 1916'da N.J. Marr, 1939'da Piotrovski, 1959'da Afif Erzen, 1964'te Emin Bilgiç, Baki Öğün, 1966'da C.A. Burney, 1968'de W. Kleiss, 1989'da ise Altan Çilingiroğlu'dur.

Urartular M.Ö. 2000 başlarından itibaren Doğu Anadolu'da küçük beylikler halinde yaşayan göçebe bir toplumdu. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında ekonomisi hayvan besiciliğine dayanan bir yaşam sürdürüyorlardı.

Tarihte Urartu bölgesinin ismi, ilk kez Asur Kralı I. Salmanassar (1274-1245) döneminde "Uriatri" bölgesi olarak geçmektedir.

İlk Urartu devleti ise M.Ö. 10. yüzyıl içinde Kral Aramu tarafından kuruldu. Başkenti o dönemde Sugunia'ydı. Bu devlet Asurlular tarafından yıkılınca, başkenti Arzaşkun olan yeni bir Urartu Devleti kurulur. Ancak bu devlet de M.Ö. 855'te Asurlular tarafından yıkılır.

On beş yıl sonra ise Lutipri oğlu Sarduri Urartuların başkentini Van'a taşıdı, yeni başkente Tuşpa adını verdi. Onun sülalesinden gelen ardılları 250 yıl boyunca varlıklarını sürdürdüler. Bu geçen 250 yıllık süre içinde Urartuları yöneten krallar ve isimleri ve yönetim dönemleri şöyledir:

SARDURİ.....M.Ö. 840-830
İŞPUNİ.....M.Ö. 830-810
MENUA.....M.Ö. 810-786
I. ARGİŞTİ.....M.Ö. 786-764
II. SARDURİ.....M.Ö. 764-735
I. RUSA.....M.Ö. 735-714
II. ARGİŞTİ.....M.Ö 714-685
II. RUSA.....M.Ö. 685-645
III. SARDUR.....M.Ö. 645-625
ERİMENA.....M.Ö. 625-605
III. RUSA.....M.Ö. 605-590
IV. SARDUR.....M.Ö. 590-580

Urartu kralları hakkında en sağlıklı bilgiler yazıtlardan elde ediliyor. I. Sardur'a ait bir kitabede kral kendisini evrenin kralı olarak niteliyor ve "Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan haraç alan Sardur'um!" diyerek Asur krallarına meydan okuyor.

Kral İşpuni döneminde ülkenin güvenliği için Kalecik, Aşağı Anzaf ve Zivistan kaleleri inşa ediliyor. Bu kalelerle İran'dan gelen yollar kontrol altına alınıyor. Ülkenin egemenlik alanlarını genişletmek için Van'dan Ağrı'ya kadar olan bölgeler zapt ediliyor. Kral, oğlu Menua'yı krallığının son on yılında ortak kral ilan ediyor.

Kral Menua döneminde ülkenin sınırları genişletilmiş, yeni topraklar kazanılmıştır. Fetihlerin yanı sıra imar faaliyetlerine girişilmiş, sulu tarıma geçilmiş, Van ve çevresinde bağlar, meyve bahçeleri kurulmuştur.

Ülkenin güvenliği için çok sayıda kale kurulmuştur; bunların en ünlüleri Anzaf ve Kevenli kaleleridir. Anzaf Kalesi Van'a 11 km uzaklıkta olup 2.000 metre yüksekliğindeki bir kayalık arazi üzerinde kuruludur. Altmış dönümlük bir alanı kapsamaktadır. Kalenin hemen güneyinde ise Aşağı Kent yer almaktadır. Etrafı surlarla çevrili Aşağı Kent'te yapılan kazılarda Tanrı Haldi'ye adanmış bir tapınak, bu tapınağa bağlı atölyeler ve depolar bulunmuştur.

Kalenin kapıları Urartulara ait en eski kapılardır ve yanlarındaki kuleler ile kapının güvenliği sağlanmıştır.

Kral I. Argişti döneminde genişleme siyaseti devam eder. Bulunan bir kitabede kendisinin 22 yıllık iktidarı döneminde yaptığı askeri seferler, kazanılan topraklar ve inşa ettirdiği yapılardan bahsetmektedir. Döneminde Suriye krallığından haraç alınmış, Kars, Sarıkamış ve Kağızman Urartu topraklarına katılmıştır.

II. Sarduri döneminde ise yükselme devrinin zirvesine ulaşılır. Kuzey Suriye ticareti denetim altına alınır. "Analı Kız" isimli kült merkezinde bu kralın

diktirdiği bir stel üzerinde Kommagene kralından altın, gümüş, bronz olarak aldığı haraçtan söz edilmektedir.

II. Sarduri, Sardurihindili (Çavuştepe), Kayalıdere, Tumeşki, Libluini kalelerini kurmuştur. Askeri ve ekonomik amaçlı kurulan bu kalelerle bölgenin güvenliğini sağlamıştır. Sardurihindili Kalesi, İran'dan gelen tarihi yolu kontrol ediyordu. Zaman içinde hem ekonomik hem de dinsel bir merkez olmuştur. Sardurihindili Kalesi yukarı ve aşağı kale olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Yukarı kale tamamıyla Tanrı Haldi'ye adanmıştı. Geniş bir avluya açılan kare planlı bir tapınak Tanrı Haldi'ye ithaf edilmiştir. Tapınağın kapısında Sarduri'nin ithaf kitabesi, tapınağın yanında ise Sarduri'nin sarayı bulunmaktadır. İki katlı olan sarayın zemin katında mutfak, kiler, depo, tuvalet ve hizmetli odaları bulunurken, üst katta bir salon ve bu salona açılan odalar, taht odası, kabul salonu, harem daireleri bulunuyordu. Saraydaki tuvalet dünyanın en eski tuvaleti olarak nitelenmektedir.

II. Sarduri Suriye içlerine kadar seferler yapmış, bu bölgede oturan Geç Hitit beylikleri ile ittifak anlaşmaları yapmıştır. Bunu kendisi için tehlike olarak gören III. Asur Kralı Tiglatpilaser M.Ö. 743 yılında II. Sarduri ve koalisyon kuvvetlerine savaş açmış ve II. Sarduri ve yandaşlarını Gölbaşı/ Adıyaman'da büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu savaştan sonra Geç Hitit beylikleri II. Sarduri'den ayrılmış ve Asur Krallığı'na haraç ödemeye başlamışlardır. Bu savaş Urartu Krallığı'nın egemenliğine büyük darbe vurmuştur. Artık krallık Suriye'den haraç olarak aldığı gelirlerden mahrum kalmıştır.

I. Rusa döneminde ise krallık önce Kafkasya üzerinden gelen Kimmerlerin saldırısına uğramış, Urartu kaleleri yıkılmış, yerleşim yerleri talan edilmiştir. Daha sonra ise M.Ö. 714 yılında Asur Kralı II. Sargon ile Urumiye Gölü civarında yapmış olduğu savaşı kaybetmiştir. Kral Sargon savaşın ardından güçlü savaşçıları ile Ardini Tapınağı'nı ve sarayını yağmalamıştır. Urartu saray ve tapınağından 10 ton altın, 20 ton gümüş eşya, 20 ton bronz eşya ve silah alınmış. Bu mağlubiyetten sonra Urartu Kralı I. Sura'nın mağlubiyeti kabullenemeyip intihar ettiği yazılıdır.

II. Argişti döneminde ise Urartu Krallığı kendi kabuğu içine çekilmiş, kaybettiği zenginlikleri yeniden kazanmak için arayış içine girmiş, baraj gölleri, kanal ve sulama tesislerine önem verilmiştir. II. Argişti kuzeydeki Kimmerler ile anlaşma yoluna gitmiş, onların kendi topraklarından geçerek Asur üzerine gitmelerine olanak sağlamıştır. M.Ö. 705 yılında Kimmerler Asurluların Tabal ülkesine yaptığı seferde Asurluları mağlup etmiş, Asur Kralı II. Sargon'u öldürmüşlerdir. Kimmerler bundan sonra da Anadolu'daki saldırılarını sürdürmüşler, M.Ö. 696 yılında Phryg (Frig) başkenti Gordion'u yağmalamışlar ve Phryg Kralı Midas yenilgi üzerine intihar etmiştir.

II. Rusa ise ülkenin her yerinde büyük imar faaliyetlerine girişmiş fakat Urartuların gerilemesine mani olamamıştır. Kendisinden sonra gelen krallar da

yönetimlerinde bir varlık gösterememişlerdir. Nihayet M.Ö. 612 yılında kuzeydoğudan gelen İskitler ve doğudan gelen Med kavimleri önce Asur başkenti Ninova'yı, daha sonra da Urartu merkezlerini ve kalelerini tek tek yıkmışlar ve Urartu medeniyetine son vermişlerdir.

Geçim kaynakları hayvancılık, tarım, maden işçiliği, dokumacılık ve at yetiştiriciliğiydi. Urartu uygarlığı "Su Uygarlığı" olarak da anılmaktadır. Bunun nedeni egemen oldukları bölgede 90'ın üzerinde baraj ve gölet yapmış olmaları ve buradan elde ettikleri suyu kanallarla tüm ovaya taşımaları ve sulu tarım yapmalarıdır. O dönemde yapılmış olan kanallardan bazıları bugün dahi kullanılmaktadır. En ünlü kanal Menua tarafından yaptırılmış olan 56 km uzunluğundaki Şamran su kanalıdır.

Uratu dili Hurrice ile akrabadır. Urartu yazısı, Asur çivi yazısının biraz değişmiş bir türüdür. Urartu çivi yazısı, Kevenli Köyü'nde bulunmuş, Urartu ve Asur çivi yazısı ile çift dilde (bilingue) yazılmış bir kitabe sayesinde çözümlenmiştir. Genellikle kayalar üzerine yazılmış kitabelerin içeriğinde kralların askeri seferlerinden, başarılarından, kralların inşa ettirdikleri saray, su kanalları gibi bayındırlık faaliyetlerinden bahsedilmektedir.

Kaya Kapıları

Pek çok anıtsal kaya kapıları vardı ve bunlardan Van yöresinde olan üç tanesi üzerinde kitabeler mevcuttur. Kaya kapıları halk tarafından "Kör Kapı", "Yalancı Kapı", "Çoban Kapısı" gibi adlarla anılmaktadır. Urartu döneminde ise bu tür kapılara "Haldi Kapısı" adı veriliyordu.

Hazine Piri Kapısı: Zivistan Kalesi'ndedir. Halk tarafından içinde hazine olduğu düşünüldüğü için bu isimle adlandırılmıştır. Dört satırlık kitabesinde "Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı" yazmaktadır.

Yeşil Alıç Kapısı: Van'a 65 km uzaklıkta Yeşil Alıç Köyü'ndedir. Halk tarafından "Taş Kapı" olarak bilinir. Üzerinde altı adet stel yuvası bulunan bir platform önünde bulunmakta olup bir kült merkezinin kapısı durumundadır. Kapı üzerinde 10 satırlık bir kitabe mevcuttur. Kitabede "Sarduri oğlu İşpuini'nin oğlu Menua, efendi Haldi'ye bir Haldi Su-si'si yaptırdı. Haldi'nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuini, Güçlü Kral, Büyük Kral Bianili Ülkelerinin Kralı Tuşpa kentinin efendisi. O yeni kurban ve kurban adakları için tüzük düzenledi: Küçük bir koyunu Haldi'ye parçalarlar ve bir boğayı Haldi'ye keserler, bir inek Arubani'ye, bir koyun Haldi kapısına ve bir koyun Haldi silahlarına" yazmaktadır.

Meher Kapısı: Tuşpa'ya 7 km uzaklıkta, Rusahinili'nin (Toprakkale) 600 metre batısında bulunmaktadır. Anıtsal bir kapıdır. Kapıya kayalıklardan oyularak yapılan merdivenle çıkılmaktadır. Üzerinde dış kısmında 47 satırlık bir kitabe bulunmaktadır. Aynı kitabe iç kısmında da tekrarlanmıştır. Üzerindeki kitabeden M.Ö. 820-810 tarihleri arasında Tanrı Haldi adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu 47 satırlık yazıda Urartu dini hakkında bilgiler verilmektedir. Urartu inancında mevcut 79 adet tanrıdan hangi tanrıya ne zaman kaç tane dana, koyun veya kuzunun kurban olarak kesileceği yazılıdır. Anılan tanrı ve tanrıçalardan 16 tanesi tanrıça, diğerleri tanrıdır.

Tanrılar listesinin başında Haldi yer almaktadır. Urartulara zaferler kazandıran Haldi, Urartuların ulusal tanrısıdır. Kitabede kendisine, ürünlerin toplandığı güneş tanrısı ayında 6 kuzu, 17 sığır, 34 koyun kurban edileceği yazılıdır. İkinci sırada Gök Tanrısı Teişeba gelmektedir. Ona da 6 sığır ve 12 koyun kurban edileceği yazılıdır. Üçüncü sırada ise Güneş Tanrısı Şivini gelmektedir. Kendisine 4 sığır ve 8 koyun kurban edileceği belirtilmiştir.

Muhtemelen kurban törenleri Meher Kapısı'nın güney eteklerinde bulunan bir platformda kesiliyordu.

Urartu Seramiği

En önemli özelliği tek renk olmasıdır. Parlak kırmızı renkte üretilmişlerdir.

İkinci bin yılda üretilen seramiklerinin üzerinde, baklava dilimleri, içi dolu üçgenler gibi geometrik desenler ve kuş motifleri görülür. M.Ö. 9-6. yüzyılda üretilen Urartu seramikleri üzerinde ise hiç motif yoktur. Kırmız renkte astarlı parlak görünümlü seramiklerdir. Seramiklerin kili son derece iyi temizlenmiş ve kil içine ince kum katılarak seramik çamuru hazırlanmıştır. Bu parlak astarlı seramikler daha çok saray ve soylu sınıf için üretilmiştir. Kap formları çok çeşitlidir. Depolama küpleri, S profilli kâseler, derin kâseler, vazolar en çok rastlanan formlardır.

Urartu Maden İşleri, Kazanlar, Kemerler

Gümüş ve altından yapılmış uçları hayvan başlı bilezikler, küpeler, süs iğneleri, fibulalar, boyun halkaları, giysi düğmeleri döküm ve granüle işçiliğinin güzel örnekleridir.

Ayanis ve Anzaf Kale kazılarında bulunmuş bronzdan yapılmış, üzerlerinde çeşitli hayvan motifleri ve yazılar bulunan olağanüstü büyüklükteki kalkanlar, tutamakları boğa başlı tunç kazanlar, Urartu maden işçiliğinin ne denli gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Urartu Kemerleri: Önceleri dökme, sonraları ise dövme tekniğinde üretilmişlerdir. Ortalama genişlikleri 6-17 cm'dir. Uzunlukları ise 100-190 cm arasında değişir. Hemen hemen hepsinde motifler ardı ardına simetrik olarak sıralanmaktadır. Aslan, boğa, geyik gibi hayvanlar, süvariler, savaş arabaları, geometrik motifler kemerler üzerinde en sık rastlanan motiflerdir. Urartu kemerlerinin çoğu Türkiye'de Adana Müzesi'nde toplanmıştır; buradaki koleksiyon, dünyanın en geniş kemer koleksiyonudur.

FRİG UYGARLIĞI (PHRYG)

Frigler Anadolu'ya M.Ö. 12. yüzyılda Balkanlar'ın Trakya bölgesinden gelmişler, önceleri Kızılırmak Nehri yayı içinde kalan Kapadokya bölgesine yerleşmişler, bu bölgeye kadar uzanan Asur akınlarından rahatsız olarak biraz daha kuzeye çıkmışlar ve Polatlı Kasabası yakınlarındaki Gordion'u başkent yapmışlardır. Kazılarda bulunan buluntular ise Frig kültürünün daha çok Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya sınırları arasında yoğunlaştığını göstermektedir.

Bir devlet olarak ortaya çıkışları ise M.Ö. 8. yüzyılın ortalarıdır. Friglerin en önemli dönemi Kral III. Midas dönemidir. Bu dönem hakkındaki bilgiler onunla ilgili M.Ö. 717, 712, 709 yıllarına tarihlendirilen kitabelerden edinilmiştir.

Tarihçiler, Kral Midas'ın Kral Gordios'un oğlu olduğunu, kentine bu kralın ismine izafeten bu ismin verildiğini ve Gordion sözünün "Gordios'un şehri" anlamına geldiğini belirtmekte ve bu krallığın M.Ö.750 yıllarında kurulduğunu varsaymaktadır.

Frig vadisinde ve Anadolu'nun birçok yöresinde, Gordion, Alişar, Boğazköy, Kültepe ve Alacahöyük'te yapılan kazılarda bulunan arkeolojik malzemenin tamamı M.Ö. 8. yüzyıldan daha öncesi bir tarihe işaret etmiyor. Arkeolojik buluntular M.Ö. 750 sonrasına tarihlendirilmektedir. Bütün bu veriler krallığın kuruluşunu M.Ö. 750 olarak pekiştiriyor. Frig kralları I. Gordios'tan itibaren; I. Gordios, I. Midas, II. Gordios, II. Midas, III. Gordios, III. Midas (M.Ö. 738-695), IV. Gordios (M.Ö. 695-670), IV. Midas'tır (M.Ö. 670).

Gordios'un kral olmasına ilişkin efsaneyi Arrian şöyle anlatmaktadır: "Köyün halkı kendilerine bir kral seçmek isterler. Ne var ki belli bir kişinin üzerinde anlaşamazlar ve halk bu konuda ikiye ayrılır. Bir çözüm bulmak için, köye öküz arabası ile gelen ilk kişiyi kral yapma kararı alırlar. Köye öküz arabası ile ilk gelen Gordios ve oğlu Midas'tır. Böylece Gordios, Frig Krallığı'nın ilk kralı olur."

Friglerin ismi Asur kitabelerinde MUSKI olarak geçmektedir. Bu kitabelerde onların yaşadıkları bölge doğuda Sivas, batıda ise Afyon/ Kütahya ili sınırları arasında kalan yöre olarak belirtilmektedir. Her ne kadar Friglerin yaşadıkları bölge Asur kitabelerinde bu şekilde belirtilmişse de Anadolu'da yapılan kazılar, örneğin Adana, Burdur ve Elmalı'daki tümülüsler onların çok daha farklı bölgelerde de var olduklarını ve yaşadıklarını göstermektedir.

Frigler kentlerini yıktıkları Hitit Krallığı'nın kentleri üzerine inşa etmişlerdir. Doğuda Asurlular ile çatışan Frigler, batıda Helenler ile iyi ilişkiler içindedirler. Kral Midas'ın Ionya'nın Kyme kentinden Demokide isimli Helenli bir kızla evlenmesi bunun bir belirtisidir.

Çok kısa bir süre içinde Anadolululaşan bu kavim Hitit ve Helen kültürlerinden etkilenmiş, ancak kendi özgün kültürünü oluşturmayı da becerebilmiş bir kavimdir. Frig sanatkârlarının ürettikleri maden, fildişi, ağaç ve dokuma ürünleri tüm Helen dünyasına ihraç edilmiştir. Frigler tarafından üretilen bronz tabaklar, o dönemin teknolojik başarısı olarak nitelenen fibulalar (çengelli iğneler) ve geometrik desenlerle süslü mobilyalar Helenlerce beğenilen ve ithal edilen eserlerdendir. Bu el sanatlarının dışında yaşamlarının ekonomik temelini hayvan yetiştiriciliği ve ziraat oluşturuyordu. Özellikle hayvan yetiştiriciliği ve at yetiştiriciliği büyük öneme sahipti.

Frigler, Kral IV. Midas'ın son döneminde Kimmerlerin istilasına uğramış ve şehirleri yakılıp yıkılmıştır (M.Ö. 696/695). Bu mağlubiyete dayanamayan Kral Midas intihar etmiştir. Frigler, Kral IV. Midas'tan sonra da yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Ancak artık güçlü ve etkin bir devlet değillerdir. Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Frig beylikleri M.Ö. 546/545 yılındaki büyük Pers istilasına kadar Lydia Krallığı'na bağlı prenslikler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Daha sonraki dönemde Friglerin M.Ö. 300 yıllarına kadar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde izlerine az da olsa rastlanılmaktadır.

Kral Midas ile ilgili birçok söylence vardır. Bunlardan ilki Midas'ın Helenlerin Müzik Tanrısı Apollon ile Anadolulu Marsyas arasında geçen müzik yarışmasındaki hakemliğidir:

Yedi telli liri icat ederek insanlığa hediye eden müzik ve güneş tanrısı olan Apollon, Helen inancına göre yer yüzünde en güzel müziği yapandır. Günün birinde Anadolu'dan Marsyas isimli bir çobanın çaldığı Pan flütü ile Apollon'dan daha iyi müzik yaptığı, ondan daha üstün olduğu tüm yeryüzüne yayılır. Olympos'taki tanrılar bunun üzerine ikisinin yarışmasına karar verirler. Bu yarışmaya hakem olarak da Frigya'nın ünlü kralı Midas'ı tayin ederler. Önce Apollon lirini çalar, ardından Marsyas Pan flü-

tünden doğuya özgü yanık melodilerini yansıtır. Hakem Midas, yarışmanın galibi olarak Marsyas'ı ilan eder. Apollon buna çok kızar. Lirini ters çevirir ve tersinden de lirini çalar ve Marsyas'ın da flütünü ters tutup çalmasını talep eder. Flüt tek yönlü bir çalgıdır ve Marsyas bu nedenle bunu başaramaz. Apollon Midas'a dönüp "Gördün mü, çalamıyor. Sende müzik kulağı yok, bu nedenle senin kulaklarını eşek kulaklarına çeviriyorum," der ve Midas'ın kulaklarını eşek kulaklarına çevirir..

Midas eşek kulaklarını uzun süre saklar. Kulakları görünmesin diye başına Frig külahı geçirir. Ancak saçları o kadar uzar ki bir gün berbere gitmeye mecbur kalır. Berbere gördüklerini kimseye söylememesini tembihler. Geveze berber kimseye söylemez ama sonunda dayanamayıp gider ve bir kuyuya "Midas'ın kulakları eşek kulakları, Midas'ın kulakları eşek kulakları," diye bağırır. Esen bir rüzgâr bu sesi alır götürür ve Frig vadisine yayar. Frig vadisindeki sazlıklar rüzgârda dalgalandıkça hâlâ bu sözleri tekrarlar.

Diğer bir söylence ise Kral Midas'ın hırslı kişiliğiyle ilintilidir:

Midas'ın adamları bir gün sarayın bahçesinde Dionysos'u yetiştiren yaşlı Satyr Silenos'a rastlarlar. Silenos Dionysos'u aramaktadır. Midas'ın adamları onu krala götürürler. Midas onu on gün ağırlar ve onuncu günün sonunda da Dionysos'a götürür. Dionysos kaybettiği Silenos'u bulduğuna çok sevinir ve Kral Midas'a "Dile benden ne dilersen," der. Hırslı ve aç gözlü Kral Midas her dokunduğunun altın olmasını ister. Dionysos ona tekrar düşünmesini söyler. Ama Midas dileğinde ısrar eder ve Dionysos bunun üzerine onun dileğini yerine getirir. Artık dokunduğu her şey altın olmaktadır. Midas önce tahtına dokunur. Taht altın olur. Elindeki asa da birden altın olmuştur. Bu olay Midas'ın çok hoşuna gider. Artık dokunduğu her şey altın olmaktadır. Bu zevk, akşam yemeği için sofraya oturduğu âna dek devam eder. Eliyle tuttuğu ekmek de altın olmuştur. Midas açlıktan ölmek üzeredir. Bunun üzerine Dionysos'a büyüyü bozması için yalvarır. Dionysos da ona Lydia'ya gitmesini orada altın çıkarılan Paktolos Irmağı'nda yıkanmasını söyler. Midas da bunu yapar ve büyü böylece bozulur.

Bir diğer söylencedeyse, annesi Telmessoslu (Fethiye) bir kâhin olan Midas, ölmeden önce şehrin kapısı üzerine bir düğüm atar. Kâhinler bu düğümü çözen kral kişinin tüm Asya'yı fethedeceğini söylerler. Büyük İskender bu efsanedeki düğümü çözmek için ünlü Asya seferinde Gordion'a gider ve düğümü kılıcı ile keserek çözer.

Tüm bu söylencelerde Midas'ın kaçıncı Midas olduğu belirtilmemiştir.

Dil ve Yazı

Frig dili, Indo-Germen dil grubuna girer. Tamamen çözümlenmiş bir dil değildir. Yaklaşık 30 adet kelimenin anlamı bilinmektedir. Frig dilinde yazılmış 90 civarında mezar kitabesi bulunmuştur. Bu kitabelerdeki yazı biraz Arami yazısına, biraz da Helen yazısına benzemektedir. Helen alfabesinin Fenike kökenli olduğu düşünülürse, Frig yazısının da Fenike kökenli olduğu düşünülebilir.

Din

Kybele (Kubela / Kubila) baş tanrıça olup toprak anayı simgeler. Kybele'nin yanı sıra Ay Tanrısı Men ve Şarap Tanrısı Sabazios en çok tapınılan tanrılardır.

Ana tanrıça Kybele için yaptıkları tapınakların duvarlarını pişmiş topraktan ürettikleri levhalarla süslemişlerdir. Toprak Ana Kybele'nin en fazla tapınım gördüğü yer Pessinius (Ballıhisar) kentiydi. Bu kentte tanrıçanın gökten inmiş bir idol olduğu inancı hâkimdi. Bu kentte tanrıçanın sevgilisi Attis ile birleştiği ve bunun tabiata can verdiği kabul görmüştü. Bu kent Frigler tarafından bir kült merkezi olarak benimsenmiş ve burada dini törenler düzenlenmiştir. Bu dini törenlerde Gal adı verilen Kybele rahipleri, Attis'i taklit ederek kendilerini hadım ediyorlardı.

Mimari

Evler ve kaleler megaron planlıdır. Evlerin semer damlı olduğu bilinmektedir. Tümülüsleri ise dromoslu olup dörtgen plan gösterirler. Çatıları ardıç ağacı ile örtülüdür. Frig kale kalıntılarına Eskişehir'in güneyindeki dağlık bölgede rastlanılmaktadır.

Ağaç İşçiliği

III. Midas döneminde en güzel eserlerini vermiştir. Muhtemelen bugün Gordion'da görülen tümülüs, III. Midas'a aittir. Tümülüs'ün yüksekliği 50 m, çapı ise 300 m.dir. Tümülüsün odasının duvar ve tavanları ısıya ve neme dayanıklı ardıç ve sedir ağaçlarından yapılmıştır. Mobilya ayakları, Midas tümülüsünde bulunmuş masa, iskemle ve paravan olağanüstü başarılı bir işçilik göstermektedir. Masa ve paravan üzerinde çeşitli geometrik desenler görülmektedir.

Madeni Eşyalar

Dönemin teknolojik buluntusu fibulalar (çengelli iğneler) bronz ve gümüşten yapılmışlardır. Yine bronzdan yapılmış grifon başları, ok uçları, tüm Asur, Geç Hitit ve Ion dünyasında aranılan ve beğenilen madeni eserler arasındadır. Özellikle fibulalar Helenler tarafından benimsenmiş ve aynen kopya edilmiştir. Urartu kazanlarına benzer bronz kazanlar üretmişlerdir. Urartu kazanlarının aksine kazanların kulpları boğa başı yerine, siren (kadın başlı kuş yaratıklar) başlıdır.

Gerek seramik ve gerekse heykeltıraşide bu dönemin eserleri Ion modellerinin taşralı kopyalarıdır. Bu kopyacılık aslan ve sfenks tasvirlerinde daha belirgin olarak görülür. Seramikleri, erken ve geç dönem seramikleri olarak sınıflandırılmaktadır. Erken dönem seramikleri, daha çok siluet figürlere sahiptir. Bezemeler vazoların boyun ve omuzlarındadır ve bu iki bölüm çizgiyle ayrılmıştır. Geç dönem seramiklerinde ise Helen etkisi fazladır. Geometrik motiflerle birlikte görülen hayvan motiflerinin içi noktalarla doldurulmuştur.

Kaya Anıtları, Kült Merkezleri

Kaya anıtlarına bugün "Frig Vadisi" olarak anılan Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya arasındaki üçgen bölgede rastlanılmaktadır. Kaya anıtları Midas, Yazılıkaya Vadisi, Kümbet Vadisi, Köhnüş Vadisi ve Karababa Vadisi'nde yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu anıtların bulunduğu mahalleler birer kült merkezidir. Anıt, anıtın bulunduğu platform ve platform üzerindeki galeriler ve yan mekânlar tanrıçaya adanmış kült merkezini oluşturur.

Fasat cepheli anıtlar, üçgen alınlıklı, beşik çatılı megaron planlı tapınakların ön cephesine benzerlik gösterirler. Fasatta dörtgen bir biçimde oyulmuş bir niş bulunur. Bu niş tören sırasında tanrıça heykelciğinin içine yerleştirilmesi için yapılmıştır.

Bu tarz fasat görünümlü anıtların en önemlisi Midas Anıtı-Yazılıkaya Anıtı'dır. Genişliği 16,6 m, yüksekliği ise 17 m.dir. Diğer fasat cepheli anıtlar ise Yazılıkaya Vadisi'nde Areyastis Anıtı, Kümbet Vadisi'nde Bahşayiş Anıtı, Köhnüş Vadisi'nde Maltaş Anıtı, Burmeç Anıtı, Aslankaya Anıtı, Kütahya Tavşanlı yakınında Deliktaş Anıtı'dır.

Kaya Sunakları

Tanrıçaya kurban kesilen, dini tören yapılan yerdir. Bunlar kaya kütlelerine oyulmuş üç boyutlu kült alanlarıdır. Üzerine basamaklarla çıkılır. Üstlerine tanrıyı simgeleyen idoller dikilmiştir. Kaya kitlesinin önündeki alan kült törenlerinin gerçekleştirildiği mekândır. Bu tür kaya sunaklara Köhnüş Vadisi'nde ve Fındıkasar yerleşmesinde rastlanılmaktadır.

Nişler, kayaların dik yüzeylerinde insanların ulaşabileceği yüksekliğe oyulmuş oval veya dikdörtgen, fazla derin olmayan oyuklardır. Nişin dip kısmında tören sırasında tanrıça heykelciğinin yerleştirilebileceği yuvalar bulunmaktadır. Yazılıkaya-Midas Kenti, Fındıkasar, Deliktaş ve Köhnüş Vadisi'nde bu nişlerin örnekleri görülmektedir.

LİDYA UYGARLIĞI (LYDIA)

Lidyalılar, M.Ö. ikinci bin içinde Anadolu'ya gelip yerleşmiş bir kavim olarak kabul edilmektedirler. Herodot'a göre bir İndo-Germen kavmi olan Lidyalılar bölgeye gelmeden önce burada Maionlar yaşamaktaydı. Lidyalılar bu bölgede üç sülale olarak hüküm sürmüşlerdir. Bu üç sülaleden ilki Atyadlar, ikincisi Heraklidler, üçüncüsü ise Mermnadlardır. Hitit metinlerinde Atyad sülalesinden ve Kral Meles'ten söz edilmektedir.

Heraklidler M.Ö. 1700-1200 yılları arasında bölgeye egemen olmuşlardır. Hâkimiyetleri M.Ö. 1200'deki büyük göç dalgası ile son bulur (M.Ö. 1192). Lidyalıların tekrar bir devlet olarak ortaya çıktıkları tarih ise Mermnad sülalesiyle başlar. Bu dönem M.Ö. 680'de başlamış ve M.Ö. 546 yılında son bulmuştur. Bu süreç içinde iktidar olan krallar:

Gyges M.Ö. 680-652
Ardys M.Ö. 652-625
Sadyattes M.Ö. 625-610
Alyattes M.Ö. 610-575
Kroisos M.Ö. 575-546

Gyges ve ardılları döneminde Lidya ülkesinin kalkınması, zenginleşmesi ve Pers krallarına kafa tutacak kadar güçlenmesinin kaynağı olarak bölgede çıkarılan altın madeni gösterilmektedir. Tmolos'tan (Bozdağ) çıkan Hermos (Gediz)

Irmağı'nın bir kolu olan Paktolos Deresi'nden elde edilen, üzerinde motifler bulunan ilk elektron veya altın sikkeler basılmıştır. Sikkelerin yoğun biçimde kullanılması ticaret hayatına canlılık getirmiş ve Lidya ekonomisi bu sayede kısa zamanda büyümüş, zenginleşmiştir.

Gyges garip bir biçimde kral olmuştur. Kral oluşunun hikâyesi şöyle anlatılır:

Çoban Gyges bir gün dağda koyunlarını otlatırken ayağı bir çukura girer ve çukurun içine düşer. Çukurun içinde bir kapı vardır. Gyges kapıdan içeri girer ve orada bulunan bronz bir at görür. Atın böğründe bir kapı vardır. Cesaret gösterip o kapıdan da içeri girer ve yerde yatmakta olan bir iskelet görür. İskeletin parmağında gördüğü altın yüzüğü alır ve parmağına geçirir. Yüzükparmağında durduğu sürece görünmez olduğunun farkına varır. Bulunduğu yerden dışarı çıkıp şehre iner ve doğru kralın sarayına gider. Sihirli yüzük sayesinde kısa zamanda kralın has adamlarından biri olur. Kral tarafından ordunun komutanlığına yükseltilir.

Bir gün Kral Kaundales Gyges'e karısının güzelliğinden ve seksiliğinden bahseder ve Gyges'in karısını sevişirken görmesi gerektiğini söyler. Gyges şok geçirir ancak kral istediği için buna razı olur ve kralla karısını sevişirlerken gözetler. Kralın karısı gözetlendiklerini hisseder ve hatta onu görür ama görmezden gelir, ertesi günü onu çağırtıp, "Dün ben seni gördüm. Sen beni çıplak olarak gördün, bunun karşılığı ya şimdi öleceksin veya kocam Kaundales'i öldürüp benimle evlenecek ve kral olacaksın," der. Gyges ikinci seçeneğe razı olur. Halk kralın öldürülmesinden huzursuz olur ve isyan çıkarmaya kalkışır ve bu sorunun Delphi kâhinine başvurularak çözüme kavuşturulmasına karar verilir. Delphi kâhini Gyges'ten aldığı bol altına karşılık onun lehine karar verir.

Gyges kral olunca Batı Anadolu'da kurulu Helen şehirlerine savaş açar. Onları kendisine haraç vermek zorunda bırakır. Doğuda ise Kimmerler ile savaşır. Kimmerler ile ikinci savaşını kaybeder. Kimmerler Sardes'i yakıp yıkarlar ve Gyges savaşta ölür.

Ama kendi soyundan gelen ardılları Lidya Krallığı'nı yeniden kurarlar. Alyattes bunlar arasında en başarılı kral olarak diğerlerinden sıyrılır. Kimmerler ile savaşır ve onları Kızılırmak Nehri'nin doğusuna sürer. Kızılırmak Nehri Kimmerler ile Lidyalılar arasında sınır yapılır. Alyattes Batı Anadolu'daki Helen kentlerini de kendisine bağımlı hale getirir. Alyattes Helen dünyası ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bir kehanet merkezi olan ve Helen kentlerince çok büyük önem taşıyan Delphi Apollon Tapınağı'na hediyeler gönderir. Milet kentinde de bir tapınak inşa ettirir.

M.Ö. 560 yılında ise yerine oğlu Kroisos (Karun) kral olur. Kroisos dönemin en zengin kişisidir. "Karun kadar zengin" sözcüğünün kaynağı, onun bu olağanüstü zenginliğidir. Kendisine çok güvenen Kroisos Perslerle savaşmak istemektedir. Bunun için Delphi kâhinine müracaat eder ve savaşı kimin kazanacağına ilişkin kehanet ister. Delphi kâhininin kehaneti "Güçlü olan kazanacak" şeklindedir. Kroisos bunu kendisinin kazanacağı şeklinde yorumlar. Perslere savaş açar. Ama kendisinden daha güçlü olan Kyros savaşı kazanır ve M.Ö. 546 yılında böylece Lidya Devleti yıkılır.

Lidya'nın başkenti Sardes kentidir. Lidya bölgesinin diğer kentleri ise klasik çağda Thyateira (Akhisar), Philedelphia (Alaşehir), Gordos (Gördes), Silandos (Karaselendi) olmuştur.

Sardes yüksek kayalık bir arazide, surlarla çevrili bir alan üzerinde kurulmuştur. Muhtemelen bu alan içinde kral sarayı ve resmi yapılar, tapınak vs. bulunuyordu. Arkaik dönem Sardes kentinden günümüze yalnız sur duvarları kalmıştır.

Lidya krallarının, beylerinin ve soylularının ölüleri tümülüslere gömülüyordu. Bugün Bin Tepeler diye adlandırılan bölgede yüzün üzerinde Lidya soylularına ait tümülüs bulunmaktadır. Lidya tümülüslerinde bulunan altın ve gümüş eserler Lidya maden işçiliğinin en güzel örnekleridir.

1960-1965 ve 1968 yıllarında yapılan kaçak kazılar sonunda tümülüslerde bulunan eserler Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçırılmış, 1965 yılında New York Metropolitan Müzesi'ne satılmış, gazeteci Özgen Acar'ın haber vermesi ve ilgilenmesi sonucu Türk hükümetince dava açılmış ve eserler (450 parça) 1993 yılında Türkiye'ye iade edilmiştir. Bu eserler günümüzde Uşak Müzesi'nde sergilenmektedir.

Hem Doğu hem de Batı kültürlerinin etkilerini kendinde barındıran Lidya kültürü, seramik işçiliğinde daha çok batı etkisinde kalmıştır. Lidya dili yazısı Arapça gibi sağdan sola yazılıyordu.

HELEN UYGARLIĞI (YUNAN)

Helen uygarlığının başlangıcı Helen seramiğinin başlangıcı olan Protogeometrik Dönem (M.Ö. 1100-900) olarak kabul edilir. M.Ö. 1200'de gerçekleşen Dor Göçleri Orta Avrupa'dan kaynaklanır. Bazı bilim adamlarının savına göre bu göçler Avrupa halklarının doğuda mevcut yüksek bir kültürün nimetlerinden faydalanmak için, "Doğuda bükülmeyen mızraklara sahip" uygarlığa ulaşmak için yapılmıştır. Doğuda gerçekten bu dönemde bükülmeyen mızraklara sahip bir kavim vardır ve bu kavim Hititlerdir.

Orta Avrupa'dan hareket eden kavimler Balkan Yarımadası'na doğru inerler. Orada yerleşik durumda olan Dor kavimlerini yerlerinden ederler, Orta Avrupa'dan gelen kavimlerle güneye inen Dorlar Peloponnes'teki (Mora Yarımadası) Miken (Aka) uygarlığını yıkarlar. Aynı hızla yollarına devam edip Trakya'dan Frigler olarak Anadolu'ya girerler. Göçler Yunanistan'ın Thessalia bölgesinden Anadolu'nun Eolia bölgesine, Euboia Adası ve Attika'dan Anadolu'nun Ionia bölgesine, Peloponnes'ten de adalar üzerinden önce Rhodos'a, oradan da Karia ve Pamphylia bölgesine ulaşır. (Harita 1)

En yoğun yerleşme Ionia'da olmuştur. Bu bölgeye gelen Ionlar Büyük Menderes (Maiandros) ile Gediz (Hermos) Nehri arasındaki bölge ve bu bölgenin önündeki adalara yerleşmişlerdir. Konuştukları dil Attika yöresinde konuşulan Helen diliydi. M.Ö. 9 ve 8. yüzyıllarda Ionia'da on iki şehir bir araya gelerek siyasi ve dini bir birlik kurmuşlardır. Bu birliğin merkezi Priene yakınlarındaki Panionion denen kült merkeziydi. Herodotos'un belirttiğine göre bu on iki Ion

kenti; Miletos, Priene, Myus, Ephesos, Kolophon, Teos, Lebedos, Klazomenai, Phokaia, Samos, Chios ve Erithrai'ydi.

M.Ö. 1200–700 arası dönem birçok tarihçi tarafından "Karanlık Dönem" olarak nitelenir. Bunun nedeni ise bu dönemde fazla arkeolojik malzemenin bulunmayışıdır. Ancak göçlerin bu dönemde devam ettiği kesindir. Yunan Yarımadası'ndan Anadolu'ya bu göçlerin iki ana dönemde yoğun yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemler M.Ö. 12. yüzyıl ve M.Ö. 7. yüzyıldır. Anadolu'nun Yunan Yarımadası'ndan en yoğun biçimde kolonize edildiği dönem M.Ö. 7. yüzyıldır.

Bu ikinci dönem göçün de ana nedeni Batı Anadolu'da Ionia kültürünün olağanüstü gelişmesidir. Ionia bölgesinde Milet kenti olağanüstü gelişmiştir. Milet şehrinden hareket eden halklar Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarında doksanın üzerinde kent kurmuşlardır. Ionia ve Milet kentinin olağanüstü gelişmesinde, bu bölgede elektron, altın ve gümüş parçalarının değiş-tokuşta para yerine (üzerinde motif olmayan ilk sikkeler) kullanılmaya başlanmasıdır. İnsanlar tarih boyunca para, zenginlik nerede ise hep oraya yönlenmişlerdir. Milet o dönemde en zengin kent, Ionia da en zengin bölge olmuştur. Bu nedenledir ki Anadolu'nun tabiat bilginleri, ilk filozofları Ionia'dan çıkmıştır. Aslında bir Fenikeli olan Anaximenes ve Anaximandros Milet'e gelmişler ve orada ünlenmişlerdir.

Helen uygarlığı bulunan arkeolojik buluntular göz önünde bulundurularak aşağıdaki dönemlerde incelenmektedir:

Arkaik Dönem: M.Ö.700-480
Klasik Dönem: M.Ö. 480-330
Helenistik Dönem: M.Ö. 330-30

Şehir Devleti

Eski Helen'de şehir ve devlet birbirine karışmış bir kavramdı. "Polis" sözcüğü hem şehir hem de devlet için kullanılıyordu. Helen dilinde şehir sözcüğünün karşılığı "Asti" idi. Köylere ise "Kome" deniliyordu. "Polis", çevre köyleri içine alan, genellikle doğal coğrafi sınırlara dayanan siyasi bir yapıya sahip olup içinde bulunduğu coğrafyaya hâkim olan küçük bir devletti. Şehir devletinin yapısında coğrafi bütünlük vardı. Siyasi faaliyet bir merkezde toplanmıştı ve Polis'in yüzölçümü küçüktü.

Dor istilasından sonra Helenler kabile sistemi içinde yaşıyorlardı.. Kabile başkanına Basileos deniyordu. Basileos doğuştan aldığı bir hak ile şehri yönetiyor, icraatını tanrılara dayandırıyor ve tanrının vekili olarak devleti yönetiyordu.

Şehir devleti büyük ölçüde soyluların eseriydi. Helen tarihinde şehir devletinin bu ilk şekline Aristokrasi denirdi. Aristokrasi, Aristo'ya göre "en iyinin idaresidir". Aristokraside idare klan başkanlarından oluşan bir konseyde, Boule de toplanmıştı. Adalet aristokratların yarattığı yazılmamış kanunlarla sağlanıyordu. Soylular seçilerek memurluğa getiriliyor ve yaptıkları memuriyet için belirli bir ücret almıyorlardı.

M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda ticaretin ve sanayinin gelişmesi sonucu servet sahibi kimseler idareye hâkim olmuşlar ve bunların yönetimine Oligarşi denmiştir.

Tiranlık (Tyran) ise M.Ö. 7 ve 6. yüzyıllarda görülür. Bu halk kitlelerine dayanarak meşru olmayan bir yoldan bir hükümet darbesiyle iktidara gelen tek kuvvetli adamın idaresidir. Helen'de tiranlık dönemi bir refah ve gelişme dönemi olmasına rağmen Helenler tarafından benimsenmemiş ve Demokrasi yeni bir yönetim şekli olarak ortaya çıkmıştır (M.Ö. 508).

Hür vatandaşların idareye katılması esasına dayanan demokrasiler M.Ö. 6. yüzyıl sonundan itibaren Akdeniz havzasındaki tüm Helen şehir devletlerinde görülmeye başlanır. Bu sistem içinde şehir devleti en yüksek refaha ulaşmıştır.

Şehir devletleri Doğu'da çok eskidir. M.Ö. 3. binde Mezopotamya'da, M.Ö. 7. yüzyılda da Suriye ve Fenike'de vardı. Fakat bünyeleri Helen şehir devletlerinden farklıydı. Doğu şehirleri doğrudan doğruya krala bağlıydılar. Hak ve hukuk kralın elindeydi. Helen şehir devleti Polis'te ise hak ve hukuk şehir devletini oluşturan kurumların ve meclislerin elindeydi.

Şehir devletleri hemen her yerde aynı zamanda kurulmamıştır. Kentler önce kıyılarda, daha sonra iç kesimlerde kurulmuştur. Bunun nedeni de göçlerle gelen halkların çiftçilikten çok yoğunlukla ticaretle, denizcilikle uğraşmalarıdır.

Şehirlerin Kuruluşu

Önceleri şehirler bir köyün doğal olarak büyümesi ve gelişmesiyle oluşmuştur. Helen şehirlerinin pek çoğu Tunç Çağı yerleşmelerinin üzerine kurulmuştur. Buna güzel bir örnek olarak Milet kenti gösterilebilir. Şehirlerin bir diğer oluşum şekli kümeleşmedir (Synokismos). Bu da iki türlü olur: a) köyler kendi içlerinden birini merkez olarak seçerler ve seçilen köy, şehir olur, b) birkaç köy birleşir ve yeni bir arazide yeni bir şehir kurulur. Atina böyle bir Synokismos ile kurulmuştur. Bu kuruluşu sağlayan Atina'nın efsanevi Kralı Theseus'tur. Theseus Attika köylerini siyasi birliğe kavuşturmuş, Atina'yı köylerin siyasi merkezi haline getirmiştir. Bu kuruluş tarzına diğer bir örnek de Rhodos'tur. Rhodos, Lindos, Kamiros ve Ialissos şehirlerinin bir araya toplanmasıyla kurulmuştur.

Göçler yeni şehirlerin kurulmasına neden olmuştur. Yeni şehirlerin kurulmasında diğer bir etken de fetih ve istiladan sonra bu işgali perçinleme çabasıdır. Bu en iyi şekilde Büyük İskender'den sonra kurulan Helenistik devir krallıklarında görülür.

Helen'de yeni bir şehir kurulurken, önce tanrıların onayının alınması gerekirdi. Bunun için kâhinlere başvurulurdu. M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda âdet haline gelmiş tarza göre; göçe karar verilince ana şehir, kafileye bir başkan seçerdi. Oikist adını alan bu başkan ilk olarak Delphi Kâhini Pythia'ya başvurur ve şehri nerede kurabileceğini sorar, kehaneti aldıktan sonra halkı ile birlikte oraya gider ve şehri kurardı. Bu nedenle, Ephesos, Byzans ve Phaselis'in kuruluş efsaneleri gibi pek çok antik şehrin ilginç birer kuruluş efsanesi vardır.

M.Ö. 4. yüzyılda, Helenistik krallıklarda şehirlerin kuruluşunda bu kehanetler değil, şehrin kurucusunun kararı etkin olmuştur. Örneğin İskenderiye şehrinin kuruluşunda, şehrin kurulacağı yeri Büyük İskender rüyasında görmüştür. Rüyasında bu yeri ona Homeros göstermiş ve İskenderiye şehrinin yerini Nil Nehri'nin ağzında kendisi belirlemiştir.

Nüfus ve Halk

Helen şehirleri bugünkü ölçülere göre çok küçüktü. Şehirlerin çoğunun nüfusu 10.000'i geçmezdi. Atina ve Ephesos gibi büyük kentler bu tanımın dışındadır. Helen şehirlerinde halk, vatandaşlar, vatandaşların çocukları ve eşleri, yabancılar ve köleler olmak üzere sınıflara ayrılmıştı. 18 yaşına girmiş her erkek vatandaşlık haklarına sahipti. Bu haklar, seçme, seçilme ve memurluk yapabilme gibi haklardı. Köleleri, Helen ve Helen olmayan savaş mağluplarıyla, uzak ülkelerden satın alınanlar veya çeşitli nedenlerle aileye kabul edilmeyen çocuklar oluştururdu. Bunlar evlerde imalathanelerde ve taşocaklarında çalıştırılırlardı. Toplumun yaklaşık dörtte birini köleler oluştururdu.

Topografya

Şehirlerin gelişmesi için bazı doğal ve ekonomik şartlar gereklidir. Helen şehirleri için ilk şart ziraata elverişli bir araziydi. Helen'de ve Ege'de ziraat arazisi olarak ovalar az olduğu için şehirler genellikle tepe eteklerinde kurulmuştur. Ova şehirleri çok az sayıdadır. Savunma endişesi ve siyasi güvensizlik bazı şehirlerin tepelerde kurulmasına neden olmuştur. Tepeler yerleşim yeri olarak daha çok Arkaik dönemde tercih edilmiştir.

Kıyı yerleşmeleri daha çok deniz aşırı göçlerin sonucudur. Savunma nedeniyle şehir kıyıdan birkaç kilometre içeride kurulmuşsa ekonominin gelişimi sonucu daha sonraki dönemde şehir kıyıya doğru genişlemiştir.

Şehirlerin kuruluşunda su kaynakları ve dere kenarları da belirli bir rol oynamıştır.

Topografya bakımından Helen şehirleri tepe / ova / tepe eteği / kıyı şehirleri olarak dört grupta incelenebilir:

Tepe şehirlerine örnekler: Neandria, Assos, Pergamon, Larissa

Tepe eteği şehirlerine örnekler: Priene, Latmos Heraklea'sı

Ova şehirlerine Anadolu'da rastlanılmaz.

Kıyı şehirleri: Topografya bakımından üç tipte incelenebilir:

a) Liman etrafında yelpaze gibi gelişmiş şehirler: bu şehirlerde şehir limandan itibaren hafif bir eğimle yükselir. Surlar şehri yarım daire şeklinde çevirir. Agora genellikle liman gerisindeki düzlüktedir. Knidos ve Halikarnassos bu tipin güzel örnekleridir.

b) Yarımada, kıyıya birleşmiş yarımada, dil ya da burun üzerine kurulmuş şehirler: Bunlar tipik denizaşırı yerleşmelerdir. Yabancı ülkelere göçenler köprübaşı kurmak için bu çeşit savunması kolay yerleri seçmişlerdir. Lebedos, Smyrna, Iasos, Fiskos, Side ve Phaselis bu türün en iyi örneklerindendir.

c) Küçük bir tepe ya da küçük bir plato üzerine kurulmuş kıyı şehirleri: Amisos ve Nation bu türün en iyi örneklerindendir.

Şehri Oluşturan Yapılar

Agora: Şehrin yaşam organıydı. Çoğu kez pazaryeri olarak bilinir; oysa gerçek kelime anlamı toplantı yeridir. Aristoteles belki bu özden hareketle agorada hiçbir şeyin satılmaması, işçilerin ve köylülerin bulunmaması gerektiğini, bu gibi işler için başka bir yer olması gerektiğini söylüyor (Ephesos'ta devlet agorası ve ticari agora olarak iki agora bulunması bunun güzel bir örneğidir). Agora şehrin siyasi, sosyal, dini ve idari merkezidir. Agora sözcüğü ilk kez Homeros tarafından ünlü eseri *İlyada*'da kullanılmıştır (*İlyada* I, 54). Dikdörtgen veya düzensiz bir alandır. Çevresi stoa veya peristillerle çevrilidir. Şehre gelen anayollar agoraya ulaşır. Agorada dükkânların yanı sıra çeşmeler, idari yapılar, yazıtlar, tanrı ya da kahramanlara adanmış sunaklar, tapınaklar, tanrı veya kahramanların veya şehre hizmette bulunmuş, yararlı olmuş kişilerin (eurgetes) heykelleri bulunurdu. Çok nadir olarak da şehrin efsanevi kurucusunun mezarı bulunur.

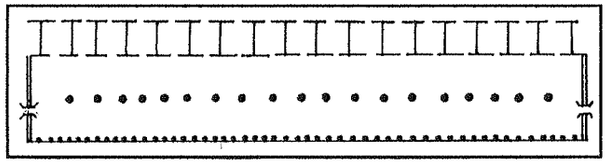
Hububat, seramik, köle vs. gibi büyük miktarda mal alım satımı agorada yapılırdı. Ancak sebze ve meyve satıcıları da bu tür yiyecekleri agoralarda satarlardı.

Agoralarda fiyatların kontrolü ve ticaretin hilesiz yapılmasını temin etmek için oluşturulmuş bir memuriyet vardı ki buna Agoronomoi deniyordu. Kendisine bağlı Metronomoi (belediye zabıta memuru) adı verilen memurlar ölçüleri

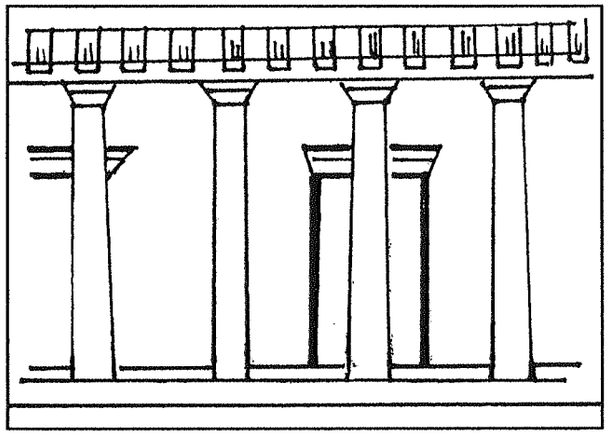
ve ağırlıkları kontrol ediyorlardı. Agoronomoi memuriyetinin oluşturulmasının nedeni, küçük ticaret erbabının yaptıkları ticarette hile yaptıklarına, bunların ağırlıktan çaldıklarına veya para alıp verirken hile yaptıklarına inanılmasıdır.

Kente ulaşan yolların mesafeleri için sıfır noktası agora içinde bulunan sunaktı.

Stoa: Helen mimarisi çok yönlü bir yapı türüdür. Başlangıçta bir tarafı kapalı, diğer tarafı açık, üstü örtülü, ince uzun yapılardır (revak) (Şekil: 5-6). Açık taraf kenarında tahta çatıyı desteklemek için önceleri ahşap destekler, daha sonraları ise sütunlar kullanılmıştır. Şehir halkının yağmur ve güneşten korunması için yapılmışlardır. Klasik ve Helenistik çağlarda ise duvarlarla örülü tarafa odalar inşa edilmiş, bu odalar büro veya dükkân olarak kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu tarz stoa yapımı devam etmiştir. Stoalar şehrin muhtelif yerlerinde olabildikleri gibi, en çok agoraların çevresinde veya şehrin ana caddesi boyunca yer alırlar.

Şekil 5) Stoa Planı

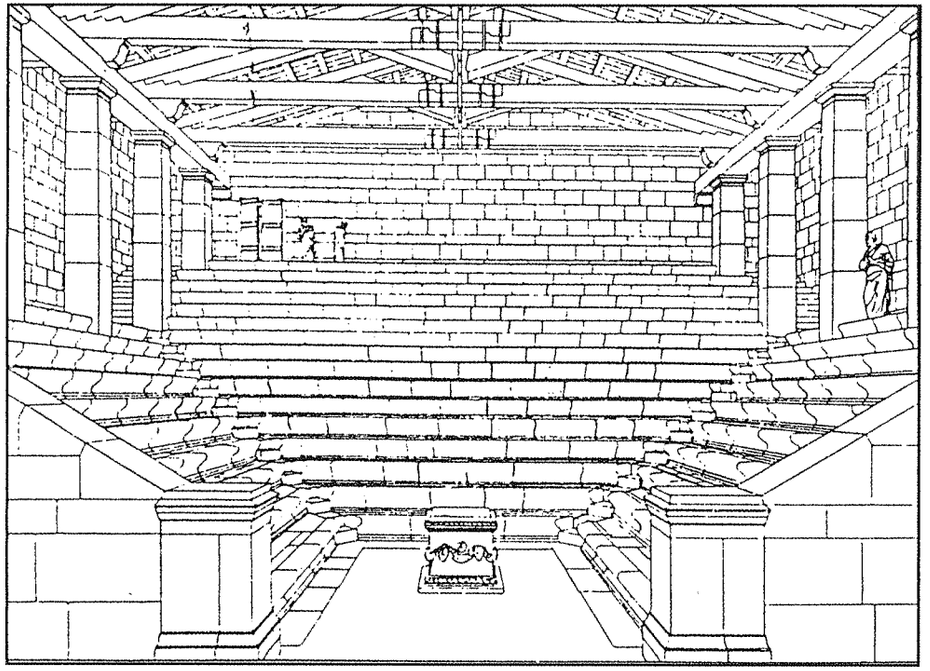

Şekil 6) Stoa

İlk örnekleri M.Ö. 650 yıllarında Samos'ta kutsal alanda tek katlı olarak inşa edilmiş olan stoanın daha sonraki dönemlerde iki katlı olarak da yapıldığı görülür.

Bouleuterion: Halk meclisi toplantı salonu olarak nitelenir. Tiyatro basamakları gibi oturma kademeleri vardır. Genellikle dörtgen yapılardır (Şekil: 7). Anadolu'da en güzel örneği Priene antik kentindedir. Bouleuterionların oturma kademeleri zaman zaman yuvarlak olarak yapılmıştır. Örnek: Milet, Ephesos, Termessos bouleuterionları.

Bouleuterionların çatıları ahşap konstrüksiyonla kapatılmıştır. Basamakların çevrelediği orta kısımda genellikle konuşmacının önünde ayakta durduğu bir

Şekil 7) Bouleuterion (M. Schede, Die Ruinen von Priene)

sunak vardır ki bu sunak, üzerinde kurban kesildikten sonra hitabet kürsüsü olarak kullanılmıştır.

Prytaneion: Klistenes Reformu'ndan sonra M.Ö. 508'de demokrasi uygulanır. Buna göre Atina halkı eşit haklara sahip, kıyı ve iç kesim şehir temsilcilerinin oluşturduğu 5.000 kişilik bölgelere ayrılır. Bu bölgeler kendi aralarında 500 kişilik bir halk meclisi oluşturur. Bu meclis devleti idare eder. Bu halk meclisi de kendi aralarından 36 kişiyi Prytan olarak seçerler. Bunların her biri 10 gün yöneticilik yaparlar. Bunların oluşturduğu meclise de Prytaneion denir. Prytanlar yüksek rütbeli devlet memurlarıdır. Prytaneionda toplanılıp kazanılan zaferlerin kutlamaları yapılır. Orada yanan ateş o şehrin sonsuza kadar yaşamına devam edeceğinin sembolüdür. Dışardan gelen önemli temsilciler, misafirler burada ağırlanır. Anadolu'da çok az örneği vardır (Ephesos, Magnesia, Priene).

Odeon: Müzik salonudur. Müzik yarışmaları için yapılmışlardır. Dörtgen veya yarım yuvarlak formlu olarak inşa edilmişlerdir. Tıpkı bouleuterion gibi oturma kademelerine sahiptir. Oturma kademelerinin karşısında müzisyenlerin (Rhapsod veya Kitharadların) sanatlarını icra ederken durdukları bir

platforma sahiptir. Odeonların sahne binaları birkaç kattan oluşurdu. Tavanı ise ahşap ile kaplanmıştır. Daha çok zengin şehirlerin odeonları vardır. Anadolu'daki örneklerinden bazıları Ephesos, Aphrodisias, Nysa antik kentlerindedir.

Stadion: Yarış alanıdır. Spor müsabakalarının yapıldığı, düzenlendiği yerdir. Antik çağda yalnız ekonomik yönden güçlü olan şehirlerin stadionları vardı. Stadion sözcüğü "Stadia" sözcüğünden gelmektedir ve 1 stadia 192,27 m.ye denk gelen bir ölçü birimidir. Bir stadionun uzunluğu 600 Helen ayağı idi. Buna göre 1 stadionun uzunluğu 192,27 m olmalıydı. Ancak pek çok stadion değişik ölçülerde inşa edilmiştir (213-180 m arası).

Stadionlarda koşular bugünkü şekliyle yapılmıyordu. Stadion, boylu boyunca her biri 128 cm.lik 20 kulvara bölünmüştü. Atletler Stadion boyunca bir kulvarda koşuyor ve kulvar sonundaki bir sütunun etrafından dönerek aynı kulvara tekrar giriyor ve koşusunu bu şekilde devam ettiriyordu. Kulvarların start ve finiş bölümlerinde yükseltiler (Aphesis=Start ve Terma=Finiş) vardı.

Helen stadionları bir vadi içine inşa edilmişlerdi. Roma döneminde inşa edilen stadionlar kemer tekniğinin uygulanması sonucu düz araziler üzerine de inşa edilebilmiştir.

Stadionlar U şeklindeydiler. Kısa yanlarından biri açıktı. Bu açık kesime genellikle anıtsal bir kapı yapılmıştır. Atletler yarışmalara çıplak olarak katılmışlardır. Belki bu nedenle olacak, kadınların yarışmaları seyretmelerine izin verilmemiştir. Yalnız araba yarışı ve silahlı koşu yarı çıplak yapılıyordu ve sadece bu yarışları kadınlar izleyebiliyorlardı.

Stadionlarda yapılan yarışmalar: Stadion koşuşu (günümüzün 200 m koşusu), çift stadion koşusu Diaulos (günümüzün 400 m koşusu), uzun koşu Dolichos (günümüzdeki 1.500, 3.000, 5.000 ve 10.000 metre koşuları), disk atma, uzun atlama, mızrak atma, güreş, boks, araba yarışı, silahlı koşu, ve pentatlon.

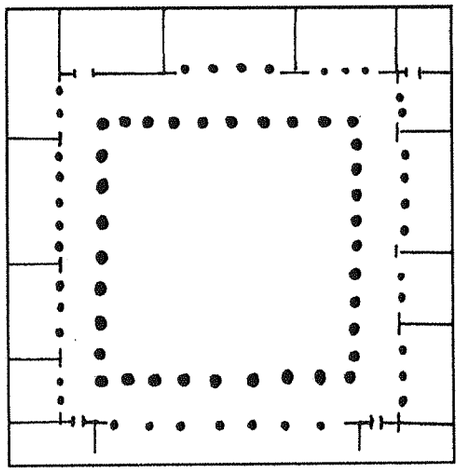
Anadolu stadionlarına örnekler: Aphrodisias Stadionu 30.000 kişilik olup M.S. I. yüzyıla aittir. Ephesos Stadionu Roma İmparatoru Nero zamanında (M.S. 54-68) inşa ettirilmiştir. Priene Stadionu 2.000 kişiliktir ve M.Ö. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Seyirci tribünü tek taraflıdır. Perge Stadionu 15.000 kişiliktir ve M.S. 2. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiştir.

Nymphaion / (Nympheum): Helen mitolojisindeki su ve orman perileri olan nympha'lardan alır. Anıtsal çeşme binalarıdır. Aquaductler (su kemerleri) ile getirilen sular bu çeşmelerden devamlı akardı. Şahıslar veya şehir devleti tarafından yaptırılırlar, daha çok Roma döneminde şehri süsleyen yapılar olarak karşımıza çıkarlar. Çoğunlukla iki katlı yapılmışlardır. Üç katlı olarak yapılanları da vardır. Yapı cephesi mermerle kaplanmış ve sütunlar arasındaki nişlere

konmuş heykel ve portrelerle süslenmiştir. Perge, Side, Aspendos, Milet, Kremna, Sagalassos, Antiochia ve Ephesos güzel nymphaion örneklerine sahiptir.

Gymnasion / (Gymnasium): Jimnastik yapılan, gençlere eğitim verilen yapılardır. İsmini gymnos (çıplak) sözcüğünden alır. Bundan da anlaşılacağı gibi gymnasionda gençler yaptıkları sporları çıplak olarak yapıyorlardı.

Gymnasionlar ortada stoalarla çevrili avlusu olan, palaestralara benzer yapılardı. Palaestralardan farkı okuma yazma öğrenmek için veya müzik eğitimi yapmak için birtakım bölümlere, dersliklere sahip olmasıdır. Gymnasionlarda da tıpkı palaestralardaki gibi soyunma mahalleri vardır (Şekil: 8).

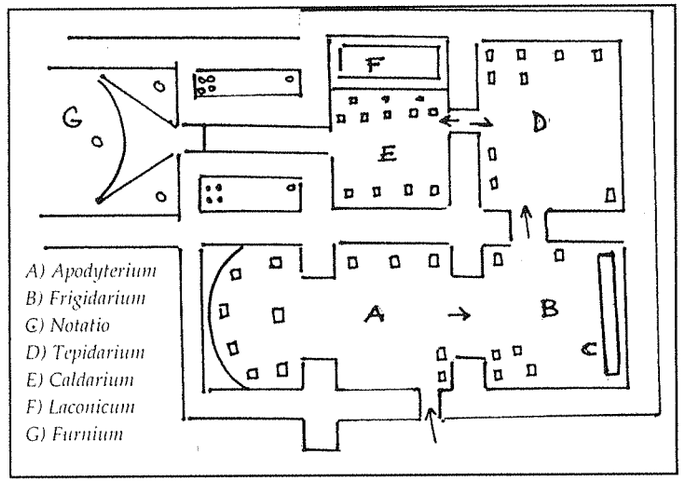
Şekil 8) Palaestra / Gymnasion

Gymnasionlar M.Ö. 4. yüzyıla kadar şehir dışında, dere kenarlarında veya askeri talimlerin yapıldığı alanlarda inşa edilmişlerdi. Bu tarihten sonra ise, şehir içine alınarak yapılara mimari bir karakter kazandırılmıştır. Roma döneminde ise gymnasionlar genellikle hamamların hemen bitişiğine inşa edilmişlerdir. Anadolu'dan örnekler: M.S. 2. yüzyılın ortalarında inşa ettirilmiş olan Ephesos Vedius Gymnasionu, M.S. 3. yüzyılın başına ait Termessos Gymnasionu ve M.S. I. yüzyıla ait Perge Gymnasionu.

Palaestra: Güreş sahasıdır. M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren gymnasionlarla aynı işlevi görürler. Dörtgen bir yapı olup hayli yüksek duvarlara sahiptir. Dört bir tarafı çeviren duvarların iç kısmında hemen duvara bitişik olarak inşa edilmiş soyunma odaları vardır. Ayrıca avlu bir peristil (sütun sırası) ile çevrilidir (Şekil: 8). Helen döneminde palaestralar hemen gymnasionların bitişiğinde, Roma döneminde ise ya müstakil bir yerde veya hemen hamamların bitişiğinde inşa edilmişlerdir.

Hamamlar: Halka açık yapılardır. Helen'de hamam binasına Thermae, Roma'da ise Balnea adı verilirdi.

M.Ö. 2. yüzyıla kadar halka açık hamamlar yoktu. Halka açık hamamların inşa edilişine dek insanlar Puelos adı verilen seramikten yapılmış banyo tekneleri içinde yıkanıyorlardı. Halka açık hamamlar şehir devleti tarafından inşa

Şekil 9) Hamam

ediliyor ve işletilmek üzere kişilere kiraya veriliyordu. Hamamlara ücret ödenerek giriliyordu ve giriş ücreti erkekler için 1/4 As, kadınlar için ise bu ücretin yarısı olan 1/8 As idi. Halka açık hamamlarda köleler suyun ısıtılmasıyla ilgilenip banyo yapanların vücutlarını zeytinyağı ile ovarlardı. Hamamda vücudun kirleri strigilis adı verilen bronzdan yapılmış bir kazıyıcı ile vücuttan sıyrılırdı. Vücutta istenmeyen tüyler lamba alevi ile veya hamam otu adı verilen ve bitkilerden elde edilen bir tür krem ile temizlenirdi.

Romalılarda hür vatandaşlar haftada bir gün hamama giderlerdi. Köleler ise yalnız bayram günlerinde hamama gidebilirlerdi. Romalılarda başlangıçta kadın erkek birlikte hamama gidebilirken, İmparator Traianus'tan itibaren hamama giriş kadın ve erkekler için ayrı saatlerde belirlenmiştir (Lavacra pro sexibus separavit est). Hamamlar sadece yıkanma mahalleri değil, aynı zamanda sohbet edilen kahvehaneler gibi kullanılmıştır. Hamamlarda içki âlemleri düzenlenmiştir.

Hamamlar genellikle dört ana bölümden oluşur (Şekil: 9): Apodyterium (soyunma bölümü), Frigidarium (soğukluk), Tepidarium (ılık bölüm), Caldarium (sıcak bölüm). Bu dört ana bölüm dışında bazı hamamlarda frigidariumda Notatio (soğuk havuz), caldariumda Laconicum (terleme odası) vardır.

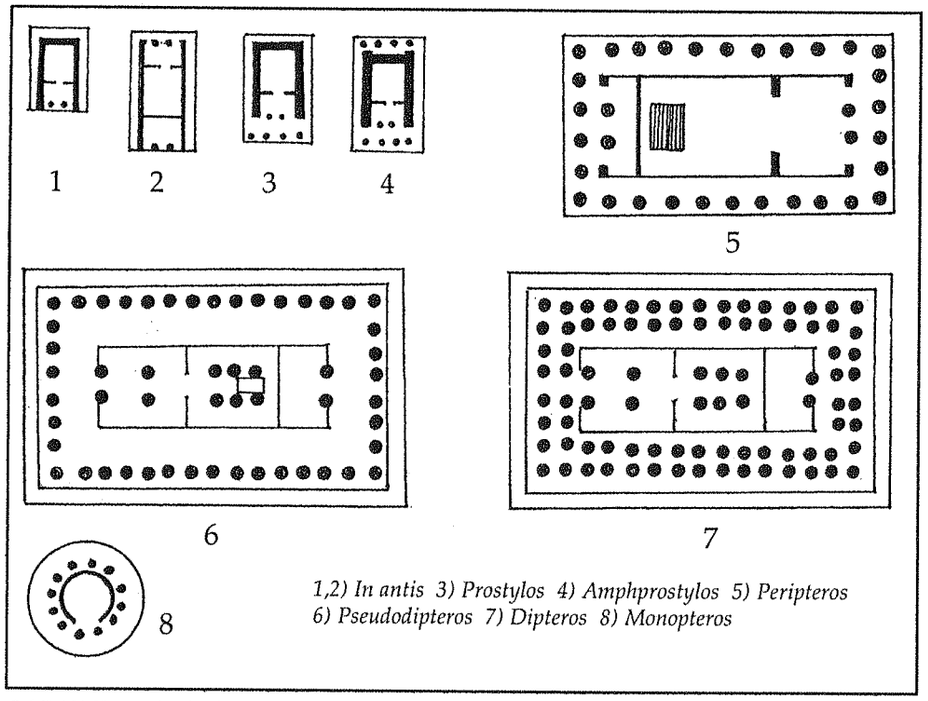
Hamamlar "Hypocausis" denen bir sistem ile ısıtılmışlardır. Bu, zemin altına sıcak hava sevk etmekle sağlanan bir ısıtma sistemidir. Mucidi Sergius Orato isimli bir Romalıdır.

Hamamın hemen dışında Furnium (ocak bölümü) vardır; burada kazanlarda kaynatılan sulardan elde edilen buhar önce caldariuma oradan da tepidariuma sevk edilerek hamam alttan ısıtılır. Su buharları, 20-25 cm genişliğinde üst üste konmuş ısıya dayanıklı tuğlaların oluşturduğu 60-90 cm yüksekliğindeki

1) As: Roma bakır para birimi.

koridorlarda dolaşarak ısıtmayı temin ederlerdi. Bu üst üste dizilmiş tuğlalar sistemine Suspansuare denir. M.S. 2. yüzyıl başından itibaren duvarlar arasına yerleştirilen kiremit borularla (tubulatio) hamamın ısıtma sistemi genişletilmiştir. Hamamlarda yıkanmak için gerekli su önceleri köleler tarafından taşınmış, daha sonra su kemerleriyle (Aquaduct) hamama getirilen su hamamda Castellum adı verilen büyük havuzdan toplanmış ve buradan soğuk su havuzu (Notatio), yıkanma için yapılmış olan kurnalara (Labrum) borularla dağıtılmıştır.

Hamamların üstü ahşap kontrüksiyonla veya çapraz tonozla kapatılmıştır. Tüm duvarları mermer levhalarla, tabanı da opus sectile mozaiklerle kaplanmıştır. Apodyterium ve frigidarium mekânları kaideler üzerinde duran heykellerle süslenmiştir.

1,2) In antis 3) Prostylos 4) Amphprostylos 5) Peripteros 6) Pseudodipteros 7) Dipteros 8) Monopteros

Şekil 10) Tapınak Planları

Tapınaklar: Tapınak planlarının kökenini Megaron olarak adlandırılan ev planı oluşturur. Bu plana Helen dönemi öncesinde Troia, Miken ve Urartu uygarlıklarında da rastlanılmıştır.

Bir tapınağın ana bölümleri şöyle sıralanabilir:

a) Naos (Cella): Tanrı heykelinin bulunduğu, sadece rahiplerin tören için girebildiği kutsal mekân.

b) Pronaos: Naos önündeki giriş holü; naos yan duvarlarının öne çıkmasıyla oluşmuştur. Bu duvar çıkıntılarının (Ante) arasında genellikle iki sütuna sahiptir. Ayrıca naos bölümüne açılan bir kapısı vardır.

c) Opisthodomos: Naos arkasında yer alan kapalı mekân. Her tapınakta bulunmaz; tanrıya adanan eşyaların muhafaza edildiği bölümdür.

d) Peristil: Tapınağın etrafını çeviren sütun dizisidir.

Tapınak Planları (Şekil: 10): In Antis: Pronaos bölümünde iki sütun bulunan tapınak planıdır. Bazı örneklerde naosun iki tarafında da pronaos bölümü vardır. Bu takdirde her iki tarafta iki sütun yer alır. Bu tapınak plan tipinde tapınağı çevreleyen bir peristil bölümü mevcut değildir.

Prostylos: Pronaos önünde 4 adet sütun ihtiva eden tapınak tipidir. Bu plan tipinde de peristil mevcut değildir.

Amphiprostylos: Pronaos önünde ve naos arkasında dörder sütun ihtiva eden tapınak tipidir. Bu tapınaklarda da peristil yoktur.

Peripteros: Etrafında bir sıra sütun dizisi bulunan tapınak planı tipidir. Pronaos bölümü içinde iki sütun ihtiva eder.

Dipteros: Etrafında iki sıra sütun dizisi bulunan tapınak planı tipidir. Pronaos bölümü içinde 6 sütun içerir. Bu plan tipinin bazı örneklerinde naos içinde de iki sıra sütun naos boyunca mevcuttur.

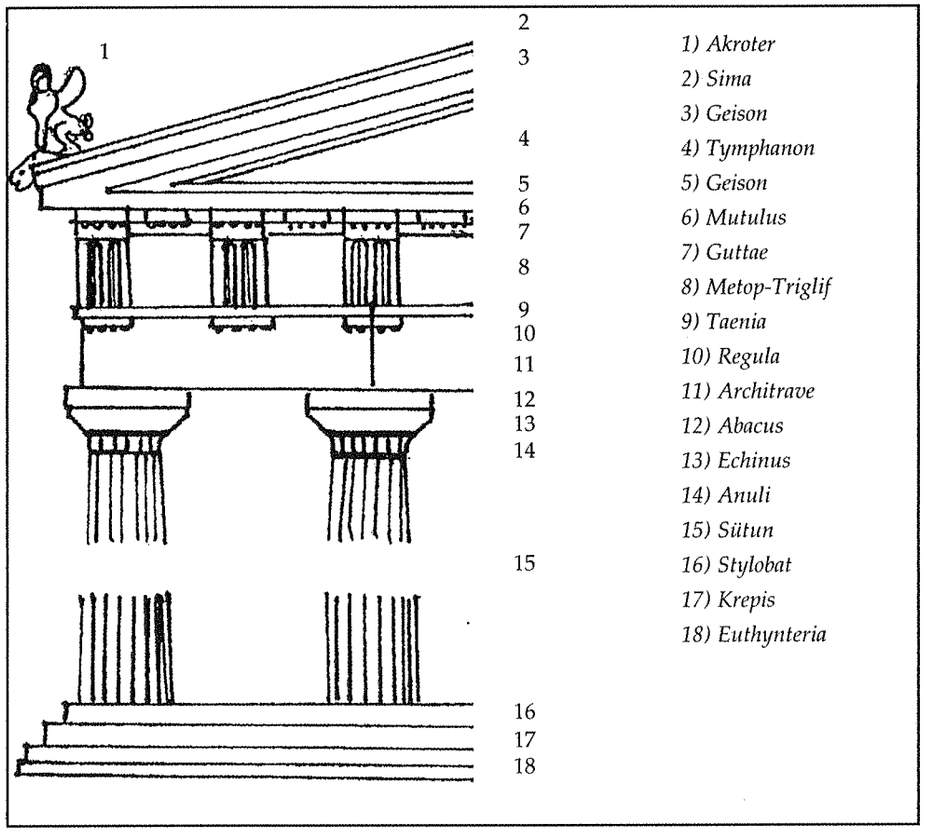
Pseudodipteros: Yalancı Dipteros olarak da tanımlanır. Dipteros planlı tapınaklardan farkı, tapınak dışında bulunan iki sıra sütun dizisinden içerdeki sütun dizisinin olmamasıdır.

Monopteros: Dairesel formlu bir naosa sahip, etrafında bir sütun dizisi bulunan tapınak planı tipidir. Yaygın bir plan değildir, daha çok Roma döneminde rastlanır.

M.Ö. 7. yüzyılda kendi formunu bulmuş olan Helen tapınağının ilk örnekleri Dor nizamındadır. Dor nizamı, Helen mimarisinde görülen üç nizamdan biridir. Diğer ikisi ise Ion ve Korint nizamlarıdır. Her üç nizam da inşa edilen tapınakların Entablatür bölümü (architrave, friz, metop, saçak) bölümü boyanıyordu. Boyamada hâkim renkler, dikey hatlarda mavi, yatay hatlarda ise kırmızı ve kahveydi.

Dor Nizamı

Dor nizamında temelden çatıya kadar mimari elemanlar şunlardır: (Şekil: 11)

Şekil 11) Dor Nizamı Tapınak

Stereobates: Temel

Euthynteria: Temelin tesviye edilmiş üst sathı.

Krepidoma: Üç basamaklı merdiven

Stylobat: Sütunların üzerinde durduğu satıh.

Sütun: Kaidesi yoktur. Aşağıdan yukarı doğru incelir. Ya tek parçadan oluşan bir bloktur veya birkaç parçadan oluşur. Eğer parçalardan oluşuyorsa bu parçalara "tambur" denir. Sütun yivleri birbirini bıçak sırtı şeklinde keser. Bir sütundaki yiv sayısı 16-20 arasında değişir. Sütun alt çapının yüksekliğe oranı Arkaik dönemde 1/5, Klasik dönemde 1/6'dır.

Tapınağın köşelerine gelen sütunlar göz aldanmasını önlememek için hafifçe kavisli yapılmışlardır; buna Entasis denir. Sütunların üst kısmında başlığa yakın bölümde üç adet kertik vardır; bu kertiklere Anuli denir. Zaman içinde sütun gelişimi, sütunun uzaması ve hacim kazanması yönündedir.

Başlık: İki parçadan oluşur. Bunlardan basık bir yastık görünümündeki alt parçaya Echinus, üstteki dörtgen parçaya Abacus denir. Zaman içinde başlık gelişimi, echinus ve abacusun hacim kazanması, kalınlaşması yönündedir.

Architrave: Epistylon da denir. Sütunların üzerindeki atkıdır (hatıl). Architrave Klasik Çağ'da Arkaik Çağ'a oranla daha alçak yapılmıştır.

Taenia: Architrave ile üstteki bölümü ayıran silmedir.

Triglyphon: Triglif ve Metop bölümlerinden oluşur. Triglif, üçüz yiv diye tanımlanır. Metopları birbirinden ayırır. Triglif altındaki dar silmeye Regula denir. Regulaların üzerindeki damla şeklindeki süs elemanlarına Guttae denir. Triglif üzerindeki kısa ve dar silmeye de Mutulus adı verilir. Klasik çağda Triglif ve Metoplar arkaik çağa oranla daha yüksek yapılmıştır.

Geison: Saçak. Tapınağın alınlık bölümünü üçgen biçiminde çevreler.

Typhanon: Alınlık bölümü olarak tanımlanır, kabartmalarla süslüdür.

Sima: Çatının üst kısmında, alınlığı dıştan çevreleyen eğik silmedir. Simanın uç kısımlarında çörten adı verilen aslan motifleri yağmur sularının dışa akmasını sağlar.

Akroter: Çatının üst kısmında, ortada ve iki yanlarda yer alan süslerdir. Çoğunlukla sfenks, nike şeklinde betimlenmiştir.

Antefix: Çatı uzun yüzlerinde kiremitlerin ucunda yer alan, palmet biçimli terrracota (pişmiş toprak) levhadır.

Ion Nizamı

Ion Nizamı ve tabandan çatıya bu nizamın mimari unsurları şunlardır: (Şekil: 12)

Stereobates: Temel

Eutynteria: Temelin tesviye edilmiş üst sathı

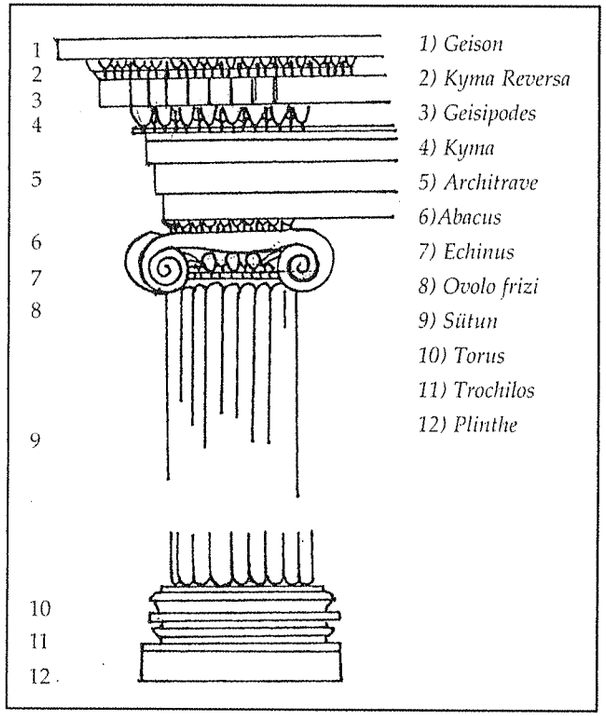
Krepidoma: Merdiven, genellikle 3 basamaklıdır. (Bazı tapınaklarda daha fazladır.)

Stylobat: Sütunların oturduğu satıh

Plinthe: Sütun altındaki kaide.

Kaide: Konkav ve konveks yastıklardan oluşur, konkav olanlarına Torus, konveks olanlarına Trochilos denir. (Şekil: 13)

Sütun: Genellikle tambur adı verilen parçaların üst üste konmasıyla oluşturulur. Sütunlarda genellikle 24 yiv vardır. Yivler arasında bir set oluşur. Sütun alt çapının yüksekliğine oranı 5. yüzyılda 1/8 iken 4. yüzyıl ve daha sonrasında 1/10 olur.

Şekil 12) Ion Nizamı Tapınak

Başlık: En alttan itibaren üç bölümdür. (Şekil: 14) Bu bölümler, Echinus, volüt ve abacus'tur. Echinus ve volüt birlikte çalışılmıştır. Abacus, Dor nizamı ile karşılaştırıldığında daha incedir. Başlıkta iki tarafa salyangoz gibi kıvrılan bölüme volüt denir. Ion sütun başlığının kökenini "eolia" sütun başlığı oluşturur. Güzel bir örneği İstanbul Arkeoloji müzesindedir. Ion sütun başlığının gelişimi, Echinus üzerindeki ovolo (yumurta) dizisindeki ovoloların azalmasıyla olur. Geç Helenistik ve Roma döneminde inşa edilen tapınaklarda ovolo dizisi iki yarım ve bir tam ovolodan oluşur.

Architrave: Sütunlar üzerindeki atkıdır (hatıl). Ion nizamının architraveları üç kademelidir (facia). Kademeler üste doğru taşarak devam eder.

Friz: Dor nizamındaki metop-triglif bandının yerine yapılmıştır. Köken olarak Doğuludur. Bir konunun kabartma olarak aralıksız bir kuşak üzerinde anlatılmasıdır.

Ion Kyma'sı: Bir tür silme motifi olup friz ile diş kesimi arasında yer alır. (Şekil: 15) Bazı Helen tapınaklarında Lesbos kyma'sı vardır (Şekil: 16)

Diş kesimi: Dikdörtgen çıkmalardan oluşan bir silmedir. Kökeni ahşap mimaridir.

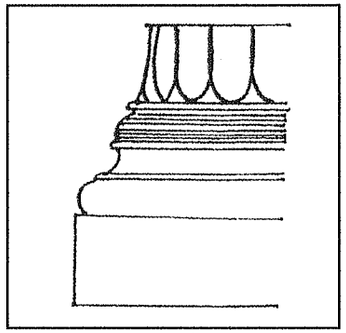
Geison: Saçak, tapınağın alınlık bölümünü çevreleyen silmedir.

Sima: Dor nizamındaki gibidir.

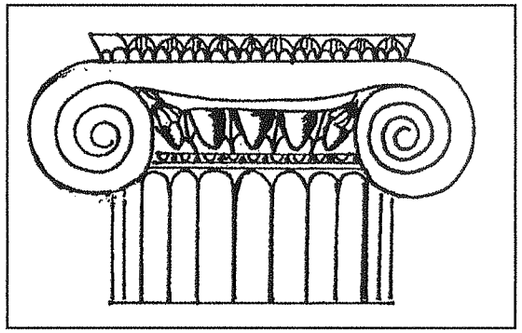
Akroter: Dor nizamındaki gibidir.

Antefix: Dor nizamındaki gibidir.

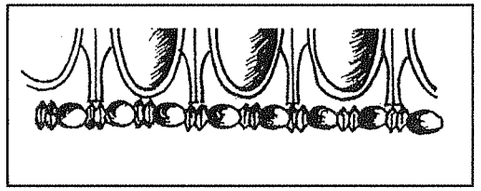
Ion nizamındaki süslemeler olarak, sütun kaidesinde, sütun boynu ile abacus arasında ve architrave ile diş kesimi arasında Kymation adı verilen yaprak dizileri ve Astragal adı verilen inci dizisi sırası görülür. Kyma, Lesbos Kyma'sı ve Ion Kyma'sı olarak iki farklı görünümdedir. Kyma'lar bazen astragal dizisi ile bazen de astragal dizisi olmadan yapılmıştır.

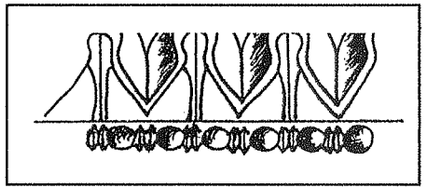
Şekil 13) Ion Sütun Kaidesi

Şekil 14) Ion Sütun Başlığı

Şekil 15) Ion Kyma'sı

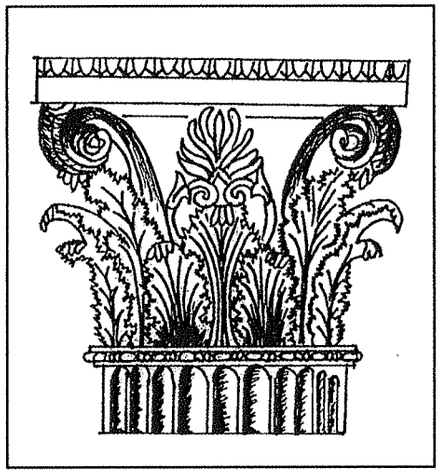
Şekil 16) Lesbos Kyması

Korint Nizamı

Ion nizamı ile aynı mimari unsurlara sahiptir. Yalnız sütun başlığı bölümü değişmiştir. Echinus bölümü yerine bir sepet içinden çıkmış görüntüsü veren acanthus yaprakları ve bunların arasından çıkan volüt konmuştur. (Şekil: 17) Üzerinde de abacus bölümü yer alır.

Helen tapınağındaki bazı mimari unsurlar boyalıydı. Dor nizamındaki metopların arka fonu kırmızı ve maviye, regula ve triglifler maviye, çatı ve yatay mimari unsurlar kırmızıya boyalıydı. Sütun ve naos duvarları boyanmamış, mermerin doğal renginde (beyaz) bırakılmıştır. Ion nizamında ise yalnız friz üzerindeki kabartmalar değişik renklerde boyalıydı. Klasik çağda tapınağı çevreleyen sütunların aralıkları genişlemiştir. Bu gelişime paralel olarak kısa kenar sütun sayısı "n" olarak nitelenerek; ilk dönemlerde (arkaik ve erken klasik devirlerde) 2n + 4, 2n + 3 olan sütun sayısı, daha sonraki dönemlerde (klasik ve daha sonra Helenistik dönemlerde) 2n + 1, son olarak 2n - 1 olarak düzenlenmiştir.

Arkaik dönemde inşa edilen tapınakların çoğu Dor nizamındadır. Arkaik dönemde çok az sayıda Ion nizamında tapınak inşa edilmiştir. Arkaik döneme

Şekil 17) Korint Sütun Başlığı

ait hiç Korint tapınağı mevcut değildir.

Klasik dönemde inşa edilen tapınakların çoğunluğu Ion nizamındadır. Az sayıda Dor nizamında tapınak inşa edilmiştir.

Helenistik dönemde ve Roma döneminde inşa edilen tapınakların çoğunluğu ise Ion ve Korint nizamındadır. Roma döneminde çoğunlukla Korint nizamında tapınaklar inşa edilmiştir. Korint sütun başlığı ilk kez klasik dönemde ortaya çıkar (Bassai Apollon Tapınağı) ancak yaygın olarak Helenistik ve Roma döneminde uygulanmıştır.

Vitrivius, *De Architectura* (Mimari üzerine 10 kitap) adlı eserinde Korint sütun başlığının öyküsünü şöyle anlatır: "Korint'in özgür bir kızı evlilik çağında bir hastalığa yakalanarak ölür. Sütannesi, kızın ölümünden sonra ona yaşamında zevk veren bazı ufak eşyalarını toplayarak bir sepete koyar ve onu mezara taşır. Mezarın üzerine koyduğu sepetin içindeki eşyaların daha uzun ömürlü olarak orada kalmaları için üzerine bir çatı kiremiti yerleştirir. Sepet bir rastlantı sonucu bir kenger otu (acanthus) kökü üzerinde durmaktadır. Sepetle bastırılan kenger otu bahar gelince ortadan filizlenerek yaprak verir. Sepet kenarlarında gelişen filizler kiremidin ağırlığı altında kıvrılarak uçlarda volütleri oluşturur. İnce ve zarafet dolu sanatsal yapıtlar veren mimar Callimachos bunu görür ve bundan esinlenerek korint sütunlarını inşa eder."

Vitrivius bu güzel anlatının yanı sıra Dor sütununun çıplak ve yalın erkek güzelliğini, Ion sütununun kadınlara özgü inceliği ve süslenmeyi simgelediğini, Korint nizamınınsa bir genç kızın narinliğini sembolize ettiğini söyler.

İbadet

Tapınaklarda ibadet bugünkü ibadet şekillerinden tamamen farklıydı. İnsanlar inandıkları tanrılara dileklerinin yerine gelmesi için adaklar adıyorlar, dilekleri yerine gelince de tanrıya teşekkür için tapınağa gidiyorlardı. İbadetleri adakları ile bağlantılıydı. Antik dönemin insanlarının adakları çok farklıdır. Tanrıya sebze meyveden paraya, canlı bir hayvana kadar çeşitli adaklar adıyorlardı. Klasik dönem öncesinde en önemli adak herhangi bir hayvan kurban edilmesiydi. En fazla adak yapılan hayvanlar koyun, inek, boğa, domuz, keçi

ve koçtu. Genellikle Poseidon'a boğa, Athena'ya inek, Artemis ve Aphrodite'ye keçi, Asklepios'a horoz kurban edilmiştir. Kurban edilecek hayvanların sağlıklı olması gerekiyordu. Hayvanın herhangi bir organı eksik veya kırık ise o hayvan kurban edilemiyordu.

Kurban edilecek hayvan tapınağın önündeki girlandlar ve yapraklarla süslenmiş sunağa getiriliyor, sunak üzerinde bir ateş yakılıyor, getirilen hayvanın kıllarından veya tüylerinden biraz kesilip ateş üzerine atılıp yakılıyor, daha sonra uzun beyaz harmani giymiş bir rahip önce dua ediyor, hayvanın başını tapınağa bakar halde, elindeki bıçakla kesime başlıyordu. Kurbanın kesilmesinden sonra, hayvanın iç yağlarından birazı alınıp ateşe atılıyor, çıkan kokudan tanrının hoşnut olduğuna inanılıyordu. Kurbanın etleri parçalanıyor, kurban etinin bir kısmı ve derisi kurbanı kesen rahibe, geri kalan et kısmı oraya gelmiş olan katılımcılara dağıtılıyordu. Bazı kurbanlar ise tamamen yakılıyor, rahip göğe yükselen dumanlara bakarak tanrının kesilen adak kurbandan hoşnut olup olmadığına dair kehanette bulunuyordu.

Kurban kesilmesi ve dua faslı bittikten sonra törene katılanlar, en önde rahip, onun arkasında kurban sahibi, onun arkasında da lir çalanlar ve diğer katılımcılar, ikişerli, üçerli gruplar halinde, lirin müziğinin ahengine uyarak peristilde (naos ile sütunlar arasındaki alanda) tapınağın etrafında dolaşıyorlardı. Böylece dini tören tamamlanıyordu.

Adak edilen kurban sunak üzerinde kesilirken, tapınağın naos bölümünde dikili olan tanrı heykelinin, kesilen kurbanı görmesi sağlanıyordu. Bunun için tapınak önünde duran sunak, tapınağın naos'unun tam aksına yerleştiriliyordu.

Rahip dışında kimse tapınağın kutsal mekânı olan naos bölümüne giremezdi. Naos bölümü sadece tanrının heykeli için ayrılmış kutsal mekândı.

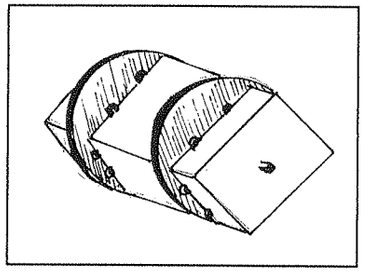
Bazı tapınaklarda bulunan opisthodomos bölümü tanrıya adanmış eşyaların muhafaza edildiği mekândı. Her tapınakta tanrıya adak olarak verilmiş eşya, üçayaklı, takı, arsa, ve paranın envanteri tutuluyordu. Tapınaklara ait birçok envanter taşı günümüzde yapılan kazılarda bulunmuştur.

Tapınaklarda bu adakların dışında çeşitli dinsel bayramlarda da törenler düzenleniyordu.

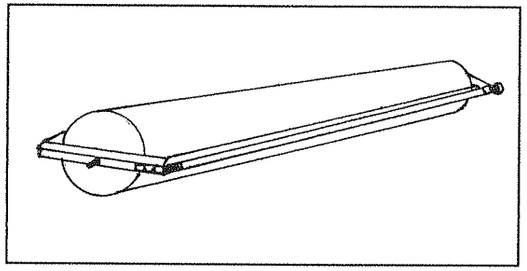
Günümüze kadar ulaşan yazıtlar, hemen hemen her şehirde yıl boyunca 6-8 farklı bayramın kutlandığını belgelemektedir.

İnşaat Teknikleri

Tapınaklar ve genellikle akropolde yer alan sosyal hizmet yapılarının inşasında mermer veya yerel taşlar kullanılmıştır. Yapılar için gerekli taş ya da mermer, şehre en yakın mermer veya taş ocaklarından çıkarılmıştır. Şehir yakının-

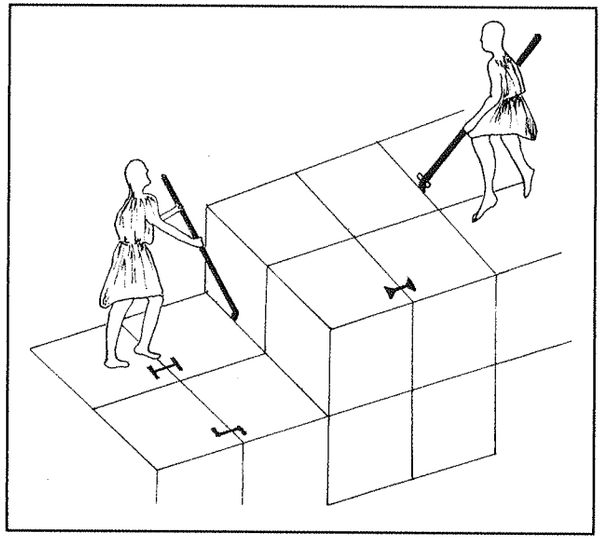
Şekil 18) Blokların Taşınması

Şekil 19) Sütunların Taşınması

da mermer ocağı yoksa, mermer deniz ulaşımı yoluyla şehre ulaştırılmıştır. Taş veya mermerin taşınmasında en kolay ve en ucuz yol deniz yolu olmuştur. Anadolu'da antik dönemde en yoğun kullanılan, mermer çıkarılan ocaklar; deniz kıyısında olanlar Marmara Adası (Prokonnessos), Kuşini (Ephesos), Seferihisar (Teos); Demre (Myra); iç kısımda olanlar ise Kapıkırı (Herakleia), Babadağ (Aphrodisias), Afyon (Dokimeion), Çavdarhisar'dadır (Aizonai).

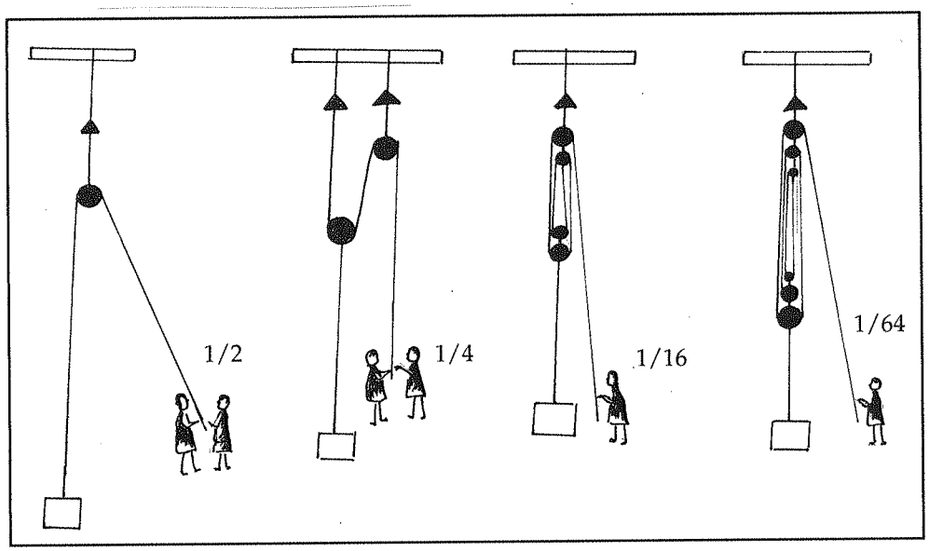
Mermerlerin ocaktan çıkarılmaları hayli zaman ve emek isteyen bir iş olmuştur; zira bugün olduğu gibi mermeri yatay ve dikey olarak kesebilen testereler o dönemde mevcut değildi. Kesilecek mermer bloğun etrafı dört bir yandan oyuluyor, kesilmek istenen blok ana kayadan ayrılıyor, daha sonra alt kısımdan koparılıyordu. Koparma işlemi için çelik levyeler ve ıslatılmış tahta kamalar kullanılıyordu. Vitrivius'un *De Architectura*'da belirttiğine göre, Roma döneminde blokları dikine kesmek için çelik testereler kullanılmıştır.

Şekil 20) Taşların Kenetlerle Birleştirilmesi

Koparılmış olan blok dörtgen bir forma sahip ise, iki tarafına tekerlek giydiriliyor (Şekil: 18) ve bu tekerlerle taşınıyordu. Şayet taşınacak olan bir sütun ise, sütunun iki tarafına birer mil takılıyor, bu mile bağlanan çekme kasnağı ile sütunun yuvarlaklığından yararlanılarak taşıma gerçekleştiriliyordu. (Şekil: 19)

Öküzlerle çekilip gemilerle taşınarak inşaat

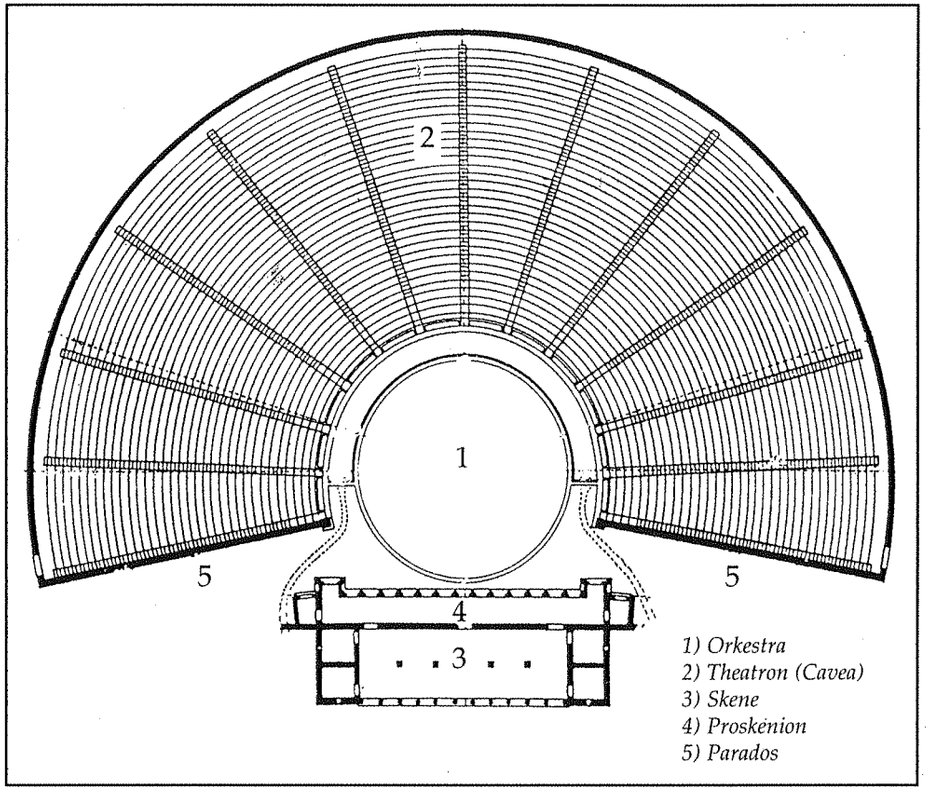

Şekil 21) Palanga ile Taşların Kaldırılışı

sahasına getirilen bloklar yanlarında bırakılmış tutamaklara bağlanmış halatlarla, makaraların da yardımıyla yukarı kaldırılıyor ve yapının duvarı üzerine yerleştiriliyordu. Yapı üzerine konan bloklar veya sütun tamburları birbirine kenetlerle bağlanıyordu. Kenetlerin sağlam olması için de kenedin yerleştirildiği yuva içine sıvı hale getirilmiş kurşun akıtılıyordu. (Şekil: 20) Blokların yerine yerleştirilmelerinden sonra, bloğu yukarı çekmek için kullanılan tutamaklar yontuluyor, blok yüzeyi düzleştiriliyor, üzerine bir kabartma yapılacak ise bu safhada yapılıyordu. Sütunların dikilmesindeyse, tamburlar üst üste yerleştirildikten sonra, sütuna yiv yapılacaksa, bu safhadan sonra sütun yivleri, yukarıdan aşağı doğru açılıyordu. Bunun çok güzel bir örneği bugün Didyma Apollon Tapınağı'nda görülüyor.

Yapı malzemesi bloğu yapının üst bölümlerine çıkarmak için önceleri tek makara, daha sonralarıysa çok sayıda makaralardan oluşan palanga sistemi kullanılmıştır. (Şekil: 21) Palangadaki her makara taşınacak bloğun ağırlığını yarıya indirmiş, bu sayede çok büyük ağırlıktaki bloklar yapının üst bölümlerine kolaylıkla çıkarılabilmiştir. Örneklemek gerekirse, tek makara ile 10 tonluk bir bloğu yukarı çekmede gereken güç 5 tondur. İki makaralı bir palangada bu güç 2,5 ton, 3 makaralı bir palangada gereken güç 0,625 ton, 4 makaralı palangada ise 0,156 tondur.

Tiyatro ve Agone (Oyunlar)

Şekil 22) Tiyatro

Theatron (theatron) sözcüğü antik dönem yazarları tarafından farklı anlamlarda kullanılmıştır. İlk kez Herodotos "seyirci topluluğu" anlamında kullanmış, daha sonraları diğer yazarlar biraz da yapının gördüğü işlevi göz önünde tutarak bu sözcüğü, odeon, konferans salonu, aksiyon yeri, gösteri yeri ve oyun anlamlarında kullanmışlardır.

Tiyatronun Kaynağı

M.Ö. 7. yüzyılın sonunda, 6. yüzyılın başlarında, Atina halkı, Şarap Tanrısı Dionysos'a verdiği ve vereceği bereketli ürünler için teşekkür olarak onu kutlayıcı şenlikler düzenlerler. Bu şenliklerde halk yuvarlak bir meydanda (orchestra) toplanır, lirik şarkılar söyleyen koronun etrafında dans eder, çeşitli gösteriler yaparlardı. Tiyatronun kaynağını bu şenlikler ve koro oluşturmuştur.

Her yıl bu şenliklere katılanların sayısında artış olmuş, bu yuvarlak meydan şenlikleri görmek isteyen halka yeterli gelmemeye başlamış, daha çok sayıda insanın gösterileri seyredebilmesi için yuvarlak meydanın önünde bulunduğu yamaca ahşap oturma sıraları (ikria) konmuştur (M.Ö. 498 yılında bu tahta oturma sıralarının çökmesi sonucu pek çok kişi ölmüş ve bu tarihten sonra Atina'da tahta sıralardan oturma kademeleri yapılması yasaklanmıştır; M.Ö. 5. yüzyıl başlarından itibaren ilk kez taştan oturma sıraları yapılmıştır). İşte bu sıralar daha sonra tiyatrolardaki oturma mahallini (theatron / cavea) oluşturmuştur.

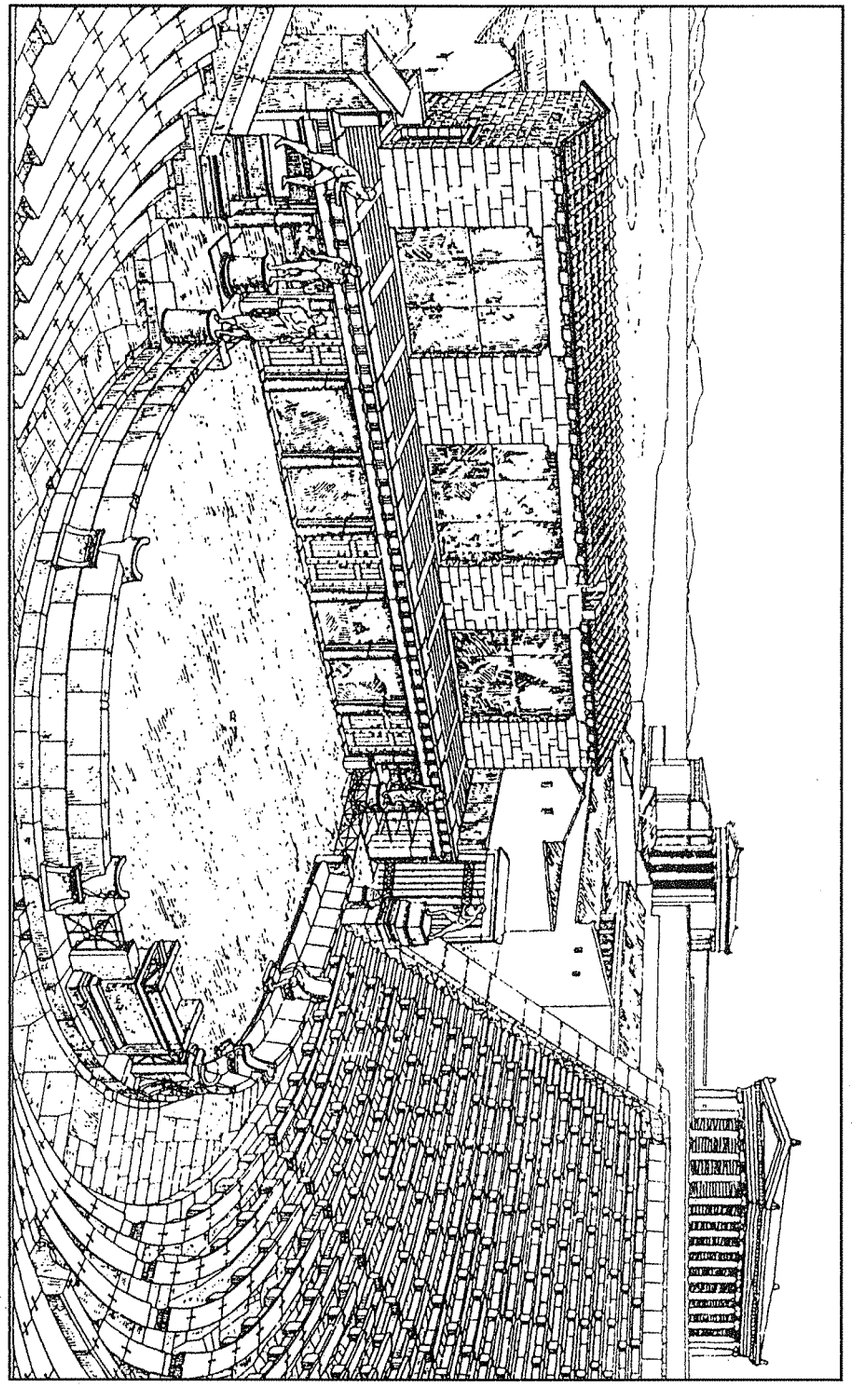
M.Ö. 6. yüzyıl içinde drama yazarları ortaya çıkar. Yazılan dramalar belirli mitolojik konuları kapsar. Anlatılarda oyunun kahramanı olan tanrı-tanrıça bir tapınaktan, titanlar (yaratıklar) mağaradan, ölümlüler (insanlar) ise bir evden çıkarlar. Oyunun kahramanının çıktığı yeri, yani tapınağı, mağarayı veya evi sembolize etmek için hemen orchestra'nın kenarına tahtadan küçük bir ev inşa edilmiştir. İşte bu ev daha sonra geliştirilmiş ve sahneye (scene) dönüştürülmüştür.

Sahne tipik şeklini M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren kazanmıştır. Sahne oyuncular için bir fon oluşturmuş ve aynı zamanda oyun boyunca rol gereği kıyafet değiştirmelerini mümkün kılmıştır. Bazı yazarlar sahne binasının kökeninin, Aischylos'un oyunlarında arka fon olarak kullanılan sunaktan geliştiğini iddia ederler.

Tiyatro çalışmaları ve "Dionysos Tapınmaları" arasındaki sıkı bağ, Şarap Tanrısı Dionysos şerefine mart ayı içinde düzenlenen Dionysia (Dionusia) festivalini doğurmuştur. Bu festivalin açılışı, kurban kesilerek, vatandaşların katıldığı bir festival alayı ile başlatılırdı. Vatandaşlar beyaz elbiseler, Metoikler ise kırmızı elbiseler giyerler, oyunların sponsorluğunu üstlenmiş olan Choregoiler (sponsorlar) parlak elbiseleri ile ihtişamlı bir görünüm sergilerlerdi. Bu festivalde dans edenlerin yanı sıra maskeli iki şahsın ortaya çıktığı ve gösteri yaptığı görülür. Bu gösteride oyunculardan biri halkı, diğeri ise yönetenleri temsil etmektedir. Halkı temsil eden oyuncu, karşısındaki kişiye şehir devleti yönetimi ile ilgili alaycı sorular yöneltmekte, karşısında yönetimi temsil eden kişi de bu sorulara komik cevaplar vermektedir. Böylelikle hem yönetenler tenkit edilmekte hem de eğlenilmektedir. İşte bu oyunlar ilk komedilerin ortaya çıkışıdır.

İlk dramatik oyunlar (tragedia ve drama) ise ilk kez M.Ö. 5. yüzyılda Atina'da, M.Ö. 5. yüzyılın 2. yarısında Pire'de, M.Ö. 4. yüzyılda Epidauros, Eretria, Megalapolis, Priene, ve Magnesia'da, M.Ö. 3. yüzyılın başında Ephesos'ta, M.Ö. 2. yüzyılın başında ise Pergamon'da oynanmaya başlamıştır.

Tiyatro oyunları ya gönüllü olarak, ya da devletin tavsiyesiyle özel vatandaşlar tarafından finanse ediliyordu. Eserleri hazırlamak için altı ay gibi bir süre gerekiyordu ve oyunun sponsorluğunu üstlenen kişi bu süre içinde oyuncu-

Şekil 23) Priene Tiyatrosu (Resim: M. Schede, Die Ruinen von Priene, S. 73)

ların iaşesi yanı sıra, kostümlerinin ve maskelerinin yapım ücretini ödüyor, ayrıca kendilerine günlük yevmiye ödüyordu.

Choregos (sponsorluk) kurumu M.Ö. 315 yılında Demetrius Phalereus'un emriyle kaldırılmıştır. Helen'de tiyatro oyunlarının masrafları bu tarihten itibaren devlet tarafından karşılanmıştır.

Helen tiyatrolarında dramatik oyunları seyretmek için gelenler iki obol ödeyip seramikten yapılmış biletler alarak tiyatroya giriyorlardı. (1 obol = 0, 73 gr gümüş para = drachma'nın 1/6'sı)

Tiyatrolar savaş, barış gibi olaylar için yapılan halk oylamalarında toplantı yeri olarak da kullanılmıştır. 18 yaşını tamamlamış hür erkekler tiyatroda toplanıp şehrin geleceğini ilgilendiren konularda oy vermişlerdir. Bu nedenle, tiyatronun inşa edildiği dönemde tiyatrodaki oturma yeri sayısı en az şehirde ikamet eden 18 yaşını tamamlamış hür erkek sayısından fazla olmak zorundaydı.

Oyunlar hakkında bilgilerimiz günümüze kadar ulaşmış eserlerden sağlanmaktadır. Aeschylus'un ve Sophokles'in 7, Euripides'in 19, Aristophanes'in de 11 eseri günümüze ulaşmıştır.

Bu dramalarda oynayan aktörler (hypokritai) şöhret ve yüksek maaş kazanıyorlardı. Ayrıca askerlikten muaf tutuluyorlar ve bir ülkeden diğer ülkeye güvenlikli geçiş hakkı kazanıyorlardı.

İlk oyunlar dans olarak Orchestra'da oynanıyordu.. Orchestra sözcüğü Helen dilindeki Orchesis (dans edilen yer) sözcüğünden gelir. Ancak sahne binasının yapılmasından bir süre sonra, oyunlar sahne binasının hemen önünde ve ona bitişik olarak yer alan proskenion bölümüne alınmış ve orada oynanmaya başlanmıştır. İlk oyunlar genelde iki kişi tarafından oynandığı, oyun diyalog olarak sürdüğü için, proskenion dar (1,5 m) ve yüksek (2,5 m) olarak inşa edilmiştir. Oyunun proskeniona alınmasından sonra da, oyunun sunuşunu, yönlendirmesini ve finali yapan, söyleyen koro, başından sonuna kadar orchestra'da kalmıştır.

M.Ö. I. yüzyıla kadar inşa edilen tiyatrolar genelde şehir dışında inşa edilmeye çalışılmış, şayet şehir içinde bir yerde inşa edilmişlerse, bu yerin bağımsız bir konumda, şehrin sokak dokusu dışında olmasına dikkat edilmiştir. Dikkat edilen bir diğer husus ise seyirci mahallinin bulunacağı yerin, manzaralı olması, rüzgârdan korunaklı olmasıdır. Bununla uzak çevre görüntüsü de sahne görüntüsüne eklenmiştir. M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda inşa edilen tiyatrolarda sahne binası cephesi (scenefrons) yükseltilmiş, oturma yerleri (theatron / cavea) ile birleştirilerek seyircinin sahnenin arkasındaki dünya ile ilişkisi kesilmiştir.

Tiyatro inşaatında inşaat malzemesi olarak öncelikle yerel kaynaklar kullanılmıştır. Bunlar taş, traverten, konglomera veya mermerdir. Örneğin Termessos Tiyatrosu'nda yerel taş, Hierapolis Tiyatrosu'nda traverten, Side ve Aspen-

dos tiyatrolarında konglomera, Herakleia Tiyatrosu'nda granit, mermerin deniz yoluyla kolayca temin edilebildiği yerlerde Priene ve Milet tiyatrolarında mermer, mermer ocağı yakınında bulunan Aphrodisias'ta da mermer yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Gerek mermer, gerekse diğer yapı malzemelerinden olsun, Anadolu'daki ilk örnekler hep M.Ö. 3. yüzyılın sonrasına aittirler, daha öncesinde mevcut tiyatrolar ahşap konstrüksiyona sahiptiler.

Araştırmacılar tiyatrolar üzerinde araştırmalarını sürdürürken, oturma sıraları yarım daireyi aşan tiyatroları Helen, oturma sıraları tam yarım daire olan tiyatroları ise Roma tiyatrosu olarak nitelendirmişlerdir. Oysa bu tam doğru bir kriter değildir. Helen tiyatroları ile Roma tiyatroları arasındaki fark daha çok sahne binasındaki farklılıklardan oluşur. (Şekil: 23) Belli başlı farklar şunlardır:

1) Helen tiyatrosunda sahne tek katlıdır. Roma tiyatrosunda sahne binası 2-3 katlıdır.

2) Helen tiyatrosunda proskenion dar ve yüksektir, proskenionu sütunlar taşımaktadır. Sahne binasında dekor olarak üzerinde resimler bulunan levhalar (pinakes) kullanılmıştır. Resimlerden oluşan arka fon oyunun içeriğine göre değiştirilmiştir. Roma tiyatrosunda proskenion alçak ve geniştir. Proskenionu taşıyan sütunlar yoktur. Sahne binasında kullanılan sütunlar ve bunların arasındaki nişler, nişlerin içine yerleştirilmiş büstler ile bir cephe mimarisi oluşturulmuş ve fon daima sabit kalmıştır.

3) Helen tiyatrosunda oturma kademeleri ile sahne binası birbirinden ayrıyken, Roma tiyatrosunda bunlar birleştirilmiş ve mimari bir bütünlük sağlanmıştır. Bu mimari bütünlüğün akustiğin oluşmasında büyük etkisi vardır.

4) Roma tiyatrosunda sahne binasının oturma yerleri ile birleştirilmesi sonucu giriş koridorlarının (parados) üzeri kapatılmış ve bunların üzerine localar (cella magistratus) yapılmış ve bunlar şehri yönetenlere tahsis edilmiştir. Oysa Helen tiyatrosunda tiyatroya giriş koridorlarının üzeri açıktır. Şehrin yöneticisi konumundaki kişinin oturacağı loca (prohedri) ise genellikle oturma kademelerinin orta-alt kısmında yer alır veya en altta rahipler, resmi kişiler, şampiyon olmuş sporcular veya şehrin ünlü kişileri için orkestra çevresinde sıralanmış koltuklar halindedir. Bunun güzel bir örneği Anadolu'da Helenistik karakterini koruyabilmiş yegâne tiyatro olan Priene Tiyatrosu'dur. (Şekil: 23)

5) Helen tiyatrosunun Orchestra bölümü sıkıştırılmış topraktandır. Roma tiyatrolarında ise bu bölüm mermer veya taşla kaplanmıştır.

6) Helen tiyatrolarında yağmur sularını tahliye eden su kanalları (euripos) vardır. Bu kanallarla su, sahne binası altından dışarı atılmaktadır. Roma tiyatrolarında ise bu tür boşaltma kanalları olmayıp yağmur suları Proskenion altındaki boşluklardan (hyposkenion) tahliye olmaktadır. Hyposkenionlar Roma döneminde hayvan mücadelelerinde, hayvanların hapsedildiği hücre olarak da kullanılmıştır ki bu bölümün tiyatronun akustiğine yararı olduğu tespit edilmiştir.

7) Helen tiyatrolarında oturma yerleri daima bir tepenin eteğine yaslatılmıştır. Roma tiyatrolarında da bundan yararlanılmıştır. Ama yamaç bulunmadığı hallerde Romalılarca kemer tekniğinin bilinmesi sayesinde düz arazilere de tiyatro inşa edilebilmiştir (Side Tiyatrosu).

8) Helen tiyatrosu ile Roma tiyatrosu arasında, sadece yapıda değil, içerikte de farklılıklar vardır. Helen tiyatrosunda edebi içerikli oyunlar (trajedi, komedi, dram, mim) ve müzik yarışmaları düzenlenirken, Roma tiyatrolarında Helen tiyatrolarındaki bu oyunların yanı sıra gladyatör mücadeleleri (munera) ve hayvan mücadeleleri (venationes) de organize edilmiştir. Ayrıca Side Tiyatrosu örneğinde olduğu gibi, orchestra çevresinin su geçirmez hale getirilmesiyle, orchestra bölümü havuz haline getirilmiş, orchestranın içi su ile doldurularak bu havuzda değişik gösteriler yapılmıştır.

Helen trajedilerinde oyuncular M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren ayaklara kadar uzanan, renkli, zengin süslemeli, uzun kollu mantolar, Kothornus adı verilen uzun topuklu ayakkabılar (potinler) giyerlerdi. Komedilerde ise aktörler, kısa giysiler, çeşitli renkte triko pantolonlar ve alçak topuklu ayakkabılar, soccus veya embades denen köylü ayakkabıları giyerlerdi.

Antik dramanın tüm türlerinde oyuncular ve koro mensupları maskeler takarlardı. Oyuncular yalnız erkeklerdi; Helen tiyatrosunda kadın oyuncu yoktu. Kadın rollerini erkekler yüzlerine taktıkları maskelerle yapıyorlardı. Maskenin mucidi olarak Aischylos bilinir. Kadın maskeleri açık, erkek maskeleri koyu renklere boyanmıştır. Maskelerin yapımında keten kumaşı, alçı ve un hamuru kullanılmıştır. Dramanın gelişimiyle maskeler de gelişmiş ve bunlar daha çok trajik ve komik karakterleri canlandırmada kullanılmıştır. Helen ve Roma tiyatrolarında kullanılmış olan maskelerin tamamı Myra Tiyatrosu'nun sahnesinde friz üzerinde gösterilmiştir. Myra Tiyatrosu bu maskeleriyle döneminde ün kazanmıştır.

Roma döneminde ise giysi olarak tunika ve toga giyilmiş, ayrıca yünden yapılmış peruklar takılmıştır.

Tanrıları, dansçıları ve mitolojik figürleri oynayan pandomimciler ise çok ince bir giysi ve ellerinde dörtgen bir şal ile sahnede yer alırlardı. Pantomimlerde kadını canlandıran oyuncu maske takmamış, sadece peruk takmış ve yüzünü kuvvetli şekilde boyamıştır.

Agone (Oyunlar)

Vitrivius, *De Architectura*'da tiyatro konusunu anlatırken "Forum kurulduktan sonra ölümsüz tanrıların kutlama günlerinde yer alacak oyunlara ait sağlığa uygun bir tiyatro yeri seçilir," demektedir. Bu sözlerden tiyatroda yalnız dramaların oynanmadığı, bunların yanı sıra hitabet, müzik, şiir gibi dallarda da yarışmaların yapıldığı sonucu çıkmaktadır. Nitekim pek çok antik yazar, Rhapsod

veya Kitharad adı verilen gezgin müzisyenlerin şehir şehir dolaştıklarından ve kitharaları (lir) ile tiyatrolarda konserler verdiklerinden, dini içerikli bazı şenliklerin de tiyatrolarda düzenlendiğinden bahsetmektedirler. Bazı kentler, özellikle Ephesos, Atina, Roma, Alexandria (İskenderiye) gibi büyük kentler, her yıl pek çok yarışma düzenlemekte, bu yarışmalar için belirli sayıda sanatçı göndermeyi üstlenen profesyonel bir toplulukla anlaşmaktaydı. "Ionia ve Hellespontus" topluluğu bunun güzel bir örneğidir.

Helen döneminde şehir meclisi veya az da olsa özel kişiler tarafından oyunlar, yarışmalar (agone) düzenlenmiştir. Yarışmalar yalnız atletizm alanında değil, edebiyat, müzik, mim, hitabet, alanlarında da düzenlenmiştir. Roma dönemindeyse resmi görevliler ile özel kişiler, gösteriler, oyunlar, yarışmalar düzenlemek için birbirleriyle adeta yarışmışlardır.

Bir şehrin metropol ilan edilmesi, şehrin yeni bir sikke basması, şehre Neokoros (imparatorluk tapınağı bekçisi) unvanı verilmesi gibi olaylar yarışmaların düzenlenmesi için adeta bir vesile olmuştur. Yarışmalara katılan sanatçılara, drama yazarlarına yüksek ücretler ödenmiştir. Kazandıkları itibar ve aldıkları ücretin yanı sıra kendilerine askerlikten muafiyet, düşman bir ülkeye güvenlikli geçiş gibi ayrıcalıklar tanınmıştır. Örneğin Colosseum'u inşa ettiren İmparator Vespasianus, Roma'da organize ettiği bir yarışmaya katılan her sanatçıya 40.000 Sestertius ve pek çoğuna altından birer taç hediye etmiş, tragedia oyuncusu Apollinaris'e ise 400.000 Sestertius ödemiştir (1 Sestertius = 20-24 gr ağırlığında Roma bronz parası).

Roma şehrinde oyunların önemi çok büyüktü. Roma şehrini yönetenler, halkın geçimi için ucuz veya parasız buğday dağıtırken (annona) boş zamanlarını doldurmak için de oyunlar düzenlemişlerdir. Şehirde düzenin sağlanması için "panem et circensis" (ekmek ve oyunlar) yönetimlerin bir lütfu değil, görevi haline gelmiştir. Hiçbir Roma imparatoru oyunların düzenlenmesi için para harcamaktan geri kalmamış, hatta İmparator Marcus Avrelius gibi bazıları oyunlara bizzat katılmıştır. Roma'nın yanı sıra Alexandria ve Ephesos gibi büyük kentlerde de her şey "panem et circensis" üzerine dönüyordu.

Roma kentinde araba yarışları, gladyatör oyunları sevilen oyunların başında geliyor, dramalar ise daha az tercih ediliyordu. Anadolu'da sevilen oyunlar ise dramalar, hokkabaz gösterileri, hayvan mücadeleleri, müzik ve dans yarışmaları şeklinde sıralanıyordu.

Roma imparatorluk dönemi oyunları arasında gladyatör mücadeleleri (munera) önemli bir yer alır. İlk kez Roma şehrinde başlatılan bu gösteriler zaman içinde eyaletlerde de benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Anadolu'da ilk gladyatör mücadeleleri Ephesos'ta M.S. 71 yılında organize edilmiştir. En az iki, en fazla on iki gün devam eden bu mücadelede arenaya salınmış savaşçılar ölümüne mücadele ederlerdi. Gladyatörler ya köleler arasından ya da paralı askerler arasından seçilir, özel olarak yetiştirilirlerdi.

Hayvan avı ve hayvan mücadeleleri ise (venationes) orchestra bölümü yüksek bir duvarla oturma bölümünden ayrılarak arenaya dönüştürülen tiyatrolarda yapılmıştır. Bu gösterilerde, orchestraya salınan bir hayvan –yaban domuzu, ceylan, dağ keçisi vs.– bir avcı tarafından avlanıyor veya bir şişle veya mızrakla silahlandırılmış bir kişi yırtıcı bir hayvanla (panter, aslan, ayı vs.) mücadele edip onu öldürmeye çalışıyordu. İki hayvanın (örn. horoz) güreştirildiği oyunlar da vardır.

Propylaion

Anıtsal kapılardır. Şehrin ana caddesinin başında, şehir içindeki dörtyol ağızlarında, themenos, agora, gymnasion ve stadion girişlerinde yer alabilir. Savunma amacıyla inşa edilebildikleri gibi, şehri süslemek için de inşa edilmiş olabilirler. Aphrodisias'ta, Ephesos'ta, Perge'de, Attaleia'da, güzel örnekleri günümüz de de görülebilmektedir..

Nekropolis

Helen kentlerinde insanların ölülerini gömdükleri mezarlığa Nekropolis (ölüler şehri) denirdi. Nekropolis genellikle şehrin batısında ve dışında yer alırdı. Ölü gömme geleneği iki şekilde yapılıyordu; ceset yakılıyor veya gömülüyordu. Bu iki farklı gömme tarzı ve geleneği yan yana çok uzun yüzyıllar Anadolu'da Roma dönemi sonuna kadar yoğun biçimde sürdürülmüştür.

Eğer ailede gömme geleneği uygulanıyorsa, aileden herhangi bir kişi ölünce önce cesedi güzel kokulu sularla yıkanır, sonra yüzü açıkta kalacak şekilde beyaz renkli kefenlik bezle sarmalanır ve evin antre bölümüne ayakları kapıyı gösterecek şekilde yatırılır, kendisini tanıyan ve sevenlerin ziyaret ederek saygıda bulunmaları için, bir veya en fazla iki gün burada bekletilirdi. Bu süre içinde ölüye birinci dereceden akrabaları dışında kişiler yaklaştırılmaz, bu günde yalnız aile efradı, acı ve üzüntüsünü ağlayarak gösterirdi. Daha sonra bir cenaze alayı eşliğinde, genellikle şehir dışında bulunan nekropolise tahtadan yapılmış bir sanduka ile götürülürdü. Orada ceset mezara başı doğuya bakacak şekilde yatırılır ve üzeri toprakla örtülürdü.

Eğer yakılma geleneği uygulanıyorsa, ceset önce yakılır, yanmadan arta kalan kemikler ve küller seramik bir kap içine konur ve bu kap bir cenaze alayı eşliğinde mezarlığa kadar cenaze alayının en önünde giden bir kadın tarafından başı üzerinde taşınırdı. Mezarlıkta, küllerin bulunduğu bu seramik kap toprağa gömülür ve üzeri toprakla örtülürdü.

Mezarlara M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren mezar taşı (stel) dikilmeye başlanmıştır. Bu mezar taşları üzerinde, üstünde sfenks gibi ölüyü bekleyen veya ölenin kahramanlıklarına dair motifler bulunan birtakım kabartmalar yer alır. Mezar taşları üzerinde bu motiflerin yanı sıra, ölenin ismi, memleketi ve baba adı yazılıdır.

Şayet kişi zengin biriyse ve mezarını lahit olarak yaptırdıysa bu yazıların yanı sıra, zaman zaman ölüyü ve lahdi korumak için, Helen mitolojisinde, baktığı kişileri taşa çeviren Medusa'nın başı veya lahide konan kişinin mesleği ile ilişkin motifler yer alır; lahit üzerinde kalkan ve mızrak motifi, ölenin bir savaşçı; bir vazo bir kâse veya bir sunak motifi ölenin bir din adamı; girlandlarla çevrili bir tiyatro maskı, mezar sahibinin bir tiyatro sanatçısı olduğunu gösterir. Mitolojik bir anlatının betimlendiği lahitler de vardır.

Yine zengin kişilerin, beylerin bazı kez mezarlarını kayalara oydurdukları görülür. Kaya mezarı olarak adlandırılan bu mezarlara Anadolu'nun pek çok yerinde rastlanmakla birlikte en güzel örnekleri Kaunos, Telmessos, Pınara, Myra ve Lymira kentlerinde görülür. Çoğunluğu klasik döneme (M.Ö. 450-323) tarihlenen bu mezarlar, mezar soyguncularından korumak için dağ yamaçlarına insanların kolay ulaşamayacakları yüksekliklere yapılmışlardır.

Kaya mezarlarının dış görüntüleri Kaunos, Telmessos örneklerinde olduğu gibi ya bir Ion tapınağının cepheden görünümü veya Myra ve Lymira örneklerinde olduğu gibi ev görünümündedir.

Ceset ister gömülsün isterse yakılsın, her iki halde de, tarih öncesi devirlerden beri süregelen bir gelenek olarak, mezara ölenin kişiliğiyle ilgili ve dünyadaki yaşamında kullandığı, sevdiği yüzük taşı, bilezik, kolye, tarak, saç tokası gibi eşyaların yanı sıra bir altın veya gümüş para, eğer mezar büyükse ve ölen bir savaşçı ise, ölenin silahları konurdu.

Bu mezar hediyeleri o günlerin insanlarının öbür dünyada tekrar dirileceklerinin, ikinci bir yaşama (reenkarnasyon) duydukları inancın simgeleriydi. Bu mezar hediyeleri maddi değerler olarak mezar soyguncularının iştahını kabartmış ve bu yüzden mezarlar zaman zaman soyulmuştur. Daha o dönemde mezarların soyulmalarının önüne geçmek için mezarlıktan sorumlu memuriyet (Kreupulos) ihdas edilmesinin yanı sıra mezar kitabelerine, mezara zarar verenlerin cezaya çarptırılacakları yazılmıştır. Örneğin Olympos'tan bir mezar kitabesinde mezara zarar veren kişinin, şehir meclisine ceza olarak 5.000 Denarius ödeyeceği yazılıdır. Hatta bazı lahitler üzerindeki kitabelerde, lahdi soygundan koruma amacıyla Hierapolis'teki bazı lahitler üzerinde olduğu gibi, mezarı soyacak olanlara "bir daha güneş yüzü göremesin", "sakat kalsın", "oğlan çocuğu olmasın" gibi ilginç beddualar yazılmıştır.

Her ne kadar ölenlerin arkasından mirasları paylaşılmış (ölümden 9 gün sonra) ve miras kavgaları yapılmışsa da bugün olduğu gibi geçmiş dönemlerde de ölen insanlar daima iyi anılmış, onlar ve onlarla ilgili anılar büyük bir kutsiyet içinde korunmuştur.

HELEN HEYKELTRAŞİ SANATI

Konular: a) Helen mitolojisi ile ilgili olanlar; tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlar.

b) Günlük hayatla ilgili olanlar; yarışma galipleri, savaş sahneleri, kadın ve çocuk heykelleri ve kabartmalarda görülen tabiat tasvirleri.

Bulundukları yerler: Helenistik devre kadar tapınaklarda, stoalarda ve agoralarda, Helenistik devirden itibaren de bunların yanı sıra odeon, tiyatro gymnasion, palaestra ve evlerde bulunurdu.

Materyal: Taş, kireç taşı, mermer, bronz, tahta, altın ve fildişidir. En fazla mermer kullanılmıştır. Renkli cam da gözbebekleri için kullanılmıştır.

Çalışma tekniği: Arkaik ve Klasik devirlerde mermer bir bütün olarak çalışılmıştır. Helenistik devir sonundan itibaren zaman zaman vücut organlarının ayrı ayrı çalışılıp daha sonra birleştirildikleri görülmektedir.

Mermer ve taştan yapılmış heykeller genelde boyanırdı. Heykel Helen'de Helenistik çağa kadar Helen kültü ile ilgili olarak inançlarının bir gereksinmesi için yapılmış ve ait olduğu yere, tapınağa konulmuştur. Heykel Helenistik devirde dekoratif bir anlam kazanmış, şehrin belli başlı yapıtlarına konmaya başlanmıştır. Roma devrinde ise heykel tamamen sosyal yapıları süslemek amacıyla veya şehre sosyal ve ekonomik yönden yardımcı olanları onurlandırmak amacıyla, yalnız yapılara değil, şehir sokaklarına da konulmuştur.

Helenli heykeltıraşın anatomi bilgisinin son derece ileri olduğunu söyleyebiliriz. Vücudun, kolun veya bacağın hangi hareketinin sonucunda, hangi kasın kasılacağı veya gevşeyeceği, kontrast hareketlerde vücudun gerilişi mükemmel bir şekilde yansıtılmıştır. Ayrıca heykellerde denge unsuru son derece önemlidir. Helenli sanatkâr, heykelin merkez ağırlık noktasını son derece iyi hesap ederek, heykelin hiçbir dayanağa gereksinim göstermeden ayakta kalmasını sağlayabilmiştir. Oysa Romalı sanatkâr heykelin ağırlık noktasını hesap etme gereksinimini duymamış, heykelin bir tarafına koyduğu destek ile heykelin denge sorununu çözmüştür.

Helen heykelleri yapıldıkları dönemde çeşitli boyalarla boyanmıştır. Heykellerin boyandığını gösteren en iyi örnek İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen İskender Lahdi'dir. Bu lahit üzerinde boya izleri bugün dahi görülebilmektedir.

Helen heykeltıraşisi üç büyük dönem içinde incelenebilir:

A- Arkaik heykeltıraşi	(M.Ö. 700/680- 480/450)
B- Klasik heykeltıraşi	(M.Ö. 480/450-334/323)
C- Helenistik heykeltıraşi	(M.Ö. 334/323- 30)

Arkaik Heykeltıraşi

İlk eserler tahta ve fildişinden yapılmıştır, daha sonra ise mermer kullanılmıştır. Heykellerin tamamını kült heykelleri oluşturur. Bu dönemde heykeller tamamen tapınaklara konmak üzere yapılmışlardır. Belli başlı üç ana tip görülür. Bunlar, Kuros (ayakta genç erkek heykeli), Kore (ayakta genç kız heykeli) ve Branhid (oturan rahip) heykelleridir.

Kuroslar

Heykeltıraşi özellikleri:

- Frontalite görülür.
- Bir ayağı yarım adım önde atılmıştır. Ancak vücut ağırlığı her iki ayak üzerindedir.
- Kollar vücuda yapışık ve hafif öne kıvrıktır.
- Omuzlar geniş, kalçalar dardır.
- Saçların boncuk dizisi şeklindedir.
- Gözleri badem biçimindedir.
- Dudak uçları hafif yukarı kıvrıktır (Arkaik gülümseme). Bu özellik Arkaik Ion heykellerinde çok belirgindir.
- İfadesi ciddi ve serttir.

M.Ö. 7. yüzyılın sonunda, 6. yüzyılın başında adaleler son derece gergin ve kabarık iken, 6. yüzyılın sonunda adaleler yumuşamış ve birbiri içine kayıyormuş hissi verir, karın üzerindeki çizgiler kaybolur.

Türkiye ve dünya müzelerinden en önemli örnekler:

İstanbul Arkeoloji ve Bergama Arkeoloji ve İzmir Arkeoloji, Çanakkale Arkeoloji müzelerindeki kuroslar ve kuros başları, Sunion Kurosu (M.Ö. 615-590) Atina National Müzesi, New York Kurosu (M.Ö. 615-590) New York Metropolitan Müzesi, Kleobis-Biton kurosları (M.Ö. 615-590) Delphi Müzesi, Tenea Kurosu (M.Ö. 575-550) Münih Antike Samlungen, Volomandra Kurosu (M.Ö. 575-550) Atina National Müzesi, Melos kurosu (M.Ö. 555-540) Atina National Müzesi.

Koreler

Heykeltıraşi özellikleri:

- Frontalite görülür.
- Saçlar boncuk dizisi şeklindedir.
- Vücut Hiton ve Himation adı verilen giysi ile örtülüdür
- Ayaklar birbirine paralel, ilk örneklerde Hiton ve Himation tamamen düz, daha sonraki örneklerde ise kıvrımlara sahip, en son örneklerde ise Hiton ve Himation bol kıvrımlı.
- Kollar kuroslara göre daha hareketli olup ya eteğini ya da bir nesneyi tutar halde işlenmiştir.
- Gözler badem biçimindedir
- Yüz ovaldir
- Arkaik gülümsemeye sahiptir.

Örnekler: İstanbul Arkeoloji Müzesi, Atikalı Kadın (M.Ö. 575-570) Berlin Müzesi, Cheramyes heykeli (M.Ö. 570-550) Paris Louvre Müzesi, Peploslu Kadın (M.Ö. 540-530) Atina Akropol Müzesi, Antenor Koresi (M.Ö. 530-525) Atina Akropol Müzesi, Eleusisli Kız (M.Ö. 480) Eleusis Müzesi.

Branhidler:

Bu heykeller Milet Limanı'ndan Didyma Apollon Tapınağı'na giden kutsal yol üzerinde bulunmuştur. Branhid eski bir rahip ailesinin ismidir. Bu rahipler M.Ö 480'de Perslerin geri çekilişinde tapınak hazinesini Persler'e vererek vatan hainliği yapmışlardır. Daha sonra da kaçarak Baktria'da Branhid şehrini kurmuşlardır.

Özellikleri:

- Bir koltuğa oturur haldedirler.
- İlk örneklerde koltuk ile figür bir bütün halindedir, daha geç örneklerde ise vücut koltuktan ayrılmıştır.
- Hiton ve Himation taşımaktadırlar.
- İlk örneklerde drapeler adeta çizgi halindedir, daha sonraki örneklerde ise drapeler daha belirgin ve kabartmalı olarak gösterilmiştir.
- Saçlar boncuk dizisi şeklindedir.
- Branhid heykellerinin çoğu İngiltere'de British Museum'dadır. Birkaç örnek de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Arkaik devre ait diğer heykeltıraşi eserler, kabartmalar şeklinde tapınak alınlıklarında ve mezar stellerinde (mezar taşları) görülürler. Bu kabartmalarda

frontalite, arkaik gülümseme, badem gözler, boncuk dizisi saçlar, oval yüz gibi arkaik karakterler gözlenebilir..

Örnekler: Sfenksli Stel (M.Ö.540-530) New York Metropolitan Müzesi, Aristion Steli (M.Ö. 510-500) Atina National Müzesi, Delphi Siphnos Hazine Binası Alınlığı (M.Ö. 530-525) Delphi, Top Oynayan Gençler (M.Ö. 510-500) Atina National Müzesi.

Türkiye'den örnekler: Belenli Paye Mezarı (M.Ö. 525) doğu batı ve kuzey bölümlerinde arkaik karakterler taşıyan savaş, av, ve cenaze töreni figürlerine sahiptir, Xanthos Savaşçı Kabartması, Harpiler Anıtı (M.Ö. 490-480) kabartmaların konusu tanrılığa yükseltilmiş ölülere tapınmadır. Batı bölümünde iki ölmüş kadına genç kadınlar tapınmaktadır. Kuzey ve güneyde ruhları uçuran Syrenler görülmektedir. Arkaik Ion karakterler gösterir. Stil yönünden inceleme sonucu Miletli bir heykeltıraş tarafından yapıldığı belirlenmiştir. Antalya Müzesi'ndeki Sfenks heykeli ve Efes Müzesi'ndeki Sfenks heykeli diğer örneklerdir.

Klasik Heykeltıraşi (M.Ö. 480/450-334/323)

M.Ö. 480 ile 450 tarihleri arasında arkeologların ne Arkaik devre ne de Klasik devre sokamadıkları, her iki devir arasında bir geçiş devresi olarak niteledikleri bir geçiş dönemi vardır. Bu döneme Sert Üslup Devri de denir.

Sert Üslup (M.Ö. 480-450)

Özellikleri:

- Oval bir yüz
- Kadın ve erkek başlarında arkaik devirde boncuk dizisi olarak gösterilen saçlar, bu dönemde bukleler halinde gösterilmiştir.
- Arkaik devrin bütün sivri ve kemikli hatları kaybolmuş, kadın yüzlerinde yumuşak girinti ve çıkıntılarla yüze daha kadınca bir ifade verilmiştir.
- Dudaklar arkaik döneme oranla daha etli ve şişkindir. Alt dudak daha geniş ve aşağı sarkıktır.
- Gözler biraz daha taşkındır ama patlak değildir.
- Yüz genel olarak içe kapanıklıkla karışık bir sükûnet ihtiva eder.
- Baş arkaik döneme oranla hayatiyet kazanmıştır. Daha canlı görünümdedir.
- Erkek heykellerinde duruşun katılığı çözülmüştür.
- Arkaik heykellerde vücut ağırlığı iki bacak tarafından taşınmaktadır. Sert Üslup döneminde vücut sol bacak tarafından taşınmaktadır. Sol bacak hafif öne bükülmüştür, buna paralel olarak da kalçalar aynı hizada değildir.
- Karın kısmı tam frontal değildir. Ancak göğüs arkaik dönemde olduğu gibi tam frontal olarak verilmiştir.

- Vücudun bütün hatlarında gevşeme, çözülme, sertlikten ve yükten kurtulma vardır.
- Devrin sonuna doğru figürler hareket kazanmıştır (Ör: Discobol ve Poseidon heykelleri).

Dönemin en ünlü heykeltıraşları ve eserler verdikleri zaman süreci: Kanachos (M.Ö.500-470), Aristokles (M.Ö. 500-370) ve Myron'dur (M.Ö.460-430).

Örnekler: Genç Kritios (M.Ö. 480) Atina Akropol Müzesi, Eutidikos Başı (M.Ö. 480) Atina Akropol Müzesi, Arabacı (M.Ö. 475) Delphi Müzesi, Poseidon (M.Ö. 470-450) Atina National Müzesi, Myron'un Discobol'ü (M.Ö. 460-450) Roma Termini Müzesi.

Klasik Devir

M.Ö. 650'den itibaren Anadolu Pers hâkimiyetindedir. Her ne kadar Helen siteleri Persler tarafından istila edilmemişse de Perslerin mutlak hâkimiyetindeki Lydialılara bağımlı olarak yaşamışlardır. M.Ö. 500-494 yılları arasında Miletli Aristogoras'ın liderliğinde Batı Anadolu'daki Helen şehirleri Perslere başkaldırmışlar ve Ionia ihtilalini gerçekleştirmişlerdir. Ionia ihtilali başarısızlıkla sona ermiş, M.Ö. 494 yılında Milet şehri Persler tarafından tamamen tahrip edilmiştir. Bu ihtilali bastıran Persler daha sonra ihtilal girişiminde Helen sitelerine yardımcı olan Atina devletini cezalandırmak için Trakya'ya geçmiştir. Helenliler, Persleri Maraton Savaşı / Termopilai Geçidi'nde durdurmuşlar (M.Ö. 490) ve Persler bu savaş sonucunda geri çekilmişlerdir. Geri çekilerek kendilerine çekidüzen veren ve ordularını revize eden Persler M.Ö. 480 yılında Salamis, M.Ö. 479'da Plataia'de tekrar Helenlilerle karşılaşmışlar ve bu savaşları kaybetmişlerdir.

Bu savaşlar sonucunda Batı Anadolu'daki Helen siteleri özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Tekrar bir Pers saldırısına karşı koymak için Atina'nın önderliğinde Attika-Delos Deniz Birliği, Batı Anadolu'daki pek çok Helen kentinin katılımıyla kurulmuştur. (Harita 2) İttifaka dahil olan sitelerin ödedikleri yıllık vergiler, birliğin merkezi Delos Adası'ndaki birlik merkezi hazinesinde toplanmıştır. (Yıllık 460 talent / 1 talent= 26,1 kg)

Birliğin kesin kuruluş tarihi M.Ö. 477'dir. M.Ö. 454 yılında Atina birliğin merkezini ve hazinesini Delos Adası'ndan Atina'ya taşımıştır. Birlik hazinesinin Atina'ya taşınması, Atina'nın büyük bir ekonomik güç haline gelmesini sağlamıştır.

Bu tarihten itibaren Atina'da sosyal, kültürel ve sanatsal alanda büyük atılımlar başlamış, mimari, heykeltıraşi, seramik ve felsefe dallarında büyük gelişmeler olmuştur. Bütün tanınmış heykeltıraşlar (Pheidias, Polyklet, Scopas); tanınmış Helen filozofları Platon, Aristoteles; tanınmış Helen tarihçileri Herodot, Thukydites; tanınmış drama yazarları Sophokles, Eurupides, Aristophanes bu

klasik dönemde yetişmişler ve eserler vermişlerdir. Onların ürettikleri eserler bugün Batı dünyasının Helen kültürüne hayranlığının kökenini oluşturur.

Klasik, kurallara uygun, her yönüyle mükemmel anlamına gelir.

Klasik dönem heykeltıraşisinin ana özellikleri:

- Heykellere idealizm hâkimdir.
- Vücut oranlarına çok dikkat edilmiş, kol, bacak, ayak ve başın birbirlerine olan oranlarına sadık kalınmıştır. Erken klasik dönemde başın vücuda oranı 1/ 6,5'tir.
- Heykeller dört bir yandan görülmek üzere yapılmıştır.
- Heykellerde büyük bir sükûnet vardır.
- Figürler arkaik dönemin aksine hareket kazanmış, ancak bu hareket heykelin sükûnetini bozmamıştır.
- Elbiseler başlangıçta son derece doğal olarak işlenmiş, fazla pililere sahip olmadan düz olarak aşağı sarkmaktadır. Geç dönemde ise elbise kıvrımları (pililer) daha fazla olup derin olarak işlenmişler ve bu suretle ışık gölge unsuru ortaya çıkmıştır.
- Geç dönemde elbiseler bazen vücuda yapışık olarak işlenmiş ve vücut hatlarını dışa yansıtmıştır.

Erken Klasik dönemin en tanınmış heykeltıraşları ve bunların eser verdiği dönemler:

Pheidias (M.Ö.460-430), Polyklet (M.Ö.450-410), Kresilas, (M.Ö.450-42), Agorakritos (M.Ö.450-400) ve Kallimachos (M.Ö.426-406).

Pheidias: Duruş sade ve sakin, giysi hatları kesin, yüz hatları ölçülü ve ideal, başın vücuda oranı 1/ 6,5, vücut giysi altında saklanmıştır (özellikle ilk eserlerinde). En tanınmış eserleri: Athena Parthenos heykeli, Parthenon Tapınağı frizleri, Kassel Apollon'u, Olympia Zeus heykeli, Aphrodit Urania heykeli, Ephesos için yaptığı, günümüzde Villa Tivoli'de sergilenen Amazon heykeli.

Polyklet: Vücut sağlam yapılıdır. Biraz basık görünümlüdür. Baş daima yuvarlaktır. Yüz hatları keskin çizgilerle gösterilmiştir. Heykellerinde sağlık ve kuvvet ön plandadır. Eserlerinde serbest bir duruş vardır. En tanınmış eserleri: Diadumenos heykeli, Doryphoros heykeli, Amazon heykelidir..

Yukarıdaki klasik dönem heykeltıraşlarından Agorakritos, Pheidias çevresine; Kallimachos ise Polyklet çevresine dahil edilirler.

Ephesos Artemis Tapınağı için Ephesoslular tarafından zamanın üç ünlü heykeltıraşına (Pheidias, Polyklet ve Kresilas) yarışma kaydıyla bir Amazon heykeli sipariş edilir. Yarışma sonucunu heykeltıraşlar kendileri belirleyecekler.

Sonuçta heykelleri yapan üç heykeltıraş tarafından Kresilas'ın eseri birinci seçilir. Bu eserlerden Pheidias'ın eseri Tivoli'de, Polyklet'in eseri Roma Kapitol Müzesi'nde, Kresilas'ın eseriyse Kopenhag Müzesi'ndedir.

Bu dönemin sonuna ait Anadolu'daki en önemli heykeltıraşi eser Xanthos'ta bulunan ve 19. yüzyıl ortalarında İngilizler tarafından British Museum'a kaçırılan Nereidler Anıtı ve bu anıt üzerindeki nereid heykelleridir; bu heykeller M.Ö. 400 yılına tarihlendirilirler.

Geç Klasik dönemin (M.Ö. 400-334/323) en tanınmış heykeltıraşları ve eser verdikleri dönemler: Hektoridas (M.Ö. 380-370), Timetheos (M.Ö. 390-340), Bryaxis (M.Ö. 360-300), Scopas (M.Ö. 380-330), Praxiteles (M.Ö.370-320), Leochares (M.Ö. 370-320) ve Lysippos (M.Ö. 370-300).

Özellikle bu son üç heykeltıraşın eserlerinde bir önceki döneme nazaran yüz daha yumuşak ve daha duygusal olarak betimlenmiştir. Vücut hatları da son derece yumuşamıştır. Özellikle devrin sonuna doğru, Lysippos'un eserlerinde net olarak görüleceği gibi başın vücuda olan oranı değişmiş, 1/7 olmuştur.

Scopas: Polyklet etkisinde kalmıştır. Yalnız mermer çalışmıştır. Yaptığı eserlerin başları patetik ifadelidir. Alın şişkin, gözler derindedir. Scopas hareketi güzelliğe tercih etmiştir. En tanınmış eserleri: Tegeia Tapınağı kabartmaları, Dans Eden Menad, Apollon Simintheos, Halikarnassos Mausoleionu kabartmalarıdır.

Praxiteles: Genellikle genç erkek heykelleri yapmıştır. Heykelleri son derece yumuşak ve zarif hatlara sahiptir. Yüzde tatlı ve hülyalı bir ifade vardır. Bakışlar uzaklarda, ağız zarif, alın kuvvetli, gözler derindedir. Cilt parlak görünümdedir. Bazı eserlerinde vazo ve elbise kıvrımları şeklinde destek kullanmıştır. Eserlerinin pek çoğunda vücut ekseni bir S yapacak şekilde verilmiştir. En tanınmış eserleri: İçki Sunan Satyr, Olympia Hermesi, Knidos Aphroditi, Knidos Demeteri.

Leochares: Zarif ve uzun heykeller yapmıştır. Bütün hareketler gerçeğe uygundur. Heykellerinde uçma eylemi hâkimdir. Vücut hatları yumuşaktır. En tanınmış eserleri: Ganymedes, Apollon Belvedere, Olympia Philippeionu kabartmaları.

Lysippos: Vücut oranlarını 1/ 6,5'tan 1/7'ye çıkarmıştır. Eserlerinde insanı gördüğü gibi değil, hayal ettiği gibi betimlemiştir. Kollar, bacaklar ve vücut olduğundan daha uzun olarak çalışılmıştır. Ölçüleri insanın normal anatomik yapısına tam uygun değildir. Vücut ağırlığı değişken olarak bazen sağ, bazen sol bacak tarafından taşınır. Baş vücuda göre küçük ve yuvarlaktır. Sükûnet geri-

sinde gizli bir enerji gizlidir. En tanınmış eserleri; Apoxyomenos, Herakles Epitrapezitos, Eros heykelleri. Lysippos'un eserleri genelde M.Ö. 350-300 arasına tarihlendirilmektedir. Bu nedenle bazı arkeologlar onun eserlerini Klasik döneme, bazı arkeologlar ise Helenistik döneme sınıflandırmaktadır. Ancak Klasik döneme sınıflandıranlar daha fazladır.

Helenistik Devir

II. Philip'in oğlu Büyük İskender zamanında (M.Ö. 334-323) tüm Helen dünyası Makedonya İmparatorluğu'nun mutlak hâkimiyetine girmiştir. Makedonya İmparatorluğu'nun büyümesine paralel olarak, Helen kültürü imparatorluğun en ücra köşelerine kadar yayılmıştır (Harita 3). Büyük İskender bir Makedonyalı olmasına karşın, Helen kültürünün yayılmasına ve yükselmesine katkıda bulunmuştur.

Helenistik devir heykeltıraşisi bölgesel stil farklılıkları gösterir. Ne var ki bir bölgede birden fazla stilin varlığını görmek de mümkündür. Bu da heykeltıraşların eserlerini sipariş üzerine yaptığının bir işaretidir. Örneğin Bergamalı bir heykeltıraş, Atina'dan sipariş almışsa, ya eserini yapıp oraya göndermiş veya bizzat Atina'ya gidip eserini orada yaratmıştır.

Helenistik dönemin en tanınmış ekolleri Sfumato, Pergamon ve Alexandria'dır.

Bu dönemde mitolojik figürler önemlerini yitirmeye başlamış, konular çeşitlenmiş, özellikle kabartmalarda, doğadan veya günlük hayattan alınmış konular karıştırılarak belirli kompozisyonlar üretilmiştir. Mitolojik figürlerin yanı sıra görülen diğer figürlerden bazıları, Balıkçı, Boksör, Pazarcı Kadın, Uyuyan Çocuk, Atlı Çocuk, Zenci Çocuk'tur. Çocuk motifi M.Ö. 250-150 arasında çok yoğun olarak kullanılır, bu nedenle bu bir asırlık dönem bazı arkeologlarca "Çocuklar yüzyılı" olarak tanımlanır. Bu dönemde ikili üçlü gruplar halinde de eserler yapılmıştır. Bu husus bir konunun işlenişidir. Helenistik dönemin sonuna doğru çok görülür. Kabartmalarda ise çoban figürleri ve doğa tasvirleri önemlidir. Kabartmalarda insan figürleri arka satıhtan kopmuş, ya bir ağaca yaslanır ya da bir payeye veya bir sütuna dayanır şekilde betimlenmiştir.

Helenistik dönemi üç evrede incelemek mümkündür.

I) Erken Helenistik Dönem (M.Ö. 334/323 - 225)

Özellikleri:

Bu karakterlerin tamamı aynı zamanda Sfumato stilinin karakteridir. Sfumato, ince ayrıntılı, hafif gölgeli anlamındadır.

- Yumuşak bir şekillendirme görülür.
- Vücut hatları ve organları birbirine yumuşak şekilde geçişmektedir.
- Yüz ifadeleri son derece sakindir.

- Figürler büyük bir yalnızlık içindedir, kendine güven duygusundan yoksun, içinde bulunduğu ortamla, bulunduğu çevreyle kopuk bir duygu verir.
- Giysiler vücuttan çözülmüş, taşıyıcı ve sarıcı bir anlam kazanmıştır.

Bu karakterin en tipik örnekleri: İskender Lahdi, Themis Heykeli, Antiumlu Kız'dır.

II) Orta Helenistik Dönem (M.Ö. 225-160)

Özellikleri: (Bu özellikler aynı zamanda Pergamon stilinin karakterleridir.)

- Birbirini kesen akslarla, kontrast hareketlerin ritmini, uyumunu verir.
- Işık gölge unsuruna önem verilmiştir. Giysilerde pililer hem derin hem de kontrastlı olarak verilmiştir.
- Giysiler çoğu kez vücuda yapışık olup giysi altından vücut hatları belli olmaktadır.
- Keskin baş ve vücut dönüşleri vardır.
- Yüzlerde patetik ifade vardır.
- Erken Helenistik dönemin, çevreden kopuk, kendine güvensiz, yalnızlık içindeki figürü bu devrede hareket kazanmış, güçlü bir kuvvet gösterisi göstermekte, çevresiyle yakın ilişki içinde, kaynaşmış bir görünümdedir.
- Kuvvetli bir realizm hâkimdir.

Örnekler: Ölmekte Olan Galyalı, İntihar Eden Galyalı, Sarhoş İhtiyar, Marsyas, Uyuyan Satyr, Samotrake Nikesi, Bergama Sunağı (36, 44 x 34, 20 m ebadında 12 m. yüksekliğindeki bu sunağın kabartmalarının konusu: Tanrılarla Gigantların mücadelesi ve Pergamon'un efsanevi kurucusu Telephos'un hayatıdır).

III) Geç Helenistik Dönem (M.Ö. 160-30)

Özellikleri:

- Pitoresk karakterlidir.
- Konuların çoğu günlük hayattan alınmadır.
- Heykeller kasıtlı olarak tek yönden görülmek üzere yapılmışlardır. Bu özellik, heykellerin bu dönemden itibaren nişler içine konmak üzere yapıldıklarını gösterir.
- Heykeltıraş seyircinin dikkatini tek bir noktaya çekmeye çalışmaktadır
- İkili ve üçlü grup heykelleri çalışılmıştır.
- Adaleler şişkin ve yumuşaktır.
- Terrakota heykeller çok miktarda yapılmıştır. Bu da sanatın fakir halk tabakalarına kadar inip yaygınlaştığını gösterir.

• Günlük hayattan alınan konularda figürler, kişilerin öfkelerini, acılarını, ümitsizliklerini, ırksal farklılıklarını, mutluluklarını sergilemektedir. Bu ruhsal haller figürlerin yüzlerine de yansımaktadır.

• Portre plastiği büyük bir gelişme gösterir. Klasik devirde tanrılara verilen ideal güzellik kaybolmuş, yerini tamamen realizme bırakmıştır.

• Heykellerin işleniş tarzlarında da yenilik vardır. Kol, bacak ve baş gibi vücut organları ayrı ayrı işlenip daha sonra kenetlerle birleştirilmeye bu dönemde başlanılmıştır.

Bu döneme ait örnekler: Zenci Çocuk, Milo Venüsü, Satyr, Aphrodit-Pan ikilisi, Yıkanan Aphrodite, Laakon Grubu.

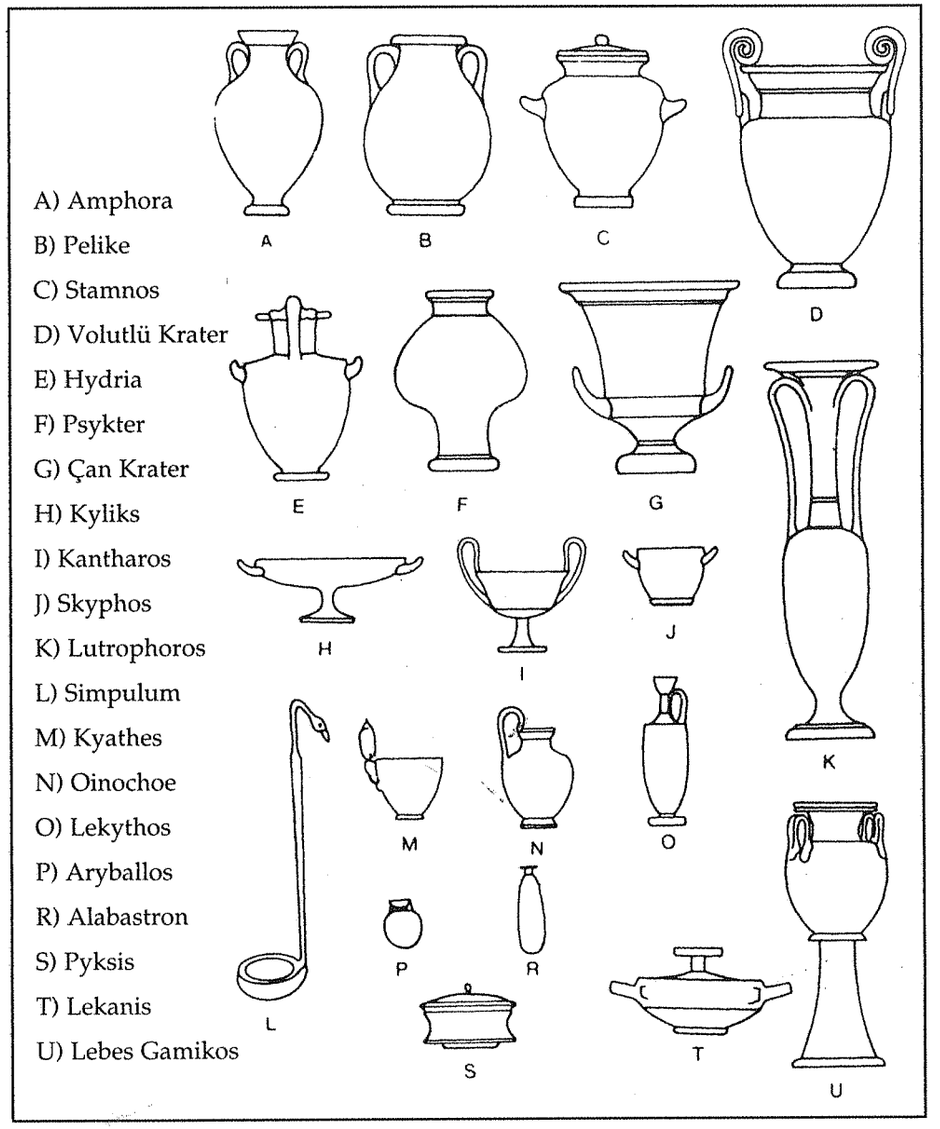
Helenistik dönemde eser vermiş pek çok heykeltıraş vardır. Eserleri günümüze kadar gelebilmiş olanlardan bazıları ve en önemlileri: Epigonos, Damaphon, Agasias, Hagesander, Polydoros ve Athanadoros'tur. Bu son üçü tanınmış Laakon Grubu'nu yapan sanatçılardır.

Yukarıda ismi ve eserleri belirtilen heykeltıraşlar dışında çalışan, eserler yaratan birçok heykeltıraş Anadolu'da, Yunanistan'da ve İtalya'da mevcuttur. Bu heykeltıraşların eserlerinde, dönemlerinde yaşamış olan heykeltıraşların etkileri görülür.

Seramik

M.Ö. 1100'den itibaren Helen kültürünün seramikleri, işleniş, teknik ve boyanış türlerine göre aşağıdaki dönemlere tarihlendirilirler:

1100-900	: Proto-Geometrik dönem seramiği
1000-700	: Geometrik dönem seramiği
720-550	: Orientalisan üslup seramiği
600-500	: Siyah figür seramiği
530-330	: Kırmızı figür seramiği
330-30	: Helenistik dönem seramiği
M.Ö. 30-M.S. 476	: Roma seramiği

Şekil 24) Helen-Roma Kapları

Seramik Formları

Kullanım amaçlarına göre şekillendirilmişlerdir. Yaygın olarak rastlanılan türler: (Şekil: 24)

Şarap muhafaza kapları	: Amphora / Pelike / Stamnos
Su muhafaza kabı	: Hydria
Şarap karıştırma kabı	: Krater (Volütlü, kolonlu, ve Çan)
Şarap soğutma kabı	: Psykter
Şarap içme kapları	: Kylix / Skyphos / Kanthoros / Masthos
Kraterden şarap alma kabı	: Kyathos
Yonca ağızlı şarap testisi	: Oinochoe
Yağ kapları	: Lekythos / Askos
Koku ve merhem kapları	: Aryballos / Alabastron
Ziynet muhafaza kabı	: Pysix
Tabak	: Lecanis
Hediye tabağı	: Phiale
Düğün amphorası	: Lutrophoros/Lebes Gamikos (Cenaze ve düğünlerde)
Koku şişesi	: Plemochoe

Konular

Siyah ve kırmızı figür seramiği üzerinde tanrılar, kahramanlar ve günlük hayattan alınmış konular betimlenmiştir.

En çok kullanılan motifler; tanrılar: Zeus, Apollon, Athena, Hermes, Dionysos; yarı tanrılar: Herakles, Theseus, Perseus; diğer mitolojik figürler: Amazonlar, Troia Savaşları, Kentaurlar, Lapitler; günlük hayattan alınan motifler: Su taşıyan, ev işleri yapan, dokuma yapan, dans eden kadınlar, oyun oynayan çocuklar, ev hayvanları, düğün ve cenaze törenleridir.

Proto-Geometrik Devir Seramiği

Seramiğin omuz ve karın kısmında yarım daire, tam daire ve yılan gibi devam eden bantlar betimlenmiştir. Önceleri motifler yalnız seramiğin omuz kısmında resmedilirken, daha sonraları, seramiğin karın kısmında da gösterilmeye başlanmıştır. Devrin sonuna doğru dama tahtası, zig-zag motifleri görülür. Anadolu'da bu döneme ait seramik yalnız Ionia'da bulunmuştur.

Geometrik Devir Seramiği

Figürler vazonun ayak kısmı hariç tüm sathına yayılmıştır. Vazoyu boyayan sanatkâr vazo üzerinde hiç boş satıh bırakmamaya gayret etmiştir. En fazla kullanılan motifler; zig-zag, meander ve palmet'tir. Betimlemelerde ilk kez hayvan ve insan motifleri görülmeye başlanır. İnsan gövdeleri üçgen şekilde verilmiştir, motifleri siluet halindedir. Henüz göz ve ağız gösterilmemiştir. Cenaze töreni çok görülen bir sahnedir. Ayrıca ilk kez savaşçı ve gemi motifleri bu dönemde görülmeye başlanır. Devrin sonuna doğru insan ve hayvan motifleri biraz daha hacim kazanmıştır. At ve canavar motifleri de bu dönemde ilk kez işlenmeye başlanmıştır.

Orientalisan Devir Seramiği

Bu devirde en büyük seramik imalathaneleri Korint şehrindedir. İnsan figürlerinde yüz profilden gösterildiği halde göz cepheden gösterilmeye devam edilmiştir. Vazolar üzerinde ana motif vazo gövdesi olan omuz ve karında gösterilmiş olup, oluşan boşluklar rozet çiçek ve dal motifleriyle doldurulmuştur. Siyahın yanı sıra mor bu vazolarda hâkim renktir. Devrin sonuna doğru özellikle Adalar ve Anadolu'da üretilen örneklerde hayvan motifleri çeşitlenmiştir. İlk zamanlarda betimlenen aslan, sfenks motiflerinin yanına dönemin sonuna doğru ördek, geyik ve boğa motifleri eklenmiştir.

İlk kez bu dönemin sonuna doğru vazoyu boyayan ve yapan sanatçının isimlerini vazo üzerine yazdıkları görülür. Bu sanatçının sanatına olan güven duygusunun bir yansımasıdır. Bu dönemin en tanınmış vazo ressamları Nessos ve Gorgo'dur.

Anadolu'da bu döneme ait en güzel seramik örnekleri İstanbul ve İzmir Arkeoloji müzelerindedir. İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki seramiklerin çoğunluğu Klazomenai kazılarındandır.

Siyah Figür Seramiği

Kolonizasyonun tamamlanmasından ve Doğu kültürleri ile yakın temastan sonra Helenliler, Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Fenike yörelerindeki yüksek kültürlerin etkilerini almışlar ve bu etkileri vazoların üzerine bu dönemde aktarmışlardır.

İlk etkiler, lotus ve palmet gibi bitki motifleriyle sfenks, panter ve aslan gibi hayvan figürleridir. Bu stilde figürler kısmen geometrik devirde olduğu gibi siluet halinde, kısmen de kazınmış çizgilerle gösterilmiştir. Gövdeler bazen tam cepheden, bazen de profilden gösterilmiş olup, geometrik devre oranla daha şişman, daha hacimli ve kuvvetli görünümdedir.

Tüm yedinci yüzyıl boyunca doğu etkilerini alan ve bunları kendi mitolojileri ile birleştiren Helen sanatkârları, M.Ö. 600 yıllarından itibaren yeni bir stil ve boyama tekniği geliştirmişlerdir. Siyah figürlü seramik denen bu türde zemin kırmızı, figürler siyahtır. Küçük vazoların tamamı çömlekçi çarkında, büyük vazoların büyük kısmı çömlekçi çarkında, kulp gibi küçük parçaları ise elde yapılmıştır. Çömlekçi çarkı en geniş şekilde bu dönemde görülür; vazo satıhlarını düzleyici malzeme de ilk kez bu dönemde kullanılmıştır. Vazoların

yüzleri son derece düzgündür. İnsan figürlerinde önceleri baş ve bacaklar profilden gösterilirken, gövde cepheden gösterilmiştir. Daha geç dönemde ise tüm figür profilden gösterilmiştir.

Orientalisan dönemde saçlar bir bütün halinde gösterilirken, siyah figür döneminde saçlar tane tane çizgiler halinde verilmiştir. Bu devir heykeltıraşisinde görülen sabit bacak ve oynak bacak motifleri vazolar üzerindeki figürlerde de rastlanılmaktadır. Bu da vazo ressamlığının devrin heykeltıraşi sanatına paralel geliştiğini gösterir. Vücudun tamamen profilden gösterilmesine rağmen göz cepheden verilmiş, sanatçı gözü de profilden gösterme ustalığına henüz ulaşmamıştır. Bu dönemde vazoyu yapan ve boyayan sanatçıların yanı sıra vazo üzerinde yer alan motiflerinin de isimlerinin yazıldığı görülür. Elbise kıvrımları stilize kıvrımlar halinde verilmiştir. Devrin en önemli vazosu Ergotimos tarafından yapılan ve Kletias tarafından boyanan François vazosudur (M.Ö. 570-560). Devrin en tanınmış vazo ressamları; Kleitas, Lydos, Exeias, Nikosthenes, Tleson, Andokides, Psiax ve Menon'dur.

Kırmızı Figür Seramiği

M.Ö. 530 yıllarından itibaren görülür. Arka fonu siyah, motifleri kırmızı olduğu için kırmızı figürlü seramik diye adlandırılmışlardır. Devrin heykeltıraşi üslubuna paralellik gösterir. İnsan figürlerinde vücutlar cepheden gösterilirken, bu devirde vücut başlangıçta 3/4 oranında cepheden verilmiştir. Bu husus vücudun bir dönüş hareketi kazanmasıdır. Daha sonraları ise vücut profilden de betimlenmeye başlanmıştır.

Elbiselerin kıvrımları siyah figür dönemine göre daha detay işlenmiştir. Gözler ilk kez bu dönemde profilden işlenmeye başlanmıştır. Kırmızının yanı sıra beyaz ve gri renkler ender olmakla beraber vazolar üzerinde görülmektedir. Ancak bu tali renkler boya olarak vazo sathına sürülmektedir. Bitki motifleri zaman zaman gövdedeki ana motifi sınırlandıran bordürlerde kullanılmıştır.

Helenistik Devir Seramiği

Devrin en önemli özelliği vazoların üzerinde birtakım kabartmaların bulunmasıdır. Kabartmalar daha önce hazırlanmış kalıpların dıştan içe veya içten dışa bastırılması suretiyle sağlanmıştır. Helenistik dönemde kırmızı figürlü vazo yapımı devam etmiştir. Ancak motifler kırmızı figür döneminde olduğu kadar itinalı çalışılmamıştır. Ayrıca bu dönemde tali renkler çok kullanılmıştır.

Numismatik

Sikke icat edilmeden önce insanlar neolitik çağdan itibaren kendilerinde olmayan bir eşya veya ürünü temin edebilmek için takas ticaretini uyguluyorlardı. Takası gerçekleştirirken de takas yapanların ortaklaşa benimseyebileceği bir değer biriminin oluşması gerekiyordu. Bu ortak birim sorunu paranın icadıyla çözümlenmiştir. Paranın icadına kadar, Yakındoğu'da Avrupa'da ve Afrika'da para yerine kullanılan nesne genellikle sığır olmuştur. Hindistan'da insanlar sığırı saban sürmenin yanı sıra takasta kullandılar. Her değerlendirme sığırla yapılıyordu. Parayı yüzyıllar sonra kullanmaya başladıkları zamanda bile eski sözcüklerini kullanmaya devam ettiler. Paranın adı Rupi'ydi ve bu sözcüğün kökeni sığır anlamına gelen Rupa'dan geliyordu. Helenler de hesaplarını sığırla yapıyorlardı. M.Ö. 8. yüzyılda Homeros döneminde bir kölenin değeri 4 sığır idi. Bir Bronz Çağ batığında bulunan ve günümüzde Bodrum Müzesi'nde sergilenen sığır derisi şeklindeki bronz külçe kesinlikle takasta para yerine kullanılmıştır.

Paranın icadı öncesinde insanlar en son herkesin ortaklaşa kullanacağı bir değer olarak madenleri kullanmaya başlamışlardır. Takas işleminde kullanılan küçük bakır şişlere Obolos, bir avuç dolusu bakır şişe ise Drachma (çoğulu Drachme) demişlerdir. Bu iki kelime daha sonraları basılan sikkelerde Helen dünyasında Attica para sisteminin ana birimleri (nominalleri) olmuştur.

Para M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Ionia'da bulunmuş olmalı. Zira bu dönemde Ionia'nın en büyük en zengin kenti Milet'tir. Bu ilk paraların üzerinde resimler bulunmuyordu; üzerinde simgesel resimler bulunan ilk sikkeler M.Ö. 640 yıllarında Lydia'da basılmıştır. Sikkelerin basılması ile ticaret kolaylaşmış, para pazara güçlü bir atılım hızı vermiş ve ticaret zenginleşmiştir. Batı Anadolu kentlerinin olağanüstü zenginleşmesinin, yüksek sanatsal ve kültürel ürünler yaratmasının gerçek nedeni paranın icadıdır.

"Numisma" para, "numismatik" para bilimi anlamına gelir.

Arkaik dönem: M.Ö. 7. yüzyıl - 490/480
Klasik dönem: M.Ö. 490/480 - 323/300
Helenistik dönem: M.Ö. 323/300 - 27

Arkaik Dönem Sikkeleri

İlk sikkeler tek taraflı basılmıştır. Sikkenin ön yüzü tamamen düz bırakılırken arka yüzüne düzgün olmayan bazı dörtgen oyuklar (Quadratum Incusum) yapılmıştır. Bu ilk sikkelerin ardından basılanlarda ise ön yüzde sikkeyi bastıran şehri sembolize eden armalar, şehir halkı tarafından kutsal addedilen bitki ve hayvan motifleri yer alır. Arka yüzde ise yine quadratum incusumlar görülür. Devrin sonuna doğru quadratum incusumlar'ın düzensizliği giderilmiş, bunların içine çoğu kez şehrin baş tanrı veya tanrıçasının tasviri yerleştirilmiştir.

Arkaik dönemin sikkeleri üzerindeki motifler devrin heykeltıraşi ve vazo resimlerindeki motiflerin gelişimine paralellik gösterir. Motifler başlangıçta yük-

sek kabartma karakterde değildir. Arka fondan ayrılamaz görünümündedir, diğer bir deyişle çizgisel karakterlidir. Bu devir sikke kalıplarını hazırlayan sanatçının kompozisyon anlayışı gelişmemiştir. Bundan dolayı, kalıpları hazırlayan sanatkâr genellikle sikkenin yuvarlak formuna uyacak motifler aramış, bulmuş ve bunları tasvir etmiştir. Bu motifler de çoğunlukla hayvan başlarıdır; zira hayvan başları dairesel formu en iyi doldurabilen motiflerdir. Bu dönem sikkelerinde daima var olan iki karakteristik; dönemin heykeltıraşisinde görülen frontalite prensipleri, ve quadratum incusum'ların mevcudiyetidir. Arkaik döneme ait her sikkede mutlak şekilde quadratum incusum vardır. Ancak quadratum incusum olan her sikke Arkaik evreye ait değildir.

Bu evrenin başlarında basılan sikkelerin çoğu elektron ve altındır. Devrin ortalarından itibaren gümüş sikkeler önem kazanmış, yaygınlaşmıştır. Elektron %60 gümüş, %40 altından oluşan bir alaşımdır. Elektron ilk kez Gediz (Hermos) Irmağı'nın bir kolu olan Paktolos (Sart) Çayı yatağından elde edilmiştir.

Klasik Dönem Sikkeleri

Klasik dönemde ön yüzde tanrı, tanrıça ve mitolojik motifler yer alır. Arkaik evrede ön yüzde görülen armalar, bitki ve hayvan motifleri, şehrin kuruluşu ile ilişkin motifler bu dönemde arka yüze alınmıştır. Klasik evrede sikke kalıbını hazırlayan sanatçının kompozisyon anlayışı gelişmiştir. Sanatçı dilediği motifi, sikkenin dairesel formuna uydurabilecek ustalığa ulaşmıştır.

Bu devirde arka yüzdeki quadratum incusum'un çizgiyle sınırlandırıldığı, hatta bu çizginin noktalardan oluşan bir bordüre dönüştüğü görülür. Ancak bu, bu safhada çok yaygın bir gelenek değildir. Klasik dönemin sonuna doğru yaygınlaşır. Arkaik dönemde arka fona yapışmış gibi çizgisel karakter gösteren motifler, klasik dönemde sanatçının edindiği perspektif bilgileri sayesinde yüksek kabartma niteliğe ulaşmıştır.

Sikke kalıplarını hazırlayan sanatkarlar, devrin Pheidias, Polyklet, Scopas, Praxiteles gibi heykeltıraşi ustalarının etkileri altında kalmış, onların üslupları paralelinde başarılı sikke kalıpları hazırlamışlardır. İlk kez bu dönemde sikkeyi hazırlayan sanatçının kendi ismini sikkeye yazdığı görülür ki bu sanatçının kendine olan güveninin, sanat gururunun bir ifadesidir.

Klasik dönemde gümüş para önem kazanmıştır. çoğunlukla gümüş, nadiren de altın ve elektron sikkeler bastırılmıştır. M.Ö. 5. yüzyılın son çeyreğinde ise bronz paralar görülmeye başlanır.

Helenistik Dönem Sikkeleri

Bu devirle birlikte, gerçek portre niteliğinde olmasa da, hükümran kişilerin portreleri ön yüzde görülmeye başlanır. Klasik devirde ön yüzde görülen motiflerin çoğu bu dönemde arka yüze alınmıştır. Quadratum incusum birkaç örneğin dışında tamamen kaybolmuştur. Arka ve ön yüzdeki motifler noktalardan oluşan dairesel bir bordürle çerçevelenmiştir. Kompozisyon anlayışı ve başarısı klasik evrenin yapısını sürdürürken, sikkelerin yüksek kabartma karakteri devrin sonuna doğru yavaş yavaş kaybolur. Bu devirde klasik devirden sayı itibarıyla daha çok sikke basılmasına rağmen, çeşit olarak daha az sikke basılmıştır. Bunun nedeniyse pek çok şehrin sikke basma haklarının imparatorlarca kaldırılmış olmasıdır.

Helenistik devirde gümüş ve bronz sikke basımı yaygındır. Nadir olarak altın sikke basılmıştır. Elektron sikke basımı ise tamamen ortadan kalkmıştır.

Helen sikkeleri üzerindeki mitolojik motifler ve tanımları:

Zeus	: Gök tanrısı, tanrıların babası.
Hera	: Zeus'un karısı, evlilik tanrıçası
Apollon	: Güneş tanrısı, müzik tanrısı
Athena	: Akıl ve bilim tanrıçası
Hephaistos	: Ateş ve sanat tanrısı
Aphrodite	: Güzellik ve aşk tanrıçası
Artemis	: Ay tanrıçası, bekâretin koruyucusu.
Dionysos	: Şarap tanrısı
Demeter	: Bereket tanrıçası
Hermes	: Tanrıların habercisi, ticaretin koruyucusu
Kybele	: Toprak ana, Anadolu tanrılarının anası, bereket tanrıçası
Tyche	: Kader tanrıçası, şehirlerin koruyucusu
Persophone	: Yeraltı dünyasının tanrıçası
Poseidon	: Deniz tanrısı
Eros	: Aşk tanrısı
Nike	: Zafer tanrıçası
Herakles	: Yarı tanrı, kuvvetin sembolü

Para Birimleri

Sikkeler belirli sistemler içinde belirli ağırlıklarda basılmıştır. Anadolu'da basılan sikkeler bu sistemlerin etkisi altındadır. Anadolu'da kullanılan para sistemleri: Babilonya sistemi, Attika sistemi, Makedonya sistemi, Lydia-Milet sistemidir. Bunlardan ilk üçü yoğun biçimde kullanılmıştır.

Babilonya sistemi: Pers sistemi olarak da bilinir. Altına göre ayarlanmıştır. Sistemin birimleri: Ağır Talent = 60.48 kg, ağır mine = 1008 gr, ağır shekel = 16.8 gr, hafif talent = 30.24 kg, hafif mine = 504 gr, hafif Shekel = 8,4 gr.

Para olarak kullanılanlar ağır ve hafif Shekel'lerdir. Daraios tarafından bastırılan ve Daraikos adı verilen altın paralar 8,4 gr'lık hafif Shekel'dir. Bu sistem içinde bastırılan ve Siglos olarak anılan gümüş sikkeler ise 5.6 gr ağırlığındadır.

M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda Anadolu'da basılan sikkelerin çoğu bu sistem içinde bastırılmıştır. Ancak Anadolu'da bastırılan sikkelerde esas alınan birim "Ağır Shekel" olmuştur. Bunun örneği olarak Kyzikos'un 16.8 gr'lık elktron sikkeleri ve bu gramajın 2/3'ünü oluşturan 11 gr'lık Aspendos ve Phaselis sikkeleri gösterilebilir. Pers sitemi Anadolu'da Perslerin uzun süre egemenliklerini ve etkilerini sürdürdükleri Lykia, Pamphylia, Kilikia, Bithynia, Paphlogonia, Karia ve Kıbrıs'taki antik kentlerde yoğun olarak kullanılmıştır. Anadolu'da bastırılan bu 11 gr'lık gümüş sikke birimine Stater (değişmez değerli) denir. Bu 11 gr'lık birim esas alınarak bunun yarısı, üçte biri, dörtte biri, sekizde biri, on ikide biri ağırlığında daha küçük nominallerde de para bastırılmıştır. Staterler M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda 8, 5- 9 gr olarak bastırılmıştır. Bunun nedeni alışverişlerde Attika sistemi ile uygunluk sağlanmasıdır. Attika sisteminde l Drachma 4, 36 gr'dır ve alışverişlerde 1 Stater'in karşılığı olarak 2 Drachme esas alınmıştır. Staterin Drachma'ya ayarlanması Batı ile Doğu arasında ticaretin genişleyip yaygınlaştığının bir işaretidir.

Anadolu'da Pers sitemi dışında bastırılan sikkelerin çoğunluğu Attika sistemindedir. Bu sistemdeki nominaller:

Talent	: 26,196 kg (Bu nominalde basılan para yoktur.)
Mine	: 436,6 gr (Bu nominalde basılan para yoktur.)= 100 Drachme
Decadrachme	: 43,6 gr
Octodrachme	: 34,88 gr
Tetradrachme	: 17,2 gr
Didrachme	: 8,73 gr
Drachme	: 4,36 gr
Tetrabol	: 2,91 gr
Triobol	: 2,18 gr
Diobol	: 1,45 gr
Obol	: 0,73 gr
Tritemorion	: 0,55 gr
Tetartemorion	: 0,18 gr

Talent ve Mine dışındaki nominallerde sikke bastırılmıştır. En çok bastırılan sikke nominali Drachma ve Obol'dür.

Makedonya Sistemi

Anadolu'da Pers ve Attika sistemleri dışında Büyük İskender'den itibaren rastlanılan bir sistemdir. Bu sistemde bastırılan sikke birimleri:

Philip Tetradrachmesi	: 14,5 gr
Philip Stateri	: 8,6 gr
İskender Tetradrachmesi	: 17,92 - 16,1 gr
İskender Drachmesi	: 4,3 gr
İskender Decadrachmesi	: 41,29 gr

Bu sistemler dışında az görülmekle birlikte varlığı bilinen diğer sistemler ve sikke birimleri:

Phocaia Stateri	: 16,4 gr
Lydia Milet Stateri	:14,11 gr

Arkaik dönemden itibaren para daha çok ticaret yapanların elinde toplanıyordu. O dönemde parası çok olanların hayatı tehlikeye girmeye başlamıştı çünkü güvenlik yeterli değildi. Parayı güvenlik altına almanın en iyi yolu onu tapınaklara vermek suretiyle korumaktı. Tapınaklara hediye edilen para, mal varlıkları, savaşlardan elde edilen ganimetlerin yanı sıra zengin insanların paralarını emanet etmeleri, tapınakları mali birikimin oluştuğu bir kurum haline getirdi. Örnek vermek gerekirse, Pers Kralı Alyattes parasını Ephesos'taki Artemis Tapınağı'na, Isparta Kralı Lysander ise iki talent miktarındaki parasını Delphi Apollon Tapınağı'na, Büyük İskender ise büyük miktarda bir parayı Kilikia'da Soli kentinde bir tapınağa bırakmıştır.

İşte bu büyük birikimlere sahip olan tapınaklar bu paraları işletmişler ve bankacılık yapmışlardır. İlk bankacılığı yapan da Ephesos Artemis Tapınağı olmuştur. Ephesos Artemis Tapınağı'nın Baş Rahibi Megabysos, rahipliğin yanı sıra depozit işlemlerini yürütmüş, para isteyenlere belli bir faiz karşılığında kredi vermiştir. Böylece tapınaklar bir anlamda "kutsal bankalar" olmuştur. Tapınakları örnek alan özel şahıslar da borç para verme, faiz alma, para değiştirme işlerine başlamışlardır.

Birçok kişi agoralarda önlerine koydukları bir masa üzerinde para değişimi ve ticareti yapıyorlardı. Önlerindeki masaya Helen dilinde Trapeza, bu kişilere de Trapezites deniyordu. Trapezitesler yaptıkları anlaşmalarda borç para alıp verme işinde en az %10, en fazla %48 faiz uyguluyorlardı. Antik dönemin en ünlü en zengin trapezitesi ise Pasion isimli bir Atinalıdır. Aslında bir köle olan Pasion efendileri tarafından azat edilir, kendi ticarethanesini kurar, M.Ö. 371'de öldüğü zaman ardında 50 Talent miras bırakmıştır.

Fiyatlar, Ücretler, Alım Gücü

Helen uygarlığı döneminde polis adı verilen şehirlerin ekonomileri de idareleri gibi otonomdu. Şehir halkı, şehir etrafındaki arazileri ekip biçiyor, maden ocaklarını işletiyor, hayvan yetiştiriciliği ve ticaret ile geçimini sağlıyordu. Her polis kendi bastırdığı paranın yanı sıra ticaret yaptığı kentlerin de paralarını kullanıyordu. Kentlerin para basmaları Attika-Delos Deniz Birliği'nin etkin olduğu M.Ö. 5. yüzyılda ve M.Ö. 4-2. yüzyıllar arasında Büyük İskender ve Büyük İskender'in halefleri olan Diadochlar zamanında sınırlandırılmıştır. Diğer bir deyişle, şehirler ekonomik bağımsızlıklarını bu dönemlerde kaybetmişler, yalnızca bu egemenlerin izniyle kendi paralarını basabilmişlerdir.

Arkaik dönemde tahıl üretimi ve hayvancılık ekonomik yaşamın temelini oluştururken, Klasik ve Helenistik dönemlerde seramik yapımcılığı, dokumacılık, deniz taşımacılığı ekonomik hayatta daha etkin rol oynamıştır.

Ücretler ve fiyatlar arz ve talebe göre değişiklik göstermekle beraber, yüzyılları kapsayan ortalama fiyat ve ücretlerden bahsedilebilir. Örneğin bir kölenin günlük yevmiyesi, günlük iaşesi dışında 1 oboldür. Vasıfsız işçinin günlük yevmiyesi 1 drachme ile 2 drachme arasında değişir. Paralı askerlerin günlük yevmiyeleri 2 drachmedir. Mimarlara aylık olarak 60 drachme ödenmiştir.

Bu ücretlere karşılık kıtlık dönemleri haricinde 1 medimnos (yaklaşık 50 kg) buğdayın fiyatı 6 drachme, 1 metretes (yaklaşık 12 kg) zeytinyağının fiyatı 12 drachme, bir çift ayakkabının fiyatı 8 drachme, 1 öküzün fiyatı 50 drachme, bir koyunun fiyatı 12 drachme, bir keçinin fiyatı 10 drachme, bir domuzun fiyatı 3 drachme, bir atın fiyatı 1200 drachme, bir kölenin fiyatı da ortalama 200 drachmedir.

ROMA UYGARLIĞI

M.Ö. 129 yılında Anadolu'da Asia eyaleti kurulduktan sonra Roma'nın tüm Akdeniz ülkelerindeki etkisi artmıştır. (Harita 4) Anadolu'daki Helen döneminin bağımsız kentleri M.Ö. 129'dan itibaren Roma'ya tam bağımlı hale gelmişlerdir. Her yıl Roma'ya Roma devletinin belirlediği miktarda vergiyi (tribut) ödemek zorunda bırakılmışlardır. M.S. 43 yılında Roma İmparatoru Claudius döneminde Roma'nın hâkimiyetindeki tüm topraklar yeniden organize edilerek eyaletlere bölünmüştür. Her eyaletin başına bir proconsul (vali), bir de ona bağlı olarak çalışan quaestor (finans memuru) atanmıştır. Proconsul olağanüstü yetkilerle donatılmıştı. Mahkemelere başkanlık etmek, şehirde yapılan seçimlerin gözlemcisi olmak, şehirde inşa edilecek her türlü yapının onayını vermek, şehirdeki ticaret erbabının vereceği vergi miktarlarını belirlemek, şehirde yapılacak sosyal aktivitelere izin vermek veya kısıtlamak ve şehrin sözcülüğünü yapmak gibi.

Her yıl şehirden toplanan vergilerin büyük bir kısmı Roma'ya gönderiliyor, geri kalan kısmı da proconsul'un ve şehirde bulundurulan Roma garnizonunun giderlerine ayrılıyordu. Bu sistemle eyaletlerdeki tüm kentler idari ve mali yönden kontrol altına alınmıştı. Bazı kentlereyse Roma senatosu tarafından "Civitas Libera" (serbest şehir) statüsü uygulanmıştır. Bu statüdeki şehirlerin vergilerinde bazı indirimler uygulanmış, şehirde Roma garnizonu bulundurulmamış, şehir bir anlamda içişlerinde bağımsız kılınmıştır. Ancak bu statüye sahip şehir sayısı hayli azdır.

İmparator Octavianus Augustus, M. S. 1. yüzyılın başlarında ilan ettiği Pax Romana (Roma Barışı) ile yeni bir dönem başlatmıştı. Pax Romana'nın şartları gereğince, Roma İmparatorluğu sınırları içindeki bütün kentler bu barış kurallarına uymak zorundaydılar. O zamana kadar birbirleriyle devamlı savaş halinde bulunan kentler bundan böyle barış içinde yaşamak zorundaydılar. Bu barışın garantörü de Roma İmparatorluğu'ydu. Herhangi bir kent, komşusu diğer bir kente savaş açamıyordu. Komşusuyla bir problemi olan kent, problemini Roma'ya bildiriyor, Roma'nın bu konuya ilişkin kararını kabul etmek zorunda kalıyordu. Pax Romana, tüm Akdeniz'de, Roma İmparatorluğu'nun patronajında iki yüzyılı aşan bir barış döneminin yaşanmasını sağlamıştır ve bunun etkileri çok büyük olmuştur. Şehirler Roma'ya vergi vermelerine rağmen, büyümüş, zenginleşmiş ve kültürel yönden gelişmişlerdir. Daha önce savaşlara, silaha, sur duvarı inşaatına ayırdıkları paraları bu dönemde halkın sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak ve şehirlerini güzelleştirecek yapılara harcamışlardır. Anadolu'da bugün görülen antik yapıların çoğunluğu bu nedenle hep M.S. 1. ve 2. yüzyıllara aittir.

Mimari

Helen etkilerini geliştirmiş, pek çok yeni yapı formu yaratmıştır. Büyük hamamlar, tiyatrolar, saraylar, kiliseler, kütüphaneler, sebasteionlar, yeni yapı formlarıdır. Yapı tekniğine getirdikleri en büyük yenilikse yapıyı inşa ederken M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren kum, kireç ve kiremit tozundan oluşan bir harç maddesi olan cementium'u kullanmaları ve büyük alanları örtmek, yapılara gösteriş kazandırmak için (örneğin zafer takları) köprü ve su kemerleri gibi halkın yararlanacağı yapılarda kemerler inşa etmeleridir.

Tapınaklarda genellikle Korint nizamı uygulanmıştır. Roma tapınakları podyumlu tapınaklar olarak tanımlanabilir. Roma tapınağı genellikle üç bölüme sahiptir: a) merdivenlerle çıkılan podyum, b) ön avlu, c) cella. Ön avlu U formlu bir peristile sahiptir. Cephede 4 veya 6 sütun bulunur. Cella, hacim olarak tapınağın büyük bölümünü kapsar. Bazı Roma tapınaklarında cella etrafında bir peristil vardır. Bazı örneklerde ise cella duvarına yapışık yarım sütunlar vardır. Anadolu'da en güzel örnek Pergamon'da tiyatro önündeki Dionysos Tapınağı'dır.

Hamamlar da Roma döneminde gelişim göstermiş, hacim olarak yapısı büyümüş, hamam çatısı bu büyümeye rağmen çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Roma evleri de Helen evlerinden farklı bir görünümdedir. Roma döneminde ev içinde yaşam kültürü Helen'e göre daha gelişmiştir. Roma döneminde evler daha büyük olarak inşa edilmişlerdir. Roma evlerindeki oda sayısı Helen evlerindekinden fazladır. Roma evinde odalar merkezde yer alan bir Atrium etrafında sıralanırlar. Roma İmparatorluk döneminde zengin ailelerin evlerinin tabanları mozaik döşeli, duvarları fresklerle kaplıdır. Bazı zengin evlerinde hamam dahi mevcuttur. Ev hamamlarına Lavatrina denir. Ephesos Yamaç Evleri buna örnektir.

Roma tiyatrolarında sahne binası Helen tiyatrosu sahne binasından tamamen farklı bir yapıya dönüşmüştür. Sahne binası 2-3 katlı olarak inşa edilmiş ve caveanın en üst seviyesi hizasına kadar yükseltilmiş, sahnenin cephesiyse içlerinde heykeller ve büstler bulunan nişler, kapılar, sütunlar, sütunlar arasında yer alan postamentler üzerinde yükselen heykellerle süslenmiş bir cephe mimarisi oluşturulmuştur. Ayrıca Vitrivius'un *De Architectura*'sında önerdiği tangential sistem tiyatro inşasına uygulanmış, bu sayede tiyatrolarda mükemmel bir akustiğe ulaşılmıştır. Bunun en güzel örneği de Aspendos Tiyatrosu'dur.

Nympheumlar (Nymphaion) Roma İmparatorluk döneminin anıtsal yapılarındandır. Çoğunlukla iki katlı olarak şehrin zenginleri veya prokonsülü tarafından şehir meydanlarından birinde veya şehrin ana caddelerinden biri üzerinde inşa ettirilmiştir. Halka hizmet ve şehri güzelleştirmek için yaptırılmışlardır. Ephesos'ta Polio Çeşmesi, Traian Çeşmesi, Perge'de Septimius Severus Çeşmesi, Sagalassos'da Antoninler Çeşmesi bu yapı formunun güzel örnekleridir.

Yeni bir yapı şekli olan Sebasteion (İmparatorluk kült binası) Roma döneminde ortaya çıkar. Aphrodisias kentindeki sebasteion, bu yapının en güzel örneğidir. Julius-Claudius sülalesinin mitolojik ve tarihi kabartmalarını taşımaktadır.

Roma mimarisinde, ismini Helen dilinden alan yeni bir yapı da Bazilika'dır. Bazilikalar pazaryeri, banka, borsa, mahkeme salonu, buluşma yeri olarak çok amaçlı kullanılmışlardır. Formları ince, uzun, büyük bir salon şeklindedir. İçinde genellikle iki sütun sırası bulunur. İtalya'da Ulpia, Cosa, Pompei gibi örneklerine karşın Anadolu'da en güzel örnek Aspendos'ta bulunmaktadır. Birçok bazilika daha sonra M.S. 5. yüzyılda bir apsis ilavesiyle kiliseye dönüştürülmüştür.

Su kemerleri, Roma döneminin halk yararına yapılmış önemli yapılarındandır. Bileşik kap sistemiyle uzak mesafelerden seramik boru içinde getirilen su şehre ulaştırılmış, hamamlarda, Nympheumlarda halkın yararına sunulmuştur. Su kemerlerinin yapımında kullanılan bileşik kap sistemi o dönemin teknik buluşlarından biridir. Su kemerleri şehirde hamam binasında veya bir nympheumda sonlanır. Dünya mimari literatürüne girmiş örneklerden biri Aspendos Su Kemeri'dir. Tiberius Claudius Eurimnos tarafından 924 m. uzunluğunda iki milyon denarius harcanarak yaptırılmış olan bu su kemerinden saniyede 95 litre su akıyordu.

Heykeltıraşi

Roma uygarlığında heykel ve kabartmalar tapınakların yanı sıra daha çok yapıları, sokakları, meydanları süslemek, onları daha zengin göstermek, şehre yardımlarda bulunmuş kişileri, zafer kazanmış komutanları, şampiyon olmuş sporcuları, heykellerini dikmek suretiyle onurlandırmak için dikilmiştir. Bu nedenle çok sayıda heykel üretilmiştir. Belki sadece bir yüz yılda, Helen döneminde altı yüzyılda üretilenden fazla heykel üretilmiştir. Bu üretimde heykeltıraşın, heykelin dengesini hesaplamakla uğraşmaması, denge sorununu bir destekle çözmüş olmasının büyük etkisi vardır. Hareketli pek çok heykelde vücut organlarının ayrı ayrı çalışıldığı ve heykelin gövdesine kenetlerle bağlandığı görülmektedir. Bu husus da seri heykel üretimini kolaylaştırmıştır.

En fazla üretilen heykeller imparator ve tanrı-tanrıça heykelleridir. Bunları Eurgetes heykelleriyle sporcu heykelleri takip etmektedir.

Özellikle Roma İmparatorluk döneminde farklı stiller yaratılmış, Aphrodisias, Perge heykeltıraşi ekolleri gibi heykeltıraşi ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu heykeltıraşi ekollerinin eserlerini Akdeniz'i çevreleyen tüm kentlerde görmek mümkündür.

Heykeltıraşi sanatı M.S. iki yüzyıl boyunca farklı dönemlerde farklı stiller yaratmıştır. Bu stillerin genel görünümü aşağıdaki gibidir:

M.S. 1. Yüzyıl

Octavianus Augustus Dönemi Heykeltıraşi Karakteristikleri:

- Klasik devre dönüş vardır.
- Motifler idealize edilmiştir.
- Kabartmalar resim etkisi gösterir.
- Mekân mefhumu kalmamıştır.
- Kabartmalarda natüralist anlayış hâkimdir.
- Portreler klasik üslupta olup idealize edilmiştir.

Claudiuslar Dönemi Heykeltıraşi Karakteristikleri

- Tarihi kabartmalar önem kazanır.
- Augustus devrinin mağrur klasik sanatı yumuşamıştır.
- Motifler daha hareketlidir.
- Ayrıntılara fazla önem verilmiş ve bunlar zarif biçimde işlenmiştir.
- Kabartmalarda resim etkisi daha güçlenmiş, arka fona yapı motifleri ilave edilmiştir.

NOT: Augustus ve Claudius döneminde, Helen Klasik döneminde üretilmiş eserlerin pek çoğu kopya edilmiştir. Bu sayede, orijinali bulunamayan Helen Klasik dönem heykelinin aslen nasıl bir heykel olduğu bilgisine ulaşılabilmiştir.

Flaviuslar Dönemi Heykeltıraşi Karakteristikleri

- Claudiusların zarif hareketli natüralist üslubundan uzaklaşma görülür.
- Şekillerde ağırlık, işlenişte ihmalkarlık dikkati çeker.
- Zırhlı heykeller Augustus devrine oranla daha kaba görünümdedir.
- Zırhlar üzerinde bol kabartma vardır.
- Ornamentik bir üslup hâkimdir.

M.S. 2. Yüzyıl

Traianus Dönemi Heykeltıraşi Karakteristikleri

- Tarihi kabartmalar önem kazanır.
- Ayrıntılı, sert, kuru ve gerçekçi bir üslup görülür.
- Portreler, yalnız baş olarak değil, üst gövde ile birlikte çalışılmıştır.

Hadrianus Dönemi Heykeltıraşi Karakteristikleri

- Figürlerde belli bir zarafet görülür.
- Kompozisyonlar yetersizdir. Yaratıcılık azalmıştır.
- Sert bir donukluk vardır.
- İşlenişteki mükemmellik, portre ve kabartmalara bir ruh verememiştir.
- Vücutlar kaypak ve son derece düzgün gösterilmiştir.
- Saçlar çok karışıktır.
- Zırhlar zengin süslüdür.
- Erkeklerde sakal modası çıkmıştır.
- Kadın saç biçimleri ilginç modeller gösterir.
- İlk kez burgu tekniği kullanılmıştır

Antoninler Dönemi Heykeltıraşi Karakteristikleri

- Perspektif üslup görülür.
- Derin burgu tekniği görülür.
- Portrelerde boyun ve omuzlar da gösterilmiştir.

Seramik

Roma uygarlığının en yaygın seramik türü Terra Sigillata adı verilen seramiklerdir. Kırmızı ve siyah renkte yapılmışlardır. Özelliği çok ince cidarlı olmalarıdır. Bu seramik türü ilk kez Sicilya'da üretilmiş, daha sonra tüm Roma İmparatorluk sathına yayılmıştır. Terra Sigillata üretimi için en mükemmel kil, Anadolu'da Kapadokya bölgesinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Kapadokya kilinin terra sigillata üretimi için önce Sinope'ye (Sinop), oradan da Roma'ya ihraç edildiği bilgisini eski kaynaklar belirtmektedir.

Seramik formları birkaç yeni formun dışında Helen seramik formları ile aynıdır.

Sikke

Roma İmparatorluk dönemine kadar Anadolu'da Helen ve Anadolu kentlerinin ve Helenistik dönem krallarının bastırdığı sikkeler tedavülde kalmış ve kullanılmıştır. Roma İmparatorluk döneminin başlamasıyla birlikte piyasada geçerli olan para, Roma İmparatorluk sikkeleri olmuştur.

Roma İmparatorluk dönemi öncesinde Anadolu Roma İmparatorluğu'nun Asia eyaletidir. İmparator Claudius döneminde M.S. 43 yılında Anadolu pek çok eyalete ayrılmış ve bu eyaletlerde Roma'da basılan ve tüm imparatorluk sınırları içinde tedavülde olan Roma sikkeleri kullanılmıştır. Roma İmparatorluk döneminde altın, gümüş ve bronz sikkeler basılmıştır. Altın ve gümüş sikke bastırma yetkisi imparator ve ailesine aitken, bronz sikke bastırma yetkisi Roma Senatosu'na aittir. Anadolu'daki antik kentlerin kendi adlarına sikke bastırma yetkisi Roma İmparatorluğu tarafından kaldırılmıştır. Sadece bronz sikke bastırma yetkisi Roma'dan alınacak özel izinle bazı kentlere verilmiştir.

Altın, gümüş ve bronz sikkelerin ön yüzlerinde imparator veya imparatoriçenin portre karakterinde tasvirleri bulunur. İmparatorların başında defne dalından yapılmış bir çelenk betimlenmiştir. Bu portreler genellikle bir büst şeklinde çalışılmıştır. İmparator veya imparatoriçenin resminin etrafında kısaltmalardan oluşan bir yazı dairesel biçimde yer alır. Bu yazıda, imparatorun soyu, kaçıncı defa imparator, kaçıncı defa konsül, kaçıncı defa halk meclisinin dokunulmaz gücünün başı seçildiği, başrahip, ülke fatihi (fethettiği ülkenin ismi) gibi unvanlar ve bilgiler kısaltmalarla verilmiştir. Ayrıca yazının etrafında da noktalardan oluşan bir bordür yer alır. Arka yüzde ise mitolojik figürler ve personifikasyonlar (kişileştirme) yer alır. Bronz sikkeler üzerinde buna ilaveten sikkenin senato tarafından bastırıldığını gösteren S.C. (Senatus Consultum) yer alır. Eğer bronz sikke Roma Senatosu'nun izniyle bir eyalet şehrinde bastırılmışsa, arka yüzde mitolojik motifler yerine, o şehri sembolize eden bir motif ve şehrin ismi yer alır.

Roma sikkeleri üzerinde yer alan kelimeler ve bunların kısaltmaları:

IMP	Imparatori	İmparator
AVG	Augusti	Ulu, temiz, yüce
CAES	Caes	Sezar soyundan veya yardımcı imparator
GER	Germenicus	Germanya fatihi
DAC	Dacicus	Dakya fatihi
BRIT	Britannicus	Britanya fatihi
ARM	Armenicus	Ermenistan fatihi
PART	Particus	Partya fatihi
PM	Pontifici Maximo	Başrahip

TRP	Tribunica Potestate	Halk meclisinin dokunulmaz gücünün başı
COS	Consuli	Konsül
F	Felix	Bahtiyar
FIL (F)	Filius	oğlu
NEP (N)	Nepos	torunu
PROCOS	Proconsul	Konsul adayı
DN	Dominus Noster	Efendimiz
PP	Pater Patriae	Vatanın babası
CENS	Censor	Sayım ve devlet dairelerinin idaresi (Belediye)
SPOR	Senatus Populusque Romanus	Roma halk senatosu

Roma Sikkelerinin Arka Yüzlerinde Yer Alan Tanrı ve Tanrıçalar

JUPITER (Zeus)	Gök tanrısı, tanrıların babası
MARS (Ares)	Savaş tanrısı
VENUS (Aphrodite)	Güzellik tanrıçası
APOLLO (Apollon)	Güneş tanrısı
DIANA (Artemis)	Av ve ay tanrıçası
JUNO (Hera)	Zeus'un karısı, evlilik tanrıçası
MINERVA (Athena)	Akıl ve sanat tanrıçası
NEPTUN (Poseidon)	Deniz tanrısı
VESTA	Evin kutsal ocağının koruyucusu tanrıça
MERCURIUS (Hermes)	Tanrıların habercisi, ticaretin koruyucusu tanrı
CERES (Demeter)	Bereket tanrıçası
VULCANUS (Hephaistos)	Ateş ve sanat tanrısı
ROMA	Roma şehir tanrıçası
SOL	Güneş tanrısı

Roma Sikkeleri Üzerinde Yer Alan Personifikasyonlar (Kişileştirmeler)

ABUNDANTIA	Bolluk ve zenginliğin sembolü
AEOVITAS	Ucuzluk ve adaletin sembolü
AERNITAS	Ebediyetin sembolü
ANNONA	Yıllık mahsulün sembolü
FELICITAS	Şansın sembolü
CONCORDIA	İttifak ve beraberlik sembolü
FECUNDITAS	Bereketin sembolü
FIDES	İtimat ve sadakatin sembolü
FORTUNA	Kader tanrıçası

HILARITAS ..... Neşe ve coşku sembolü
GENIUS ..... Erkek vücudunun üretme gücünün sembolü
LAETETIA ..... Sevinç sembolü
PAX ..... Barış sembolü
LIBERTAS ..... Özgürlük sembolü
PIETAS ..... Doğru ve iyi düşünce sembolü
PROVEDENTIA ..... İmparatorluk sorumluluğu sembolü
SALUS ..... Sağlık sembolü
SECURITAS ..... Emniyet ve tasasızlık sembolü
SPES ..... Ümit sembolü
VICTORIA ..... Zafer sembolü
VIRTUS ..... Çalışkanlık ve onun fazileti sembolü
CONSECRATIO ..... Tanrılık mertebesine yükselişin sembolü

Roma İmparatorluk Devri Sikkeleri, Birimleri, Ağırlıkları

Altın Sikkeler

Avreus ..... 8,18 gr, sonraları 4,67 gr
Solidus ..... 4,54 gr
Tremissis ..... 1,51 gr
Scripulum ..... 1,70 gr

Gümüş Sikkeler

Denarius ..... 3,89 gr, sonraları 2,37 gr
Quinarius ..... 1,85 gr, sonraları 1,26 gr
Antoninianus ..... 4,86 gr, sonraları 3,22 gr
Argenteus ..... 3,42 gr, sonraları 2,37 gr
Siliqua ..... 2,3 gr
Ağır Miliarense ..... 5,54 gr
Hafif Miliarense ..... 4,54 gr
Cistaphor ..... 12 gr

Bronz Sikkeler

Sestertius ..... 18 gr, sonraları 29 gr
Dupondius ..... 10 gr, sonraları 14 gr
As ..... 8 gr, sonraları 12 gr
Quadrans ..... 2 gr, sonraları 3 gr
Follis ..... 1 gr, sonraları 2 gr
Maiorina ..... 0,5 gr, sonraları 1 gr
Centoninionalis ..... değişik gramajda

Roma sikkelerindeyse tarihlendirme genellikle sikkelerin ön yüzlerinde mevcut unvanlarla yapılır. Bu unvanlar verilmemişse, sikke üzerindeki portre bize tarihlendirmeyi yapmaya yeterlidir. Zira Roma imparator ve imparatoriçelerinin iktidara geliş ve gidişleri bellidir ve sikke üzerindeki portreleri gerçek portrelerine uygundur.

Roma Döneminde Anadolu İhraç Malları

Roma İmparatorluk döneminde Anadolu kentlerinin ihraç mallarının en büyük alıcısı Roma kentidir. Yazılı belgelerden edinilen bilgilere göre, başta Sardes olmak üzere Lydia kentlerinden badem, kestane, demirden yapılmış silahlar, yün dokumalar; Sinope, Herakleia ve Byzans'tan tonbalığı; Nicomedia Caesarea ve Kilikia'dan silah; Pontus bölgesinden gemi yapımı için kereste; Knidos, Kaunos ve Side'den inşa edilmiş gemi; Laodikeia, Colossae ve Milet'ten yün ve yünlü kumaşlar; Angora'dan tiftik; Knidos'tan amphora; Tralles'ten seramik vazolar; Mysia'daki Pitane kentinden mühür; başta Ephesos olmak üzere Ionia kentlerinden altın ve gümüşten üretilmiş takılar; Alabanda'dan cam şişeler; Pergamon'dan pergament; Korykos'tan safran; Tarsus'tan çeşitli kremler; Perge'den zambak yağı; Phaselisten gül yağı; Selge'den ve Kaunos'tan storax kremi; Sinope'den Kapadokya kili ihraç edilmiştir.

BYZANS UYGARLIĞI

Kuruluş

Byzans, M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına doğru Megara'dan gelen kolonistler tarafından kurulur. Kurucusunun adına izafeten bu isim verilir. Kurucu Byzas, Delphi kâhinine başvurarak, bir şehir kurmak istediğini, bunu nerede kurabileceğini sorarak kehanet ister. Delphi kâhininden aldığı cevap; *"Körler ülkesinin karşısında!"* şeklindedir. Byzas uzun süre halkıyla birlikte körler ülkesini arar, nihayet bir gün bugün Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yere gelir. Manzara muhteşemdir ve karşıda Chalkedon (Kadıköy) şehri durmaktadır. Byzas, Haliç ve dolayındaki güzellikleri göremeyen Chalkedonluları kör olarak niteler ve kehanette söylenen yere geldiğini kabul ederek, şehrini Haliç'in bittiği, Marmara Denizi'nin başladığı yerde kurar.

Şehrin ilk yapıları, kazıların da gösterdiği gibi, bugünkü Topkapı Sarayı ve dolayında inşa edilmiştir.

Tarihçe

M.Ö. 6. ve 5. yüzyıl larda şehir bir liman kenti olarak çabuk gelişir, deniz ticareti en büyük gelir kaynağı olur. M.Ö. 5. yüzyılda ilk sikkelerini bastırır. Gelişimi Helenistik döneme kadar aksamadan devam eder.

Şehir M.Ö. 339'da Makedonya Kralı II. Philipp tarafından kuşatılır fakat alınamaz. Daha sonra Romalılar ile III. Antiochos'un mücadelesinde (M.Ö. 189/188) Byzans, Romalılar yanında yer alır. M.Ö. 129'da Anadolu'nun Roma'ya Asya Eyaleti adı altında bağlanmasından sonra M.S. 73 yıllarında bu eyalete dahil edilir.

Şehir M.S. 193-196 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nda, imparatorluk mücadelesi veren Pescennius Niger ile Septimius Severus arasındaki anlaşmazlığa karışır. Bu nedenle Septimius Severus tarafından kuşatılır, şehri savunanlar açlığa mahkûm edilir. Şehir Septimius Severus tarafından teslim alınır ve tahrip edilir. M.S. 200 yıllarında Roma İmparatoru Antoninus Caracalla tarafından yeniden inşa edilircesine onarılır; tapınak, tiyatro, hamam gibi pek çok yapı inşa edilir.

M.S. 3. yüzyıl boyunca Roma para sistemi çöker. Ekonomi her gün biraz daha kötüye gider. Para, para olma niteliğini kaybeder, aynı mübadele tekrar başlar. Bu dönemde Roma İmparatorluğu Tetrarşilerle idare edilmeye başlanır.

İmparator Diocletianus ünlü fermanını (edickt) yayınlar. Bu fermanla tüm imparatorluk sathında ücretler ve fiyatlar dondurulur. Eyalet idaresi değiştirilir, eyaletlerin idaresi yalnız imparatorlara bırakılır. İtalya toprakları da eyaletlere ayrılır ve o güne kadar hiç vergi vermeyen İtalya'da yaşayanlar da ilk kez vergiye bağlanır. İmparatorluk arazileri 12 Diocese'ye (piskoposluk bölgesi, eyalet) ayrılır. Bunun sayısı 4. yüzyılın sonunda 14'e çıkarılır. Konstantin döneminde bu Dioceseler Praefecturalara (büyük eyalet) ayrılır (her Praefectura da birkaç eyalete ayrılmıştı). Böylece iç içe geçmiş bir idari sistem kurulur.

Constantinapolis ve Roma Praefectusları en büyük devlet memurlarıydılar. Adalet mekanizması praefectusların emrindeydi. Ayrıca şehrin iaşe maddelerinin sağlanması, şehrin iktisadi hayatı, ticaret ve sanayi de onun kontrolündeydi.

Constantinos I. para reformu yanı sıra M.S. 324 yılı Kasım ayında büyük imar faaliyetine girişir. Şehir yeni yapılar ve imparatorluğun dört bir yanından getirtilen sanat eserleri ile süslenir. 11 Mayıs 330 tarihinde şehrin büyük törenlerle açılışı yapılır. Bu tarihten itibaren şehir İmparator Constantine'e izafeten "Constantin'in şehri" anlamına gelen "Constantinopolis" adıyla anılır.

Bu dönemde şehir yedi tepe üzerinde yükselir. Bu tepeler:

1) Topkapı sarayının bulunduğu tepe
2) Beyazıt Meydanı
3) Süleymaniye Camii'nin bulunduğu tepe
4) Fatih Külliyesi'nin bulunduğu tepe
5) Fener-Balat semtinin bulunduğu tepe
6) Edirnekapı semtinin bulunduğu tepe
7) Kocamustafapaşa Camii'nin bulunduğu tepe

Roma başkanlık sistemi, yerini Roma imparatoru Diocletianus'un (M.S. 293) getirmiş olduğu hâkimiyet sistemine (Dominatio) bırakır. Byzans otokrasisi gelişir. İmparator bu sistemde sadece ordunun başı, başkomutanı, en yüksek hâkim, en yüksek kanun koyucusu değil, aynı zamanda kilisenin başı, tanrının seçtiği kişi, tanrının kendisine emanet ettiği Hıristiyan devletinin yaşayan sembolüdür.

M.S. 325 yılında Nicaia'da (İznik) toplanan ilk ekümenik konsilium Roma devletinin Hıristiyanlaşmasının en önemli göstergesidir. Konsilium'u toplantıya çağıran ve onu yöneten imparator, alınan kararlarda etkili olmuştur. Toplantının konusu İsa'nın tanrı oluşunu reddeden İskenderiyeli Keşiş Arius'un doktriniydi. Bu toplantıda baba ile oğulun aynı olduğu ilkesi kabul edilerek Arius doktrini reddedilmiştir. Ne var ki bu toplantı ile Arianizm tamamen ortadan kalkmadı. İmparator taktik değiştirerek muhalefet lideri Arius'un tekrar Hıristiyan cemaatine kabulünü sağladı. İnanç farklılığı yüzünden Büyük Konstantin'in oğulları arasındaki anlaşmazlık devletin iki yarısındaki uçurumu derinleştirdi. Devletin doğu yarısında hüküm süren Konstantinos Arianizm'i kabul ederken, batıda hüküm süren Constans M.S. 340'taki ölümüne kadar İznik inancını desteklediler. Yine bu imparatorlardan sonra iktidara gelen Valentinianus (M.S. 364-375) ve Valens (M.S. 364-378) de dini inanç bakımından karşıt görüşlere sahiptiler. Valens Ariusçuydu; ancak Valentinianus İznik konsiliumunun aldığı kararın taraftarıydı. Valens'in ölümü Ariusçuluğun çökmesine neden oldu. Teodosius I. M.S. 381'de Constantinapolis Konsiliumu'nu toplayıp 325'te alınan kararları bir kez daha teyit ettirmiş ve böylece kilisenin inanç formülü şekillenmiştir.

M.S. 381 yılında Hıristiyanlık, İmparator I. Teodosius tarafından resmi devlet dini olarak ilan edilmiş, böylece Roma İmparatorluğu içinde diğer dinlerin ve inançların yaşama hakları ellerinden alınmıştır. M.S. 395 yılında ise Roma İmparatorluğu yine I. Theodosius tarafından iki oğlu arasında paylaştırılır. Büyük oğlu Arcadius doğunun, küçük oğlu Honorius ise batının yönetimini üstlenirler. Roma İmparatorluğu böylece idari bakımdan ikiye ayrılmış olur. Aslında bu ayrılış sonucu ortaya çıkan durum iki ayrı devlet olarak algılanmamalı, bir devletin iki imparator idaresinde iki parçası olarak nitelenmelidir. Zira devletin bir tarafından çıkartılan kanunlar, devletin diğer tarafında da geçerliliğe sahipti.

M.S. 412 yılında şehir etrafındaki surlar yenilenir. Şehri çevreleyen surların uzunluğu 14 km'ye ulaşır. İmparator II. Theodosius zamanında M.S. 425 yılında kurulmuş olan yüksekokul üniversiteye dönüştürülür. Kurulan bu üniversitede Grekçe ve Latince gramer, Grekçe ve Latince hitabet, felsefe ve hukuk dersleri verilmiştir.

M.S. 5. yüzyıldaki dini ihtilaflar da Byzans devletinin gelişiminde etkin olmuştur. Ariusçuluğa karşı yapılan mücadelede oğulun tanrılığının tamlığı ve

onun baba ile aynı olduğunun kabulüne karşı, bu yüzyılda "Meryem tanrı İsa'nın mı, yoksa insan İsa'nın annesi mi?" sorusu ortaya çıkmış ve bu konu M.S. 431 Ephesos konsiliumunda tartışılmıştır. Antakya mektebinin temsilciliğini yapan, aynı zamanda başkent patriği ve imparatorun desteğini alan Nestorius, İskenderiye Patriği Kyrillos'a karşı savunmasını kaybetti. Kyrillos ve taraftarları Meryem'in Tanrı İsa'nın annesi olduğunu savunuyorlardı. (Monofizitler)

İmparator Marcianus döneminde (M.S. 450-457) M.S. 451'de toplanan Chalchedon (Kadıköy) konsiliumunda ise hem Monofizitlik hem de Nasturilik mahkûm edildi. Bu konsiliumda İsa'nın tanrısal ve insani niteliklerinin birbirinden ayrılamaz olduğu kabul edildi. Diğer bir deyişle İsa hem insandı hem de tanrı.

Şehir M.S. 5. yüzyıl boyunca büyük gelişim göstermiş, gerçek anlamda imparatorluğun askeri, dini, kültürel merkezi ve 600.000 nüfusuyla o dönemde dünyanın en büyük şehri haline gelmiştir.

M.S. 476 yılında şehir Roma İmparatorluğu'ndan idari bakımdan tamamen ayrılır. Bu tarihten itibaren Doğu Roma İmparatorluğu olarak adlandırılır. Byzans İmparatorluğu tanımı ise yeni olup 19. yüzyıl sanat tarihçileri tarafından yapılmıştır.

Yeni devletin gelişmesinin ana kaynakları, Roma hukuku ve devlet tarzı ile Helen kültür ve Hıristiyan dini ve geleneklerinin birleştirilmesinin oluşturduğu öğelerdir. Kültür ve dil bakımından Helenleşme büyük adımlarla ilerlerken, şehrin sosyal hayatı da kilisenin etkisi altına girer. M.S 457'de I. Leon İstanbul patriğinin eliyle taç giyen ilk imparator oldu. Bu tarihten sonra bütün Byzans imparatorları İstanbul patriği tarafından taçlandırılmışlardır. Böylece taç giyme merasimi dini bir takdis edilmeye dönüşmüştür.

Byzans devleti, başlangıçta benzeri bulunmayan, çok geniş ve iyi yetiştirilmiş bürokratlara sahipti. Bu bürokratlar, geliştirilmiş bir hukuk sistemi ve ileri bir iktisadi ve mali sistemi başarı ile yürütüyorlardı. Byzans'ın kudret ve iktidarı, her şeyden önce maddi zenginliğe dayanıyordu. Tüm bu öğeler M.S. 6. yüzyıldaki büyük yükselişin temelini oluşturmuştur.

M.S. 527-565 I. Justinianus Dönemi

M.S. 532 yılında Persler ile "Sonsuza dek barış" adı altında barış anlaşması imzalanır. Amaç kaybedilen batı imparatorluğu topraklarının tekrar kazanılmasıdır. M.S. 535'te Kuzey Afrika, M.S. 553'te İtalya, M.S. 554'te İspanya imparatorluk topraklarına dahil edilir. Bu fetih hareketlerinden sonra Akdeniz yeniden devletin iç denizi olmuştur. Askeri alanda komutan Belisarios, ekonomik alanda ise Narses, idari alanda Kapadokyalı Ioannes imparatorun yardımcıları olmuştur. M.S. 532 yılının Ocak ayında, siyasi partiler olan maviler ve yeşillerden oluşan iki Dem iktidara karşı birleşerek ünlü Nika isyanını başlattılar. Bü-

yük boyutlara ulaşan isyandan korkup kaçmaya hazırlanan imparatoru durduran imparatorun karısı Theodora, Belisarios ve Narses'in yardımları ile isyanı bastırır. Bu isyanla Justinianus'un otoriter yönetimine karşı çıkılmıştır. İsyanda 30.000 kişi ölmüştür.

Justinianus M.S. 529'da başlanıp, M.S. 533'te tamamlanan "Corpus Juris Justinianum"u çıkartır; bununla Byzans İmparatorluğu'nda hukuk alanında birlik ve düzen sağlanmıştır. Justinianus bu eseri ile bütün insanların özgürlüğünü ve eşitliğini ilan etmiş, Byzans'da Roma hukukunun kabulü ile Avrupa'nın daha sonraki hukuki gelişiminin temelini oluşturmuştur.

Bu dönem sadece bir fetih dönemi değil, aynı zamanda geniş imar faaliyetlerinin de yapıldığı bir dönemdir. Hıristiyanlık dünyasının en nadide eseri Hagia Sophia (Aya Sofya) bu dönemde inşa ettirilir (M.S. 532-537). Byzans edebiyat ve sanat alanında eşsiz bir parlaklığa ulaşır.

Justinianus'un halefleri kendisinin yarattığı bu parlak dönemi devam ettiremediler. II. Justinos (M.S. 565-578) ve Tiberios Constantinos (M.S. 578-582) döneminde batıda fethedilmiş toprakların pek çoğu kaybedildi. Doğuda İran ile yapılmış "Sonsuza dek barış" anlaşması bozuldu. M.S. 582-602'de iktidar olan Mavricios İran ile savaşmak zorunda kalırken Balkan topraklarına Slav kabileleri yerleşmeye başladı (M.S. 584-586). Slav kabilelerinin bölgeyi yurt edinmeleri, daha sonraları Byzans toprakları üzerinde bağımsız Slav devletlerinin doğmasının temelini oluşturacağı için bu göçler önemlidir. Slav kabilelerine karşı girişilen mücadele başarısız olmuş, askerin ayaklanması ile imparator ilan edilen Phocas'ın (M.S. 602-610) çabaları da fayda getirmemiştir. Phocas ile birlikte Geç Roma veya Erken Byzans Devri sona ermiş, Ortaçağ Byzans İmparatorluğu çağı başlamıştır.

M.S. 610-641 Herakleitos Dönemi

Bu dönem Byzans devletinin varlığı ve yenilenmesi için mücadele devridir.

Herakleitos iktidarı ele aldığı zaman Byzans iktisadi ve mali bakımdan kötü haldeydi. Ücretle asker toplamaya dayanan ordu organizasyonu, yetersiz mali kaynak nedeniyle kötüleşmişti. Devletin çekirdek arazisi yabancı devletler tarafından işgal edilmişti. Ön Asya'yı İran işgal etmişti. İranlılar M.S. 613 yılında Şam'ı Tarsus'u ve Kudüs'ü işgal edip kutsal emanetlerin en kıymetlisi olan Hazreti İsa'nın gerilmiş olduğu haçı alıp Ktesiphon'a götürmüşlerdi.

İşte bu dönemde Herakleitos Thema nizamını kurmuştu. Themaların başında bir Strategos bulunuyordu. Thema, Kolordu anlamına geliyordu. Sistem toprağa bağlı yerleşik asker sistemiydi. Bir tür milis sistemi olarak da adlandırılabilecek bu sistem daha sonraki devirlerde Osmanlılar tarafından da benimsenmiş ve adına "Tımar Sistemi" denmiştir.

Bu thema birlikler Anadolu'ya yerleştirildiler. Herakleitos bu birliklerden oluşan askerleriyle hem İran hükümdarı Şahbaraz'ı hem de Slavları mağlup etti. Byzans eyaletleri İranlılar tarafından boşaltıldı. İranlıların götürdükleri Kutsal Haç tekrar Kudüs'e geri getirildi ve eski yerine dikildi. Themalar Ortaçağ Byzans devletinin belkemiği oldular.

Herakleitos dönemine kadar hükümet ve halk iki ayrı dile sahiptiler; Latince ve Grekçe. Bu dönemde Byzans devletinin dili de Grekçe yapıldı. Böylece halkın dili, kilisenin ve devletin resmi dili olmuştu. Bu nedenle, o güne kadar devam edip gelen İmparator unvanı, Grekçe kral anlamına gelen Basileus unvanına dönüştürüldü.

Doğuda İran'a ve batıda Avarlara karşı kazanılan zaferlere rağmen Byzans büyük ve zengin topraklarını Araplara bırakmak zorunda kalmıştır. İran'a karşı kazanılan zafer, İran'ı güçsüz kılmış, Araplar İran devletinden kurtarılmış olan toprakları bir baştan diğer başa katetmişler ve Byzans'a karşı M.Ö. 636 yılında Yermuk'ta büyük zafer kazanmışlardır. İslam halifeleri Ömer ve Osman'dan sonra halife Muaviye de Byzans üzerine yürümüş, önce M.S. 649 yılında Kıbrıs'ı, M.S. 654 yılında Rhodos'u almış, Rhodos'taki dünyanın yedi harikasından biri olan Helios heykelini Edessalı (Urfa) bir Yahudi'ye satmış (Yahudi heykelin madeni kısımlarını 900 deve yükü yapıp götürmüş), daha sonra Kos, (İstanköy) Khios (Sakız) ve Kyzikos'u (Kapıdağ) alıp Constantinopolis'i kuşatmıştır. Constantinopolis'i kuşatma harekâtı M.S. 674 yılında başlamış ve 678 yılında son bulmuştur. Arapların lideri Muaviye'nin bütün saldırıları püskürtülmüş, Araplar Constantinopolis sularını terk etmek zorunda kalmışlardır. Arap kuşatmasına karşı Grek Mimar Kallinikos'un icat ettiği "Grek Ateşi" ilk kez bu savaşta kullanılmış ve Arapların mağlubiyetinde büyük rol oynamıştır. Bu savaş, tarihçiler tarafından Avrupa kültürünün kurtuluşu olarak tanımlanmaktadır.

7 Kasım 680-16 Eylül 681 tarihleri arasında 6. ekümenik konsilium Basileus IV. Constantinos tarafından toplanmış, "iki enerji ve iki irade" doktrini resmi dogma olarak kabul edilmiş ve Monotheletismus mahkûm edilip, liderleri patrik Sergios, Pyrrhos, Kyros ve Papa Honorius aforoz edilmişlerdir.

M.S. 7. yüzyılın sonuna doğru vergi sisteminde değişikliğe gidilmiş, arazi ve başlık vergileri birbirinden ayrılmış, herkese başlık vergisi uygulanmıştır. Yeni toprakları ekilebilir hale getiren, vergi ödeyicisi yeni bir köylü sınıfı meydana gelmiştir. Bu şekilde devletin hâkimiyet sahası küçülmüşse de, bünye bakımından daha sağlam hale gelmiştir. Bu arada kiliselerin de maddi ve manevi gücü artmıştır. Çok dindar bir kişi olan ve kendisini "İsa'nın kulu" (Servus Christi) olarak niteleyen II. Justinianus döneminde (685-695 / 705-711) bastırdığı sikkelerin arka yüzlerinde ilk kez İsa resmi betimlenmiştir.

İkonoklasizm (Tasvir Kırıcılığı) Dönemi

M.S. 717'de taç giyerek imparator ilan edilen III. Leon'un tasvirler kültüne karşı gelen tutumu devleti yüzyıldan fazla sürecek bir krizin başlamasına neden olmuştur. Justinianus sonrası devirde Grek kilise çevresinde aziz tasvirlerine tapınmak yaygınlaşmış, Byzans dindarlığının bir tezahürü haline gelmişti. Buna karşı çıkanlar ise Doğu etkisi altındaydılar. Özünde tasvir yasağı bulunan İslam ve Yahudilikten etkilenmişlerdi. Anatolikon Theması strategosu, tasvir kırıcılığının lideri durumundaydı. M.S. 726 yılında III. Leon ilk olarak tasvirlere karşı tutumunu açıkladı. İmparatorluk kapısı üzerindeki İsa tasvirini söktürdü. Karşı çıkanların isyanını bastırdı. Ardından aziz tasvirlerinin imha edilmesini emreden bir ferman hazırlayıp bunu en yüksek kademedeki dini ve dünyevi memurları topladığı Silention'da kabul edip imzalamalarını istedi. İmzalamak istemeyen Patrik Germanos azledildi. Yerine tayin edilen Anastasios imzaladı ve tasvir kırıcı hareket ve bunlara ibadet edenlerin takibi başlamış oldu.

Her yerde aziz tasvirleri imha edilerek yerlerine bitki, hayvan, imparator resmi, savaş, at arabası yarışı, tiyatro sahnesi gibi süsleyici motifler kondu. Tasvirlere tapanların takibi de keşişlik müessesesine karşı mücadele şekline dönüştü. Birçok manastır kapatıldı. Tasvir kırıcılarla, karşıtlarının mücadelesi M.S. 843 yılına kadar devam etti. Bu süreç içinde V. Constantinos, V. Leon, VI. Constantinos gibi imparatorlar tasvir kırıcılığı taraftarıyken, IV. Leon ve onun karısı Kraliçe Eirene ve son olarak, İmparator III. Michael'in annesi Theodora bunlara karşı mücadele etmişlerdir. M.S. 843 yılında Theodora'nın imparatoriçeliği sırasında Methodios patrikliğe getirilmiş ve toplanan Synod'da tasvirler kültünün yeniden kabulü ilan edilmiştir.

M.S. 855'te Byzans'ta ikinci bir yüksekokul açılmıştır. Bu yeni okulun müdürlüğünü ve hocalığını tanınmış matematikçi Leon Matematiker yapmıştır.

M.S. 867-1025 Orta Byzans Dönemi

Bu dönemde Makedonya sülalesi iş başındadır. İmparator I. Basileus ile başlayan bu dönemde Byzans hukuku yenilenir. Bürokraside reformlar yapılır. İtalya'da Byzans'ın gücü yeniden tesis edilmeye çalışılır. M.S. 876'da Bari, M.S. 902'de Sicilya, M.S. 904'te Selanik, M.S. 961'de Girit, M.S. 962'de Halep, M.S. 971'de Suriye ve Filistin imparatorluğa bağlanır. Bu arada Sırplar Hıristiyanlığı kabul ederler. Byzans içte ve dışta güçlenir. Yeni kazanılan topraklarda kurulan themalarla thema sayısı 34'e yükselir. Bu arada Constantindpolis'te Tagma adı verilen bir garnizon teşkil edilir. Tagma, mesleği askerlik olanların oluşturduğu devletten aylık alan bir askeri topluluktur. Tagmanın başında Domestikos bulunurdu. Byzans şehrinin ekonomik hayatı ise çeşitli meslek gruplarının oluşturduğu loncaların elindeydi.

Bu dönemin diğer önemli bir kişiliği İmparator VII. Constantinos'tur. Kendisi bir bilim adamı olarak üniversitede dersler vermiş, diplomasi, devlet yönetimi ve Byzans seremonileri üzerine kitap yazmıştır.

M.S. 10. yüzyıl, Byzans'ın en karışık dönemidir. Bu dönemde saray entrikaları ile devamlı imparatorlar değişirken, diğer taraftan imparatorluğun sınırları da genişletilmiştir. Bunun sonucu üç yüz yıldan beri Arapların hâkimiyetindeki Antiocheia (Antakya) tekrar Byzans imparatorluğuna bağlanmıştır. Sanat ve bilim alanındaki gelişmeler VIII. Constantinos döneminde de devam eder.

Byzans kudretinin zirveye ulaştığı dönem ise II. Basileos (M.S. 976-1025) dönemidir. Bu dönemde Byzans devletinin sınırları güney İtalya'dan Kars'a, Kırım'dan Suriye'ye kadar uzanıyordu.

II. Basileos'tan sonra zayıf imparatorlar dönemi onun kardeşi ve tahtının vârisi VIII. Constantinos ile başlar. M.S. 1057-1059 yıllarında imparatorluk etmiş olan Isaak Comnenos, Byzans'ın yeniden organizasyonu için çaba sarf eder ancak başarılı olamaz. İşte bu dönemde yeni bir ulus, farklı bir din ile Byzans'ın üstüne gelir. Bu yeni ulus Türk kökenli Selçuklulardır.

M.S. 1068-1071 arasında imparator olan Romanos Diogenes, M.S. 1071 yılında Selçuklu Komutanı Alp Aslan'ın birliklerine Malazgirt'te mağlup olur. İmparator esir düşer. Fidye ve haraç karşılığı serbest bırakılan imparator M.S. 1072'de ölür.

Aynı yıl içinde batıda isyanlar çıkar. Siyasi zorluklara ekonomik kriz eklenir. Büyük bir kıtlık olur. Artık bir altın sikkeye daha önce bir Medimnos buğday alınabilirken, şimdi bir altın sikkeye 1 Pinakion buğday alınabilir duruma gelinir.

M.S. 1081'de Alexios Comnenos iktidara geldiğinde Anadolu'da Byzans'ın kudreti çökmüş, İtalya'daki araziler kaybedilmiş, Balkanlar'da nüfuzu gerilemiş, paranın değerinin düşmesi ekonomik ve sosyal bir çözülmeye neden olmuştu. Bir taraftan da Normanlar, Peçenekler ve Selçuklular Byzans topraklarına saldırıyordu. Olaylara çözüm bulmak ve devleti yönetmek durumundaki Alexios önce Anadolu topraklarını Selçukluların hâkimiyetine bıraktı. Peçeneklere karşı bir Türk boyu olan Kumanları yardıma çağırdı. Kumanlar Peçenekleri kanlı bir savaş sonunda yok ettiler. Selçuklu sultanlığının parçalanması, emirlerin birbirleriyle mücadeleleri Byzans'ın Batı Anadolu topraklarını yeniden kazanmasını sağladı.

M.S. 1077'de Kudüs'ün Selçuklular tarafından zaptedilmesinden rahatsız olan Batı dünyası harekete geçti ve Haçlı seferlerini başlattılar.

Haçlı Seferleri

Haçlı Seferlerinin Başlama Nedenleri;

a) Batılı bağnaz Hıristiyanların dini inançları gereği Kudüs'ü kurtarmak istemeleri

b) Avrupa halklarının yoksulluk içinde olması, Doğu'nun zenginliğinin onları cezbetmesi

c) Asilzadelerin yağma ve macera tutkuları

d) Katolik dünyasının ruhanilerinin Ortodoksları kontrol altına almak istemesi

e) Müslüman Selçukluların Anadolu'yu almaları, Selçukluların Avrupa'ya geçecekleri endişesi

f) Papa ve din adamlarının Avrupa'da nüfuzlarını artırmak istemeleri

g) Avrupalıların doğudan gelen yolları kontrol altına almak istemeleri

I. Haçlı Seferi: (1096-1099) IV. Heinrich ve I. Philip seferin lideridirler. Sefere katılanların çoğunluğunu Fransızlar, Flamanlar ve Normanlar oluşturur. Bunların feodalleri ile Alexios, kendilerinden vasallık yemini etmelerini ister. Bu yemine göre Feodaller zaptettikleri şehirleri Byzans imparatoruna teslim edecekler, buna mukabil imparator iaşelerini ve savaş araç gereçlerini temin edecektir. 1097 Haziran'ında İznik haçlılar tarafından alınır ve imparatora teslim edilir. Daha sonra sırasıyla Dorylaion (Eskişehir), Ikonion (Konya), Kaisareia (Kayseri), Germanikeia (Maraş) zapt edilir, Antiocheia (Antakya) ise 3 Haziran 1098'de, Kudüs ise 15 Temmuz 1099'da zaptedilir Ancak Kudüs'ün zapt edilmesinden sonra feodaller yeminlerinde durmazlar; Urfa, Şam, Yafa, Sur ve Nablus kentlerinde dükalıklar, kontluklar kurarlar.

II. Haçlı Seferi: (1147-1149) Musul Atabeyi İmadeddin Zengi 1144 yılında Urfa'yı, ardından da Halep ve Şam'ı geri alır. Bunun üzerine Kudüs Krallığı papadan yardım ister. Fransız Kralı VII. Lui ve Alman İmparatoru III. Konrad ikinci haçlı seferinin başına geçip Anadolu'ya girerler, ancak Anadolu'nun her tarafında Türk direnişiyle karşılaş. Seferleri başarısızlıkla sonuçlanır.

III. Haçlı Seferi: (1189-1192) Mısır'da devlet kurmuş olan Selahaddin Eyyubi M.S. 1187 yılında Kudüs'teki haçlıları Hittin yakınlarında mağlup eder ve bu savaşın ardından Kudüs'ü ele geçirir. Bunun üzerine bu defa, İngiliz Kralı Richard, Fransız Kralı Philip August, Alman Kralı Friedrich Barbarossa ve oğlu bu sefere birlikte çıkarlar. Friedrich Barbarossa'nın 100.000 kişilik ordusu II. Kılıçarslan tarafından imha edilir. 1191 yılında Barbarossa, Kalykadnos'ta (Göksu Çayı) boğularak ölür. Oğlu Kilikia üzerinden yoluna devam eder. Deniz yoluyla gelen Fransızlar ve İngilizler Akka Kalesi'ni uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirirler. Kudüs'ü alamazlar ama İngiliz Richard ile Selahaddin Eyyubi arasında barış anlaşması imzalanır. Buna göre Tyrus ve Yaffa serbest kalır. Hıristiyanların serbestçe Kudüs'ü ziyaretine izin verilir.

IV. Haçlı Seferi: (1200-1204) Papa III. Innocentius Avrupa asillerini yeni bir haçlı seferi için göreve çağırır. Seferin komutası İtalyan Boniface'ye verilir. Haçlı ordusunun Mısır'a çıkması planlanır. O sırada Byzans'ta çıkan bir isyan ve sonrasında tahtın el değiştirmesi üzerine plan değiştirilir ve haçlılar İstanbul'a çıkarlar. İstanbul yağma ve talan edilir; bir Latin krallığı kurulur (bu krallık 1261 yılında yıkılır). Hıristiyanlığa yardım için gelenler İstanbul'da kalır, yola devam edip Kudüs'e gitmezler. IV. Haçlı Seferi'nden yararlananlar yalnız Venedikliler olur. Nakliye ücreti olarak Akdeniz'in önemli adalarının yönetimi kendilerine verilir.

V. – VI. Haçlı Seferi: (1228-1248) Papa'nın çağrısı üzerine Alman İmparatoru II. Frederick deniz yoluyla Akka'ya gelir. Sayda ve Kudüs şehirlerini kuşatır. Eyyubi Hükümdarı Melik Adil haçlılarla anlaşır ve Hıristiyanlara Kudüs'te serbest oturma hakkı tanır.

VII. Haçlı Seferi: (1248-1254) IX. Ludwig, o dönemde İslamiyet'in en büyük gücü konumundaki Mısır'ı yok etmek ister. Mansura'da büyük bozguna uğrar. Fidye karşılığı esaretten kurtulur ve Fransa'ya döner.

VIII. Haçlı Seferi: (1270) Yine IX. Ludwig tarafından başlatılır. Mısır üzerine yürür. Ancak ordusunun büyük çoğunluğu Tunus'ta öldürülür. Kendisi de vebadan ölür.

Haçlı Seferlerinin Sonuçları

1291'de Akkon Kalesi Memluklar tarafından istila edilir. Tyros, Beyrut ve Sidon'da ne kadar Hıristiyan varsa yok edilir.

Avrupa'da ruhban sınıfına olan güven azalır.

Kilise ve papanın otoritesi sarsılır.

Feodalite rejimleri zayıflar.

Feodalitenin zayıflaması ile köylüler birçok yeni hak edinirler.

Türklerin batıya ilerleyişi durdurulmuş olur.

Byzans Batı Anadolu topraklarını yeniden ele geçirir.

Doğu-Batı ticareti gelişir. Marsilya, Venedik, Cenova limanları önem kazanırlar. Ticaretle uğraşan bu şehirler zenginleşirler.

Anadolu, Suriye ve Filistin ekonomik yönden zarar görür ve zayıflar.

Avrupalılar cam, deri ve dokuma sanatını öğrenirler.

Pusula, barut ve kâğıt Avrupa'ya götürülür; bu da Avrupa'da bilim ve tekniğin gelişmesine yardımcı olur.

Palaiologoslar Dönemi: 1261-1321

1261'de Byzans'ın başına Palaiologos sülalesi geçer. Ailenin, Byzans'a yardım edilmesi için Fransızlar ve papalık nezdindeki diplomatik girişimleri sonuçsuz kalır.

1321-1354 yılları Byzans'ta iç savaş dönemidir. Kanlı sokak kavgaları devam eder.

1362'de Edirne Osmanlılar tarafından (I. Murad) alınır.

1392'de İstanbul Osmanlılar tarafından (Yıldırım Beyazıt) kuşatılır, fakat alınamaz. Anadolu Hisarı bu kuşatma için yapılmıştır.

14. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlılara vergi ödemeye mecbur kılınan Byzans İmparatorluğu, 1453 yılında Sultan II. Mehmet tarafından fethedilir ve Byzans sona erer. Bu tarihten itibaren Constantinopolis Osmanlıların idari ve kültürel merkezi olur, ismi değiştirilir. Darü'ssade, Dersaadet, Deraliye, Asitane, İstambol, İstanbul olur.

BYZANS SANATI

Hıristiyanlığın benimsenmesi ile monoteizme dönüş, Byzans'ta Helen ve Roma kültürlerinin heykeltıraşi sanatını yok etmiştir. Mitolojik motifler, ardından imparator heykelleri de yavaş yavaş yapılmaz olmuştur. Mitolojik motifler yerlerini mozaik, fresk ve ikonalara, İsa, Meryem ve aziz resimlerine bırakmışlardır.

Byzans döneminde bir anlamda heykeltıraşi ve seramik dışlanmış, imparatorluğun ilk döneminde çok az sayıda yapılan heykeller ise son derece ilkel, belirli bir estetik ve stilden yoksun olarak yapılmıştır. Seramikler kalın cidarlı olarak üretilmişler ve üzerleri boyalı bir sır tabakası ile kaplanmıştır. Bazı kez üzerlerinde kazıma tekniği ile yapılmış kuş, ördek, balık gibi motifler betimlenmiştir. Seramik üzerine sürülen boyalı sır tabakası çoğu zaman açık saman ve açık yeşil renktedir.

Mimari

Mimari daha çok kilise yapımında şekillenir. Hıristiyanlığın benimsenmesinden sonra Roma İmparatorluğu'nda önce tapınaklar ve bazilikalar kiliselere dönüştürülürken, Byzans'ta Bazilika planlı kiliselerin yanı sıra merkezi planlı kiliseler de inşa edilmiştir. Kilise mekânı orta mekândan dışa doğru yayılan ve gelişen bir sistem gösterir. Byzans mimarisindeki en etken unsur kubbe mimarisinin başarılı olarak kullanılmasıdır. İstanbul'da inşa edilmiş çok sayıda kilise arasında en güzel örnek Hagia Sophia (Aya Sofya) Kilisesi'dir.

M.S. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu Claudius döneminde (M.S. 41-54) kendisine bağlı eyaletler sistemi oluşturmuştu. İşte bu eyaletlerden biri olan Suriye'nin Nasıra kentinde doğan Hz. İsa, Roma'nın politeist inançlarına tamamen ters düşen yeni bir monoteist dinin temellerini oluşturdu. Kendisine inanan ve onun ortaya koyduğu yeni dini benimseyen 12 Havari ve azizler, özellikle de Aziz Paulus ve Aziz Petrus, tüm Roma İmparatorluğu topraklarını, Anadolu, Yunanistan ve İtalya'yı dolaşarak bu yeni dini yaymaya çalıştılar. Bu misyonerlik çalışmalarında büyük zorluklarla karşılaşan iki aziz, İmparator Neron döneminde öldürüldüler. Bu dönemin ardından Hıristiyanlar sinmiş görünüp birer pagan gibi yaşamlarını devam ettirdiler. M.S. 2. yüzyılda Hıristiyanlık Avrupa ve Asya'da da yayılmaya devam etti. Ne var ki Hıristiyanlığa karşı koyma eylemleri daha da arttı. M.S. 3. yüzyılın ortalarında Traianus Decicus döneminden (249-251) başlayarak devrin sonuna doğru İmparator Diokletianus döneminde (284-305) Hıristiyanların takibi ve kitlesel kıyımı yapıldı.

Roma İmparatorluk sınırları içinde yaşayan herkesin ekonomik şartlarının kötüleşmesi sonucu Hıristiyanlık inancı daha da yaygınlaştı. Sonuçta imparatorluk Hıristiyanlara karşı direnemez hale geldi. Annesi de bir Hıristiyan olan I. Constantinos tarafından dini inançlar 313 yılında Milano fermanıyla serbest bırakıldı. Artık Roma İmparatorluğu'nda her kişi istediği dine inanabiliyordu.

M.S. 1. yüzyılın başından 313'e kadar geçen süreye Hıristiyanlıkta gizlilik dönemi adı verilir. Bu dönemde Hıristiyanlar ibadetlerini evlerinde yaptıkları için bu dönemdeki kiliselere Titula (ev kilisesi) denir. 313'ten sonraki dönemeyse serbestlik devri denir. Bu dönemde yeni dini yapılar inşa edilmiştir.

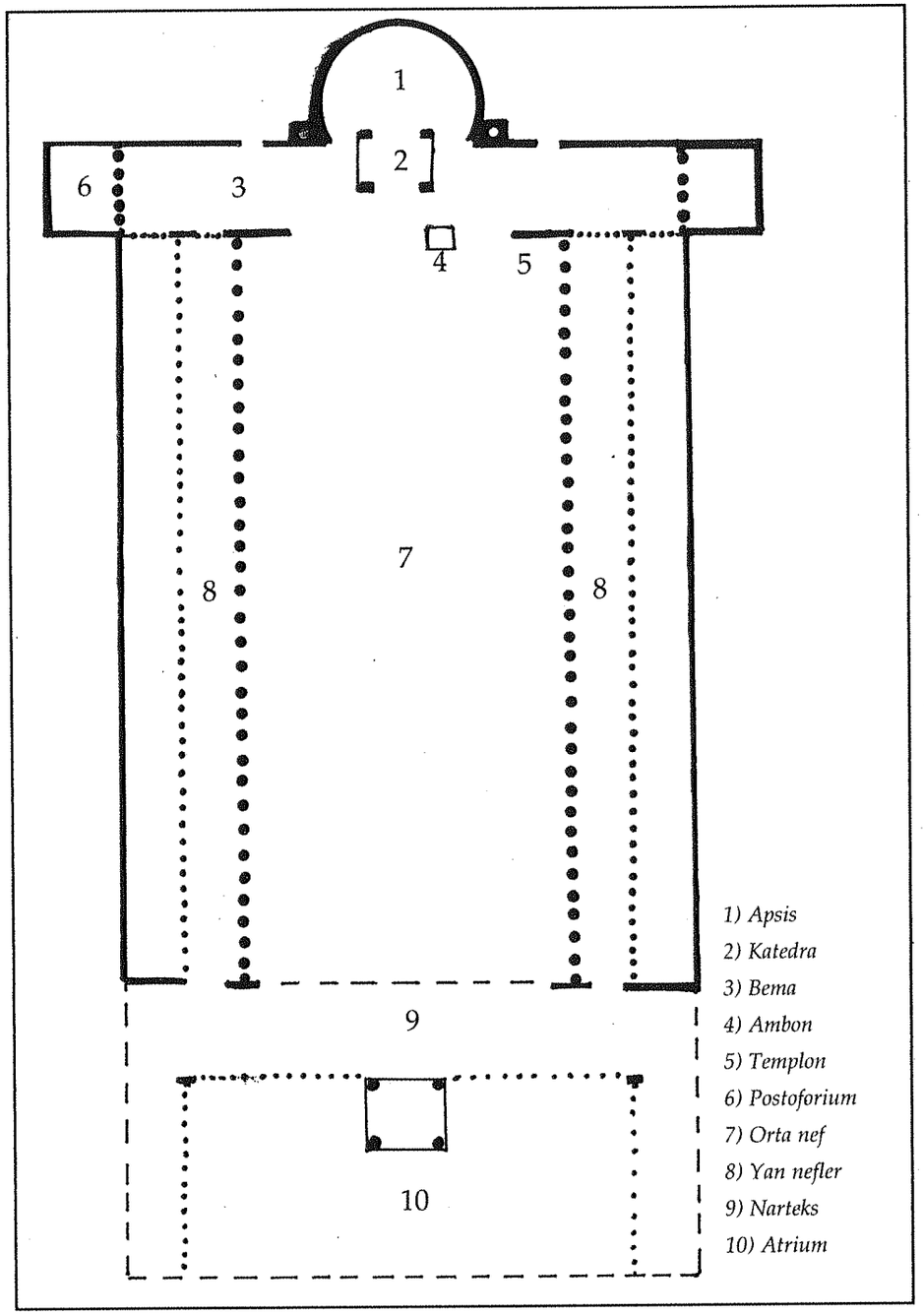
Byzans mimarisinde görülen kiliseleri dört grupta incelemek mümkündür.

I. Grup: Bazilikal Planlı Kiliseler

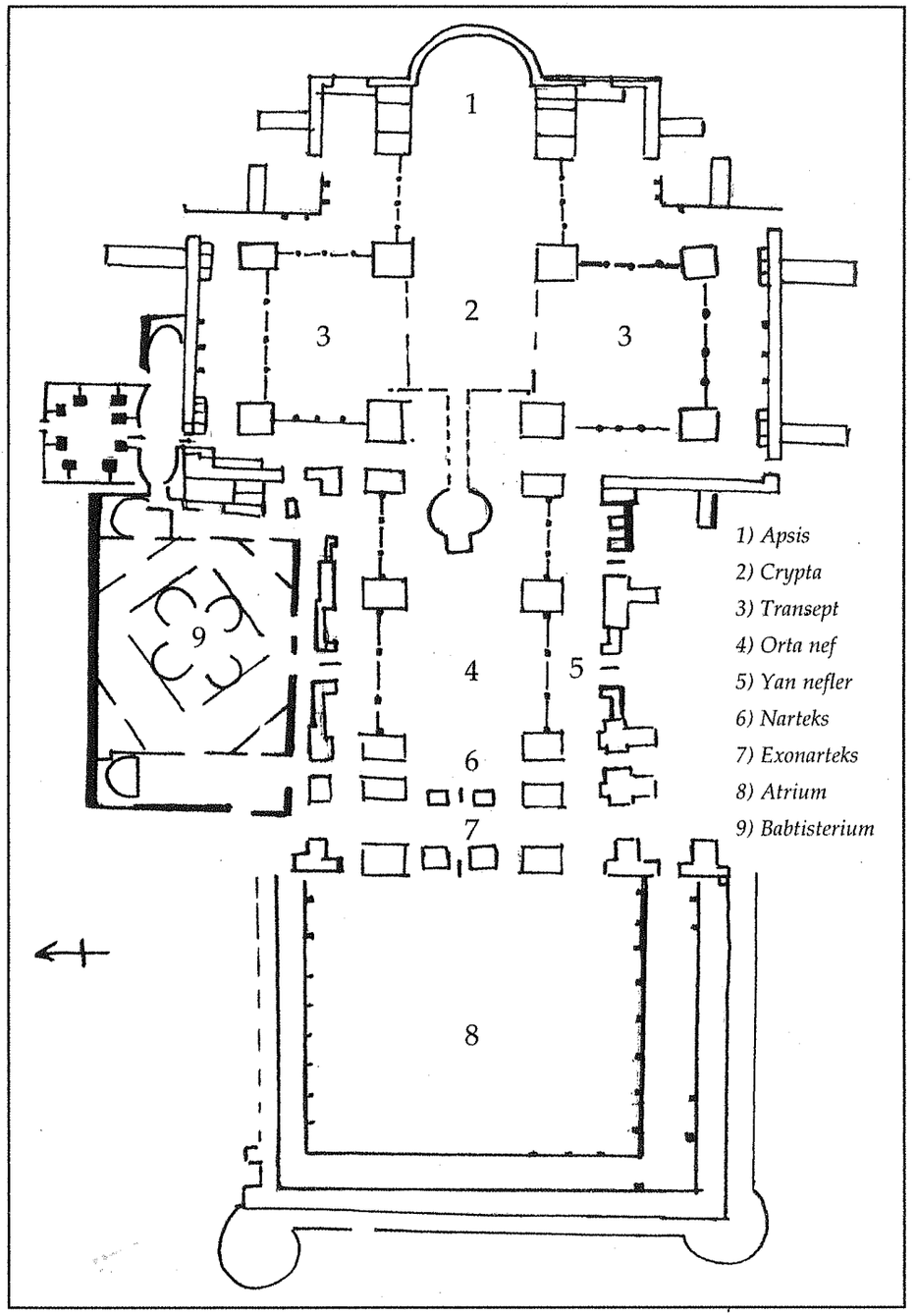
Hıristiyanlığın serbest bırakılmasıyla insanlar kitleler halinde bu yeni dini benimsemişlerdir. Bu yeni din gerek biçim, gerekse işlev yönünden pagan dinlerden farklılık gösterir. Daha önceki Helen ve Roma tapınakları bu yeni dinin işlevlerini karşılayamamıştır. Çünkü Helen ve Roma tapınakları, tanrı heykellerinin saklandığı, adakların adandığı birer anıt yapılardır. Hıristiyanlık dininde ise toplanıp ibadet edilecek bir mekâna gereksinim vardı. İşte bu işleve en uygun yapılar bazilika denen şehir halleri ve saray salonlarıdır. Bu yapılar yeni dinin gereksinmeleri doğrultusunda değiştirilip geliştirilmişlerdir.

Bazilika kelime anlamıyla "Kral Salonu" demektir. Helen döneminde Arhonların memuriyet yeri olarak bilinir. Roma İmparatorluk döneminde mahkeme salonu, halk toplantı binası olarak da kullanılmıştır. Vitrivius ise *De Architectura*'sında magistratlar'ın görevlerini yaptıkları yer olarak tanımlanmaktadır.

Bazilikalar plan olarak dörtgen bir mekânı kaplarlar. (Şekil: 25 A-B) Bir bazilikanın bölümleri şunlardır:

Şekil 25 a) Bazilika

Şekil 25-b) Transeptli Bazilika (Aziz Johannes Bazilikası/Ephesos)

1) Giriş kapısı

2) Atrium; dört yanı portik ile çevrili giriş avlusudur. Bu avlunun ortasında bazen bir havuz bulunur. Hıristiyanlar bazilikaya girmeden önce burada temizlenirler. Bu avluda bazı Hıristiyan azizlerin mezarları da bulunur.

3) Portik; Atrium etrafını çeviren mahaldir.

4) Narteks; bazilikalarda nefli bölüme girmeden önceki mahaldir. Böyle bir yerin yapılmasındaki amaç Hıristiyan adaylarının burada beklemesidir. Adayların Hıristiyanlığa içten inandıklarına kanaat getirildikten sonra burada vaftizleri yapılır ve daha sonra kiliseye girmelerine müsaade edilir. Bu bölüme daha çok erken dönem kiliselerinde rastlanılır. Daha sonraki yapılarda ortadan kaldırılmıştır. Zira toplumun tamamı Hıristiyan olmuş ve bu bölüme gereksinim kalmamıştır.

5) Orta nef; bazilikanın ortadaki ana bölümüdür. Bazilika bu orta nef etrafında şekillenir. Bu nef, yan neflerden daha yüksek inşa edilmiş, böylelikle bazilikanın içinin ışık alması sağlanmıştır. Orta nefin tavanı ahşap veya Anadolu bazilikalarında olduğu gibi çapraz tonozludur.

6) Yan nefler; bir veya iki sıra halinde, tek katlı veya galerilidirler. Üzerleri ahşap ya da kâgir tonoz veya kagir çapraz tonozla kaplıdır.

7) Bema; dini merasimlerin yapıldığı alandır. Koro, apsis, ambon, kathedra bu alan içindedir.

8) Ikonostasis / Templon; ibadet için gelenlerle dini merasimin yapıldığı bölümü ayıran tahta perde. Genellikle ikonalar ile kaplıdır.

9) Koro; orta nef üzerindedir. Ruhanilerin ve okuyucuların bulunduğu, parmaklıklarla ayrılmış, ilahilerin söylendiği, İncil okunan bölümdür.

10) Ambon; koronun solunda yer alır. Vaftiz kürsüsüdür.

11) Transept; orta nefe dikey yan mekânlardır. Yapıya haç şekli veren yan bölümlerdir. Kral galerisi olarak da tanımlanır.

12) Apsis; orta nef sonunda koro arkasında, yarım yuvarlak formlu mekândır. Ayinlerin idare edildiği, papazların vaaz verdiği yerdir.

13) Kathedra; apsis içersinde baş papazın oturduğu yerdir. Apsis yuvarlağı önündeki kutsal kürsüdür.

14) Kripta; Hıristiyan aziz ve rahiplerin bazilika altında gömülü olduğu yerdir.

15) Postoforium; kiliseye hediye edilen kıymetli eşyaların korunduğu mahaldir.

Hıristiyanlığın serbestlik dönemi olarak adlandırılan bu ilk döneminde dikdörtgen formlu bu bazilikaların dışında çokgen veya dairesel formlu kiliseler de vardır ki bunlar küçük yapılar olup, Babtisterium (vaftiz kiliseleri) ve Martyrium (şehit kiliseleri) olarak adlandırılırlar. Babtisteriumlarda orta nef içinde vaftiz için bir de havuz bulunur. Martyriumlar Hıristiyanlığın yayılması için çalışmış, bu uğurda ölmüş azizler için yapılmıştır.

Bu dairesel veya çokgen formlu yapılar, çokgen formlu kiliselere geçişin prototipini oluşturmuştur. 5. yüzyıldaki merkezi planlı kiliselerin gelişimi, 6. yüzyılın başında inşa edilen Hagia Sophia merkezi planlı ve kubbeli yapısı ile bazilika gelişimini tamamlar.

II. Grup: Merkezi Planlı Kiliseler

Hagia Sophia Kilisesi bu grubun en mükemmel örneğidir. Hagia Sophia'nın planı, Roma hamamları ve Mouseleumlarının planlarından esinlenmiştir. Merkezi planlı bir yapıdır. Narteks ve Apsis hariç uzunluğu 74,67 m, genişliği ise 69, 80 m.dir. Orta mekân yeşil porfirden yapılmış dört büyük paye ve bunların arasına konmuş sütunlarla yan neflere ayrılmıştır. Kubbenin yerden yüksekliği 55 m.dir. Kubbenin çapı K/G'de 31,87; D/B'da 30,87 m.dir. Dört paye üzerinde yükselen pandantifler kubbeyi taşımaktadır. Kuzey ve güneydeki kademeli yarım kubbelerle ana kubbeden yan duvarlara geçiş sağlanarak, kubbenin ağırlığı eşit olarak yan duvarlara dağıtılmaktadır.

Orta nef; kilisenin ana yapısıdır; tüm yapı bunun etrafında şekillenir. Narteksten girildikten sonra orta nefte hedef, karşıdaki tribun, yani apsisin bulunduğu mekândır. Narteksten orta nefe 9 kapıdan giriş vardır. En ortada bulunan kapı imparator kapısıdır. Orta nef üstü kapalı, yanları sütunlu bir caddeye benzeyip kiliseye gelenlerin törenleri izledikleri mekândır.

Yan nefler orta nefe oranla daha alçak inşa edilmişlerdir. Dinsel içerikli mozaik ve freskler yan nef galerilerindedir.

Hagia Sophia'nın ilk inşaatının 337-361 yılları arasında bazilikal formda yapıldığı bilim adamlarınca söylenmektedir. Bu yapılan ilk kiliseye büyük kilise anlamına gelen "Megale Ekklesia" denmiştir. 5. yüzyıldan itibaren de bu kalıp yerine "Theia Sophia" kullanılmıştır. Hagia Sophia ifadesi bu kalıptan türetilmiştir; Sophia adlı bir azize isminden kaynaklandığı görüşü yanlıştır. Hagia Sophia'nın süslemelerinin ihtişamı, ölçülerinin bir kilise için alışılmışın çok üstünde olması, kubbesinin büyüklüğü ve genişliği her çağda seyirciyi şaşırtmış, büyük hayranlık uyandırmıştır. Ortodoks inancında kubbe gökyüzünü, semavi âlemi, kubbenin altındaki naos ise yeryüzünü sembolize ediyordu. Kubbeyi taşıyan pandantifler yeryüzünü gökyüzüne bağlıyordu. Dini merasimlerin yapıldığı bema bölümü ise apsisle sonlanır ve Hıristiyanlık inancının uygulandığı yerdir.

4. yüzyılda inşa edilen bu ilk kilise 404'teki bir isyanda yanmış, 408-450 yılları arasında restore edilmiştir. Restore edilen kilise 532 yılındaki Nika isyanında tekrar yanmış, 532-537 yılları arasında İmparator I. Justinianus tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. Bu inşaat için ülkenin her tarafından inşaat malzemesi getirtilmiş, kilisenin yapımı için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamıştır. Örneğin Ephesos Artemis Tapınağı'nın sütunlarının burada kullanıldığı belirtilmekte-

dir. Devrin ünlü mimarları Miletli Isidoros ve Trallesli (Aydın) Anthemios inşaatı yürüten mimarlar olarak tarihe geçmişlerdir.

Bugün ayakta duran kilise bu mimarların inşa ettiği yapıdır. Yapının tam oturmamış olması nedeniyle 533 ve 557 yıllarındaki depremlerde kubbe çökmüş, 562 yılında kubbe biraz daha yükseltilerek tekrar inşa edilmiştir.

Hagia Sophia Byzans'ın her olayında yer almış, imparatorlar burada taç giymişlerdir. Orta nefte renkli mermerden yapılmış kare mekân imparatorların taç giydirildikleri mekândır. Byzans'ın zaferleri burada kutsanmıştır. Kilisenin Helen tapınaklarında olduğu gibi Asyl (dokunulmazlık) hakkı mevcuttur.

726-843 yılları arasındaki İkonoklasizm döneminde bazı mozaikler kaldırılmış, bunların yerine haç motifleri işlenmiş, bazıları ise alçı sıva ile kapatılmıştır. Bu dönemde kilisenin süs unsurları olarak yalnız imparator monogramları ve haç motifleri bırakılmıştır. İkonoklasizm döneminin izleri bugün anakapının üst ve yan tarafında görülmektedir. 1204'teki haçlı seferinde gelenler kilisenin röliklerini (kutsal eşyalarını) ve kilisede gömülü azizlerin kemiklerini Avrupa'ya, Batı kiliselerine götürmüşlerdir.

989 ve 1346 yılındaki depremlerden sonra kilisenin dışına kubbeyi desteklemek amacıyla istinat duvarları inşa edilmiştir. 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet'in emriyle camiye dönüştürülmüş, mozaik ve freskleri alçıyla kapatılmıştır. II. Abdülhamit döneminde 1847-1849 yılları arasında yapılan tamirat esnasında İtalyan mimar Fossati, alçıyla kapatılmış mozaikleri tespit etmiş, bunları resimlemiş, bazılarını tamir ederek üstlerini tekrar kapatmıştır. 1936 yılında kilise Atatürk'ün emriyle camiden müzeye çevrilmiş ve mozaiklerinin üzerleri açılmıştır.

III. Grup: Helen Haçı Planlı Kiliseler

Yapı tam bir Helen haçı planı gösterir. Tam ortada haç planı, planın tam ortasına gelecek şekilde üstte kubbe yer alır. Başlangıçta ağır, masif köşe duvarları ile kaba bir görünüme sahip bu plan geliştirilmiş, orta mekâna dört adet sütun dikilmiş, kubbenin ağırlığı bu sütunlar üzerine bindirilmiş, böylece Helen haçı plan tarzının sütunlu tipi yaratılmıştır. Böylece kilise daha hafif bir görünüme kavuşmuştur.

Bu tarzda inşa edilen kiliseler Orta Byzans döneminin en yaygın tarzıdır. Bu tarz kiliselere örnek olarak Kyriotissa Kilisesi (Kalenderhane Camii), Myrelaion Kilisesi (Bodrum Camii), Lips Manastırı Kilisesi (Fenari İsa Camii), Pantepoptes Manastırı kilisesi (Eski İmaret Camii) verilebilir.

IV. Grup Dehliz Planlı Kiliseler

Bu tarz planlı kiliselerde kare formlu naos kısmında bulunan dört kemerle kubbeye geçiş sağlanmaktadır. Bu orta kısım üç taraftan U formlu olarak basık tonozlu dehlizlerle çevrilmektedir. Bu nedenle bu tarza "Dehlizli Tip" denmektedir. Bu plan tarzı 1284-1294 yılları arasında uygulanmıştır. Örnekleri: Lips Manastırı Güney Kilisesi (Fenari İsa Camii Güney Kanadı), Pammakaristos Manastırı Kilisesi'dir (Fethiye Camii).

Diğer Byzans Mimari Yapıları;

Hipodrom:

330 yılında Büyük Konstantin döneminde inşa edilmiştir. Bu hipodromun yerinde daha öncesinde İmparator Septimius Severus'un 203 yılında yaptırdığı at yarışları meydanı vardı. Ancak bu gerçek anlamda bir hipodrom değildi. I. Constantinos'un yaptırdığı hipodrom için Roma'daki Circus Maximus örnek alınmıştır. Ölçüleri; 80 x 400 m'dir. Her iki yanında 30-40 adet oturma kademesi yer almaktaydı. İnşaatından altmış yıl sonra hipodrom ortasına Mısır'dan getirtilen obelisk (dikilitaş) dikilmiştir. Bu obelisk III. Tutmosis'e ait olup, M.Ö. 15. yüzyılda Mısır'da Karnak Tapınağı için yaptırılmıştır. Yüksekliği 20 m.dir. Üzerinde hiyeroglif yazılar vardır. Obelisk'in kaidesi üzerindeki kabartmalarda, imparator elinde çelenk ile zafer kazananı taçlandırır halde, onun solunda imparator ve çevresindekiler barbarların biatı, imparator yarışmalarda tasvirleri betimlenmiştir.

Kabartmaların altında bulunan kaide kısmındaki Latince yazıtta anıt kendi ağzından konuşmakta, kaç günde nasıl dikildiğini anlatmaktadır: *"Önceleri direnmiştim fakat yüce efendimizin emrine itaat ederek ezilen tiranlar üzerinde zafer çelengini taşımam için gerekli her şey Theodosius ve onun kesintisiz devam eden sülalesine boyun eğdi, bana da galebe çalındı. Proklos'un idaresinde 30 günde dikilmeye mecbur edildim."*

Grekçe kitabede ise *"Devamlı yerde yatan dört taşı dikmek cesaretini ancak imparator Theodosius gösterebildi, yardıma Proklos'u çağırdı ve böylece 32 günde taş dikilebildi"* yazmaktadır.

Hipodromun ortasında, obeliskin hemen yanında "üçayaklı kazan" ve kaidesi durmaktadır. M.Ö. 5. yüzyıla aittir. Delphi Apollon Tapınağı için 31 Ionya şehri tarafından ortaklaşa olarak yaptırılmış ve tapınağa hediye edilmiştir. Kazanın kaidesini birbirine sarılmış haldeki üç adet yılan motifi oluşturuyordu.

Hipodrom Byzans'taki politik kavgaların merkezi olmuştur. Maviler ve Yeşiller olarak nitelenen partilerin düzenledikleri at yarışları, politik tartışmalar ve gösteriler bu meydanda yapılmıştır. Meşhur Nika isyanı da bu meydanda başlatılmıştır. Toplam seyirci kapasitesi 100.000 kişi olan bu hipodrom önemini 11. yüzyılda yitirmiştir.

Saraylar:

İmparator ailesinin ikametgâhı olarak kullanılan sarayların içinde en büyüğü Büyük Saray, diğer adıyla Kutsal Saray'dı. Bu saray aynı zamanda Byzans İmparatorluğu'nun yönetim merkeziydi. Bugünkü Sultanahmet Meydanı'nda yer alan hipodromdan, Marmara Denizi kıyısına kadar uzanan büyük bir alanı kaplıyordu. Saray kompleksinin içinde yatak odaları ve istirahat odalarının yanı sıra devlet işlerinin yapıldığı çok sayıda resmi oda, yabancı elçilerin kabul edildiği salonlar, konferans odaları ve kütüphane gibi yapılar bulunuyordu. Bu saray kompleksinden çok küçük bir bölüm günümüze ulaşabilmiştir ve bugün Sultanahmet Camii yanında Mozaik Müzesi olarak hizmet görmektedir.

Yazıtlardan ve Byzans tarihinden öğrendiğimize göre, Büyük Saray dışında, bugün olmayan ancak Byzans döneminde var olan diğer saraylar ise, Magnaura ve Blakhernae saraylarıdır.

Evler:

Fakir evleri küçük tek katlı, çatıları saz ve sıkıştırılmış toprak ile örtülü yapılardı. Fakirlerin ikamet edebilmeleri için İmparator Justinianus döneminden itibaren çok katlı binalar yaptırılmış ve bunlar fakir halka kiraya verilmiştir.

Zengin evleriyse iki katlı olarak inşa edilmişlerdi. Evin genel planı, ortada bir avlu ve bu avluya bakan odalar topluluğu şeklindeydi. Avluda ayrıca evin su ihtiyacı için bir kuyu veya bir sarnıç yer alırdı. Birçok zengin evinde bu avluda evin ana yapısına bağlı olmayan bir hamam bulunurdu. Evlerin ikinci katlarına genellikle tahtadan bir merdivenle çıkılıyordu. Üst katta birkaç oda yatak odası, oturma odası olarak kullanılıyordu. Odaların sokağa bakan cephelerinde balkon yer alıyordu. Evleri çatısı kiremitle kaplanıyor, çatının zirvesine de bir haç dikiliyordu. Bazı zengin evlerinde teras olarak kullanılan düz çatılar inşa edilmişti. Bu iki katlı zengin evlerinin inşasında genellikle tuğla kullanılıyordu.

Surlar:

I. Constantinos tarafından inşa ettirilen surlar 330 yılında açılmıştır. Daha sonra surlar Theodosius döneminde (408- 450) batıya doğru genişletilmiştir. "Kara Surları" olarak nitelendirilen bu surlar 96 adet kuleye sahiptir. Sur inşası üç bölümlü olarak yapılmıştı; a) Ana Sur duvarı b) Hendek c) Ön Sur duvarı. Hendek hayli genişti; içinin suyla doldurulmamış olduğu zannedilmektedir. Ön sur duvarlarının burçları, ana sur duvarlarının burçlarının ortasına gelecek şekilde inşa edilmişlerdi. Sur duvarlarının inşasında taş ve tuğla kullanılmıştır. Beş sıra tuğla ve birkaç sıra taş dönüşümlü olarak sıralanarak sur duvarı inşa edilmiştir. Surların pek çok kapısı vardı. Kitabelerden ismi öğrenilenler: Porta Aurea Kapısı (Altın Kapı), Pege Kapı (Silivri Kapı) ve Rhegium'dur (Mevlevihane kapı).

Marmara Denizi ve Haliç surları ise "Deniz Surları" olarak tanınır. Kara surlarına nazaran daha ince duvarlara sahiptir.

Su Sarnıçları ve Kemerleri:

Constantinopolis'in su ihtiyacını karşılamak için inşa edilmişlerdir.

Yerebatan Sarayı: Bir sarnıç olup 6. yüzyılda Hagia Sophia Kilisesi'nin inşa edildiği dönemde inşa edilmiştir. Her birinde 28 sütun olan 12 sıra halinde 336 sütuna sahiptir. Su haznesi 285 x 85 m ölçüsündedir.

Valens Su Kemeri: (Bozdoğan) Yapımına I. Constantinos döneminde başlanılan kemer, İmparator Valens döneminde (364-368) tamamlanmıştır. Uzunluğu 1 km.dir. İki sıra kemerden oluşmaktadır. Alibey suyunu Beyazıt'a taşımak için inşa edilmiştir.

Thedosius Zafer Takı: Theodosius Forumu Beyazıt Meydanı'ndaydı. Bu meydanın ortasında bir zafer takı bulunuyordu. Ba zafer takı 557 yılındaki depremde yıkılmıştır. Bu forum ve zafer takına ait taşlar Beyazıt Hamamı'nın inşasında kullanılmıştır.

Resim Sanatı:

Mozaikler, freskler ve ikonalar Byzans resim sanatını oluştururlar. Her üçünde de ortak olan özellik, belirli bir sembolizm içinde tasviri ifade edebilmektir. Tasvirlerdeki figürlerin yüzlerindeki bakışlar tek bir noktaya sabitlenmiştir. Yay şeklindeki kaşları birbirine yakındır. Ayakta duran figürlerde geleneksel asil bir duruş vardır. İnce, uzun ve hareketli olarak resmedilmiş ellere sahiptirler. Elbise kontürleri keskin çizgilidir. Mozaik, fresk ve ikonalar özellikle İkonoklasizm sonrası büyük bir gelişim gösterirler ve Palaiologoslar döneminde en mükemmel görünüme ulaşırlar.

Byzans döneminde kiliselerde yapılmış olan betimlemeler genellikle Hıristiyan ikonografisini kapsamaktadır. Betimlemeleri tanımlayabilmek için bu ikonografiyi bilmek gerekir.

HIRİSTİYAN İKONOGRAFİSİ

Yohakim'in Tapınaktan Kovuluşu

Davud sülalesinden Yohakim ve Anna, Meryem'in ebeveynleridir. Çocukları olmamaktadır. Yohakim bir bayram günü tapınağa gider ve kurban kesmek

ister. Tapınağın rahibi Yohakim'i tapınaktan kovar; çünkü çocuğu olmayanların kurban kesmeye hakları yoktur.

Yohakim bunun üzerine sürülerini otlatan çobanının yanına gider ve inzivaya çekilir. Kırk gün kırk gece dua eder.

Anna'ya Müjde

Bir dini bayramın son gününde Cebrail Anna'yı ziyaret eder ve ona yakında Kudüs'teki altın kapıda buluşacaklarını ve bir çocukları olacağını müjdeler.

Meryem'in Doğuşu

Cebrail'in Anna'ya söyledikleri gerçekleşir. Bir çocukları olur; adını Meryem koyarlar.

Meryem'in Tapınağa Sunuluşu

Anna evinde daha önce tanrıya dua ederken çocuğu olduğu takdirde, onu Tanrı'nın hizmetine adayacağına söz verir. Tanrı'ya verdiği sözde durmak için, Meryem 4-5 yaşına gelince onu tapınağa götürür. Meryem tapınakta 10 yıl hizmet eder.

Meryem'in Evlenmesi

Meryem yaklaşık 14 yaşına geldiğinde rahipler kendisine artık evlenme çağına geldiğini söylerler. Meryem böyle bir şey olamayacağını, hayatını Tanrı'ya adadığı şeklinde cevap verir. Başrahip ise bir melekten vahiy aldığını, Meryem'le evlenmek isteyenleri tapınağa çağıracağını, bunların tapınakta bir gece kalacaklarını, her birine kuru bir değnek vereceğini, ertesi sabah kimin değneği yeşerirse onu Meryem'le evlendireceğini söyler.

Meryem'le evlenmek isteyenler tapınağa gelirler. Tüm gece değneklerinin yeşermesini beklerler. Ertesi gün görülür ki yalnızca Nasırlı bir marangoz olan Yusuf'un değneği yeşermiştir. Artık Yusuf, Meryem'in nişanlısıdır.

Meryem'e Müjde

Bir gün Cebrail, Yusuf'la nişanlı Meryem'i ziyaret eder ve şöyle der: *"Selam sana ey iyiliğe eren kız, rab seninledir."* Meryem şaşırır. Böyle bir selamın ne anlama gelebileceğini düşünür. Cebrail konuşmasına devam eder: *"Korkma Meryem, çünkü sen Tanrı katında inayet buldun ve işte gebe kalacaksın, bir oğlan doğurup ismini İsa koyacaksın. İsa büyüyecek ve yüce Tanrı'nın oğlu denecek ona. Tanrı atası Davud'un saltanatını verecek ona ve bu saltanatın sonu olmayacak."* Meryem cevap verir: *"Hiçbir erkek bilmeden nasıl olur bunlar?"* Cebrail yanıtlar: *"Kutsal ruh senin üzerine gelecek ve yüce Tanrı'nın gücü seni gölgesiyle kaplayacak. İşte bunun için doğacak çocuk kutsal olacak ve kendisine Tanrı'nın oğlu denecek. İşte akraban Elizabeth de yaşlı olmasına karşın, bir oğlana gebe kaldı ve kısır denilen kadın altıncı ayında bulunuyor. Çünkü tanrı için hiçbir şey olanaksız değildir."*

Meryem'in Elizabeth'i Ziyareti

Meryem bu müjde olayından sonra Zekeriya'nın karısı Elizabeth'in evine gider ve onu selamlar. Elizabeth Meryem'in selamını alır almaz, çocuk karnında kımıldar ve Elizabeth Meryem'e şöyle seslenir: *"Ey sen kadınlar içinde mübarek kadın, karnının ürünü de mübarek olsun, nasıl oldu da rabbimin anasının gelmesi bana bağışlandı?"*

Meryem Elizabeth'in evinde üç ay kadar kaldıktan sonra evine döner (Luka, 1:39-56).

İsa'nın Doğumu

Meryem Yusuf'la nişanlıdır. Onunla birlikte oturmaya başlamadan önce kutsal ruh vasıtasıyla gebe kalır. Yusuf namuslu, dürüst bir insandır. Meryem'i utanılacak bir duruma sokmak istememektedir. Bu nedenle onu gizlice reddetmeyi düşünür. Yusuf bunları düşünürken, bir melek kendisine görünür ve ona şöyle der: *"Meryem'i karın yapmaktan çekinme, çünkü o kutsal ruh sayesinde gebe kaldı. Bir oğlan doğuracak, adını İsa koyacaksın ve İsa halkını günahlarından kurtaracak."* Yusuf meleğin dediklerine inanır ve karısı Meryem'i yanına alır.

Yusuf daha karısını bilmeden, Meryem bir çocuk doğurur. Adına İsa denir. (Matta, 1 18-21, 24-25)

Roma İmparatoru Augustus, o dönemde Roma İmparatorluk topraklarında nüfus sayımı yapılması için ferman çıkarır. Suriye topraklarında bu sayımı Roma prokonsülü olan Quirinus gerçekleştirir. Yusuf da bunun için Nasıra kentinden Beytüllahim'e gider. Herkes gibi o da kendi şehrine gidip kendisini ve gebe karısını yazdıracaktır. Ama daha Beytüllahim'deyken Meryem'in günü dolar ve Meryem bir oğlan çocuğu doğurur. Handa kalacak yer olmadığı için, çocuğu kundaklayıp bir yemliğe koyar. (Luka, 2:1-7)

Çobanların Secdesi

Beytüllahim bölgesinde, kırda sürülerini otlatan çobanlara tanrının meleği görünür ve kutsal bir ışık onları ışığa boğar. Bunu gören çobanlar çok korkarlar; melek onlara korkmamalarını, kendilerine mutlu bir haber getirdiğini söyler. Herkes için bir sevinç kaynağı olacak olan bu haber kurtarıcının doğuşudur. Çobanlar bu haber üzerine onu görmeye gittiklerinde ahırda kundağa sarılmış çocukla birlikte Meryem ve Yusuf'u bulurlar. (Luka, 2 8-17)

Kralların Secdesi

Kral Herodes'e kâhinleri yeni doğacak bir çocuğun kendisini öldüreceğini ve yerine kral olacağını söylerler. İsa, Kral Herodes zamanında Beytüllahim'de doğduğu zaman Kudüs'e Doğu'dan müneccimler gelir. *"Yahudilerin doğan kralı nerededir? Doğuda onun yıldızını gördük ve ona tapınmak üzere buraya geldik,"* derler. Bundan tedirgin olan Herodes başrahibini, rahiplerini ve hâkimlerini toplayarak çocuğun nerede doğmuş olabileceğini sorar. Aldığı cevap Yahudiye Beytüllahimi'dir.

Herodes, müneccimleri çağırır, yıldızın kendilerine ne zaman göründüğünü ayrıntılarıyla sorar. Sonra onları Beytüllahim'e gönderir. *"Gidin, bulduğunuz zaman bana da haber verin ki ben de gidip ona tapayım,"* der. Müneccimler kralın bu sözlerini dinleyip yola çıkarlar, doğuda gördükleri yıldız devamlı önlerinden gitmektedir. Çocuğun bulunduğu yere ulaştıklarında yıldızın durduğunu görürler. Müneccimler çocuğun bulunduğu yere girdiklerinde Meryem'le birlikte çocuğu görürler ve secdeye gelip ona taparlar. Sonra yanlarında getirdikleri hazineleri kendisine sunarlar. Hazine altın, buhur ve mürdür.

Düşlerinde tekrar Herodes'in yanına uğramamaları söylendiği için ülkelerine başka yoldan geri dönerler. (Matta, 2:1-5,7-12) Sözü edilen bu müneccimler veya krallar üç tanedir. Biri genç, biri orta yaşlı, biri de yaşlıdır. Adlarıysa Melkior, Baltazar ve Gaspar'dır.

İsa'nın Sünnet Edilişi ve Tapınağa Götürülüşü

Geleneklere göre çocuğun sünnet edilmesi için gerekli sekiz gün geçtikten sonra, çocuğa daha ana karnındayken Cebrail tarafından söylenen İsa ismi konur. Sonra Tanrı'ya adanmak üzere Kudüs'e götürülür. Adak olarak iki kumru veya iki küçük güvercin kesilir. (Luka 2:21-24)

Çocukların Öldürülmesi

Doğulu müneccimler çocuk İsa'ya tapındıktan sonra kendilerine düşlerinde söylendiği gibi farklı yoldan ülkelerine dönerler. Kral Herodes, Doğulu müneccimlerin gittiklerini öğrenince aldatılmış olduğunu düşünür ve kendisini ve tahtını kurtarmak için Beytüllahim çevresindeki, iki yaşına kadar olan tüm çocukların öldürülmesini emreder ve askerlerini bununla görevlendirir. (Matta 2:16)

Mısır'a Kaçış

Çocukların öldürülmesi üzerine İsa'yı bu katliamdan korumak için Yusuf'a görünen bir melek, ona çocuğu ve annesini alıp Mısır'a kaçmasını, ikinci bir habere kadar orada kalmasını, Herodes'in çocuğu öldürmek için peşlerini bırakmayacağını söyler. Bunun üzerine Yusuf çocuğu ve annesini alır, Mısır'a kaçar. Orada Herodes'in ölümüne kadar kalırlar. (Matta 2:13-15)

Mısır'dan Dönüş

Herodes ölünce, Yusuf'a yine bir melek görünür ve ona *"Kalk, çocukla annesini al, İsrael ülkesine git; çünkü çocuğun canına kıymak isteyenler öldü,"* der. Yusuf kalkar, ailesi ile İsrael ülkesine varır, Fakat Herodes yerine onun oğlu Arhelaos'un kral olduğunu duyunca oraya gitmekten çekinir ve rüyasında kendisine söylendiği gibi Galile topraklarındaki Nasıra kentine yerleşir. (Matta 2:12-22)

İsa Bilginler Arasında ve Tapınakta Tartışma

Yusuf ve ailesi Mısır'dan döndükten sonra Nasıra kentinde yaşamaya başlarlar. Her yıl olduğu gibi Fısıh bayramında, İsa 12 yaşına girdiği yıl yine bayram için Kudüs'e giderler. Dönüşte ana babası İsa'nın yanlarında olmadığını fark ederler. Akrabaları ve tanıdıkları arasında ararlar. Bulamayınca tekrar Kudüs'e dönerler. Arama üç gün sürer. Sonunda İsa'yı tapınakta din bilginlerinin ortasında onları dinler ve onlara sorular yöneltirken bulurlar. Bütün dinleyicilerle birlikte ana babası da İsa'nın verdiği cevaplar karşısında hayret ederler. (Luka 2:41-47)

İsa'nın Vaftiz Edilişi

Vaftizci Yahya (Yuhanna) Elizabeth ve Zekeriya'nın oğludur. Roma imparatoru Tiberius'un 15. yılında Tanrı çölde Yahya'ya konuşur. Yahya bu konuşmadan sonra Erden Nehri çevresindeki bütün yerleşim yerlerini dolaşarak herkesin tövbe edip kendisini vaftiz ettirmesini söyler. Bütün Yahudiye ve Kudüs halkı, onun arkasından giderek günahlarını itiraf ederler ve kendilerini Erden Nehri'nin suyunda vaftiz ettirirler.

Yahya kendisine mesih olup olmadığını soranlara şöyle der: *"Ben şimdi sizi su ile vaftiz ediyorum, ama benden daha güçlü biri gelecek ki o sizi kutsal ruhla ve ateşle vaftiz edecek."* Yahya böylece İsa'nın gelişini müjdelemektedir. Yahya'ya kin besleyen Kral Herodes Antipa bu olayı bahane ederek onu zindana attırır. (Luka 2:1-4, 15-20)

Yahya Erden Nehri çevresindekileri vaftiz ederken, İsa da Galile'den Erden'e gelip vaftiz edilmek ister. Yahya buna itiraz edip *"Asıl sen beni vaftiz edeceksin,"* der. Ama İsa *"Şimdilik bu böyle olmalı, çünkü Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmeliyiz,"* diye yanıtlar.

İlk İki Havari

İsa Vaftizci Yahya'nın zindana konulduğunu duyunca Galile'ye çekilir. Nasıra kentini bırakarak deniz kıyısında bulunan Kefernahum şehrine yerleşir. *"Vakit tamamdır. Tanrı'nın saltanatı yakındır. Aklınızı başınıza toplayın. İncil'e inanın,"* diyerek Tanrı'nın sözünü yaymaya başlar. Galile Denizi boyunca yürürken Simon Petrus ve Andreas adındaki balıkçı iki kardeşi ağ atarken görür. *"Be-*

ni izleyin," der onlara. "*Sizi insan avcısı yapacağım,*" der. İki balıkçı kardeş Petrus ve Andreas ağı bırakıp İsa'nın ardından giderler (Matta, 4:12-13, 17-20, Markos, 1:14-15)

Mucizeler

Kana Düğünü

Kana kentinde bir düğün vardır. Düğüne İsa, havarileri ve Meryem de çağrılmıştı. Bir ara şarabın bittiği anlaşılınca, Meryem İsa'ya "Şarapları kalmamış," der. İsa orada bulunan altı tane taş küpü gösterip küplere su doldurmalarını söyler. Küplere su doldurulduktan sonra, küpten bir tas su alıp düğün kâhyasına götürmelerini söyler. Kâhya getirilen suyu tadınca bunun su değil şarap olduğunu görür. Bu İsa'nın ilk mucizesidir. (Yuhanna 2:1-10)

Balık Avı Mucizesi:

İsa, Cennesaret Gölü yakınında çevresine toplanmış halka vaaz ederken kıyıda iki kayık görür. Balıkçılar ağlarını yıkamaktadırlar. İsa Simon'un kayığına biner. Ona kıyıdan biraz uzaklaşmasını söyler; sonra oturup kayıkta halka vaaz verir. Konuşması bitince, Simon'a açılarak ağları suya atmasını söyler. Simon bütün gece dolaştıklarını, hiç balık tutamadıklarını söyler. Ama yine de İsa'nın sözünü dinleyip ağları denize atar. O kadar çok balık yakalarlar ki ağlar yırtılmak üzeredir. Öteki kayıkta bulunanlar da yardıma gelirler. İki kayık da balıkla dolup taşar. (Luka 5:1-7)

Felçli Hastanın İyileştirilmesi

İsa Yahudilerin bir bayramına katılmak için Kudüs'e gider. Burada "Koyun Kapısı" denilen yerde beş revaklı bir havuz vardır. Bu revaklar içinde bir sürü kör, topal ve felçli hasta suyun dalgalanmasını bekliyordur. Bir melek arada bir havuza inip suyu dalgalandırdığında havuza atlayan ilk kişi, hastalığı ne olursa olsun iyileşiyordu. İsa oradayken 38 yıldır felçli olan biri bulunuyordu. İsa uzun zamandır burada bulunan felçliye "İyileşmek ister misin?" diye sorar. Hasta ona, su dalgalandığında onu havuza itecek kimsenin olmadığını söyler. Bunun üzerine İsa ona "Kalk ayağa, al eline şilteni ve yürü," der. Adam o anda iyileşir ve şiltesini alarak yürümeye başlar. (Yuhanna, 5:1-9)

Nainli Dulun Çocuğunun Dirilişi

İsa, Nain adlı bir kente gider. Çevresindekilerle birlikte şehrin kapısına vardığı zaman şehir halkının dul bir kadının ölen tek oğlunu gömmeye götürdüğünü görür. İsa kadına acır. Ağlama artık deyip ilerler ve tabuta eliyle dokunup

şöyle der: "*Hey delikanlı, sana söylüyorum kalk!*" Ölü doğrulup kalkar, oturup konuşmaya başlar. İsa çocuğu annesine geri verir. (Luka, 7:11-15)

Ekmek ve Balıkların Çoğalması

İsa, Vaftizci Yahya'nın başının Herodes tarafından vurdurulduğu haberini alınca ıssız bir tepeye çekilir. Bunu duyan halk İsa'nın peşinden gider. İsa, kendisini izleyenlerin arasında bulunan bir sürü hastayı iyileştirir. Dilsizler konuşmaya, topallar yürümeye, körler görmeye başlar. Kalabalığın yiyecek bir şeyi olmadığını gören İsa, öğrencilerini çağırır, onlara halkı aç göndermek istemediğini söyler. Öğrencileri yedi ekmekle iki balıktan başka yiyecekleri bulunmadığını söylerler. Bunun üzerine İsa, kalabalığı çayıra oturtur. Ekmek ve balıkları alır, başını göğe kaldırarak onları takdis eder. Sonra bölüp öğrencilerine verir ve halka dağıtmalarını söyler. Herkes doyuncaya kadar yemek yer. Arta kalandan da yedi sepet dolar. (Matta, 14:9-20, 15:29-39)

İsa'nın Suda Yürüyüşü

İsa balık ve ekmekleri çoğaltıp kalabalığı doyurduktan sonra öğrencilerini kayığa bindirip karşı kıyıya geçmelerini söyler; kendisi kalabalık dağıldıktan sonra gidecektir. Kalabalık dağılır; İsa dağa çıkar. Akşam olduğunda dağda yalnızdır. Bu arada kayık çıkan fırtına nedeniyle kıyıdan epey uzaklaşmıştır. İsa şafak sökerken su üstünde yürüyerek kayıktaki öğrencilerinin yanına gider. Onun deniz üstünde yürüdüğünü gören öğrencileri ürkerler, onu hayalet sanıp korkudan bağırmaya başlarlar. O zaman İsa "Korkmayın, benim," der. Petrus, "Eğer sen isen emret su üstünde sana geleyim," der ve İsa "Gel," diye emreder. Petrus kayıktan iner, İsa'ya doğru su üstünde yürümeye başlar. Fakat rüzgârın şiddetli olduğunu görünce korkar ve batma tehlikesi geçirir. "*Rabbim kurtar beni!*" diye bağırır. O zaman İsa elini uzatıp Petrus'a "*Ey inancı az adam neden kuşku besledin?*" diye sorar ve onu alır, kayığa binerler. Rüzgâr diner. Kayıkta olanlar İsa'nın önünde secdeye gelerek "*Sen gerçekten Tanrı'nın oğlusun,*" derler. (Matta, 14:22-23)

Lazarus'un Dirilişi

Beytanyalı Lazarus hastadır. Lazarus'un, Meryem ve Marta adlı iki kız kardeşi vardır. Meryem'le Marta İsa'ya haber gönderip sevdikleri insanın hasta olduğunu bildirirler. İsa çok sevdiği Lazarus'un hasta olduğunu haber alınca iki gün daha bekler ve öğrencilerine Yahudiye'ye gidelim der. İsa Beytanya'ya vardığında Lazarus öleli dört gün olmuştur. İsa'yı karşılayan Marta ona "*Rabbim, eğer sen burada olsaydın kardeşim ölmezdi. Ama şimdi biliyorum ki şimdi bile Tanrı bir şey esirgemez senden,*" der. İsa, Marta'ya kardeşinin dirileceğini söyler; ne var ki Marta bu dirilişin ahiret günü olacağını sanır. İsa bunun üzerine "*Diriliş de ha-*

yat da benim, bana inanan ölmüş olsa bile yaşayacaktır ve yaşayan ve bana inanan kimse hiç ölmeyecektir," der. Marta gidip kardeşini çağırır; Meryem İsa'ya Marta'nın söylediklerini tekrarlar. İsa Meryem'e ve onunla birlikte yas tutan Yahudilere acır; Lazarus'u nereye gömdüklerini sorar. Hemen mezara gider. Mezar önü taşla kapatılmış bir oyuktur. İsa taşı kaldırmalarını söyler. Taşı kaldırdıklarında İsa gözlerini göğe kaldırıp tanrıya dua eder ve *"Lazarus çık dışarı!"* diye bağırır. Lazarus elleri ve ayakları sarılı olarak kefenle dışarı çıkar. (Yuhanna, 11:1-46)

Başkalaşım (Suret Değişimi)

Bir gün İsa, Petrus ve Zebedi'nin oğulları Yahya ve Yakup'u alarak Tabor Dağı'na duaya çıkar. Dua ederken yüzünün görünümü başkalaşır, giysileri göz kamaştıran bir beyaz renge bürünür. O anda iki kişinin de onunla konuştuğu görülür; bunlar Musa ile İlya'dır. Petrus ve arkadaşlarını uyku bastırmıştır; yine de uyanık kalıp onları seyrederler. Sonra bir bulut her üçünün de üzerini örter. Ötekiler bunu görünce korkarlar. Buluttan gelen bir ses *"Bu benim oğlumdur. En sevdiğimdir. Dinleyin onu!"* der. (Luka, 5:28-36)

İsa'nın Çilesi

İsa'nın Kudüs'e girişinden ölümüne kadar geçen olaylara "İsa'nın Çilesi" adı verilir.

Kudüs'e Giriş

İsa, Kudüs'e yakın bir yerdeki Zeytin Dağı'na varınca öğrencilerinden ikisini karşı köye gönderir. Orada hiç kimsenin binmediği bir eşek bulacaklarını, onu alıp getirmelerini, soran olursa *"Rabbimizin ihtiyacı var hemen geri yollayacak,"* demelerini tembihler. Eşek getirilir; oradakiler hayvanın üzerine pelerinlerini koyarlar ve İsa eşeğe biner. İsa Kudüs'te tapınağa girer. Orayı denetledikten sonra vakit geç olduğu için havarileriyle birlikte Beytanya'ya hareket eder. (Markos 11:1-11, Matta, 21:1-8)

İsa Tapınaktan Tacirleri Kovuyor

İsa Kudüs'e girdikten sonra tapınağa gider; bütün tacirleri ve alıcıları kovar. Oradan sarrafların masalarını, güvercin satıcılarının iskemlelerini devirir ve onlara şöyle der: *"Bir dua evi olacaktır benim evim, ama siz bir hırsız evine çevirdiniz onu."* (Matta 21:12-13, Luka, 19:45-46)

Son Akşam Yemeği

Hamursuz Bayramı'nın birinci gününde, İsa'ya öğrencileri, fısıh sofrasını nerede hazırlayacaklarını sorarlar, İsa da gidip yemek yiyeceği evi söyler. Akşam olunca İsa ve on iki havarisi sofraya otururlar. Herkes sofradayken İsa

"Gerçekten size diyorum ki, içinizden biri bana ihanet edecek," der. O zaman Yahuda İskariot *"Ben miyim yoksa,"* der. İsa da ona *"Ağzınla söyledin,"* der. (Matta 26:14-25) Akşam yemeğinden sonra Getsemani denilen yere çekilir; artık kendisinin Yahuda tarafından ele verileceğini biliyordur. Bu arada Yahuda İskariot, başrahiplerle anlaşmış, otuz gümüş karşılığında İsa'yı teslim etmeye söz vermiş, bunun için uygun fırsatı kolluyordur.

İsa'nın Yakalanması

İsa ve öğrencileri Zeytin Dağı'ndaydılar. İsa dua ediyordur. Başkâhinlerin, yazıcıların gönderdiği eli mızraklı ve kılıçlı kalabalık Yahuda ile birlikte gelir. Yahuda İsa'nın yanına gelir, *"Üstad"* deyip ona sarılır. Bunun üzerine askerler İsa'nın üzerine atılırlar.

Zeytin Dağı'nda İsa'yı yakalayanlar onu kâhin başı Kayafa'ya götürürler. Hepsi İsa'yı mahkûm etmek için delil arıyordur. Birçok yalancı tanık bulunduğu halde bir türlü yeterli delil bulunamaz. Sonunda iki kişi çıkar ve İsa'nın tanrı tapınağını yıkıp üç günde yeniden kurarım dediğini söyler.

Kâhinler başı İsa'ya *"Sana karşı yaptıkları tanıklık hakkında ne diyorsun? Söyle! Tanrı'nın oğlu sen misin?"* diye sorunca, İsa şöyle cevap verir: *" Kendin söyledin bunu. Hatta size şunu da söylüyorum ki insanoğlunun her şeye kadir olanın sağında oturduğunu ve göklerden bulutlar üstünde geldiğini göreceksiniz."* Bunun üzerine kâhinler başı *"Tamam işte küfretti, tanığa ne gerek? İşittiniz küfrettiğini!"* diye bağırır. Oradakiler de *"Ölsün! Ölsün!"* diye bağırırlar. İsa'nın yüzüne tükürüp onu yumruklarlar. (Matta, 26:3-4, 57-67, Markos, 14:53-65)

İsa Pilatus Önünde

Sabah olur, bütün başkâhinler ve yaşlılar İsa'yı ölüme mahkûm etmek için toplanırlar ve onu bağlayıp vali Pilatus'a teslim ederler. Pilatus İsa'ya *"Yahudilerin kralı sen misin?"* diye sorar; fakat İsa valinin sorularını cevaplamaz. Vali bayramlarda halkın istediği bir mahkûmu salıvermeyi gelenek haline getirmişti ve o sırada hapiste Barabbas adında bir tutsak bulunuyordu. Vali halka ikisinden birini salıvereceğini, buna halkın karar vermesini emreder. Valinin karısı, valiye, o doğru adamın işine karışmamasını, onu düşünde gördüğünü ve çok acı çektiğini söyler. Ama yaşlılar Barabbas'ın serbest bırakılıp İsa'nın öldürülmesi için halkı ikna ederler. Vali kimin salıverilmesini istediklerini yeniden sorduğunda halk Barabbas diye bağırır. Pilatus *"Peki İsa'yı ne yapacaksınız?"* diye sorunca *"Çarmıha gerilsin,"* derler. Vali karışıklığın gittikçe arttığını görünce su alıp halkın önünde elini yıkar ve *"Bu doğru adamın kanında benim suçum yok, gerisini siz düşünün,"* der. Oradakiler ise *"Onun kanı, bizim ve çocuklarımızın üstüne düşsün,"* derler. (Matta, 27:1-2, 11-25)

Yahuda'nın Ölümü

Hain Yahuda, İsa'nın mahkûm olduğunu görünce vicdan azabıyla kıvranmaya başlar. Aldığı otuz gümüşü tapınağa atarak *"Günah işledim, suçsuz kana ihanet ettim,"* der. Onlar ise "Bize ne sen düşün," derler. Yahuda sonra uzaklaşır ve gidip kendini asar. (Matta, 27:3-5)

İsa'nın Kamçılanması

Vali Barabbas'ı salıverir. İsa'yı ise önce kamçılatır, sonra askerlerine teslim eder. (Matta, 27: 26)

Dikenli Taç

Valinin askerleri İsa'yı avluya götürürler, üstünü soyup ona kızıl bir kaftan giydirip başına dikenden örülmüş bir taç geçirirler; sonra da karşısına geçip onunla alay ederler. *"Selam sana ey Yahudiler kralı!"* deyip üstüne tükürürler. (Matta 27:27-32, Markos, 15:16-19)

Epey alay ettikten sonra al kaftanı üzerinden çıkarırlar, yeniden kendi giysisini giydirip çarmıha germeye götürürler. Kâhinler ve muhafızlar İsa'yı görür görmez *"Çarmıha ger, Çarmıha ger!"* diye bağırmaya başlarlar. (Yuhanna, 19:4-6)

İsa'yı çarmıha germeye Golgota'ya (Kafatası Dağı) götürürlerken yolda Simon adında birine rastlarlar, İsa'nın çarmıhını ona taşıtırlar. (Matta 27:32) (Markos ve Luka da bunu doğruluyor. Ancak Yahya, İsa'nın çarmıhı kendisinin taşıdığını yazmaktadır.)

Golgota'da İsa'yı başka iki kişiyle birlikte çarmıha gererler; İsa ortalarında yer alıyordur. Vali Pilatus bir de yazı, *"Nasıralı İsa, Yahudilerin kralı"* yazdırmış ve İsa'nın çarmıhına astırmıştır.

İsa'yı çarmıha geren dört asker, onun giysilerini aralarında bölüşürler. Gömleğini de çıkarırlar, ama dikişsiz olduğu için bölüşemez, aralarında kura çekerler.

Çarmıhın dibinde İsa'nın annesi Meryem, Klopas'ın karısı Meryem ve Mecdelli Meryem (Maria Magdalena) duruyordur. İsa annesiyle en sevdiği öğrencisi Yahya'yı görünce annesine *"Kadın, işte oğlun,"* der. Yahya'ya da Meryem'i gösterip *"İşte annen,"* der. Bu andan itibaren Yahya, Meryem'i yanına alır.

İsa bu sözleri söyledikten sonra her şeyin yerine geldiğini bilerek su ister. Sirkeye batırılmış bir süngeri bir değneğin ucuna takarak, İsa'nın ağzına yaklaştırırlar. İsa susuzluğunu sirkeyle giderdikten sonra *"Her şey yerine geldi,"* der ve gözlerini kapar. Askerlerden birisi elindeki mızrağı İsa'nın sağ böğrüne saplar, buradan kan ve su çıkar. (Yuhanna, 19:25-34)

Matta, İsa ile birlikte çarmıha gerilen iki kişinin hırsız olduğunu söylüyor. Oradan geçen herkes İsa'yla alay etmektedir. *"Mademki Tanrı'nın oğlusun, öyleyse çarmıhtan inmesini becer,"* derler. Yanındaki iki hırsız da yanı şeyi söyler. (Matta 27:38-44)

Markos ve Matta'ya göre İsa can çekişirken *"Eli eli lama sabaktani"* (Baba, baba niye terk ettin beni) demiştir.

Çarmıhtan İndirilişi

Akşam olunca, İsa'nın öğrencilerinden olup da Yahudilerden korktuğu için bunu gizleyen Arimatealı Yusuf, Pilatus'a giderek İsa'nın cesedini çarmıhtan indirtir. Yahudi geleneklerine göre onu bezlere sarıp güzel kokular sürerler. (Yuhanna, 19:38-40)

İsa'nın Gömülüşü

Matta'ya göre Arimatealı Yusuf, kayaya oydurttuğu mezara İsa'nın cesedini koyar, mezarın önünü bir taş yuvarlayarak kapatır ve gider. Mecdelli Meryem ile öteki Meryem mezarın önünde oturmaktadırlar. (Matta, 27:60)

İsa'nın Dirilişi

İsa, Matta'ya göre ölümünün üçüncü gününde dirileceğini söylemiştir. Bu nedenle Pilatus İsa'nın öğrencilerinin bu üç gün içinde cesedi çalıp İsa dirildi demesinler diye mezarın muhafızlarla korunmasını emretmiştir.

Cumartesiden sonraki haftanın ilk günü şafak vakti Mecdelli Meryem ile öteki Meryem mezara giderler. O sırada bir deprem olur; gökten bir melek iner, mezar taşını kaldırarak üzerine oturur. Muhafızlar korkarlar. Melek onlara korkmamalarını, çarmıha gerilen İsa'nın dirildiğini, öğrencilerinin onu Galile'de göreceklerini söyler. Kadınlar bunu hemen İsa'nın öğrencilerine iletirler. (Matta 27:62-66, 28:1-8)

Fakat havariler bu anlatılanlara inanmazlar. Petrus doğruca mezara koşar, eğilip içeri baktığında yerde yalnızca sargıları görür. (Luka 24:1-12) Bu arada Mecdelli Meryem dışarıdan mezarın içine baktığında beyaz giysili iki melek görür. Biri İsa'nın cesedinin bulunduğu yerin baş tarafına, diğeri ise ayak ucuna oturmuştur. (Yuhanna 20:1-12)

Öldükten sonra İsa'nın göründüğü ilk kişi Mecdelli Meryem'dir. Mecdelli Meryem mezarda melekleri görünce, melekler kendisine niçin ağladığını sorarlar, o da rabbinin mezardan götürüldüğünü, onu nereye koyduklarını bilmediğini söyler. Bunu söyler söylemez de arkasını döner ve ayakta İsa'yı görür. Ne var ki gördüğünün İsa olduğunu bilmez. İsa Mecdelli'yi Meryem diye çağırır. Ve şöyle der: *"Alıkoyma beni, çünkü babaya gitmedim daha, git öğrencilerime, babama ve babanıza, tanrıma, tanrınıza gittiğimi söyle."* Mecdelli Meryem öğrencilere olanları anlatır. (Yahya, 20:13-18)

İsa, dirildiği günün akşamı on bir havarisine görünür. Selam verir. Ellerini ve böğrünü gösterir onlara; sonra da hepsinin üstüne üfleyerek şöyle der: *"Alın size işte kutsal ruh! Bağışlayacağınız günahlar bağışlanmış olacak, bırakacağınız gü-*

nahlar da kalacak." Fakat on ikilerden biri olan Tomas İşa göründüğü gün orada değildir. *"Ellerinde çivilerin işaretini görmedikçe, çivilerin yerine parmağımı değdirmedikçe ve böğrüne elimi koymadıkça inanmayacağım,"* demektedir. Sekiz gün sonra havariler bir kere daha bir araya gelirler. Bu kez Tomas da aralarındadır. Kapılar kapalı olduğu halde İsa gelir ve ortalarına geçip hepsini selamlar ve Tomas'a şöyle der: *"Koy parmağını şuraya ve bak ellerime! Ver elini, koy böğrüme! Şüpheci değil, inançlı ol."* (Yuhanna 20:19-27)

İsa'nın Göğe Çıkışı (Miraç)

İsa öğrencilerine göründükten sonra onları Betyanya'ya götürür ve takdis eder. Takdis ederken de onlardan ayrılır ve göğe yükselir. (Luka 24:50-51) Bir bulut onu sararak gözlerden uzaklaştırır. Öğrenciler bir an bile gözlerini ayırmadan göğe bakarlarken, beyaz giysili iki adam gelir ve onlara şöyle der: *"Niye göğe bakıyorsunuz ey Galile insanları ? Elinizden alınan o İsa, göğe yükselirken gördüğünüz biçimde geri gelecektir."* (Resullerin İşleri 1:9-11)

İsa'nın Cehenneme İnişi (Anastasis)

Hıristiyan inancına göre İsa, çarmıha gerilip gömüldükten sonra, daha dirilmeden cehenneme iner. Bu inişin amacı, Adem'in yaradılışından bu yana vaftiz edilmedikleri için orada bekleyen ruhlara kurtuluşu götürmektir. İsa'nın gidişiyle birlikte paramparça olan cehennem kapısından ilk çıkan kimse Adem'dir. İsa peşinden Havva'yı tutup çıkarır. Öteki kişiler arasında Davud, Musa, ve Vaftizci Yahya gibi kişiler görülür.

Meryem'in Ölümü

İsa'nın çarmıha gerilişinden sonra annesi Meryem, İsa'nın en sevdiği öğrencisi olan İncilci Yuhanna ile birlikte oturmaya başlar. Çünkü İsa Meryem'e "İşte oğlun", Yuhanna'ya da "İşte annen" demiştir. Fakat oğlundan ayrı yaşamaya dayanamayan Meryem Tanrı'ya yalvarır, kendisini oğlunun yanına almasını ister. Bunun üzerine bir melek kendisine görünür ve üç gün içinde cennette oğluna kavuşacağını haber verir. Melek Meryem'e bir palmiye sunar. Meryem öldüğü zaman mezarına dikilsin diye bu palmiye dalını Yuhanna'ya verir. Bütün havarilerin ölümünde hazır bulunmalarını ister. Bu nedenle Meryem'in ölümünü gösteren sahnelerde yatağın çevresinde havariler yer alır. Baş ucunda Petrus, ayakucunda ise Yuhanna bulunur.

Meryem'in Göğe Yükselişi

Meryem öldüğü gün İsa meleklerle birlikte görünür. Meryem'in ruhu bedeninden ayrılarak, oğlunun kolları arasında göğe yükselir.

Havariler

İsa'ya en yakın bulunan on iki öğrencisine Havari adı verilir. *"Sonra dağa çıktı İsa, İstediklerini yanına çağırdı. Ve onlar İsa'nın yanına gittiler. İsa kendisiyle birlikte olsunlar ve cinleri kovarak gidip vaaz versinler diye on ikisini seçti."* (Markos 3:13-15)

On iki Havarinin adları: Petrus (Simon), Petrus'un kardeşi Andreas, Zebedi'nin oğlu Yakup, Yakup'un kardeşi Johannes, Filippus, Bartolomeus, Tomas, Matta, Alpheus'un oğlu Yakup, Taddeus, Gayyur Simon ve İsa'yı ihbar edip ele veren Yahuda İskariot.

Ünlü Azizler

Aziz Luka: Dört İncil yazarından biridir. Antakyalıdır. Hem kendi adını taşıyan incili hem de Resullerin İşleri adlı eseri yazmıştır. Hep Paulus'la birlikte olmuş, Yunanistan'da çarmıha gerilmiştir. Hekim ve ressamdır. Ressamların piri sayılır. İşaretleri kanatlı öküz ve İncil'dir.

Aziz Markos: Dört İncil yazarından biridir. Paulus'la arkadaştır. Petrus'un kâtibi olarak Petrus'un söylediği şekilde İncil'i yazmıştır. En erken tarihli İncil onun incilidir. Bir gün Adria kıyılarında vaaz verirken bir fırtına çıkar, kendisine o sırada görünen bir melek, orada Markos şerefine bir kent doğacağını söyler. Bu kent Venedik'tir. (Venedik'te bugün hâlâ şehrin koruyucu azizidir) İskenderiye'de ölür. Cesedi birkaç yüzyıl sonra Venedik'e getirilir. İşareti kanatlı aslandır.

Azize Marta: Lazarus'un ve Mecdelli Meryem'in (Maria Magdalena) kardeşidir. Marta Lazarus'un dirilmesinden sonra İsa'ya yemek verir. Ayaklarına değerli kokular sürer ve saçlarıyla kurutur. İşaretleri kepçe, süzgeç ve anahtardır. İsa'nın ölümünden sonra Fransa'ya gitmiş ve Aix bölgesinde yaşamıştır.

Azize Mecdelli Meryem (Maria Magdalena): Marta ve Lazarus'un kardeşi, İsa'ya inancı sayesinde günahlarından kurtulmuştur. İsa Golgota yolundayken ona eşlik eder. Yüzünü siler ve çarmıha gerilince ayağının dibinde ağlar. İsa'nın ölümünden sonra Lazarus ve Marta ile birlikte Fransa'ya gider ve Marsilya yakınlarındaki bir çölde otuz sene yalnız yaşar. İşareti koku şişesidir.

Aziz Paulus: Tarsus'ta doğmuştur. Ana-babası Roma vatandaşı Yahudilerdir. Bir diğer adı Saul'dur. Şam'a gönderilerek oradaki küçük bir Hıristiyan topluluğu yok etmesi istenmiştir. Fakat orada gökten bir ışık görünür ve gözleri görmez olan Paulus yere düşer. Bir Ses *"Saul, Saul! Bana ihanet ediyorsun!"* diye seslenir. Paulus kimsin diye sorunca *"Ben İsa'yım,"* der. Paulus gözleri iyileşince vaftiz olur ve adını Saul'dan Paulus'a çevirir. Filistin'de tutuklanır, Roma'ya İmparator Neron'a gönderilir. Orada hapsedilir ve kılıçla öldürülür. Paulus ve

Petrus Hıristiyan kilisesinin kurucuları olarak kabul edilir. İşaretleri kılıç ve mektup tomarıdır.

Petrus: Andreas'ın kardeşidir. İsa, kendisine *"Şu yeryüzünde benim kilisemi kuracaksın, sana gökler diyarının anahtarlarını vereceğim,"* der (Matta 16:16-19) Anadolu'da özellikle Antakya'da Hıristiyanlığı yayar. Sonra Roma'ya giderek ilk Hıristiyan topluluğunu kurar. Yirmi beş yıl çalıştıktan sonra imparatorun yakınlarından birine büyü yapmakla suçlanır. Yakınlarının kaçması tavsiyesine uyarak tam kaçarken İsa'nın görüntüsü ile karşılaşır ve onun *"Domine Quo Vadis?"* (Nereye gidiyorsun Rabbim) sözü üzerine Roma'ya geri döner. Orda tutuklanır ve çarmıha gerilir. İsa ile aynı düzeyde görünmek istemediği için kendisini çarmıha ters olarak germelerini ister. Resimlerinde, çarmıha ters gerilmiş olarak görünür; bunun dışında elinde cennetin anahtarlarını taşır, bazen de ruhların balıkçısı olarak balıkla gösterilir.

İncilci Yahya (Yuhanna): İsa'nın en sevdiği havarisidir. Meryem öldükten sonra Petrus ile birlikte vaaz vermeye başlar. Anadolu'ya gelerek Efes'e yerleşir. Burada İmparator Domitian tarafından zehirle öldürülmek istenir. Birincisinde içsin diye zehirli bir kadeh verilir, ancak Yahya kadehi ağzına götürdüğünde zehir yılan biçiminde kadehten dışarı çıkar. İkincisinde yağ kaynayan bir kazana atılır. Hiçbir şey olmadan onun içinden de çıkar. Çok yaşlandığı bir sırada Efes'te öldürülür.

KİLİSELERDEKİ BETİMLEMELER

Meryem'in evlenmesi: Bir rahip gelin ve güveyin ellerini birleştirmektedir. Meryem genellikle rahibin sağındadır. Meryem'in arkasında bir grup kız görülür. Soldaki Yusuf'un arkasındaysa değnekleri yeşermediği için reddedilen erkekler durmaktadır.

Meryem'e müjde: Meryem elinde bir kitapla görülmektedir. Oturarak, ayakta veya diz çökmüş olarak bir melek karşısındadır. Beyaz bir güvercin, kutsal ruhun Meryem'in üzerine inişinin sembolüdür.

Meryem'in Elizabeth'i ziyareti: Elizabeth evin kapısı önünde Meryem'i karşılamaktadır. Elizabeth, yaşlı bir kadın olarak, Meryem genç bir kadın olarak gösterilmiştir.

İsa'nın doğumu: Yusuf, Meryem ve Çocuk İsa'dan oluşan kutsal aile Beytüllahim'de bir ahırda gösterilir. Çocuk İsa ya bir yemlik içinde ya da samanların üstünde yatmaktadır. Meryem çocuğa tapınır halde veya yere uzanmış çocuğa hayranlıkla bakar halde gösterilmiştir. Yusuf bir yanda şaşkınlık içinde durmaktadır. Arkada öküz ve eşek soluklarıyla yemlikteki çocuğu ısıtmaktadır.

Kralların secdesi: Kâhinler çoğunlukla başlarındaki taçlarla kral olarak gösterilirler. Kutsal aile Beytüllahim'deki ahırın önünde durmaktadır. Krallar ellerindeki hediyelerle secde etmektedirler. Üç kişidirler; biri yaşlı, biri orta yaşlı, biri genç olarak gösterilmiştir. Üç kral veya üç müneccimin arkasında müneccimlere eşlik edenler atlarıyla yer almaktadır.

Mısır'a kaçış: Meryem bir eşeğin üzerinde kucağında çocuk İsa ile görülür. Yusuf eşeği gütmektedir. Onun arkasındaki uşaklar onları takip etmektedirler.

Mısır'dan dönüş: Meryem eşek üzerindedir ve arkasında Yusuf ve uşaklar gelmektedir. İsa bu sahnede biraz daha büyümüş bir çocuk olarak görülür.

İsa'nın vaftiz edilişi: Vaftizci Yahya İsa'nın başından tasla su döker şekilde betimlenmiştir.

Lazarus'un dirilişi: Kefene sarılı olarak mezar içinde duran Lazarus ve ona elini uzatmış İsa, Lazarus'un iki kız kardeşi Marta ve Mecdelli Meryem İsa'ya secde eder halde bu betimlemede yer alırlar.

Başkalaşım (suret değişimi): Petrus ve arkadaşları dağda yatar halde, İsa ise Musa ve İlya peygamberler arasında onlarla konuşur halde betimlenmiştir.

Kudüs'e giriş: İsa bir eşek üzerindedir. Arkada bir palmiye ağacı üzerinde bir adam tasviri vardır; bu adam Zakkay'dır. Bu adamın Kudüs'e girişle bir alakası yoktur; zengin bir adam olan Zakkay İsa'yı görmek istemiştir ve bunun için de ağaca çıkmıştır.

Son akşam yemeği: Akşam yemeği için İsa ve çevresindeki on iki havari bir masa etrafında toplanmış haldedir. Masa üzerinde balık vardır.

Yahuda'nın ihaneti: İsa havariler arasında durmaktadır ve Yahuda İsa'ya sarılmış, onu öpmek üzere tasvir edilmiştir (anlaşmaya göre, Yahuda İsa'yı sarılarak onu askerlere gösterecektir).

Çarmıha geriliş: İsa çarmıha gerilmiş haldedir. Çarmıhın yanında annesi Meryem, Mecdelli Meryem, ve İncilci Yahya görülür. Ayrıca sahnede eli mızraklı asker de görülmektedir. Çarmıhın altındaki kuru kafa Golgota'yı sembolize etmektedir.

Mezara konma: Bu sahnede iki Meryem mezar önünde betimlenmiştir.

Göğe çıkış (miraç) / diriliş: Göğe çıkış ve diriliş iç içe geçmiş halde gösterilir. Göğe bakan adamların üzerinde İsa bir bulut tarafından sarmalanmış haldedir.

Anastasis (ahret günü): İsa, Sırat Köprüsü üzerinde ellerini mezarlarından çıkmakta olan Adem'e ve Havva'ya uzatmış halde tasvir edilmiştir. Sırat Köprüsü altında cehennem görülmektedir.

Deisis (Dua): Ortada İsa, iki yanında Vaftizci Yahya ve Meryem yer alır.

Mucize / şarabın çoğaltılması : Bir rahip, testilere su döker halde tasvir edilmiştir. İsa ve Meryem bu sahneye bakmaktadırlar.

Mucize / ekmeğin çoğaltılması: İsa bir kaya üzerine oturmuş halde önünde üç kişiyle konuşmaktadır. Önlerinde de ekmekler üst üste dizilmiş haldedir.

Meryem'in ölümü: Yatakta yatmakta olan Meryem'in etrafında havariler yer almaktadır. Baş ucunda Petrus, ayak ucunda ise Yahya bulunmaktadır.

Nüfus sayımı: Koltukta oturan bir kişi önünde askerler bir listeye isim yazmaktadırlar. Önlerindeyse Meryem ve onun ardında Yusuf yer almaktadır.

Mozaik Sanatı

Mozaik, yapıların duvarlarının ve tabanlarının taş ve cam parçalar ile kaplanarak oluşturduğu tasvirlerdir. Anadolu'da arkeolojik olarak ele alınabilecek en eski örnekleri M.Ö. 4. yüzyıl başına aittir. Mozaik, küçük küçük kesilmiş taş parçacıklarının (Tessallae), alçı, kum, kireç tozu, mermer tozu gibi maddelerden birkaçının hazırlanan harç tabakası üzerine bir resim oluşturacak şekilde dizilmesiyle oluşur. Helenistik dönemde başlayan ve Roma döneminde devam eden mozaik sanatı en güzel örneklerini Byzans döneminde ve İstanbul'da vermiştir.

Başlangıçta sadece yuvarlak taşlardan oluşan mozaikler, daha sonra küp şeklinde kesilmiş taşlara dönüşmüş, en sonunda da Byzans'ın parlak döneminde camdan yapılmış ve üzerleri altın, gümüş ve boya ile kaplanmıştır. Byzans mozaiklerinde sanatçı tıpkı bir ressam gibi çalışmış, yüz ve elbiselerde ışık gölge oyunlarını başarı ile uygulamıştır. Mozaik küpçükleri ufaldıkça tasvir edilen figür veya motif daha mükemmel bir görünüme ulaşmıştır. İzleyici üzerinde adeta bir tablo etkisi yaratır.

Byzans'a ait en başarılı mozaik örnekleri bugün İstanbul'da Hagia Sophia ve Chora Kilisesi'nde (Kariye Camii) görülebilir.

Hagia Sophia Mozaikleri

İmparator kapısı üzerindeki mozaik

İmparator VI. Leon Pantokrator İsa önünde secde eder halde görülmektedir. İsa'nın iki tarafındaki madalyonlar içinde bir tarafta Meryem, diğer tarafta ise Gabriel (Cebrail) görülür. Mozaikler altın ve gümüşle kaplanmıştır. İsa sağ eliyle teslis işareti yaparken, sol eliyle bir kitap tutmaktadır. İsa'nın sol elinde tuttuğu kitabın üzerinde iki satır yer almaktadır. Bu iki satırda *"Size selamet olsun, ben dünyanın nuruyum"* yazmaktadır. (Yuhanna 20, 19 ve Yuhanna 8, 12) Mozaik, İmparator VI. Leon dönemine (886-912) tarihlendirilmektedir.

Güney-batı girişi ara kapı üzerindeki mozaik

Üzerinde Meryem ve iki imparator tasviri görülmektedir. Meryem'in solunda Hagia Sophia'yı yaptıran İmparator I. Justinianus, elindeki Hagia Sophia maketini Meryem'e sunmaktadır. Meryem'in sağında duran İmparator I. Constantinos ise Byzans şehrinin maketini Meryem'e sunmaktadır. Constantinos'un yanında *"Azizler arasında büyük İmparator Constantinos"*, Justinianus'un yanında ise *"Hatırası ünlü imparator Justinianus"* yazmaktadır.

Meryem'in iki yanında Meter- Theou (Tanrı Anası) sözcüklerinin kısaltmaları yer almaktadır. Bu mozaik, İmparator II. Basileus (976-1025) dönemine tarihlendirilmektedir. Tüm mozaik panosu altın ve gümüş kaplı mozaiklerden oluşmaktadır.

Apsis yarımküresi üzerindeki Meryem tasviri

Meryem Theotokos (Tanrı'nın anası) bir taht üzerinde oturur halde, kucağında İsa ile birlikte tasvir edilmektedir. Meryem'in üzerindeki lacivert elbise ile arkadaki altın yaldız mozaik tam bir kontrast oluşturmakta, motifi daha belirgin kılmaktadır. Bu mozaik 867 yılına tarihlendirilmektedir..

Yan neflerin üzerinde, imparator locasındaki mozaik

Ortada İsa, iki yanında Vaftizci Yahya ile Meryem görülmektedir. Bu sahne Deisis (Lütfen Dua / Mahşer Günü) olarak nitelenmektedir. Meryem ve Yahya Prodromos İsa'dan insanlık için yardım dilemektedirler. İsa'nın başının gerisinde haçlı bir hale vardır. İsa sağ eliyle teslis işareti yaparken, sol elinde de bir kitap tutmaktadır. Meryem ve Yahya'nın yüzlerinde mahşer gününün ıstırabı okunmaktadır. Bu mozaik için değişik tarihlendirmeler söz konusu olmuş ama birçok sanat tarihçisi tarafından 12. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Galerilerdeki mozaikler

İmparator IX. Constantinos ve karısı Zoe'nin mozaiğidir. Yukarı kat doğu galerisinde, İmparatoriçe Zoe'nin portresi görülmektedir. Ortada arkalıksız bir taht üzerinde İsa oturmakta, onun iki yanında imparator ve imparatoriçe ayakta durmaktadırlar. İmparator elinde, kiliseye yapılan bir bağışı simgeleyen bir para kesesi, imparatoriçe ise bir rulo tutmaktadır. İmparatorun başı üzerinde *"Romalıların inançlı hükümdarı, Tanrı'nın İsa'nın bendesi Constantinos Monomachos"*, imparatoriçenin başı üzerindeyse *"Çok dindar Augusta Zoe"* yazmaktadır. İsa'nın iki yanında ise Jesus Christus'un kısaltmaları yer almaktadır. Mozaik 1050 yılına tarihlendirilmektedir.

İmparator Johannes II. Commenos ve eşi Eirene'nin mozaiği

Yukarı kat batı mozaiğinde ise solda İmparator II. Johannes Comnenos, ortada kucağında İsa taşıyan Meryem ile sağında imparatorun eşi Eirene'nin portreleri görülmektedir. İmparator elinde para kesesi, karısı Eirene ise bir rulo tutmaktadır. Arkalarındaki yazıda ise imparatorun arkasında; *"Romalıların hükümdarı Porphyrogenetos Johannes Comnenos"*, imparatoriçenin arkasında ise *" dindar Augusta Eirene"* yazmaktadır. Bu mozaik de bir önceki Monomachos mozaiği

gibi, kiliseye yapılan bağış nedeniyle kilise duvarına yapılmıştır. Mozaik 1122-1124 yıllarına tarihlendirilmektedir.

İmparator Alexandros mozaiği

Kuzey galeride kubbe kemerini taşıyan ilk payenin içinde yer almaktadır. İmparator Alexandros ayakta ve cepheden tasvir edilmiştir. İki yanındaki madolyonların içinde ismi ve ünvanları yazılıdır. İmparator VI. Leon'un kardeşidir. Mozaik 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bema'nın büyük kemerinde başmelek tasviri yer almaktadır.

Chora Kilisesi Mozaikleri

Chora sözcüğünün kelime anlamı "Sur dışında kalan", "açık alanda", "serbest alanda" anlamındadır. Ayrıca Helen dilinde 'karın', 'karın altı' anlamına gelir. Belki bu ismi almasının nedeni İsa'nın annesi Meryem'e ithaf edilmiş olmasındandır. Kariye sözcüğü ise Arapça'dan alınmış bir sözcük olup köy anlamına gelmektedir.

Buradaki ilk kilise 6. yüzyılda inşa edilmiş, daha sonra bu kilise 11. yüzyılda aynı plan üzerinde yenilenmiştir. 1204 yılındaki 4. Haçlı Seferi esnasında tahribata uğramıştır. Üzeri yükseltilmiş kubbeli orta mekân 12-14. yüzyıl Byzans mimari stilini aksettirmekte ve Kiborium plan tipi örneği olarak gösterilmektedir.

Byzans İmparatoru Andronikos Palaiologos'un (1282-1328) Başbakanı Theodoros Metochites tarafından yaptırılmıştır. Metochites imparatorun prenseslerinden biriyle evlenmiş, hayli zengin olmuştur. Diplomat, teolog, filozof, tarihçi, astronom, şair ve sanatın koruyucusu olarak tanınmaktadır.

Metochites bu yapıyı kendisi ve imparator ailesinin mezarlığı olarak düzenlemiştir. Bu ünlü devlet adamı ve sanat dostu daha sonra III. Andronikos döneminde azledilmiş ve zindana atılmış, orada ölmüştür.

İstanbul Türklerin eline geçtikten sonra II. Beyazıt döneminde Sadrazam Hadım Ali Paşa tarafından 1511 yılında camiye çevrilmiştir. Camiye çevrildiği dönemde ana mekândaki mozaik ve fresklerin üzeri alçıyla kapatılmış, narteks bölümündeki mozaiklerin ise üzeri açık bırakılmıştır. 1766'da bir depremle yıkılan cami 1875'te Sultan Aziz ve 1899'da Sultan Abdülhamit tarafından restore ettirilmiştir.

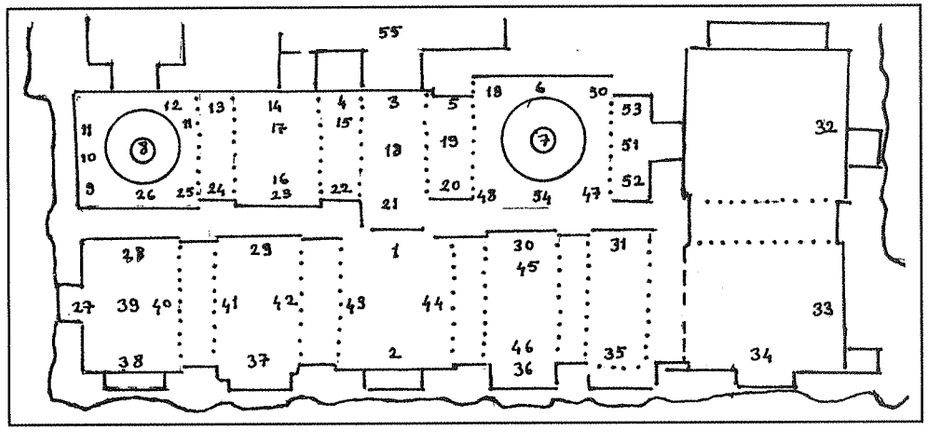
Bugün müze olarak kullanılan Chora Kilisesi / Kariye Camii, Turing otomobil kurumu başkanı Çelik Gülersoy tarafından 1948-1959 yılları arasında son kez restore ettirilmiş, tüm mozaik ve fresklerinin üzerleri açılmıştır.

Bugünkü yapının ön avlusu, yan şapeli ve mermer kaplamaları, freskleri ve mozaikleri 14. yüzyıla (1315-1321) aittir. Chora Kilisesi'nin mozaikleri 14-15. yüzyılda Byzans resim sanatının yeniden doğuşu olarak tanımlanmaktadır.

Kariye mozaikleri yerleşim ve konu açısından altı grupta incelenebilir.

Betimlemeler

Grup A: Dış ve iç narteksle rde ibadet için yapılmış veya manastıra çeşitli şekillerde katkıda bulunmuş kişilere adanmış resimler grubu (Şekil: 26'da 1-6 ile gösterilmiştir).

Şekil 26) Chora Kilisesi (Kariye Camii) Mozaikleri

1- Pantokrator İsa (evrenin hâkimi)
2- Bakire Meryem ve Melekler
3- Theodoros Metochites
4- Aziz Petrus
5- Aziz Paulus
6- Deisis (solda Vaftizci Yahya, ortada İsa, sağda Meryem)

Grup B: İç narteksin her iki kubbesinde Hz. İsa'nın ataları (şemada 7-8 ile gösterilmiştir.)

7-Güney Kubbe: Hz. İsa Pantokrator olarak madalyon içinde, kubbe mantosunda Hz. İsa'nın ataları; üst sırada Hz. Adem'den Hz. Yakup'a kadar peygamberler. Alt sırada Hz. Yakup'un 12 oğlu

8- Kuzey Kubbe: Madalyon içinde Meryem Ana ve bebek İsa, üst sırada Hz. Davut soyundan 16 kral, alt sırada 11 kişi

Grup C: İç narteksin kuzeye bakan kısmındaki üç kemer ve pendantiflerde Bakire Meryem'in hayatı (şemada 9-26 ile gösterilmiştir.)

9- Joachim'in çocuğu olmadığı için tapınaktan Rahip Zacharias tarafından reddedilişi

10- Bilinmiyor.
11- Reddedilen Joachim inzivaya çekilir. Çocuğu olsun diye dua eder.
12- Melek, Azize Anna'ya çocuğu olacağını müjdeler
13- Anna Joachim'e Kudüs kapısında mutlu haberi verir.
14- Meryem'in doğuşu
15- Meryem'in ilk yedi adımı, bebekliği.
16- Rahiplerin Meryem'i kutsaması (doğu)
17- Meryem anne ve babası tarafından seviliyor (doğu). Pendantiflerde ölümsüzlük sembolü tavuskuşları
18- Meryem tapınak yolunda
19- Meryem'e yiyecek getiren Melek
20- Meryem tapınakta öğrenimde
21- Meryem'e perde dokuması için erguvan renkli (kral rengi) yün verilmesi
22- Başrahip Zacharias Meryem'e koca bulunması, erkeklerin asalarının yeşermesi için dua ediyor.
23- Bakire Meryem Yusuf'a emanet ediliyor.
24- Yusuf, Meryem'i evine alıyor (görünen çocuk Yusuf'un ilk evliliğinden).
25- Kuyu başında Meryem'e müjde verilir.
26- Yusuf, Meryem ile vedalaşır (Yusuf Meryem'i suçlar çünkü Meryem hamiledir).

Grup D: Dış narteksin kemer alınlıklarında Hz. İsa'nın çocukluğu (şemada 27-38'de gösterilmiştir)
27- Yusuf'un rüyası (Meryem ve iki kadın. Beytüllahim'e yolculuk)
28- Nüfus sayımı
29- İsa'nın doğumu
30- Doğulu bilgeler (üç krallar: Gaspar, Melkior, Baltazar)
31- Romalı Vali (Kral) Herodes, (rahipleri ve aydınları İsa'nın yerini öğrenmek için sorguya çeker)
32- Mısır'a kaçış
33- Beytüllahim Çocuk Katliamı
34- Beytüllahim Çocuk Katliamı
35- Anaların ağıt yakması
36- Vaftizci Yahya'nın annesi Elizabeth'in kaçması
37- Mısır'dan Nasıra'ya dönüş
38- İsa anne ve babası tarafından paskalya yortusuna götürülüyor.

Grup E: Dış narteksin kemerlerinde ve iç narteksin güney kemer ve pendantiflerinde Hz. İsa'nın mucizeleri (şemada 39-54'te gösterilmiştir)
39- İsa aydınlar arasında (kuzey)

40- Vaftizci Yahya İsa'ya inanır (güney)
41- Vaftizci Yahya İsa'ya inanır (kuzey)
42- Şeytan İsa'yı günaha sokmaya çalışır.
43- Kana düğünü (kuzey)
44- Beş binlerin doyurulması (güney)
45- Cüzamlının iyileştirilmesi (doğu)
46- İsa'nın deniz üzerinde yürümesi (batı)
47- Kör ve sağırın iyileştirilmesi
48- İki körün iyileştirilmesi
49- İsa'nın, Aziz Peter'in kayınvalidesini iyileştirmesi
50- İsa'nın kanaması durmayan kadını iyileştirmesi.
51- İsa'nın çolak bir adamı iyileştirmesi
52- İsa'nın cüzamlıyı iyileştirmesi
53- İsa'nın bir başka mucizesi (tahrip olmuş)
54- İsa'nın birçok hastayı iyileştirmesi

Grup F: Naos'taki tasvirler (şemada 55-57'de gösterilmiştir.)
55- Meryem'in ölümü
56- İsa
57- Yol gösterici Meryem (Meryem Hodegetria)

Fresk Sanatı

Fresk sözcüğü İtalyanca'daki fresco (taze) sözcüğünden türemiştir. Yeni sıvanmış duvar üzerine yapılmış resim diye tanımlanabilir.

Fresk sanatı M.Ö. 3. bin yıldan bu yana bilinmektedir. İlk freskler Mısır'da mezar duvarları üzerine secco tekniği ile yapılmıştır. Roma döneminde ise Roma villalarının duvarları fresklerle süslenmiştir.

Fresk yapmak isteyen sanatçı, duvara astar niteliğinde kireçten bir sıva yapar; bu astarın pürtüklü olmasına dikkat eder. Zira daha sonra üzerine süreceği sıvanın duvara tutunmasını bu pürtüklü yapı sağlayacaktır. Sanatçı astar tabakası üzerine çizmeyi tasarladığı resmin taslağını kömür ile çizer. Daha sonra bu çizim üzerinden kil ihtiva eden kırmızı renkli bir boya (sinopia) ile bir kez daha geçer. Fresk yapmak için zemin hazırdır. Bu zemin üzerine yeni bir kireçli harç tabakası (intonaco) sürer ve düzgünleştirir. Bu tabaka sürüldükten sonra altta astar tabakası üzerindeki taslak bu kireçli harç tabakası altından saydam olarak görülür. Bu henüz çok taze kireçli harç tabakası üzerine sanatçı yapacağı freskin bir bölümünü çizer ve kök boya ile boyar. Boya en üstteki bu tabaka tarafından absorbe edilir. Harç tabakası ile boya iyice kaynaşır. Sanatçı freski yaparken, küçük küçük parçalar halinde çalışır. Bunun nedeni taze sıva-

nın kurumadan resmini yapmaktır. Şayet üste sürülen taze sıva kurursa altta çizili olan taslak resim görünmez. Freskonun kuruması için 10-12 saat gerekir. Sanatçı son kireç harç tabakası sürüldükten bir saat sonra çalışmaya başlar ve kurumaya iki saat kala çalışmasını tamamlar. Boyanın sürüldüğü son katman en erken bir saat içinde boyanacak kıvama gelir. 8-9 saatten sonra ise harç kıvamını kaybetmeye, kurumaya başlar. Bu nedenle sanatçı bu süreç içinde ne kadar bir yüzeyi boyayabileceğini tahmin edip o kadar yüzey için alt satıhları, astarı hazırlamak zorundadır. Sanatçının bir süreçte çalışabileceği zamana "giornato" (bir günlük iş) adı verilir.

Freskin dışında "Secco" adı verilen bir başka resim tekniği vardır ki bu teknikte boya alt astar yapılmadan doğrudan kaya üzerine yapılan betimlemelerde kullanılır. Genelde daha çok küçük satıhları kapamakta, freskoların bozulan bölümlerini tamir etmekte, fresk üzerinde son rötuşları yapmakta kullanılır. Secco, fresk gibi yaş satıh üzerine değil, kuru satıh üzerine çalışılır. Boyanın resim yapılan kuru sathına nüfuz edebilmesi için çözümleyici olarak yumurta kullanılır. Freskolar, seccolara oranla daha sağlamdır ve daha kalıcıdır.

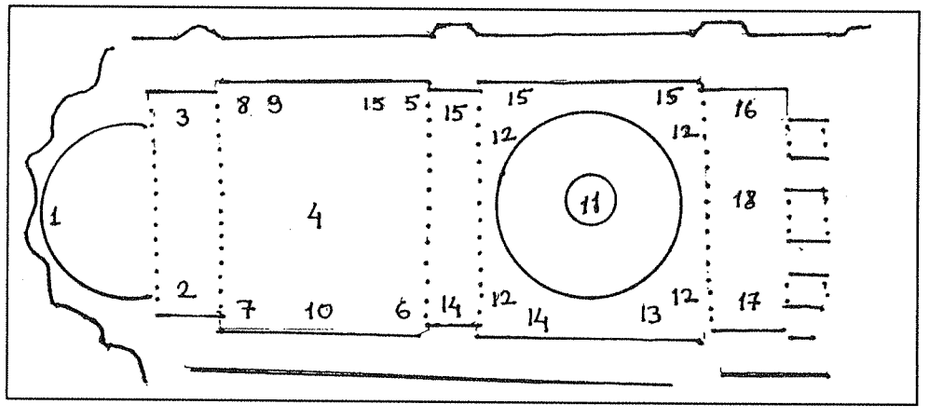
Byzans döneminde zengin evlerinde, Byzans saraylarında ve kiliselerde duvarlara freskler yapılmıştır. Çok nadir olarak secco tekniği uygulanmıştır. Kiliselerdeki freskler Hıristiyan ikonografisine ilişkin motifler içerir.

En güzel Byzans freskleri İstanbul'da Chora kilisesi'nde ve Kapadokya'daki kiliselerde görümektedir.

Chora Kilisesi (Kariye Camii) Freskleri (Şekil: 27)

Apsis yarımküresinde:

1- Anastasis (Hz. İsa cehennemin kapılarını kırmış, sırat köprüsü üzerinde duruyor, bir eliyle Adem'i, diğer eliyle Havva'yı mezarlarından çıkarıyor)

Şekil 27) Chora kilisesi (Kariye camii) Freskleri

2- Hz. İsa dul kadının oğlunu iyileştiriyor.

3- İsa Jarius'un kızını iyileştiriyor.

Tonoz altında:

4- Ölüm, kıyamet, cennette ebedi hayat, cehennemde ebedi lanet (tonoz'un batı tarafında cennetlikler betimlenmiş)

5- Karalar ve denizler yuttukları ölüleri geri veriyor.

6- Lazarus bir melek tarafından göğe yükseltiliyor.

7- Lazarus, Abraham'ın kucağında

8- Cehennemdeki zengin adam

9- Lanetlilerin eziyet çekişi

10- Seçilmişlerin cennete kabulü

Meryem Prefigürasyonları (Eski Ahit kaynaklı):

11- Meryem, Hz. İsa ve melekler

12- Dört Hymnograph

13- Yakup'un melekle görüşme sahnesi

14- Hz. Musa yanan çalılar arasında

15- Salamon Tapınağı'nın kutsanması

16- Jeseta ve melek tasviri

17- Aaron ve oğlu sunak önünde

18- Adillerin ruhları

Kapadokya Kiliseleri Freskleri

Kapadokya bölgesindeki pek çok kilisede freskler vardır; bu fresklerin tamamı Hıristiyan ikonografisini ve bölgede yaşamış azizlerin tasvirlerini sergilemektedir. Kapadokya kiliselerinden en önemlileri ve bunların freskler ile betimlenmiş resimleri şunlardır:

Tokalı Kilise

Bu kilisedeki freskler, yan duvarların üst kısmında ve tonoz kemer üzerinde, İncilcilerin sahneleri göstermektedir. Bu sahneler, İsa'nın ve Vaftizci Yahya'nın yaşamını, Elizabeth'in kaçışını, İsa'nın takdisini, mucizeleri ve acılarının hikâyesini anlatılmaktadır. Doğu kemerde İsa'nın tebdili sureti ve göğe yükselişi, duvarın alt kısmında ise bazı azizler yer almaktadır. Fresklerden oluşan anlatılar serisi (Zyklus) 10. yüzyıla tarihlendirilmekte, güneydoğudan başlayıp, kronolojik olarak devam edip kuzeydoğuda çarmıha geriliş ve yeniden diriliş ile son bulmaktadır.

Yeni Tokalı Kilise ise eski kilisenin üzerinde bulunmakta ve daha girişinde çok farklı bir boyama stili göstermektedir. Bu farklılıklar motiflerin yüzlerinde ve elbiselerin kıvrımlarında görülmektedir. Mavi zemin üzerine yapılmış figürler daha belirgin olarak görülmektedir.

İsa'nın serisi kuzeyde bildirim ile başlamakta, evin aranması, doğum, yıldızlara bakan üç krallar ve sonuncusu Mısır'a kaçış, İsa ile Yahya'nın karşılaşması ve vaftiz, bunun hemen yanında İsa'nın toplumsal etkileri başlamaktadır.

Çölde şeytana uyma, Havari'nin vazifeye çağrılışı, Kana'nın düğününde şarap mucizesi ve bundan sonra apsis önündeki arkatda güneye doğru devam eden mucizevi iyileştirmeler yer almaktadır. Bunlar; felçlinin iyileştirilmesi, Lazarus'un diriltilmesi, acıların hikâyesi ve Kudüs'e gidişin yanı sıra güney duvarı üzerinde son akşam yemeği yer almaktadır. Hikâye ana apsisde devam ediyor; ortada çarmıha geriliş, yanında ahiret günü, mezara konuş ve mezarda kadınlar bulunmaktadır.

İsa'nın ölümünden sonraki görüntüleri ise göğe yükseliş ve kemerin güney tarafında Paskalya, (Hamursuz Yortusu) yer almaktadır.

Kemerin ortasında göğe yükseliş ile havarilerin gönderilişi karşılıklı olarak betimlenmiştir. Petrus'un ilk Diakon'u koyuşu, Joel ve Lukas'ın vaazları (Byzans duvar resmi sanatında nadirdir).

Apsis duvarı önünde Meryem'in ölümü ve İsa'nın Tabor Dağı'nda tebdili sureti betimlenmiştir. Bunun altındaki nişte ise büyük bir Meryem resmi ve onun yanağına sevgi ile yaslanmış çocuk İsa (Maria Glykophilusa) ve apsisin sol tarafında Maria Aegyptica, kutsal sahneler arasında yer almaktadır. Kral serisi (Basileos zyklus) birçok parçalı üç anlatıyı içermektedir. Kilisenin babalarının hikâyesi de yer almaktadır (İznik Kilisesi ve kral ile ilişkin kavga).

Yeni Tokalı Kilise'nin resimleri daha önce 10. yüzyıla tarihlendirilmişti. Ancak yeni araştırmalar bu resimlerin 13. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiğini ispatlamaktadır.

GÖREME AÇIK HAVA MÜZESİ

Rahibeler ve Rahipler Manastırı

Açık Hava Müzesi'nin girişinin solunda yer alan 6-7 katlı kaya kütlesi "Rahibeler Manastırı" olarak bilinir. Kilisede doğrudan kaya üzerine yapılan İsa freskinin yanında kırmızı bezemeler görülür.

Aziz Basil Şapeli

Göreme Açık Hava Müzesi'nin girişindedir. Freskleri: Ana apsiste İsa portresi, ön yüzünde Meryem ve çocuk İsa, kuzey duvarında ise yine at üzerinde ejderle savaşan Aziz George, Aziz Demetrius ve iki azize tasviri bulunmaktadır.

Elmalı Kilise

Dokuz kubbeli bir şapeldir. Tavanı destekleyen dört sütun küp biçimli başlıklara sahiptir. Sütunlardan kubbelere pendantiflerle geçiş yapılmıştır. Duvarlar ve kubbe Tevrat ve İncil'den alınmış fresk resimlerle bezenmiştir. Tevrat'tan alınmış sahneler Abraham, Sarah ve ateşten kurtarılan üç genci göstermektedir. Bu resimler girişin batı duvarı üzerinde yer almaktadırlar. İncil'den alınma sahneler ise doğum, İsa'nın tebdili sureti, acı hikâyeleri, çarmıha geriliş, ahiret günü (anastasis) ve batı duvarı önünde orta nef kubbesinde göğe yükseliş bulunmaktadır.

Apsis ve yan şapele U formlu bir naostan geçilir ve burada Deisis sahnesi ile Tanrının Anası ve solda melek Mikael yer almaktadır. Merkez kubbede ise Pantokrator İsa bulunmaktadır. Madalyonları içinde dört İncil yazarının resimleri vardır. En alttaki kemerin üzerinde Yahudi kralları ve peygamberler (David, Süleyman ve İlyas) yer almakta, ellerindeki ruloyu açıp okumaktadırlar. Bunun dışındaki nişler ve kemerler halk ve aziz resimleri ile bezenmiştir. Stil ve kompozisyon yönünden Karanlık Kilise ile benzerlik göstermektedir. Kilise 12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Elmalı Kilise denmesinin sebebi, rahiplerin elindeki kürelerin yanlışlıkla elmaya benzetilmesinden kaynaklanmıştır.

Barbara Kilisesi

Haç formlu kubbeli bir kilisedir. İlkel geometrik dekorlar farklı formlarda kırmızı renkli çizgileriyle İkonaklasizm dönemini hatırlatmaktadır. Ancak İkonaklasizm dönemiyle bağlantısı kesinleşmemiştir. Süslemeleri arasında hayvan motifleri ve kalkan formları ve Byzans ordu sancaklarını andıran şekiller bulunur. Bu motifler arasında Barbara ve Atlı Azizler George ve Theodor dikkati çeker. Kilisenin apsis bölümünde ise İsa tahtta oturur halde görülüyor. Duvarda ise annesi Meryem ve bazı azizler yer almakta.

Yılanlı Kilise

Atlı azizler Theodor ve George'un canavarı öldürmesi sahnesinin yer aldığı kilisedir. Dörtgen formlu tonozlu bir şapeldir. Doğudaki geniş tarafında küçük bir apsis ve bunun içinde Deisis sahnesi yer almaktadır. Motifli sahnede sağ tarafta Aziz Basileos, Aziz Tomas ve Oniphrios (yerli kadın) bulunmaktadır. Karşısında ise; atlı Onesimos, George ve Theodor canavar ile I. Constantinos ve annesi Helena gerçek bir haçı tanıtmaktalar. Yılanlı Kilise 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Karanlık Kilise

Birbirleriyle bağlantılı pek çok odası bulunan bir kilise kompleksidir. Duvarında bir mezar bulunan narteksi haç planlı ve kubbeli bir iç mekâna açılmak-

tadır. Kubbe dört adet sütunla desteklenmektedir. Altı kubbesi ve üç apsisi kayadan oyularak yapılmıştır.

Resimleri Tokalı Kilise resimleri kadar kalitelidir. Narteksin kubbesinde İsa'nın göğe yükselişi ve 12 havarinin gönderilişi tasvir edilmiştir.

Hikâyeler serisi duvarlarda ve tavanda çocukluk ile başlamakta acı hikâyeleriyle, Yahuda'nın ihaneti ve çarmıha geriliş ile devam etmekte, Kudüs'e girişte kişiler ve onların zengin kıvrımlı elbiseleri ile gösterilmektedir. Tevrat'tan alınma hikâyede üç gencin mucizevi bir şekilde melek tarafından yanan ateşten kurtarılmaları anlatılmaktadır.

Kilisenin kubbelerinde iki kez Pantokrator İsa ve melekler, orta apsiste ise Deisis yer almaktadır. Tevrat'tan azizler, peygamberler ve krallar ve çok sayıda halk arka fonda yer almaktalar. Melekler Cebrail ve Mikael, çarmıha germe ve doğum sahnelerinde karşılıklı olarak durmaktalar.

Resimlerin tarihlendirilmesi hususunda farklı görüşler vardır. Bazı sanat tarihçileri kilise resimlerini 11. yüzyıl, bazıları ise 12. yüzyıla tarihlendirmektedirler.

Çarıklı Kilise

Haç planlı kilisenin güney kanadında bulunan çarık izi nedeniyle bu isimle anılmaktadır. Buradaki resimler daha çok İncil'den alınma sahnelerdir. İsa ile ilgili olanlar, örneğin doğum sahnesi, batıdaki Lunette'te yer almakta ve kemerlerde devam etmektedir (Tabor Dağı'ndaki tebdili suret, üç kralların dua etmesi gibi).

Tebdili suret kronolojik anlatımı kesmektedir. Ancak teolojik anlatıma dahil olup Tanrı'nın oğul vasıtasıyla insanlığa vahiy göndermesini anlatmaktadır. Bunun dışındaki resimlerde Yahuda'nın ihaneti, çarmıha geriliş ve karşısında havari ve Meryem'in Tövbesi'nde göğe yükseliş betimlenmiştir. Lazarus'un diriltilişinde İsa'ya Havari Tomas refakat etmektedir.

Bir sunak bloğuna sahip olan ana apsiste ise Deisis sahnesi görülmektedir. Ana kubbede ise Pantokrator İsa yanındaki altı melekle birlikte tasvir edilmiştir. Ara boşluklarda dört Evangelist yazdıkları kitaplarıyla birlikte gösterilmektedir. Tevrat'tan alınmış bir sahne ise, Philoxenia (Abraham, Sarah ve üç adam -melek) apsisin sol tarafında resmedilmiştir.

Kilisenin alt kısmında bir refektorium bulunmaktadır. Burada da son akşam yemeği tasvir edilmiştir. Kilise ve freskleri 12-13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Diğer Kapadokya Kiliseleri

El Nazar Kilisesi

Göreme-Müze yolunun sağındaki vadide, yoldan yaklaşık 800 m uzaklıkta El Nazar Vadisi'ndedir. Bir peribacası içine oyulmuş olan El Nazar Kilisesi, T planlı, haç kolları beşik tonozludur. Ana apsis haç kollarının birleştiği merkez mekâna açılır. Zeminin tamamı ve apsisin bir kısmı tahrip olmuştur. Sahneleri kronolojik olarak birbirini takip etmekte olan kilise, 10. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir. Betimlemeler: müjde, ziyaret, doğum, üç krallar, Mısır'a kaçış, İsa'nın tapınağa takdimi, başkalaşım, Kudüs'e giriş, İsa çarmıhta, Anastasis, İsa'nın göğe çıkışı ve madalyonlar içinde aziz portreleri.

Saklı Kilise

1957 yılında bulunduğundan Saklı Kilise adı verilmiştir. El Nazar Kilisesi yakınlarındadır. Enlemesine dikdörtgen planlı, ana mekân iki sütun ve üç kemerle ikiye ayrılmıştır. Üç apsislidir. Düz tavan haçlarla ve geometrik süslemelerle dekore edilmiştir. Kiliseyi süsleyen resimler sıva üzerine değil, doğrudan ana kaya üzerine yapılmıştır (Secco tekniği). Kilise, 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Betimlemeler: Deisis, müjde, doğum, İsa'nın tapınağa takdimi, Vaftizci Yahya'nın görevlendirilmesi, vaftiz, başkalaşım, İsa çarmıhta, Meryem'in ölümü ve aziz tasvirleri.

Meryem Ana (Kılıçlar Kuşluk) Kilisesi

Tokalı Kilise'nin arkasındaki sırtta, Göreme Açık Hava Müzesi'ne yaklaşık 250 m uzaklıkta, Kılıçlar Kilisesi'nin güneyindeki dik yamaçta yer alır. Nef, enlemesine dikdörtgen planlı, farklı genişlik ve yükseklikteki iki beşik tonozla örtülüdür. 11. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilen kilisenin betimlemeleri: Deisis, Beytüllahim'e yolculuk, doğum, İsa çarmıhta, Meryem'in ölümü ve aziz tasvirleri.

Kılıçlar Kilisesi

Kılıçlar Vadisi'nde Göreme Açık Hava Müzesi'nin yaklaşık 600 m kuzeydoğusundadır. Haç planlı, dört sütunlu, merkezi kubbeli, haç kolları beşik tonozlu, batı köşe mekânları düz tavanlı, doğu mekânları kubbeli olup üç apsislidir. Kilise 9. yüzyıl sonlarına, 10. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Betimlemeler: peygamberlerin görünümü, müjde, ziyaret, bakireliğin ispatı, Yusuf'un Meryem'i suçlaması, doğum, üç krallar, Yusuf'un rüyası, Mısır'a kaçış, İsa'nın tapınağa takdimi, Vaftizci Yahya'nın görevlendirilmesi, Vaftizci Yahya ile İsa'nın buluşması, vaftiz, körün iyileştirilmesi, Kudüs'e giriş, son akşam yemeği, ayakların yıkanması, havarilerin komünyonu (kutsal ekmek ve şaraplarla

takdis edilmesi), ihanet, İsa Hanna ve Kayafa önünde, İsa Pilatus önünde, Petrus'un İsa'yı inkârı, İsa Golgotha yolunda, İsa çarmıhta, İsa'nın çarmıhtan indirilmesi, İsa'nın gömülmesi, anastasis, kadınlar boş mezar başında, havarilerin takdisi ve görevlendirilmesi, İsa'nın göğe çıkışı, pentakost, Meryem'in ölümü ve aziz tasvirleri.

Trabzon Hagia Sophia Kilisesi

13. yüzyılda inşa edilmiş olan kilise, 1,40 m yüksekliğinde bir podyum üzerinde yükselmektedir ve Yunan haçı planlıdır. Narteks bölümüne sahip olan kilise üç neflidir orta nef, yan neflere göre daha geniştir. Dört sütun, orta nefi yan neflerden ayırırken, orta nef üzerinde yer alan, 12 köşeli bir kasnakla yükseltilmiş olan kubbeyi taşımaktadır. Kilisenin üç nefi de batı-doğu doğrultusunda uzanır. Her üçünün de doğu tarafında birer apsisi vardır. Yan neflerin apsislerini oluşturan duvarları içten ve dıştan yarım daire şeklindedir. Orta nefin apsisinin duvarı içten yarım daire, dıştan ise beşgen formludur. Kilisenin tabanı renkli mermerlerle kaplı olup geometrik süslemelere sahiptir. Batı cephesinde mukarnaslı nişler, sütun başlıkları, kuzey cephesinde geometrik kompozisyonlu madalyonlar bulunmaktadır.

Kilisenin Freskleri

Apsisin yarımkubbesinde tahta oturmuş Meryem, bema üzerinde İsa'nın göğe çıkışı, ana kubbede Pantokrator İsa, Pendantifler üzerinde İsa'nın doğumu, İsa'nın çarmıha gerilişi, İsa'nın cehenneme inişi ve vaftiz sahneleri yer almaktadır. Ana mekânın batısındaki tonozun güneyinde son akşam yemeği, narteksteki İsa'nın mucizeleri ve İncil yazarlarının sembolleri; Markos'un aslanı, Yahya'nın kartalı yer almaktadır.

İkonalar

Hıristiyan ikonografisinde yer alan kişi ve olayların konu olarak tahta panolardaki tasvirlerine ikona denir. Kelimenin kökeni Helen dilindeki İko (benziyorum, görünüyorum) sözcüğünden kaynaklanmaktadır. Türkçe'de resim, tasvir olarak nitelenmektedir.

Özellikle Ortodoks kilisesi ve onun toplumunda önemli bir yere sahiptir. Ortodokslar ikonaları ibadet için kullanmışlardır. Kilisede ikonostasis denilen tahta perde üzerine asılır veya evlerde bir odanın müsait yerinde bulundurulur. Evlerde bulundurulan ikonalar önünde ev halkı günlük ibadetini yapar. Katolik Kilisesi'nde fazla önemi yoktur. Geç dönemde ortaya çıkan Protestanlıkta ise resim ve heykelin yeri yoktur.

Yapılışı

Akağaç, meşe, gürgen, ıhlamur ağacı gibi sert bir ağaç, yapılmak istenen büyüklükte kesilir ve resim yapılacak yüzey zımparalanarak düzleştirilir. Elde edilen bu düzgün satıh üzerine birkaç kat tutkal sürülür. Tutkal kuruduktan sonra tekrar zımparalanarak pürüzsüz bir yüzey elde edilir. Bunun üzerine tutkalla karışık alçı sürülür ve düzleştirilir; veya bu satıh üzerine keten bir bez, üzerine alçı sürülür ve üzeri düzleştirilir. Elde edilen bu satıh üzerine yapılmak istenen resmin taslağı çizilir. Sonra renkli toz, yumurta sarısı ve sirkeyle elde edilmiş karışım ile boyama işlemi gerçekleştirilir. Böylece ikona tamamlandıktan ve iyice kuruduktan sonra ikonanın parlak bir görünüme sahip olması için üzerine vernik sürülür.

İkonanın yapımından sonra, ikona ressam tarafından başrahibe sunulur. Başrahip ikonanın resmi kurallara uygunluğunu kontrol eder, uygunsa ikonayı Tanrı'ya ithaf eder ve duasını yapar. Böylece ikona kutsiyet kazanır. Evlerde kullanılacak ikonaların kutsiyet kazanması için başrahibin onayı ve ikonanın 40 gün bir kilisede bulundurulması gerekir.

En önemli figür ikonada en büyük olarak yapılmıştır. Örneğin eğer ikonada İsa, Meryem ve melekler varsa, İsa ve Meryem meleklere göre daha büyük olarak tasvir edilmiştir.

Sanat tarihçileri ve Hıristiyan din adamlarınca ilk ikona "Kutsal Mendil" olarak tanımlanan, üzerine İsa'nın resminin çıktığı mendildir. İlk Meryem ikonası ise, Havari Lucas tarafından çizilmiş olan Hodogetria Meryem figürüdür.

Byzans dönemi ikonalarında figürler sert bakışlıdır, gözler sabit bir noktaya bakmaktadır. Kaşlar yay biçiminde ve birbirine yakındır. Eller uzun ve ince olarak gösterilmiştir. Elbise üzerinde ışık–gölge oyunları, keskin elbise kıvrımları ile yapılmıştır. Ayakta duran figürler asil duruş sergilerler. Arka fon altın yaldıza boyanmıştır. Orta Byzans döneminde ifade anlatımı yoğunlaşmış, figürler son derece duygulu yüz ifadelerine sahip olmuşlardır. Palaiologoslar döneminde ise figürlerde idealizme gidilmiş ve klasik güzellik sergilenmiştir. Figürlerde tüm detaylar gösterilmiştir.

16. yüzyıla kadar yapılan ikonalarda, ikonayı yapan sanatçının adı görülmez. Ancak bu tarihten sonra yapılmış Helen ve Rus ikonalarında ikonayı yapan sanatçının ismi yazılıdır.

Byzans dönemine ait dünyadaki en büyük ikona koleksiyonu İstanbul'da Hagia Sophia Müzesi'nde bulunmaktadır

Sikkeler

Son Tetrarşi'nin bir üyesi olan I. Constantinus, kötü ekonomik gidişi durdurmak için yeni bir para reformu gerçekleştirir. Eski para sistemini tamamen bir kenara itip yeni altın, gümüş ve bakır paralar bastırır. Eski altın para Avreus'la-

rın yerini Solidus; Gümüş Denarius'un yerini Miliarense ve Siliqua; Bakır As'ın yerini de Follis ve Nummus alır. Bu para sistemi 10. yüzyıldaki ekonomik krize kadar başarılı şekilde devam eder.

1 Solidus'un değişim değeri = 12 Miliarense = 24 Siliqua = 180 Follis = 7200 Nummus'tur.

Nummusların üzerindeki harfler o sikkenin kaç nummus değerinde olduğunu gösterir. M=40, K=20, I=10, E=5 Nummus'tur.

10. yüzyılın ikinci yarısına kadar Solidus 4,55 gr olarak basılmıştır. II. Nicephoros döneminde (963-969) Solidustan gramaj olarak daha hafif altın olan Tetarteron Nomisma ve Solidus ayarında ve ağırlığında Histamenon Nomisma isimli sikke nominalleri tedavüle edilmiştir. Bu yüzyılda enflasyon artmış, paranın değerlerinde düşüşler olmuştur. IV. Mikael döneminde (1034-1040) bu altın paraların gramajlarında ve ayarlarında eksilmeler olmuş, I. Alexius döneminde bu azalma %25'e ulaşmıştır. Bunun üzerine I. Alexius (1081-1118) para reformu yapmak zorunda kalmış ve yeni bir para nominali olarak içbükey formlu Hyperpyron'u bastırmıştır. Ancak bu paranın ayarı Solidus ve Histamenon Nomisma'ya göre daha düşük ayardadır. İmparator I. Alexius ayrıca elektron ve gümüş olan bir başka nominali, Aspron Trachy'leri bastırmıştır.

Sikke basım merkezleri başlangıçta yalnız Constantinopolis ve Roma'yken, İmparator Anastasius'tan itibaren imparatorluğun çeşitli kentlerinde sikke basılmıştır. Byzans döneminde çeşitli zamanlarda sikke basmış olan Anadolu kentleri: Constantinopolis, Cyzicus, Isauria, Magnesia, Nicaea ve Nicomedia'dır.

ANADOLU'DA ÖNEMLİ ANTİK KENTLER

Çatalhöyük

Çatalhöyük, Neolitik Çağ'ın en önemli merkezidir. Çumra Ovası'nda, Çarşamba Çayı kıyısında, Çumra Kasabası'na 11 km uzaklıkta olan höyük, farklı yükseklikte iki tepe düzü olan bir tepe şeklindedir. Bu iki tepe yükseltisi nedeniyle de Çatalhöyük olarak nitelenmiştir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1400 metre olan höyüğün oturduğu arazinin tabanına göre, küçük tepe düzü 1031, diğeri ise 1700 metrelik bir yüksekliğe sahiptir. Tepenin kapladığı alan 1250 hektardır ve sadece 1/13'ü kazılmış bulunmaktadır.

Araştırmalar

Çatalhöyük 1958 yılında James Mellaart tarafından keşfedilmiş, 1961-63 ve 1965 yıllarında kazısı yapılmıştır. Günümüzde kazıyı Cambridge Üniversitesi'nden Ian Hodder yürütmektedir. Yüksek tepenin batı yamacında yapılan çalışmalar neticesinde 13 yapı katı açığa çıkarılmıştır. En erken yerleşim katı (XII-I) M.Ö. 6800 yıllarına, en geç yerleşim katı (I) ise M.Ö. 5500 yıllarına tarihlenmektedir. Stil kritik yolu ile yapılan bu tarihleme, C14 metodu ile de doğrulanmıştır. Höyükte yapılan kazılarda ilk şehirleşme, ilk ev mimarisi ve ilk kutsal yapılara ait özgün buluntulara rastlanmıştır.

Mimari

İlk şehirleşme insanların bir arada yaşama gereksinmeleri neticesinde doğmuştur. Çatalhöyük'teki şehirciliğin en iyi bilinen dönemi VII. ve XI. katlardır. Dikdörtgen planlı evlerin duvarları birbirine bitişiktir, ancak ortak duvar yoktur. Her evin kendi müstakil duvarı vardır. Evler ayrı, ayrı planlanmış ve ihtiyaç duyulunca yanına başka bir ev yapılmıştır. Evlerin bitişik duvarları nedeni ile şehirde sokaklar mevcut değildir. Ulaşım düz damlar üzerinden olmaktadır. Evler genelde bir meydan etrafına veya kutsal bir ev çevresine kümelenmiş durumdadırlar. Böylece yerleşim bir plan dahilinde olmayan, ihtiyaca göre genişleyip daralabilen organik bir görünüme sahiptir. Yerleşimin toplam nüfusunun 5000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Şehri koruyan ve sınırlayan sur duvarı niteliğinde herhangi bir buluntuya da rastlanmamıştır. Şehrin dış kenarında kalan evlerin duvarları bu görevi üstleniyor olmalıdırlar.

Bina yapımında kullanılan malzeme kerpiç, ağaç ve kamıştır. Evlerin temel derinlikleri azdır. Duvar kalınlıkları kerpiç ölçülerindeki farklılıklarla orantılı olarak 50-80 cm. arasında değişmektedir. Duvarlar arasında ardıç veya meşe ağacından yapılmış dikmeler vardır. Bu dikmeler üzerine gelen kirişler düz tavanı taşımaktadırlar. Tavan üst örtüsü kamış üzerine sıkıştırılmış balçık topraktır. Evler tek katlıdır. Evde ikamet eden kişi sayısına bağlı olarak evlerin büyüklükleri 20-30 metrekare arasında değişmektedir. Ev içine giriş damdan açılan bir açıklıktan ahşap merdivenle inilerek sağlanmaktadır. Hiçbir evde pencere ve baca yoktur. Tavandaki açıklığın aynı zamanda baca ve ışıklık görevi görüyor olduğu düşünülmüştür. Ev içinde yanan ateşin çıkardığı is nedeniyle evin duvarları devamlı kararmış ve duvarlar bu nedenle sık sık badana yapılmak durumunda kalmıştır. Evlerin duvarları üzerinde görülen üst üste yapılmış badana katmanları bunu teyit etmektedir. Ev duvarları birbirleri ile dik açı yapmazlar. Her ev bir büyük oda ve 1 veya 2 küçük depodan oluşmaktadır. Büyük oda ile küçük odalar arasında sadece bir açıklık mevcuttur. Odalar arasında bir kapı yoktu. Bu küçük odalar kiler ve işlik odaları olarak kullanılmışlardır. Yapılan kazılarda hemen hemen her evin işliklerinde çömlekler, bizler, obsidiyen taşı, ekin biçici aletler, çapalar, öğütme taşları, kiler kısmında ise yaptıkları tarımda ürettikleri buğday, arpa, mercimek, bezelye, darı gibi tahıllardan bazılarına ait kömürleşmiş kalıntılar bulunmuştur. Büyük odanın içinde kenarları yükseltilmiş dörtgen ocaklar, duvarların ön kısımlarında taban ve döşemesinden yüksekliği 10-30 cm arasında değişen sekiler ve duvar içinde dörtgen nişler bulunmaktadır. Beyaz renkli duvar sıvaları üzerine sarı, kırmızı, siyah renk ve tonlarda resimler yapılmıştır.

Kutsal evler diğer evlere göre daha büyüktürler. Bu evlerin içindeki duvar resimleri yanında orijinal boğa başı, koç başı ve geyik başları duvarlara aplike edilmiştir.

Duvar Resimleri

Çatalhöyük'te duvar resimleri en erken X. en geç III. tabakada bulunmuştur. En güzel ve en gelişmiş olarak ortaya çıkarılanlar ise VII. ve V. tabakalara aittirler. Bu resimler paleolitik insanın mağara duvarlarına yaptığı resimlerin bir gelenek olarak devamıdır. Resimlerin konuları aynı olan bu resimler, avın bereketi için yapılırlar. Kutsal sayılan hayvanların avcılığı ile ilgili olup kutsal hayvan ve insan figürlerini içerirler. Bunlar boğa, koç ve geyiktir. Özellikle boğa, Çatalhöyük halkı içindinsel törenlerin bir sembolüdür.

Geç döneme doğru duvar resimlerinde av sahnelerinin azaldığı ve kuş motifleri (balıkçıl, akbaba vb.) ile geometrik desenlerin ortaya çıktığı görülür. Bunların yanında akbabalar, başsız insan vücutları, insan eli figürleri ve arka kısmında faaliyet halinde yanardağ bulunan bir şehir planı tasviri, VII. tabakada ele geçen önemli duvar resimleridir.

Ölü Gömme

Duvarlara resmedilmiş olan başsız insan figürlerinin ölü gömme âdetleri ile ilgili olduğu sanılmaktadır. Muhtemelen insanların başları gövdelerinden kesilerek ayrılmış ve evin içindeki sekilerin altına, vücut ise açık araziye bırakılarak kemiklerin vücuttan ayrılmaları sağlanmış, daha sonra toplanarak hasırlara sarılmış ve başın gömülü olduğu sekiden ayrı bir seki altına gömülmüştür. Sekiler altında yapılan araştırmalarda çok sayıda iskelet ortaya çıkarılmıştır. İskeletler genellikle cenin pozisyonunda bulunmuşlardır. Cesedin bu şekilde gömülmesi geleneksel olarak Anadolu'nun birçok kavimlerinde asırlar boyu devam edegelen bir gömme adeti olmuştur.

Ölü hediyeleri olarak kemikten yapılmış aletler, renkli taş ve deniz kabuklarından yapılmış kesici aletler ile tahta kaplar, hasır sepetler, taştan el baltaları ile topuz başları ele geçmiştir.

Heykelcikler ve Diğer Buluntular

Çatalhöyük kazısında ele geçen heykelcikler bize "Ana Tanrıça" kültürünün başlangıcı olarak ve zamanın inançları hakkında bilgiler vermektedir. Pişmiş toprak ve taştan yapılmış bu heykelcikler 5 ile 15 cm arasında değişen büyüklüktedirler. Şişman, iri göğüslü, büyük kalçalı ve zaman zaman doğum yapar vaziyette tasvir edilmişlerdir. Bu özellikleri bolluk ve bereketi temsil ettikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Doğumun çokluğu bir kabilenin kalabalık ve dolayısıyla kuvvetli olmasının sembolüdür. Bütün bunları sağlayan da anatanrıçadır. Leopar ve boğa ana tanrıçanın kutsal hayvanı olarak yanında tasvir edilmiştir. Neolitik devrin bu anatanrıçası özde aynı kalmak üzere kavimden kavime geçmiş, isim ve şekil değiştirmiştir. Hititlerde Hepat, Friglerde Kybele, He-

len dünyasında Artemis adı altında bereketin sembolü olarak işlevini devam ettirmiştir.

Çatalhöyükte ele geçen alet ve malzemenin hemen hepsi taş, pişmiş toprak, ağaç, kemik ve obsidiyendir. Taştan yapılmış olanlar topuzlar, el baltaları, sığ tabaklar, yüksek kabartma bereket tanrıçası motifleri ile süs eşyası olarak kullanılan bilezik ve kolyelerdir. Gayet iri taneli hamura sahip, çarksız, siyah ve kiremit renkli kaplar ve çanaklar, ana tanrıça ve kutsal hayvan figürleri, rytonların prototipi olan ve dini törenlerde kullanılan hayvan şeklindeki kaplar pişmiş topraktan yapılmıştır. Ayrıca yine pişmiş topraktan yapılmış ve mülkiyet kavramının bu devirde var olduğunu belgeleyen damga mühürler de ele geçmiştir. Damga mühürler yuvarlak ve oval formlarda olup, damga yüzünde geometrik motifler yer almaktadır. Bu, Anadolu'nun en eski mühür tipidir.

Muhtemelen taş aletler kullanılarak ağaç malzemeden (ardıç, meşe) yapılmış kutular, derin kaplar, yuvarlak ve oval tabaklar ele geçmiştir. Kemikten yapılanlar ise boncuk, bilezik, bıçak sapı, iğne vb. malzemelerdir. Bazı hayvan boynuzlarının iç kısımlarına keskin ağızlı çakmak taşları doldurularak orak olarak kullanıldığı ele geçen malzemelerden anlaşılmaktadır. Kazılarda çıkarılan Çatalhöyük buluntuları günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

HATTUŞAŞ (Şekil: 28)

Bugünkü ismi Boğazköy olan Hattuşaş 1986 yılında "Boğazköy-Alacahöyük Milli Parkı" adı altında UNESCO'nun Dünya Kültür Mirası içine dahil edilmiştir.

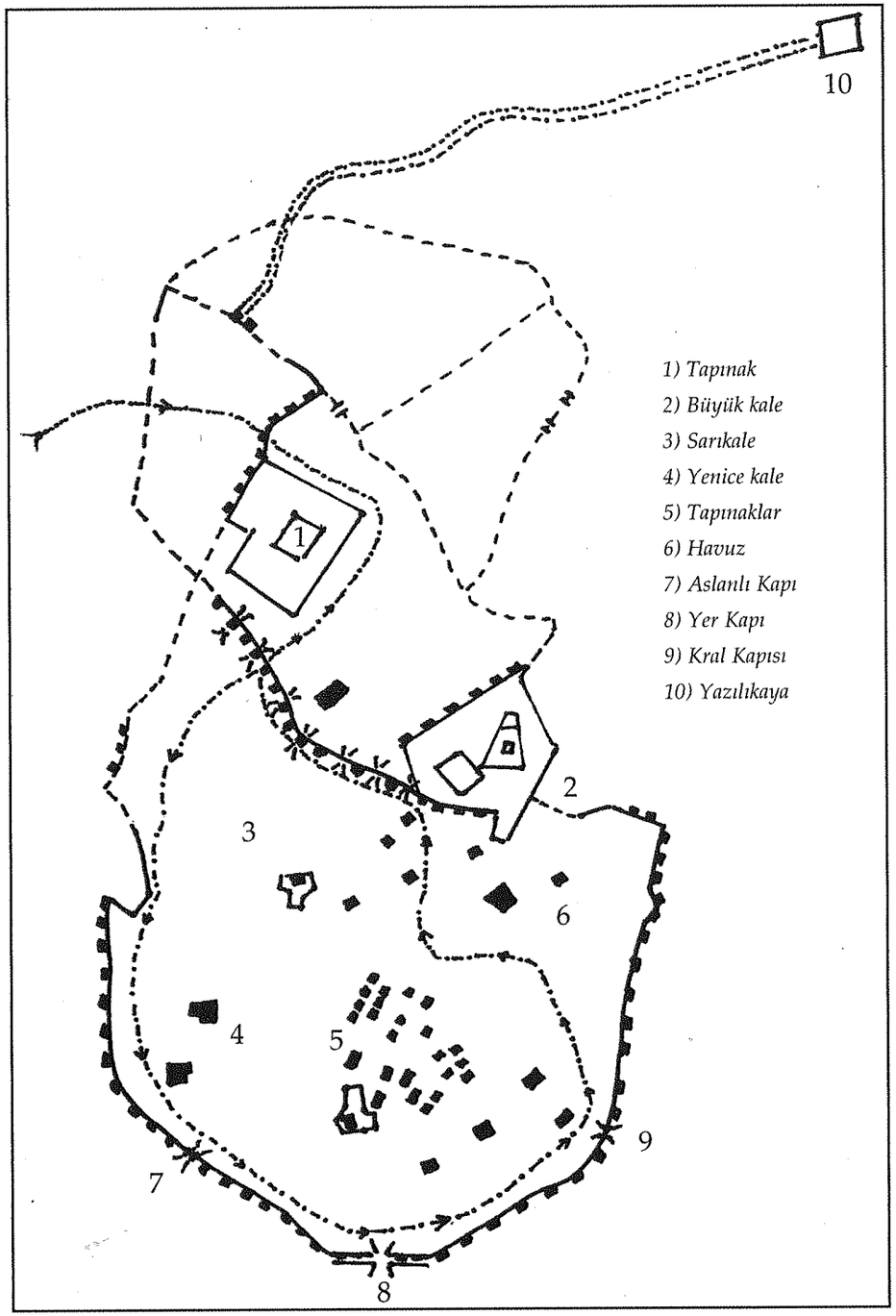
Hitit devletinin başkenti olan Hattuşaş'ın kalıntıları bugünkü Boğazköy'ün ardında iki vadi arasında dik bir yamaçta bulunmaktadır. Şehrin yapıları kuzey-güney doğrultusunda 2 km uzunluğunda bir alanı kapsamaktadır. Kuzey-güney ucu arasındaki kot farkı 300 m'dir.

Arazi, bir başkentin korunması için gerekli stratejik konuma sahiptir. Batı ve doğusundaki iki vadi ve güney ve kuzeyinde yer alan surları ile şehrin güvenliği üst derecede sağlanmıştır.

Hititler buranın ilk sakinleri değildi. Şehirde yapılan kazılarda bulunan arkeolojik buluntular ilk yerleşmenin M.Ö. 6000'de var olduğunu belgelemektedirler.

M.Ö. 3000 sonlarından itibaren burada yerleşik olan kavmin isminin Hatti, şehrin isminin de Hattuş olduğu M.Ö. 18. yüzyıla ait Akad kitabelerinde belirtilmektedir. Kazılarda şehirde Büyük Kale olarak adlandırılan kesimde Hattiler'e ait buluntulara rastlanılmıştır.

Asurluların Anadolu'da karum adını vererek kurdukları ticaret kolonilerin-

Şekil 28) Hattuşaş

den Neşa'da (bugünkü Kültepe) bulunan bir kitabede de "Karum Hattuş" sözcükleri yer almaktadır. Asurlular Karumlarda Asur'dan getirdikleri kalay ve tekstili Anadolu'da çıkan bakır ile takas ediyorlardı. Hattuş karumu da Asurluların ticaret yaptıkları bir Hatti kenti idi.

Şehir M.Ö. 18. yüzyılın sonuna doğru Kral Anitta tarafından ele geçirilir. "Anitta'nın Laneti" olarak nitelenen kitabede, Anitta şöyle demektedir: "*Kenti fırtınalı bir gecede aldım. Ancak burada elime geçen sadece yabani otlar oldu. Benden sonra kral olacaklardan her kim Hattuşaş'ı yeniden canlandırırsa, göklerin tanrısı onu çarpsın.*"

Ancak bu lanete kimse fazla aldırmamış, M.Ö. 17. yüzyıl başlarında şehir eskisinden daha görkemli ve daha güzel olarak yeniden kurulmuş, I. Hattuşil (M.Ö. 1665-1640) şehirde krallığını ilan etmiştir. Şehir Hitit tarihi boyunca da Hititlerin başkenti olarak kalmıştır.

Hattuş sözcüğü Hattilerin kendilerine verdiği isimden gelmektedir. Hititler aynı isme sadık kalmışlar buna "a" ve "aş" hecesini ekleyerek Hattuşaş şekline döndürmüşlerdir.

Hattuşaş'ın ilk sur duvarlarını M.Ö. 16. yüzyılda Kral I. Hantili yaptırmıştır. Bu sur duvarlarına rağmen bir yüzyıl kadar sonra kuzeyden gelen Kaşkalar şehri yıkıp talan etmişlerdir. Ancak onların geri çekilmesinden sonra şehir ve onun savunma sistemini oluşturan sur duvarları kısa sürede yeniden inşa edilmiştir.

Eski kent, Büyük Tapınak ile Büyük Kale arasında kurulmuştur. (Şekil: 28) Bunların güneyinde yükselen kent ise Büyük Krallık döneminde (M.Ö. 1460-1190) kurulmuştur. Bazı yerlerde çok iyi korunmuş olarak günümüze kadar gelmiş kent sur duvarlarının uzunluğu 6 km'dir. Hitit devleti M.Ö. 1190'da başlayan Dor göçleriyle Batı Trakya'dan gelen kavimlerin saldırılarıyla son bulmuştur.

En eski sur duvarları Büyük Kale'den başlayıp kuzey batı vadisine doğru uzanır, oradan kuzeye, kuzeyden kuzey-doğu istikametindeki büyük kayanın ardından dolaşıp tekrar kuzeye yönelir ve Büyük Kale'de son bulup eski şehri böylece çevreler. Kalınlığı yer yer 6-8 m olacak şekilde inşa edilmiş sur duvarlarının en alttaki 1,5 m yüksekliğindeki temel kısmı taş ve mermerden, üst kısımları ise kerpiç duvarlar şeklinde inşa edilmiştir. Sur duvarlarının arasında 15-25 metre aralıklarda kuleler yapılmıştır. Hem sur duvarları hem de kule duvarları üzerinde mazgal dişleri yer almaktadır. Sur duvarları altında 80-100 m. uzunluğunda poternler mevcuttur.

14. ve 13. yüzyıllarda Aşağı Şehir surları inşa edilmiştir. Aşağı Şehir surları 3,4 km uzunluğunda olup şehrin kapsadığı toplam alanı 181 hektar daha büyütmüştür.

Sur duvarları arasında inşa edilen kapılar heykeltıraşi eserler ile süslenmiştir.

Güneydoğudaki Kral Kapısı'nda silahlı bir tanrı heykeli, güneybatıdaki Aslanlı Kapı'da ise surun dış kısmında iki aslan motifi yerleştirilmiştir. Güneyde de Yer Kapı olarak da adlandırılan kapı Sfenksli Kapı'dır. Bu kapının sfenkslerinden biri İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, diğeri ise Berlin'dedir.

Bu heykeltıraşi eserler şehrin gücünü simgelemek için kapılara yerleştirilmiştir. Kapılar iki geçişe sahiptir. Bu geçişler tahta kapılar ile kapatılmış ve her gece bakır sürgüler ile sürgülenmiş ve mühürlenmiştir.

Aşağı Şehir

Saraylar-Büyük Kale-Büyük Tapınak burada bulunmaktadır.

Büyük Tapınak, Hatti ülkesinin en büyük tanrıları olan gök tanrısı ile Arinna isimli güneş tanrısının tapınağıdır. Tapınak her iki tanrıya birden ithaf edilmiştir. M.Ö. 13. yüzyılda yaptırılmıştır. Bir temenos ile çevrilidir. Tapınağın ana girişi güneydendir. Burada bir Propylon yer almakta, buradan girilip ana avluya geçilmektedir. Tapınak etrafındaki odalarda tapınağın hazinesi yer almaktaydı. Bölmelerin sık ve çok olması, ikinci katı desteklemek içindir. Ayrıca ikinci kata çıkan merdiven izlerine de rastlanılmıştır. Tapınak giriş kapısı, avludaki bir dizi dörtgen oda ve 12 adet dinsel tören odasından oluşmaktadır. Ana yapı kireç taşından, kutsal ek bölümler ise granitten yapılmıştır. Tapınağın sadece alt yapısı taştan olup üst kat yapısı kerpiçtendir. Avludaki birbirine simetrik iki oda gök ve güneş tanrılarına ait olmalıdır. Burada bir heykel kaidesinin bulunması, tanrıların heykellerinin bu odalarda bulunduklarının bir işaretidir. Tapınak etrafındaki küçük mekânlar ise ikametgâh olarak kullanılmıştır. Rahipler, memurlar, zanaatkârlar ve el işçileri bu evlerde, çiftçiler ise genellikle şehir dışında oturmuşlardır.

Büyük Kale

Kurt Bittel tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Büyük Kale tüm bina ve alanlarıyla imparatorluğun merkezidir. Ülke buradan yöneltilmekteydi.

Yukarı Şehir

Hattuşaş'ın ilk yerleşim yeridir. Kazılar süresince burada 31 adet tapınak bulunmuştur. Bu nedenle "Tapınak Bölgesi" olarak da adlandırılmaktadır. Bu bölge muhtemelen Hitit kültüne ayrılmıştır. Fethettikleri ülkelerin tanrılarını ülkelerine getiren Hititler onlar için tapınaklar inşa etmişler ve "Bin Tanrılı Ülke"yi yaratmışlardır.

Tapınak planları dörtgen bir avlunun etrafında veya yanlarında sıralanan mekânlardan oluştuğunu gösteriyor. Temel kısmı kırma taş üzerine düzgün blok taşlar ve en üstte de kerpiç yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

Yukarı şehirdeki kazılarda 3.300 adet kil tablet bulunmuştur. Ayrıca Nişantepe'nin kayalık kısmında Luwi Hiyeroglifi ile yazılmış bir kitabe bulunmakta-

dır. Bir kısmı hayli tahrip olmuş yazıtın okunabilen kısmında II. Şuppiluliuma ve babası IV. Tuthalia'nın yaptıkları ile ilgili sözler; "Bu yıl burada tanrısal tüneli yaptırdım" yer almaktadır.

Yukarı şehirde yapılan kazılarda su deposu ve iki büyük buğday silosu bulunmuş olup biri 260, diğeri ise 5.900 ton buğday alabilecek kapasitededir.

Alacahöyük

Boğazköy'ün 25 km kuzeydoğusunda yer alan Alacahöyük, İngiliz W.G. Hamilton tarafından keşfedilmiştir.

1907 yılında ilk kazı Theodor Makridi tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesi adına yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda sırasıyla Prof. Hamit Koşay, Prof. R.O. Arık, Prof. Mahmut Akok tarafından kazılar sürdürülmüştür.

Arkeolojik çalışmalarda burada bir çok kültür katmanı tespit edilmiştir.

Bunlar en alttan itibaren:

1. Kültür Katı

Geç Kalkaolitik Çağ katı, Bu katta siyah, gri astarlı parlak perdahlı seramikler bulunmuştur.

2. Kültür Katı

Eski Tunç Çağı (M.Ö. 2.500-2.000) buluntularına sahiptir. Bu kültür katı 4 yapı evresi geçirmiştir. 4. yapı evresi bir yangınla sona ermektedir.

Bu kültür katı Hatti kültürünü en iyi yansıtan buluntulara sahiptir. Şehrin güney kesiminde avlulu, çok odalı evler, bu kesimde mahalleler oluşturmuşlardır. Taşlarla örülü dikdörtgen mezarları ahşap hatıllarla örtülüdür ve bunların üzerine boğa başları yerleştirilmiştir.

Yapılan kazılarda 13 adet kral mezarı, toprağın 6-8 m. altına yerleştirilmiş olarak bulunmuştur. Mezarlarda, mezar hediyesi olarak, elektron, altın, gümüş, bakır, bronz, demirden yapılmış eşyalar, takılar, güneş kursları, tanrı ve göğüsleri altın veya gümüşten yapılmış bronzdan tanrıça heykelciklerine rastlanılmıştır. Mezarlardan çıkarılan bu eserlerin neredeyse tamamı bugün Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

3. Kültür Katı

Hitit imparatorluk çağını aksettirmektedir. Büyük yapıları, tapınağı, blok evleri, sokakları, su kanalları, şehir suru, bu surda yer alan sfenksli büyük kapısı ve bu kapı yanında yer alan orthostatları ile Hitit döneminin gerçek bir temsilcisidir.

Tapınak: Sfenksli Kapı ile başlar ve tabanı taş döşeli büyük bir avluya girilir. Avlunun iki yanında yer alan odaların ortasından geçen bir koridor ile 12 x 12 m'lik kare planlı kutsal odaya ulaşılır. Tapınağın tanrı heykeli burada bulunuyordu. Bu odanın etrafında yine kare planlı 50 kadar oda bulunuyordu. Bu inşa tarzı Boğazköy'deki büyük tapınak planı ile bire bir benzerlik göstermektedir.

Bu kültür katmanı Alacahöyük'te 40 dönümlük bir alanı kapsamakta olup derinliği ortalama 15 m dolayındadır. Etrafı bir sur duvarı ile çevrilidir. Sur duvarının alt kesimi kalker bloklardan, üst kesimi ise kerpiç duvardan oluşmaktadır. Şehrin batı kapısı iki girişlidir. Girişlerin altında potern mevcuttur. Tıpkı Hattuşaş'ta olduğu gibi, potern iri taşlarla bindirme tekniğiyle inşa edilmiştir.

Sfenksli Kapı: Kalker temel üzerindedir. Andezit taşından yapılmış iki kule arasında bulunmaktadır. Kulelerin iç ve dış iki yan yüzü, kabartmalı orthostatlarla süslüdür. Bu orthostatlar üzerinde fırtına tanrısı ile ilişkin, av kurban ve libasyon sahneleri betimlenmiştir. 10 m. genişliğindeki bu kapı önünde bulunan sfenkslerin orijinalleri bugün Ankara'da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Sfenkslerin gözleri farklı bir maddeden yapılmıştır. Sfenkslerin saç stili Mısır tanrılarını andırandırdığından, Mısır sanatı etkisinde kalınmış olmalıdır.

4. Kültür Katı

Frig çağında höyüğün her yerinin iskan edildiği görülüyor. Bu katmanda iki adet Frig yazıtına rastlanılmıştır.

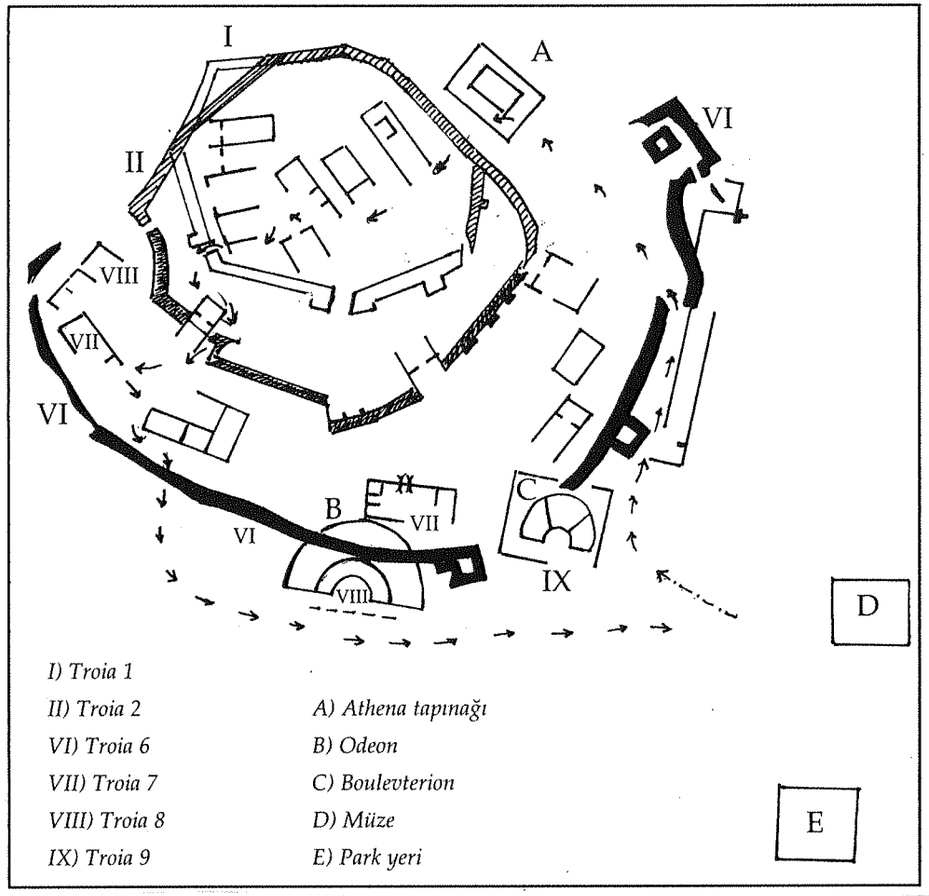
5. Kültür Katı

Helen, Roma, Byzans, Selçuklu, Osmanlı buluntuları dağınık olarak bu kültür katını oluşturmaktadır. Höyük bu dönemlerde yoğun bir şekilde iskân edilmemiş olmalıdır. Zira Helen, Roma sikke ve seramiklerine Selçuklu ve Osmanlı seramikleri ile aynı yüzeyde rastlanılmıştır.

TROIA (Truva) (Şekil: 29)

Çanakkale Boğazı'nın girişinde, 150 x 200 m. büyüklükte olan Hisarlık Tepesi üzerinde yer almaktadır. Doğu-Batı çatışmasının adeta sembolü haline gelmiş olan Troia Savaşı ile, Bu savaşı anlatan Homeros'un dünya literatürüne geçen ünlü eseri "İlyada ve Odesseia" ile Roma şehrinin kurucusu olarak kabul edilen Aeneas'ın vatanı olmakla ünlüdür.

İlk kez Alman tüccar Schliemann tarafından Homeros'un destanındaki Troia Kralı Priamos'un hazinelerini aramak için kaçak olarak 1871 -1890 yılları arasında kazılmıştır. 1893-1894 yıllarında kazıya Alman bilim adamı mimar Dör-

Şekil 29) Troia

feld katılmıştır. Troia'yı 1932-1938 yılları arasında Amerikalı Prof. Carl W. Blegen, 1988-2005 yılları arasında Alman Prof. Manfred Korfmann kazmıştır. 2005 yılından bu yana ise, kazı çalışmalarını Tübingen Üniversitesi'nden Dr. Peter Jablonka yürütmektedir.

Homeros ünlü eseri *İlyada* ve *Odesseia*'yı M.Ö. 730 yılında yazmıştır. *İlyada*'da Helenli Achaların Troialılar ile yaptıkları 10 yıl süren savaşı ve savaş sonunda şehri nasıl entrika ile aldıkları anlatılmaktadır. Troia Savaşı M.Ö. 1.200-1.190 yılları arasında geçmiştir. Ancak gerçekten böyle bir savaşın olup olmadığını kanıtlayan belgeler yoktur. Gerçek olan sadece bu eserin varlığıdır.

İlyada ve *Odesseia* isimli eserde Troia Savaşı'nın nedeni şöyle anlatılmaktadır: Helen tanrıçaları Athena, Hera ve Aphrodite güzellik yarışmasına katılırlar. En güzeli belirleyecek olan Troia kralının oğlu Paris'tir. Aphrodite kendisini en güzel seçmesi için Paris'e dünyanın en güzel kadınını vaat eder. Bu kadın Tanrı Zeus'un kızı, Sparta Kralı Menelaos'un güzel karısıdır. Aphrodite Paris tarafından en güzel tanrıça seçildikten sonra Paris'e yardım eder; Paris, Helena'yı kaçırır ve Troia'ya getirir. Bunu onur meselesi yapan Menelaos tüm Helenleri toplar ve karısını kurtarmak için Troia'ya savaş açar. Bu ünlü savaşta Helen tanrılarının bazıları Troialıları korur, onlara yardımcı olur. Savaş Helenlerin bir entrikası ile, tahta bir at içinde askerlerini Troia'nın içine sokması ve Troialıların savaşı kaybetmesi ile son bulur.

Bu savaş ile ilgili anlatılar, lahitler, paralar ve seramikler üzerinde yer almıştır.

Troia şehrinin arkeolojik önemi ise şehrin M.Ö. 3.500'den M.S. 1.000 yılına kadar kesintisiz ikame edilmiş olmasıdır. Arkeologlar yaptıkları kazılarda 9 tabaka tespit etmişlerdir. Bu tabakalar üst üste durmakta ve dokuz ayrı şehrin kalıntılarını belgelemektedirler. (Şekil: 29)

Troia I (M.Ö. 2920-2450)

Küçük bir köy olup etrafı kırma taşlardan yapılmış kuvvetli bir sur duvarına sahiptir. İki kule ile savunulan kent kapısı, 3 m enindedir. Bu kapı Anadolu'nun en eski kent kapısıdır. Sur duvarları altlarda daha büyük, yukarı doğru çıkıldıkça da daha küçük taşlardan örülmüştür. Bu şehre ait en iyi kalıntı megaron tipli bir ev kalıntısıdır.

Şehir halkı geçimini, hayvancılık, ziraat, balık avcılığı, ve ürettiği koyu renkli seramik ile sağlamaktadır. Kazılarda Troia kökenli bu seramiklerin diğer pek çok Anadolu kentinde bulunması, Troia'nın bu kentlerle ticari alışverişini ve kültürel etkileşimini göstermektedir.

Troia II (M.Ö. 2600-2450)

Önemli bir krala ait yaklaşık 9000 m^2 büyüklüğündeki saray ve yerleşimden ibaret olup uzunluğu 300 metreyi geçen, altı taş üstü kerpiç örülü bir savunma duvarı ile çevrilidir. Kazılarda yapılan tespite göre, bu şehir büyük bir yangınla son bulmuştu. Schliemann bu kenti Homeros'un bahsettiği kent olarak tanımlıyor. Ancak bunun bir yanılgı olduğu, Homeros'un bahsettiği kent olmadığı ve Homeros'un bahsettiği kentten 1250 yıl daha eski bir kent olduğu kazılarda bulunan altın eserlerin tarihlenmesi sonucu kesinleşmiştir.

Güneydoğu ve güneybatısındaki kapıları gösterişli birer hole sahiptir. Güneybatı kapısına bir rampa ile çıkılmaktadır. Kapıdan sonra megaron tipinde büyük uzun evler yer almaktadır ki; bu Helen tapınağının prototipini oluşturmaktadır. Sarayın kalıntıları arasında Priamos'un hazinesi olarak nitelendirilen buluntular burada ortaya çıkarılmıştır. Buluntular mükemmel bir işçilik ve sanat göstermektedir.

Troia III –V (M.Ö. 2450-1700)

Yerleşim alanı bu katta 18.000 m²'ye ulaşmıştır. Bu katmanlara ait çok az buluntu ele geçirilmiştir. Muhtemelen fakir bir şehir idi. Küçük evleri ve dar sokakları dikkat çekicidir. İlk kez buradaki bir evin avlusunda kubbeli bir fırına rastlanılmıştır. Şehre ait surların alt kısımları işlenmemiş taşlardan üst kısımları ise kerpiçten yapılmıştır. Troia V'e ait bir evin döşemesinin altında hocker tarzında gömmeye rastlanılmıştır.

Troia VI (1700-1250)

Orta bronz çağa girer. Yeni bir kent olarak kurulmuştur. Kral sarayı ve yerleşim alanı 20.000 m²'dir. Sekiz yapı evresi geçirmiştir. Yeni inşa edilen 6 metreyi aşan yüksek sur duvarları 550 m uzunluğundadır. Dörtgen taşlardan yapılmıştır ve surdan dışarı taşan kulelere sahiptir. Pek çok kapı ve çıkışa sahiptir. Güneydeki ana kapının yanında bir kule yükselmektedir. İç kesimdeki yapı teraslar üzerindedir ve dairesel formludur. Tek başına iki katlı büyük binalar şeklindedir. Ana sarayın yerleşimin ortasında olduğu zannedilmektedir. Bu saray Troia VIII olarak tanımlanan M.Ö. 3. yüzyılda inşa edilen Athena Tapınağı'nın altında kalmıştır.

Bu kat mimar Dörpfeld tarafından kazılmış ve Troia-İlios, yani Homeros'un bahsettiği kent olarak nitelenmiştir. Bu kentin en son evresi büyük bir depremle kentin yıkıldığını göstermektedir. Şehrin nüfusu yaklaşık 7000 kişi olarak tahmin edilmekte, döneminin en büyük kenti ve ticari merkezi olarak tanımlanmaktadır.

Kalenin güneyinde bir mezarlığın yanında yangın geçirmiş kap kacak, yerleşimin kuzeyinde ise gri renkli, metal kapları andıran yeni bir seramik türü bulunmuştur. Bu seramik türünün Yunanistan'da da bulunması, bu seramik türünün tüm Akdeniz'e ihraç edildiğini göstermektedir. Yine buluntular arasında Miken (Aka) seramiklerine rastlanılması Troia VI kültürünün çok geniş bir sahaya yayıldığını ve Kıta Yunanistan'ı ile ticaret yaptığını belgelemektedir.

Troia VII (1250-1040)

Troia VII a ve b olarak onuncu yüzyıl ortalarına kadar devam eder. Bu katta Troia VI'ya ait bazı evlerin ve sur duvarlarının tamir edildiği görülmektedir. Şehirde oturanların sayısı daha da artmış ve bulunan kap kacak sayısı da buna paralel olarak artmıştır. Sur dışında da seramiklerin bulunması bunun kanıtıdır. Amerikalı kazı heyeti Troia VII a'nın bir yangınla sona erdiğini belirtmektedir.

Bu katmanda bulunan seramikler el yapımıdır. Bin yılın ardından seramik yapımında çömlekçi çarkından vazgeçildiği görülmektedir. Şehir sur duvarlarının iç kesimleri taş levhalarla kaplanmıştır.

Troia VII b'nin yapısı, şehrin zorla ele geçirildiğini ve yakıldığını göstermektedir. Bu yangından sonra şehirde 250 yıl süre ile ikamet edilmemiştir.

Troia VIII (M.Ö. 700-85)

Homeros'un yaşadığı dönemde şehrin yeniden yapılandırıldığı, yeni sur duvarları ile tahkim edildiği ve çok sayıda ev inşa edildiği görülüyor. Özellikle M.Ö. 3. yüzyılda Kybele kültü benimseniyor. Güneybatıda Athena Tapınağı inşa ediliyor. M.Ö. 85 yılında Romalılar tarafından tahrip ediliyor.

Troia IX (M.Ö. 85- M.S. 500)

Troia'nın Roma dönemi olarak tanımlanır. İmparator Augustus zamanında Athena Tapınağı yenilenir. Roma imparatorları Roma şehrinin kurucusu olarak kabul ettikleri Aeneas'ın soyundan geldiklerini kabul ederek şehri onurlandırırlar. 9500 m²'lik büyük bir alanı kutsal mekân ilan ederler. İmparator Augustus zamanında (M.Ö. 27-M.S. 14) tiyatro, İmparator Caracalla zamanında (M.S. 198 - 217) bir bouleuterion inşa edilir. Aşağı şehir yenilenir ve etrafına 3,5 km lik bir sur duvarı inşa edilir. Şehrin su ihtiyacı Aquaduct ve su boruları ile İda Dağı'ndan sağlanır.

ASSOS (Şekil: 30-31)

Assos kenti ilk kez 1881-1883 yıllarında J.T. Clarke ve F. Bacon tarafından, Cumhuriyet döneminde ise 1980 yılında Maltepe Üniversitesi profesörlerinden Ümit Serdaroğlu tarafından kazılmıştır.

Kazılarda bulunan arkeolojik malzeme, buradaki yerleşim yerinin M.Ö. 2000'in başlarında var olduğunu göstermektedir.

Homeros, yerli halkın Lelegler olduğunu belirtiyor. M.Ö. 7. yüzyıl başlarında Lesbos Adası'ndaki (Midilli adası) Methymna şehrinden gelen kabilelerce kolonize edilmiştir.

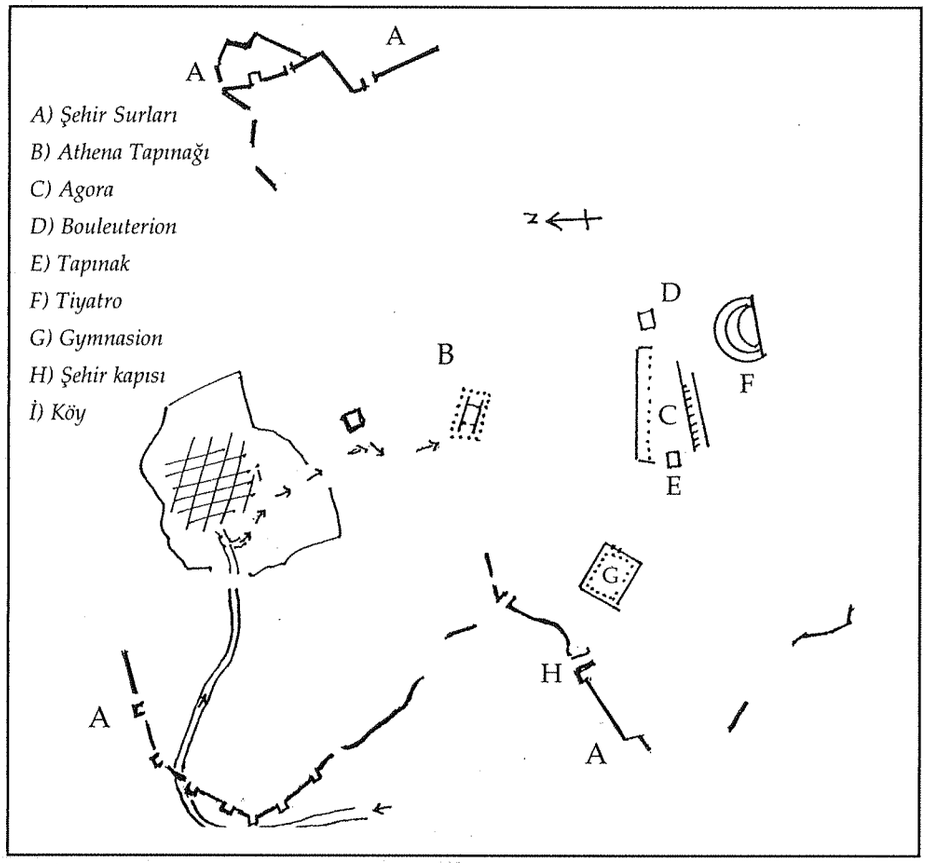
Strabon *Geographica*'sında ise şehrin isminin Pegasos olduğunu yazmaktadır.

Şehir M.Ö. 560 yıllarında Lydialıların egemenliğindedir. M.Ö. 545'te ise Pers hâkimiyetine girer.

M.Ö. 5. yüzyıl içinde Assos, Attika Delos Deniz Birliği'ne dahil edilmiş ve bu birliğe katılım payı ödemiştir.

M.Ö. 387'deki Antalkidas barışından sonra şehrin zenginlerinden Eubolos şehre hâkim olmuş ve krallığını ilan etmiştir. Ne var ki kölesi Hermaios onu öldürüp yerine geçmiştir.

Platon'un öğrenciliğini yapmış olan Hermaios aynı zamanda Aristo'nun da arkadaşıdır. Hermaios şehre hâkim olduktan sonra arkadaşı Aristo'yu Assos'a

Şekil 30) Assos

davet etmiştir. Anlatılan bir söylenceye göre, Aristo Assos'a gelişinde Hermaios'un kız kardeşi Pythias'ı görür ve ona âşık olur. Hermaios da kendisine, Assos'a yerleşip bir felsefe okulu açarsa kız kardeşini kendisine vereceğini söyler. Aristo Assos'ta bir felsefe okulu açar ve M.Ö. 348-345 yılları arasında burada felsefe dersleri verir. Assoslu filozof Kleantes'in yetişmesinde rol oynar.

Şehir, M.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e direnmeksizin teslim olur. M.Ö. 129'da ise Roma'nın Asia eyaletine bağlanır.

Aziz Paulus M.S. 56 yılında şehri ziyaret etmiş ve vaaz vermiştir.

Şehir Byzans dönemi ardından M.S. 1.330 yılında Osmanlı Devleti egemenliği altına alınmıştır.

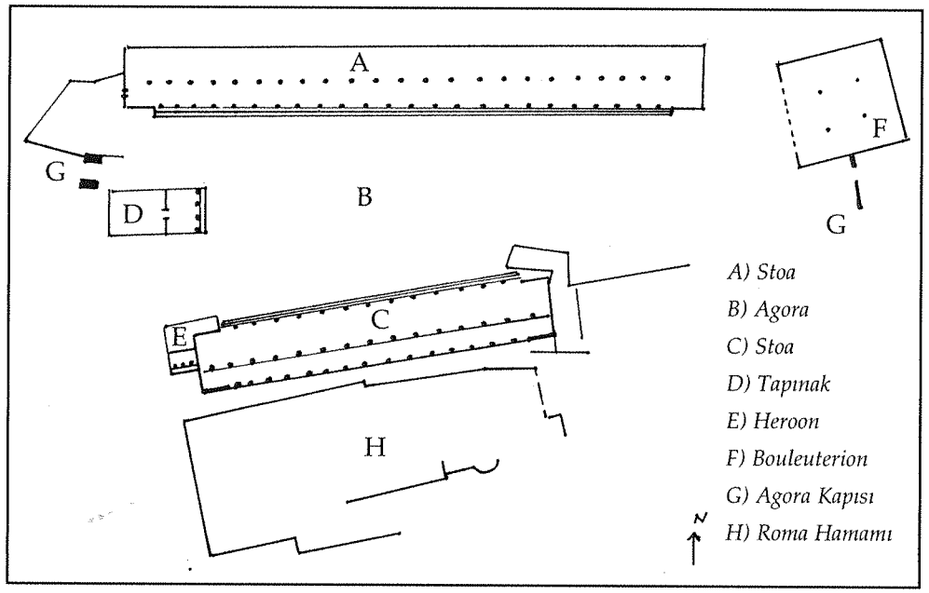
Assos, 238 m yükseklikte andezit taşından oluşan bir tepe üzerinde yer almaktadır. (Şekil: 30) Bir kıyı/tepe şehridir. Denizden gelecek saldırılara karşı dik yamaç, karadan gelecek tehlikelere karşı da sur duvarları şehri korumaktadır.

Şehrin Yapıları

Athena Tapınağı: Şehrin en önemli yapısıdır. M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen tapınak Dor nizamında bir peripterostur. Anadolu'nun en eski Dor nizamındaki tapınağıdır. 6x13 sütunlu peristili naos mekânını çevrelemektedir. Tapınağın bir opisthodomosu yoktur. Tapınağın sütunları 16 yivli olup yivleri hayli yayvandır ve birbirlerini bıçak sırtı şeklinde kesmektedir. Kazılarda tapınağa ait architrave, metop ve triglif blokları bulunmuştur. Bu bloklar günümüzde İstanbul Arkeoloji, Paris Louvre, Boston Fine Arts müzelerinde sergilenmektedir. Metoplar üzerindeki kabartmalarda kentaur ve ziyafet sahneleri betimlenmiştir.

Şehrin ilk sur duvarları M.Ö. 6. yüzyılda lokal kayalardan kesilmiş poligonal (Kyklop) bloklarla inşa edilmiştir. Daha sonra inşa edilmiş sur duvarları ise dörtgen bloklarla M.Ö. 4. yüzyılda inşa edilmiştir. Yer yer 20 m yüksekliğe kadar ulaşan duvarlarında 8 gözetleme kulesi ve 12 kapı vardır.

Agora: Tapınağın güneyinde, yamuk formlu, birbirine diagonal duran iki stoa tarafından oluşturulmuştur. Kuzey taraftaki stoa güneydekine nazaran daha uzundur (111,5 m.) ve sırtı düz bir duvar şeklindedir. Güney stoası ise arazinin yapısına uydurulmuş olup üç katlı olarak inşa edilmiştir. Güney stoanın sırt kısmında on üç adet dükkân bulunmaktadır. Güney stoasının batıda bittiği yerde de bir heroon yer almaktadır.

Şekil 31) Assos Agorası

Kuzey stoası M.Ö. 3. yüzyıla, güney stoası ise M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Kazılarda bu stoalara ait arkeolojik buluntular, agorayı Helenistik döneme tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır.(Şekil: 31)

Agoranın diyagonal formu nedeniyle genişleyen batı kesiminde prostylos planlı küçük bir tapınak bulunmaktadır. Yazıtından Kallistenes isimli bir kişiye ithaf edildiği öğrenilmektedir.

Bouleuterion: Agoranın doğusunda dörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Ahşap olan çatısını dört sütun taşımaktadır. Yapı formu olarak Milet ve Priene bouleuterionlarına benzemekle beraber, bouleuterionun oturma sıraları bulunamamıştır.

Gymnasion: Şehrin kuzey batısında yer almaktadır. 32x40 m. ölçülerinde olup, sportif amaçlı olarak inşa edilmiştir. Helenistik dönemde yapılmış olmalıdır. Byzans döneminde gymnasionun bir yanına küçük bir şapel inşa edilmiştir.

Tiyatro: Agoranın güneyinde yuvarlak bir çukur mevcuttur. Bulunan mimari parçalar bu çukurda Assos'un M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilen bir tiyatrosunun olduğunu göstermektedir.

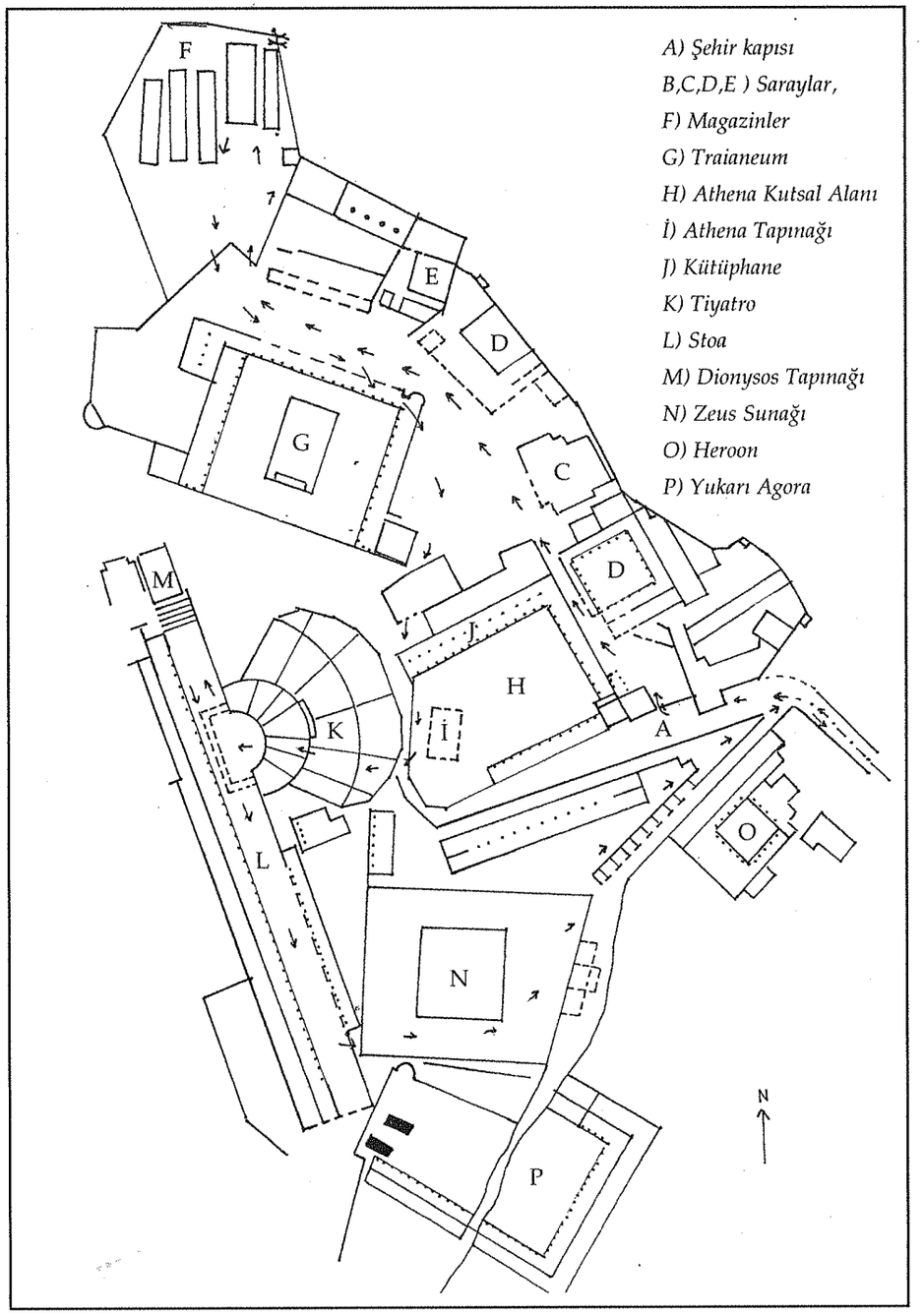
Nekropolis: Kuzey batıdaki kapının dışında yer almaktadır. Mezarlarda bulunan mezar hediyesi eserler bu mezarların Helenistik dönem, Roma dönemi mezarları olduğunu göstermektedir. Kazılarda daha fazla Roma mezarına rastlanılmıştır.

Cami ve Köprü: Osmanlı İmparatorluğu döneminde Murat Hüdavendigâr (M.S. 1326-1389) tarafından inşa ettirilmiştir.

PERGAMON (Şekil: 32)

Bergama şehrinin yakınlarında, Bakırçay (Kaikos) ile Bergama Çayı (Selinus) arasında kalan 330 metre yüksekliğindeki tepe üzerinde kurulmuştur. Tepenin eteğinde bulunan prehistorik buluntular, şehrin Helen öncesinde Prehistorik dönemde var olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak şehrin kuruluşuna ait mitolojik anlatılar, şehrin kurucusunun bir Helenli olduğu doğrultusundadır. Anlatıya göre; *Troia Savaşı'ndan sonra Hektor'un karısı Andromache'yi esir alan Helenler onu Akhilleus'un oğlu Neoptelemos ile evlendirirler. Bu evlilikten üç oğulları olur. Bu oğullardan biri olan Pergamos, şehri kurmuştur. Onun ismine ithafen şehre Pergamon ismi verilmiştir.* Diğer bir anlatıya göre ise, şehrin efsanevi kurucusu Telephos'tur. Telephos efsanesi Pergamon'un ünlü Zeus Sunağı içinde betimlenmiştir.

Argos Kralı Tegea, kâhinlerden kızının doğuracağı bir çocuğun kendisini öldüreceğini öğrenir. Kızının çocuk doğurmasını önlemek için kızını bir gemiye bindirip denize

Şekil 32) Pergamon

salar. Ancak kızı Auge bundan önce Herakles ile karşılaşmış ve ondan ismini Telephos koyduğu bir çocuk doğurmuş, babasından korkusuna çocuğu doğaya terk etmiştir. Auge'nin bindiği tekne onu Teuthrania kıyılarına getirir. Tanrıça Athena onu yol boyunca korumuştur. Auge, Teuthrania Kralı Teuthras tarafından dostça karşılanır. Kâhinlerle konuşan Telephos annesini arar ve Mysia'ya gelir. Teuthras onu misafir eder sonra evlat edinir ve kendi yerine tahta çıkarır. Daha sonra ise onu Auge ile evlendirir. Zifaf gecesi Tanrıça Athena tarafından gönderilen bir yılan anne oğul arasına girer ve onların birlikteliğini önler ve her ikisi ana - oğul olduklarını öğrenir. Telephos yanlışlıkla Troia yerine Mysia kıyılarına çıkan Akhalara yol gösterir. İşte bu Telephos Pergamon'u kurmuş ve Pergamon'un ilk kralı olmuştur. Auge de Pergamon'a Athena kültünü getirerek, bu kültün rahibesi olmuştur.

Pergamon ismi Helen öncesinde Anadolu'da konuşulan Anadolu'nun yerli dillerinden birine ait olup Kale anlamına gelmektedir.

Antik kaynaklarda Pergamon ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. 399 yılında Pergamon'da yapılan bir toplantı ile bağlantılı olarak geçmektedir. Bu tarihte, Atinalılara karşı zafer kazanmış olan Spartalılar, Perslerle Anadolu'nun paylaşılması hakkında bir araya gelirler. Toplantı yeri Pergamon'dur. Bu toplantının yapıldığı esnada şehri Helenli bir prenses olan Hellas yönetmektedir. Bu veriler de Pergamon kentinin bu tarih öncesinde iskân edilmiş olduğunu belgelemektedir.

Büyük İskender'in tarihi seferi esnasında M.Ö. 334'te Pergamon'un diğer Anadolu kentleri gibi savaşmaksızın Büyük İskender'e teslim olduğu görülür. İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümünden sonra fethettiği topraklar generalleri tarafından paylaşılır. Makedonya Kassandros'un, Anadolu'nun güneyi ve batısı Lyzimachos'un, Mezopotamya ve Suriye Seleukos'un, Mısır ise Ptolemaios'un payına düşer. Lyzimachos Pergamon'u bir askeri üs haline getirir. Büyük İskender'in mirasından kendi payına düşen büyük hazineyi (9.000 talent = 235,7 ton gümüş) de buraya getirir ve hazineyi korumakla da aslen Makedonyalı olan Philetairos'u görevlendirir. M.Ö. 281 yılında Suriye Kralı Seleukos ile Lyzimachos arasındaki savaşta Lyzimachos ölür. Bu büyük hazine de böylece Philetairos'a kalır. Bu tarihten sonra Pergamon gelişir, zenginleşir ve Helenistik dönemin büyük bir gücü haline gelir. Philetairos M.Ö. 263'teki ölümüne kadar, gerek komşu şehirler, gerekse de Antiochos ile ilişkilerini zaman zaman hediyeler vererek de olsa sağlıklı tutar. Şehir içinde pek çok tapınak ve sosyal binalar yaptırır. Kalede "Philetaireia" olarak adlandırılan kesiminde onun pek çok yapı inşa ettirdiğine ilişkin kayıt mevcuttur. Seksen yaşına geldiğinde kardeşi Eumenes'in oğlu Eumenes'i evlat edinir, kendisine halef tayin eder. Böylece ölümünden sonra yerine I. Eumenes geçer. Ne Philetairos, ne de I. Eumenes kendisini kral olarak tanımlamıştır.

I. Eumenes (M.Ö. 263-241) Önce Seleukos Hükümdarı I. Antiochos'a saldırır. Onu mağlup eder. Şehrin sınırlarını genişletir. Hâkimiyet alanını kuzeyde

İda Dağı, güneyde ise Elaia Körfezi'ne kadar uzatır. Bastırdığı sikkelerin üzerine Philetairos'un portresini koydurmuştu. Şehir halkı tarafından kendisine tanrısallık unvanı verilir.

Eumenes ölünce yerine onun evlatlığı I. Attalos (M.Ö. 241-197) geçer. I. Attalos, 44 yıllık yönetimi esnasında pek çok savaş yapar. M.Ö. 230 yılında Galatları yenerek büyük üne ulaşır. Kral unvanını alır. Halk kendisine Soter (kurtarıcı) unvanını verir. Bir Avrupa kavmi olan Galatlar M.Ö. 279'da Bytinya Kralı Nikomedes tarafından paralı asker olarak getirtilmiş ve Galatya bölgesine iskân edilmiştir. M.Ö. 230 tarihine kadar, Batı Anadolu'daki pek çok Helen kenti bu saldırgan ve savaşçı kavmin saldırısına uğramış ve zarar görmüştü. Philetairos ve Eumenes bu tarihe kadar bu kavme para vererek onları durdurmuşlardı. I. Attalos ise kendini yeteri kadar güçlü hissedip para vermeyi reddeder. Galatlar da verilmeyen parayı tahsil için Pergamonlulara savaş açarlar ve savaştan galip çıkan Attalos olur.

Attalos krallığını genişletmek için Suriyelilerle pek çok savaş yapar. Ancak öldüğü zaman, krallığının toprakları ilk kral olduğu zamankinden fazla değildir. Zira III. Antiochos M.Ö 213 yılında yaptığı savaş ile daha önce Seleukosluların kaybettiği toprakların hepsini geri almıştır. Kuzeyde ise Makedonya Kralı V. Philippos ile Chios açıklarında yaptığı deniz savaşını kaybetmiş, amiral gemisini yitirmiş ve zorlukla Pergamon'a dönebilmiş, daha sonra Roma'nın ve Rhodos'un yardımı ile Tesselia'da Philippos'u mağlup edebilmiştir. Ancak bu savaşla Roma'ya Anadolu'nun yolunu açmıştır.

Ölümüne yakın dönemde Romalılar bir kehanet üzerine Pessinius'un ana tanrıçasını Roma'ya getirmek isterler, bunun içinde Attalos'tan yardım isterler, Attalos onların bu yardım isteğini geri çevirmez ve Kybele kült heykeli ile kutsal taş olarak nitelenen meteoru Roma'ya gönderir.

Attalos'tan sonra Pergamon Krallığı'nın başına geçen II. Eumenes zamanında, (M.Ö. 197-159) Pergamon, Romalıların Suriye Kralı III. Antiochos ile yaptığı Magnesia Savaşı'nda Romalıların safında yer alır. Savaş Galatlar ile işbirliği yapmış olan Seleukos Kralı III. Antiochos ile Rhodos ve Pergamon ile işbirliği yapan Romalılar arasında geçer. Savaştan Romalılar galip çıkarlar ve M.Ö. 188 yılında yapılan Apameia (Dinar) barış anlaşmasıyla Toros dağlarının batı tarafında kalan tüm Anadolu toprakları Romalılara bırakılır. III. Antiochos Romalılar'a çok ağır tazminat ödemeye mahkûm edilir. (Roma'ya her yıl 1000 talent gümüş olmak üzere 12 yılda 12.000 talent, 90.000 şeffel buğday, Pergamon'a her yıl 70 talent gümüş olmak üzere 5 yıl da toplam 350 talent öder, soylulardan 20 kişi de rehine olarak verilir) Anadolu'daki pek çok bağımsız kent Roma'nın koruması altına girer. Toroslar'ın kuzeyinden batı Anadolu'ya kadar Lykia ve Karia dışındaki tüm Pergamon'un idaresine bırakılırken, Lykia ve Karia bölgesi topraklarının idaresi de Rhodoslulara bırakılır.

II. Eumenes şehri adeta yeniden imar ettirir. Aşağı Agora, Büyük Gymnasion, zenginliği ile ünlü Pergamon Kütüphanesi, Zeus Sunağı ve şehir surları onun zamanında inşa edilir. Tüm sanat dalları gelişir. "Pergamon Heykeltıraşi Ekolü" doğar, kendi stilini oluşturur, gelişir ve Helenistik dönem heykeltıraşisinin en güzel örneklerini; (Ölmekte Olan Galyalı, Zeus Sunağı Frizleri) yaratır. Pek çok şair, filozof, ve bilgin Pergamon'a yerleşir ve Pergamon dönemin ünlü büyük kentleri Atina ve Alexandria ile rekabet edecek düzeye ulaşır.

II. Eumenes komşu ülkeler tarafından rahat bırakılmaz; Pontus Kralı Pharnakes ve Roma'nın eski düşmanı Hannibal'in destek verdiği Bytinya Kralı Prusias ve I. Attalos'un mağlup ettiği Galatlara karşı Pergamon'u savunmak zorunda kalır. Ayrıca Makedonya Kralı Perseus ile Roma arasındaki Pydna Savaşı'na (M.Ö. 168) asker gönderdiği ve Romalıları desteklediği için, Makedonya kralının da tehditleri sonucunda, Roma ile ilişkileri mesafelendirir. Uzun bir hastalık dönemi ardından da M.Ö. 159 yılında ölür.

II. Eumenes'in yerine kardeşi II. Attalos (M.Ö. 159-138) geçer. Altmış yaşında kral olan II. Attalos'un, Roma ile iyi ilişkiler kurmak dışında fazla bir aktivitesi yoktur. Zaman zaman topraklarına saldırılar düzenleyen Bytinya kralına karşı şehri ve topraklarını korumaya çalışır. Onun ölümünden sonra kuzeni II-I Attalos başa geçer.

III. Attalos, (M.Ö. 138-133) kendisinden önceki krallardan son derece farklı bir kişilik ve yönetim anlayışına sahiptir. İktidarda kaldığı beş yıllık kısa dönemde sarayına kapanır, çok nadiren dışarı çıkar. Zalim ve şüpheci kişiliğiyle halkın antipatisini çeker. Kendisini daha çok bilime yönlendirir, zehirli otlar ve sağlığa yararlı otlar üzerine araştırmalar yapar ve bunları başka kentlerden kaçırılmış kişiler ve tutuklu suçlular üzerinde dener. Bunun dışında zooloji, ziraat ve metal işçiliği ile ilgilenmiştir. Ziraat üzerine yazdığı kitap, Romalılarca çok beğenilir. M.Ö. 133 yılında ölümünden hemen önce yazdığı bir vasiyet ile tüm Anadolu topraklarını Roma'ya miras bırakır.

Onun Anadolu topraklarını Roma'ya miras bırakması çok tartışılmıştır. Bunun asıl nedeninin ne olduğu sorusu zihinleri hep meşgul etmiştir. Bilim adamlarının genel kanaati ise; Roma'nın etkisinin son üç kral döneminde arttığı ve Roma'nın tüm Anadolu topraklarını sahip olma isteğine karşı çıkmamak, kendiliğinden bir teslimiyetle bunu Roma'ya bırakmak olduğu şeklindedir. Her ne kadar III. Attalos tüm Anadolu topraklarını Roma'ya miras bırakırsa da, Romalılar Anadolu topraklarına savaşmadan sahip olamazlar. II. Eumenes'in gayri meşru oğlu Aristonikos bu miras bırakma olayına karşı çıkar, etrafına paralı askerler toplar ve Roma ordusuna karşı direnir. Başlangıçta Roma'nın gönderdiği konsülü mağlup eder. Ancak M.Ö. 130 yılında yenilir ve esir olarak Roma'ya götürülür.

M.Ö. 129 yılında Roma tarafından "Asia Eyaleti" kurulur ve küçük küçük eyalet idareleri kurulur ve bu Asia eyaletine bağlanır. Pergamon III. Attalos'un istediği gibi Civitas Libera (serbest şehir) ilan edilir. Pergamon'un bu hür idaresi fazla devam etmez. Kendisini bütün Helen kentlerinin kurtarıcısı ilan eden Pontus Kralı IV. Mitridates Pergamon'a saldırır. Pergamonlular Ephesoslular gibi onunla işbirliğine girerler. Bu girişimle belki Roma'dan kurtulacaklardır. Mitridates Pergamon'u baş garnizon yapar. M.Ö. 88 yılında Romalıların katliam emrini verir. Anadolu'daki bütün şehirlerde aynı günde bütün Romalılar öldürülecektir. Pergamonlular onun tüm İtalikleri öldürmesine yardımcı olurlar. Aynı günde 80.000 Romalı öldürülür. Bu Pergamon'un son hür olma girişimidir. Mitridates Roma'ya karşı savaşı M.Ö. 63 yılında kaybeder ve intihar eder. Pergamon da Asia eyaletine dahil edilir ve Roma yaşadığı sürece Roma'ya bağlı kalır.

Pergamon'un Asia eyaletine bağlanması ardından şehre gelen Roma senatörleri şehrin devlet kasası ve nakit varlığını Roma'ya götürürler. İmparator Octavianus Augustus dönemine kadar tam bir kaos sürer. İmparator Octavianus Augustus ile birlikte barış geri döner (Pax-Romana = Roma Barışı). Octavianus Augustus M.Ö. 31-30 yıllarında Pergamon'u ziyaret eder. Pergamonlular Augustus için kutlanan bir bayram (Rhomaia Sebasta) düzenlerler. Augustus Pergamon'da bir imparatorluk tapınağının yapımına izin verir. Bu izinle birlikte Pergamon'a Neokoros unvanı (tapınak bekçiliği) verir. Böylece Pergamon Anadolu'da ilk kez bu unvana ulaşan şehir olur. M.S. 17 deki depremde pek çok antik kent tahrip olur. O dönemde imparator olan Tiberius, Pergamon'un imarı için maddi yardımlarda bulunur.

İmparator Nero, sarayı Domus Aurea'nın güzelleştirilmesi için Pergamon'dan pek çok heykeli Roma'ya getirtmiş, Pergamonluların buna direnişlerinin hiç faydası olmamıştır.

M.S. 74 yılında ise Roma Pergamon'a cömert davranmıştır. Bu yıla ait bulunan bir kararnamede öğretmenler, doktorlar ve spor antrenörlerinin vergiden muaf oldukları yazılıdır. Bu nedenle teşekkür olarak İmparator Vespasianus'un heykeli dikilir.

İkinci bir tapınak yaptırma izni Pergamon'a İmparator Traianus döneminde verilir ve Pergamonlular şehirlerinde İmparator Traianus onuruna Korint nizamında muhteşem bir tapınak inşa ederler. Aşağı şehirde Mısır tanrılarına adanmış olan Kızıl Kilise adıyla bilinen tapınak da yine İmparator Traianus döneminde inşa edilir, yazıtlardan ele geçen bilgilere göre M.S. 166 yılında şehirde veba salgını görülür. İmparator Caracalla Gelibolu'da geçirdiği bir kazada ağır yaralanır ve tedavi edilmek üzere M.S. 214 yılında Pergamon'a Asklepeion'a getirilir, burada sağlığına kavuşur. Şehre olan minnet borcunu da şehirde bulunan tapınakların bakımını yaptırarak ayrıca tiyatro terası üzerindeki Helenistik tapınağın yerine yeni bir Dionysos tapınağı inşa ettirerek öder. Bu dönem şehir

ekonomik yönden zenginleşir ve dışardan gelenlerle nüfusu 120.000'e ulaşır. Ancak M.S. 262 yılındaki deprem şehre büyük zarar verir.

Byzans döneminde Aziz Johannes'in eseri *Apocalypse*'de adı geçen yedi kiliseden biri inşa edilir. Byzans döneminde Pergamon şehri eski parlaklığını, ihtişamını kaybeder ve Anadolu'nun başkenti Ephesos olur. Şehir M.S. 7.-8. yüzyıllarda Arap akınlarına maruz kalır.

M.S. 716'da Arap komutanı Maslama, şehri alır. Şehirdeki bütün erkekler öldürülür. Kadınlar ve çocuklar köle olarak satılır. Pergamon bundan sonra yaklaşık iki yüz yıl virane olarak kalır.

M.S. 14. yüzyılda Selçuklular buraya gelirler, aşağı Pergamon'da şimdiki şehri kurarlar.

Pergamon'da Arkeolojik Kazılar

19. yüzyılda Carl Human isimli bir mühendis Pergamon Zeus Sunağı'na ait friz parçalarını keşfeder. Bunu Alman devletine bildirir. Alman devletinin girişimleriyle Osmanlı Devleti kazı izni verir. Sırasıyla Alexander Conze, Wilhelm Dörpfelt, Theodor Wiegand, Erich Böhringer, ve en son olarak da Wolfgang Radt isimli bilim adamları arkeolojik kazıları yürütürler. Osmanlı döneminde yapılan kazılar esnasında çıkarılan heykeltıraşi eserler padişahın da izni alınarak yurtdışına çıkarılır. Pergamon'dan çıkarılan eserlerin tamamı bugün Berlin'de Pergamon Museum'da sergilenmektedir.

YAPILAR

Surlar

Şehir Helenistik sur duvarları ile çevrelenerek korunduğu için günümüze gelebilmiştir. Şehrin en eski surları M.Ö. 4.-3. yüzyıldan kalmadır. Philetairos dönemi surları düzgün kesilmiş bloklar halindedir. En altta yer alan Kyklopik bloklar üzerine konmuşlardır. Bu sur duvarları II. Eumenes döneminde güneyden gelebilecek saldırılara karşı yenilenmiştir. II. Eumenes'in yaptırdığı surlar daha büyük yontma taşlardan yapılmıştır. Bu dönem surlarının kalınlığı 2 m'nin üzerindedir. Philetairos surlarına göre daha sağlamdır. Demeter Kutsal Alanı'nın duvarı da bu dönemdendir. Sur duvarlarının kapsadığı toplam alan 222 hektardır. Çok sayıda kule ile sur duvarları kuvvetlendirilmiştir. Arazinin sarp olduğu doğu ve kuzey taraflarda ise kuleler yoktur. Roma döneminde yapılan sur duvarlarının inşasında harç kullanılmıştır. Byzans dönemi sur duvarlarının inşasında ise tuğla ile taş ve kiremit parçaları kullanılmıştır.

Şehrin ana giriş kapısı güney tarafta bulunuyordu. Kral kapısı adıyla bilinen bu anıtsal kapıya ait temel kalıntıları bugün de görülebiliyor.

Heroon

M.Ö. 2. yüzyılda I. Attalos ve II. Eumenes onuruna inşa edilmiş bir kült binasıdır. Dor nizamındaki sütunlarla çevrili bir peristile, 6 x 12 m. büyüklüğünde bir kült odasına ve tören esnasında yemek yenilen büyük bir salona sahiptir. Heroon kompleksinin içinde bulunan kült odası daha sonra Roma döneminde büyütülmüş, duvarlarına nişler ve heykeller yerleştirilmiştir. İmparatorluk kültü Büyük İskender'in ölümünden sonra kurulan Helenistik krallıkların tipik özelliklerinden biri olmasına karşın, Pergamon krallarının diğer Helen kralları gibi hayattayken tanrısallaştırılmadıkları, hayattayken yalnız ömür boyu rahiplik, Soter (kurtarıcı), Epiphanes (tanrının yansısı), Eurgetes (velinimet) gibi unvanlar aldıkları, ancak ölümlerinin ardından tanrısallaştırıldıkları görülmektedir.

Saraylar

Saraylar kalenin doğusunda yer alırlar. Pergamon krallarının görkemli saraylarıdır. Bilinen üç sarayın da planı hemen, hemen aynıdır. Sütunlarla çevrili bir alanın etrafında dizilen yatak odaları, yemek odaları, oturma odaları, mutfak ve tuvalet gibi ünitelerden oluşmaktadır. Girişten itibaren güneyden kuzeye sırasıyla II. Attalos, II. Eumenes, I. Attalos'a aittir. En üstte de Philetairos'a ait yapı grubu yer almaktadır. Sarayları her birinde sarayın su ihtiyacı için birer sarnıç mevcuttu. II. Eumenes'in sarayında zemini süsleyen mozaikler bulunmuş, kazı heyeti tarafından Berlin'e götürülmüştür. Bugün Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir. Üzeri mat bir cam tabakasıyla kaplı mozaiği yapan sanatçının Hephaiston adında bir Pergamonlu sanatçı olduğu bilinmektedir. Kazılar esnasında bulunan çok küçük mozaik parçaları üzerinde sanatçının bir renk üzerine ikinci bir renk eklediği ve böylece ara tonlar elde ettiği görülmektedir ki, bu da Pergamonlu sanatçıların bu sanat dalında hayli ileri bir seviyede olduklarını göstermektedir. Diğer saraylardan temellerin dışında kalıntı yoktur. Sarayların en üst seviyesinde bulunan büyük sarnıç ise muhtemelen sarayların su ihtiyacını temin için yapılmış olmalı. İçinde bir sütun bulunan bu sarnıç bugün dilek kuyusu olarak adlandırılmaktadır.

Arsenal (Silah ve Mühimmat Depoları)

Silah depoları kentin üzerine kurulduğu tepenin en kuzeyinde, kente güneyden saldırabilecek düşmanın en son ulaşabileceği ve aşağıdan ovadan erişilmesi olanaksız bir yere kurulmuştu. Yan yana dizilen beş adet ince uzun odadan oluşmaktadır. Odaların alt kısımları taştan üst kısımları ise tahtadan yapılmıştı. Günümüze kadar gelebilen taş kısmında kısım, kısım ince uzun dik açıklıklar, havalandırma açıklıkları görülmektedir ki, bunlar odaların silahın yanı sıra tahıl depolamakta da kullanıldığını göstermektedir. Burada yapılan kazılar

esnasında dokuz yüz adet andezit taşından yapılmış mancınık güllesi bulunmuştur. Bugün bu gülleler Aşağı Agora'nın avlusunda sergilenmektedir.

Kuzey yönündeki düzlükte ve tepelerin arkasında, Pergamon'a 45 km uzaklıktaki Madra Dağı'ndan su getirmeye yarayan su kemeri ve yeraltı su kanalının Roma dönemi kalıntıları görülmektedir. Bu uzun yoldan su getirmek için Pergamonluların 50-70 cm uzunluğunda 240.000 adet boru kullandıkları hesaplanmıştır. Su kente üç km yaklaşıldığında, denizden yüksekliği 376 m olan bir su dinlendirme ve yükleme havuzunda toplanmakta, daha sonra denizden yüksekliği 330 m. olan kaleye ters sifon sistemi ile kapalı borular içinde akıtılmaktaydı.

Traianus Tapınağı

Bu tapınağın yapımı esnasında burada daha önce mevcut olan Helenistik dönem yapıları yıkılmış, kemerler üzerine düz bir platform inşa edilmiştir. Bu düz platformun üzerinde de tapınak ve tapınağı çevreleyen temenos yer almaktadır. Kutsal alanın üç tarafı stoalarla çevrilidir. Tapınağın arkasına gelen stoa kayalık arazinin yüksekliğine uydurulmuştur. Tapınak Korint stilinde yapılmış bir peripterostur. Architrave kısmı medusa kabartmalarıyla süslüdür. Akroterleri ise nike figürleridir. Tapınağın inşasına İmparator Traianus zamanında M.S. 114 yılında başlanmış, İmparator Hadrianus tarafından tamamlanmış, kendisinin Anadolu'yu M.S. 129/130 yılındaki ziyareti esnasında Traianus'a ithaf edilmiştir. Kazılar esnasında çıkarılan heykeller Traianus ve Hadrianus'a aittirler. Burada bulunan kitabeler, şehre Neokoros unvanının verildiğini ve tapınağın asyl hakkına (dokunulmazlık hakkı) sahip olduğunu göstermektedir.

Kütüphane

İskenderiye Kütüphanesi'nden sonra antik dönemin en zengin kütüphanesine sahiptir. Kütüphanenin rulolar halinde 200.000 kitaba sahip olduğu bilinmektedir. Attalit sülalesi için kitap toplamak bir tür hobi olmuş, bu sayede bu kadar çok kitap toplanabilmiştir. Yazar Varro'nun anlattığına göre; Pergamon Kütüphanesi'nin İskenderiye Kütüphanesi'ne rekabet eder düzeye gelmesini kıskanan Mısır Kralı Ptolemaios, Pergamon'a Papyrus ihracatını yasaklamıştır. Bunun üzerine Pergamonlular keçi derisinden ürettikleri pergament adı verilen bir tür kâğıdı icat etmişlerdir. Her ne kadar bu yeni kâğıt türü papyrus'tan pahalı idiyse de, pek çok antik kent bu kâğıt türünü kullanır olmuş, tüm antik dönem boyunca papyrus ve pergament kitap yazımında kâğıt yerine kullanılmıştır. İki kütüphane arasındaki rekabet Pergamon Kütüphanesi'nin Marcus Antonius'a verilmesiyle sona ermiştir. Marcus Antonius tüm kitapları Mısır Kraliçesi Kleopatra'ya hediye etmiştir. İskenderiye Kütüphanesi'nin M.S. 47 yılında yanması ardından kurtarılabilen kitaplar burada M.S. 7. yüzyıla kadar muhafaza edilmiştir. M.S.7 yüzyılda halife Ömer tarafından Kuran'la uyuşmayan, tanrısız kitaplar oldukları gerekçesiyle imha edilmişlerdir. Kütüphane Attalos Stoası ile Traianus Tapınağı arasında yer almaktadır. Kitapları nemden korumak için kütüphanenin duvarları çift kat yapılmıştır.

Athena Kutsal Alanı

Pergamon'un baş tanrıçası, akıl ve bilgelik tanrıçası olan Athena'ydı. Ona adanan tapınağın tarihçesi M.Ö. 4. yüzyıllara kadar inmektedir. Athena Kutsal Alanı, tapınak binası, bunu çevreleyen kutsal alan, alanın kuzey ve güneyinde bulunan stoalar ve anıtsal girişten oluşmaktaydı. Tapınak andezit taşından yapılmış olup iki basamaklı bir krepise sahipti. 6 x 10 sütunlu dor nizamında bir peripteros idi. Athena Tapınağı kutsal alanı dar bir tünelle tiyatroya bağlanmıştı. Tapınağa ait sütun ve alınlık süslemeleri günümüzde Berlin'de Pergamon Müzesi'nde sergilenmekledir. II. Eumenes döneminde kutsal alanın kuzeyine ve doğusuna ikişer katlı stoalar ilave edilmiştir. Stoaların alt katı Dor, üst katı ise Ion nizamındadır. 1. Katın alınlığında *"Kral Eumenes'ten zafer bağışlayan Athena'ya"* yazısı yer alıyordu. Stoanın ikinci katının alınlığında ise boğa başları ve kartalların taşıdığı girland frizi mevcuttur. Girlandların boşluklarında libasyon kapları ve baykuş motifleri görülmektedir. İkinci katın korkuluğu, Pergamonluların Suriyelilerden, Galatlardan ve Makedonyalılardan aldıkları savaş ganimetlerinin kabartmaları ile süslüdür. Bunlar arasında deri zırhlar, metal kolluklar, çeşitli miğferler, kalkan ve kılıçlar, flamalar, savaş arabaları, gemiler ve mancınıklar vardı.

Tiyatro

Anadolu'nun en eski tiyatrolarından biridir. Seyirci kapasitesi 10.000'dir. Antik dönemden günümüze gelebilmiş theatronu en dik tiyatrodur. Tiyatro tarihinin Pergamon krallık tarihiyle eşzamanlı olduğu ve bugünkü şekline II. Eumenes döneminde kavuştuğu sanılmaktadır. Roma döneminde gösteriler ovada inşa edilen yeni tiyatroda oynanmaya başlanınca bu tiyatro sadece toplantılara ayrılmıştır. Tiyatronun orkestra boşluğuna yerleştirilen konuşmacı podyumu bu görüşü desteklemektedir. Oturma kademelerinin en üstünde ve doğu ucunda görülen kalıntı Byzans döneminde yapılmış bir kuledir.

Andezit taşından yapılmış Theatron bölümü seksen sıralı olup iki diazoma ile üç bölüme ayrılmıştır. Bu sayede tiyatroya gelenler kolaylıkla yerlerine ulaşabilmişlerdir. Oyunların oynandığı Proskenion tahtadan idi; oyun oynanacağı zaman kuruluyor, oyun bittikten sonra ise terası destekleyen dış duvarın altındaki odada saklanıyordu.

Dionysos Tapınağı

Günümüze kadar hayli iyi korunarak gelebilmiştir. Tiyatro terasının kuzeyinde yer alır. Dionysos'un tiyatro ile bağlantısı düşünülürse, tapınağın tiyatroya yakın bir yerde inşa edilmesi son derece uygundur. Burada var olan ilk tapınak yerli andezit taşından yapılmış olup M.Ö. 3. yüzyıla aittir. İmparator Caracalla zamanında tapınak yeniden inşa edilmiş, 25 basamakla çıkılan bir podyum üzerine Ion nizamında Prostylos planında inşa edilmiştir. Tapınağa ait sunak da kazılar esnasında bulunmuştur.

Zeus Sunağı

Helenistik dönemde Pergamon kentinde en görkemli anıt Zeus Sunağı'ydı. Anıt hakkında en eski bilgiye Romalı Lucius Ampelius'un yazdığı bir kitapta rastlanılmaktadır. Bu kitapta yazar Pergamon Sunağı'ndan şu ibareyle söz etmektedir: *"Pergamon'da mermerden, kırk ayak yüksekliğinde görkemli kabartmalarla süslü bir sunak var, Tanrılarla gigantların savaşını göstermektedir."*

1871 yılında yol mühendisi Alman Carl Human, Berlin Arkeoloji Müzesi yetkililerine üzerinde insanların vahşi hayvanların ve atların yer aldığı bir kabartmadan söz eder. 1878 yılında Almanların başlattığı kazılar dört yıl sürmüş ve bu süre içinde sunağın gigantomachi frizine (tanrılarla gigantların savaş sahnesi) ait 97 panel ve 200 parça, Telephos Frizi'ne ait 35 panel ve 100 parça heykel ve kabartmalar ile benzeri mimari parçalar Berlin'e taşınmıştır. Orada restore edilip bir müze halinde sergilenmiştir.

Zeus Sunağı'nın yapıldığı terasın asıl girişi doğusundan geçen ana caddeden idi. Kuzeyinde ve doğusunda Ion nizamında iki katlı bir stoa bulunuyordu. 36,44 x 34,20 m boyutlarında mermerden yapılmış olan anıt beş basamaklı bir merdivenle çevrelenmişti. Bunun üzerinde de "U" formlu bir podyum vardı. Podyumun üzerinde de 2,30 m yükseklikte ve 120 m. uzunluğunda bir friz bulunuyordu. Açık olan batı tarafından merdivenlerden çıkıldığında, podyumun formuna göre çift sıra dizilmiş Ion sütunlarıyla karşılaşılıyordu. Ortada kalan boşlukta ise adakların yakıldığı, armağanların konulduğu asıl sunak ortada duruyordu. Bu asıl sunağın üzerinde de bir başka friz yer alıyordu. Anıtın üstü ise kentaurlar, quadriga ve tanrı heykelleri ile süslüydü. Tanrıların giysileri ise altından yapılmış takılarla süslenmişti. Frizlerde kabartmaların üst sövelerinde tanrıların, altında ise sanatçı ve gigantların isimleri yer alıyordu.

Doğu frizinde; Titanlar, Artemis, Leto, Apollon, Hera, Herakles, Zeus, Athena, Are,

Batı tarafında: Triton, Okeanus, Dionysos, Nymphalar,

Güney frizinde; Rhea, /Kybele, Hephaistos, Eos, Heilos,Theia, Selene, Phoibev

Kuzey frizinde; Aphrodite, Dioskurlar Polydeukes ve Kastor, Nyx, Moiren, Keto, Poseidon kabartmaları betimlenmiştir.

Pergamon heykeltıraşi okulunun ustaları tarafından yapıldığı kesin olarak bilinen sunak bu okulun heykeltıraşi stilini yansıtmaktadır.(Bkz. Helenistik devir heykeltıraşisi) Sunak Pergamon kralı II. Eumenes tarafından Galatlar ile yapılan savaşın ardından yaptırılmış ve tanrılar Zeus ile Athena'ya adanmıştır.

Yukarı Agora

1883-84 yıllarında ortaya çıkarılan bu agora, Zeus Sunağı taraçasından 14 m aşağıda ve güneye uzanmış durumdadır. Akropolün en eski yapılarındandır. Kuzey temellerindeki kalıntılar burada daha eski bir yapının var olduğunu gösterir. Agora, 83,7 x 43,5 m büyüklüğündedir. Agoranın üç tarafı stoalarla çevrilmiştir. Stoaların agora alanına bakan bölümlerinde bir kat, dışa bakan bölümde ise arazinin eğimine göre üç kata kadar çıktığı anlaşılmaktadır. Dor nizamında 3,83 m boyundaki stoa sütunlarının üst bölümünden üçte ikisi derin yivli, alt tarafı ise düz işlenmiştir.

Agora alanında üzeri çelenklerle süslü, kitabesi olan bir sunak altlığı ve bir Hermes heykeli bulunmuştur. Agoranın batı bölümünde, önündeki sunakları ile küçük bir Agora Tapınağı bulunur. Dor ve Ion düzeni karışımında, anteli prostylos tapınak şeklindedir. Bu tapınağın, bir heykelin kaidesindeki kitabeden Dionysos için yapıldığı anlaşılmaktadır. Kuzeyde, yolun agoradan çıktığı yerde, sağ tarafta galerinin ucuna eklenmiş niş şeklinde bir kült yapısı vardır. Burada Pergamon Zeus Sunağı'nı bulan ve kazısını yapan Karl Humann'ın (1839-1896) granit bir blok altında mezarı yer almaktadır.

Orta Şehir

Kaleden orta akropolün tapınaklarına kadar olan kısımda yürütülen arkeolojik kazılarda bu bölgenin daha çok kentin günlük yaşamı ile ilgili binalara sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak buradaki binaların çoğu Helenistik, Roma ve Byzans dönemlerinde yeniden yapılmış veya eski binaların altında kaldığı için bunların görünüşleri hakkında tam bir bilgi edinmek mümkün değildir. Kazılarda Byzans kalıntıları temizlenmiş ve şehrin yapıları bir ölçüde Helenistik karakterine kavuşturulmuştur.

Hamam

Yukarı Agoradan 100 m aşağı doğru inilirse, caddenin batısında yer alan hamamın kalıntıları görülür. Tepidarium geniş nişi dolayısıyla açıkça tanınır. Diğer odalardan pek az kalıntı vardır.

Küçük Gymnasion (Hamam-Odeion-Mermer Salon)

Yapı bileşimi birbirine bağlı üç bölümden meydana gelir: batıda bir hamam, bir konferans ya da konser salonu ve doğuda kült salonu. Odeon (konser salo-

nu) ve "Mermer Salon" adı verilen kült salonu yapı bütününü oluşturmaktadır. Yalnız hamam Roma İmparatorluk dönemine aittir. Hamamın batısında yamacın üzerine doğru dar bir sokak uzanmaktadır. Sokağın altında bir pis su kanalı mevcuttur. Sokağın batısında, ise bir latrina bulunmaktadır.

Odeionun oturma basamakları dairesel formludur. Odeonun doğusundaki Mermer Salon Pergamonlu Diodoros'un heroonudur. Burada bulunan bir heykel kendisine aittir ve M.Ö. 70 yıllarına tarihlenmektedir.

Odeion ve mermer salonun önündeki iki derin sarnıca sahip ortak avlu, M.S. 4. yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır.

Aşevi

Mermer salonun yanında, hemen doğusunda basit bir aşevinin odaları bulunur

Şarap ve Yağ Dükkânı

Mermer Salon'un doğusundaki üçüncü oda geniş bir tezgâha sahip bir dükkândır. Dükkân içinde kaya tabana oturtulmuş büyük pithoslar muhtemelen yağ veya şarap depolarıydı.

Hamamlı Peristilli Ev

Orta yolun doğusunda antik bir peristilli evin kalıntıları vardır. Eskiden avluyu çeviren Helenistik dönemden kalma sütunların birkaç tanesi yeniden dikilmiştir. Helenistik dönem evi Roma İmparatorluk döneminde yeniden inşa edilmiş, ısıtılabilen çok büyük bir hamam ve buna bağlı çok büyük bir su deposu ilave edilmiştir.

Çeşme

Peristilli evin güney doğusunda antik ana yol boyunca dükkân ve işyerleri sıralanmıştır. Yolun kenarında kayadan bir sarnıç üzerindeki büyük taş kemerli yapı bir çeşmedir.

Peristilli yapı

Şehir kazı alanın doğusunda büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır ki büyük bir olasılıkla Helenistik dönemden kalma bir kutsal alandır.

Demeter Kutsal Alanı

Bereket Tanrıçası Demeter'in kutsal alanı Philetairos zamanında (M.Ö. 281-263) sur duvarları dışında bulunuyordu. Buradaki yapılar,.kitabelerden öğrenildiğine göre Philetairos ve kardeşi Eumenes tarafından M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısında annelerinin anısına inşa ettirilmiştir. Tapınak ve sunak

andezit taşındandır. Ion düzeninde anteli bir tapınaktır. Roma döneminde sütunlar ve alınlık mermerden yapılmış ve tapınak Korinth nizamında bir prostylosa çevrilmiştir. Tapınak önünde volütlerle süslü bir sunak bulunmaktadır.

Kutsal alan üç yanda galerilerle çevrilidir. Kuzeye doğru I. Attalos'un karısı tarafından genişletilmiştir. Giriş kapısı da kraliçe tarafından yaptırılmıştır. Bir kraliçenin bağışta bulunması buranın Pergamon kadınları için özel önem taşıdığını gösterir, burada geceleri meşalelerin aydınlığında tanrıçanın bayramları kutlanırdı. Bugün Bergama Müzesi'nde bulunan, kabartmalı bir levhada Demeter, elindeki meşale ile sunağın yanında durmaktadır. Kutsal alanın girişinin solunda taş içine açılmış göze çarpmayan bir çukur vardır. Burası adak kuyusudur, kutsal yeri ziyaret eden kadınlar Demeter ve kızı Persephone için getirdikleri armağanları buraya bırakırlardı.

Hera Kutsal Alanı

Yukarı Gymnasion'un üstündeki dar terasta, Zeus'un karısı Hera'nın kutsal alanı bulunur. Bu kutsal alan batıdaki exedra, doğuda sütunlu galeri ile çerçevelenmiş ortadaki bir tapınaktan oluşmaktadır. Çok basamaklı açık bir merdivenle çıkılan tapınak bir podyumlu Roma tapınağı ile hemen hemen aynıdır. Dor nizamında bir prostylostur. Adak yazıtına göre II. Attalos (M.Ö. 159-138) tarafından inşa ettirilmiştir. Tapınak naosunda bir erkek heykeli bulunmuştur. Bu heykelin Zeus'un kült heykeli, ya da bağışı yapan Attalos'a ait olabileceği tahmin edilmektedir.

Yukarı Gymnasion geniş bir sütunlu avlunun dört yanındaki kuruluşlardan meydana gelir. Doğuda ve batıda hamamlarla sona erer, meydanın batı galerisinin arkasındaki orta mekânda, müsabakalardan sonra temizlik için kullanılan yıkanma kurnaları hâlâ durmaktadır. Kuzeybatı köşede, üzeri kapalı 1.000 kişilik bir auditorium vardı.

Kuzey tarafın ortasındaki mekân gymnasionun esas odasıydı, doğuda buna eklenen iki apsisli odanın burada bulunan bir yazıttan "İmparator Salonu" olduğu anlaşılmıştır. Duvar kaplamalarında çok çeşitli mermer kullanılmıştır. Doğuda eklenen hamamın bugün aşınmış duvarları da böyle farklı mermer kaplamaya sahiptir. Hamamın hypocaus bölümü andezit sütunlardan yapılmıştır. Gymnasionun güneyinde bir stadion yapısı mevcuttur.

Gymnasion, Aşağı ve Orta Teraslar

Pergamon Gymnasionu Helenistik karakterdedir, araziye uygun olarak yukarıya doğru büyüyerek genişleyen üç teras üzerinde yer alır. Alt teras çocukların, orta gençlerin, en üst terasta yetişkinlerindir. Güneybatıdan bir anayol gymnasiona ulaşmaktadır.

Burada bulunmuş bir kitabeden, Hermes ve Herakles'e tapınıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağı Şehir

Bugünkü Bergama şehrinin altında kalmıştır. Yapılan kazılarda Attalos Evi, Eumenes Kapısı, agora, tiyatro, amphitiyatronun izlerine rastlanılmıştır. Aşağı şehirde ayakta kalmış yegâne yapı "Kızıl Avlu" olarak bilinen yapıdır.

Kızıl Avlu

Mısır tanrılarına, öncelikle Serapis'e adanmış bir kutsal yapıdır. İmparator Hadrianus döneminde (M.S.117-138) inşa edilmiş olan yapı 260 x 110 m ölçülerinde bir ön avluya sahiptir. Kompleksin merkezini büyük bir salon ya da tapınak oluşturur. Esasında üç katlı olan bu yapı günümüze aşağı yukarı tüm yüksekliğiyle erişmiştir. Tapınağın iki yanında, kendisi gibi iyi korunagelmiş iki yuvarlak kule yükselmektedir. Her iki kulenin de önünde sütunlu galeriler ile çevrili birer avlu vardır. Sütunlu galerilerden pek az iz kalmasına karşın, iki avlunun da ortasında ince, uzun bir havuz saptanmıştır. Sıcak ve soğuk su künklerinin beslediği bu havuzlar dinsel yıkanma yerleriydi. Yapıda ilgi çekici özellik, büyük avlunun Selinus Irmağı üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Avlunun altında, onu bir baştan öbürüne diagonal kateden ırmak, tonozlu iki kanalın içine alınmıştır. Mısır Tanrısı Serapis kültünde su önemli bir yer tutmaktadır ve su, Mısır'a hayat veren Nil Nehri'ni sembolize eder. Tapınağın Selinus Nehri üzerinde inşa edilmesi bu inançla bağlantılı olabilir.

Yapının üçlü formu, Serapis'in yanı sıra başka tanrıların, büyük olasılıkla Isis ve Harpokrates'in, tapım gördüğü fikrini uyandırmaktadır. Büyük ön avlu tören merasimleri için kullanılmıştır. Tapınağın kendisi ikiye bölünmüş bir plan göstermektedir. Bu iki ayrı bölüm yalnızca rahiplerin ve külte kabul edilenlerin ayak basabildikleri kutsal mekândır. Bu kutsal alan içinde devasa kült heykelleri bulunuyordu. İki yandaki kulelerin altındaki odalar da kült ile ilgili olmalıdır. Byzans döneminde orta avluda bir kilise inşa edilmiştir. Mevcut yükseltilmiş taban bu kiliseye aittir.

ASKLEPION

Sağlık tanrısı Asklepios'a adanmıştır. Asklepios Helen mitolojisinde Apollon'un oğlu olarak geçer. Anlatıya göre; *"Teselya kralının kızı Koronis'e âşık olan Apollon onunla ilişkiye girer ve kız ondan hamile kalır. Koronis Apollon'un döllünü karnında taşırken aynı gece Arkadialı bir genci de yatağına alır ve onunla da sevişir. Apollon'un Koronis'i gözetlemek için bıraktığı kutsal kuşu karga, durumu Apollon'a iletir. Apollon bu ayıbı temizlemesi için kardeşi Artemis'i görevlendirir. Apollon'a göre iffetsiz Koronis Apollon'un kardeşi Artemis'in gönderdiği oklarla cezalandırılır.*

Apollon, Koronis'in karnındaki çocuğun da ölmesini istemez ve ölmek üzere olan Koronis'in karnından çocuğunu çıkarır. Apollon çocuğu büyütmesi için at-adam Kheiron'a verir. Kheiron onu büyütürken hekimlik sanatını da öğretir. Asklepios Kheiron'dan öğrendikleriyle usta bir hekim olarak yetişir, hekimliğin ve cerrahlığın bütün bilgilerini edinir. Hekimlik konusunda öylesine kendine güvenir ki ölüleri bile diriltmeye çalışır; Tanrıça Athena, Medusa canavarı öldüğü zaman bedeninden akan kanı toplamış ve Asklepios'a vermiştir. Efsaneye göre Medusa'nın sağ tarafındaki damarlarda zehirli, sol tarafındaki damarlarda şifalı kan vardır. Asklepios bu şifalı kanla ölüleri diriltmeye çalışır ve başarılı olur. Dirilttiği adamlar arasında Kapaneus, Lykurgos, Minos'un oğlu Glavkos ve Theseus'un oğlu Hippolytos da vardır. Zeus doğal düzeni bozan bu hekim tanrının aşırı gücünden kuşku duymaya başlar, onu cezalandırmak için üstüne bir yıldırım gönderir ve Asklepios'u yok eder. Apollon da Zeus'a yıldırımı bağışlayan Kikloplar (Kyklop) öldürerek oğlunun öcünü alır, sonra da oğlu Asklepios'u gökte burçlar arasına yerleştirir."

Asklepios'un yok oluşundan sonra hekimlik sanatını kızı Hygeia (Hygieia, Helen dilinde temizlik, sağlık anlamına gelir) ve oğulları Asklepiades sıkı bir lonca düzeni içinde sürdürmüşlerdir.

Asklepios'un sembolleri arasında; yılan, tas, asa, köpek ve horoz görülür. Asklepios sanat eserlerinde betimlenirken, heykellerinde sakallı (sikkeler üzerinde sakalsız) elinde yılan sarılı asa, büyük ve sade harmaniyesi sol göğsünü açıkta bırakacak şekilde (diğer bütün heykellerde erkeklerin sağ göğsü açıktadır), ayağında büyük sandallar ile görülür.

Asklepion'un Tarihçesi

Pergamon Asklepionu M.Ö. IV. yüzyılda kurulmuştur. Pergamonlu **Arkias'**dır. Pindasos (Madra Dağı) sırtlarında avlanırken bir tarafı kırılınca Epidauros'daki Asklepion'a gitmiş ve orada kısa zamanda iyi olmuştur. Dönüşünde de Pergamon'daki hemşehrilerine yardım olsun diye Asklepiyatlardan birkaçını Pergamon'a getirir ve daha önce burada M.Ö. 5. yüzyılda mevcut olan kült yeri üzerinde Asklepion yapı kompleksi inşa edilir.

MÖ 183-173 yılları arasında Pergamon kenti imar edilirken Asklepion da genişletilmiştir. Tedavi salonları kurulmuştur. Kutsal su için taş çeşme ve havuz yapılmıştır.

Asklepion Roma İmparatorluğu zamanında yeniden önem kazanmış, Traianus, Hadrianus, Marcus Aurelius ve Caracalla tarafından ziyaret edilmiştir. Antoninus Pius zamanında (MS 138-161), Asklepion iki kat bir genişleme gösterir. Bu genişleme sırasında koridor, havuz ve yeni tedavi bölümleri komplekse ilave edilmiştir. Kazılar sonucu gün ışığına çıkarılan Asklepion'un bugün gördüğümüz kalıntıları büyük oranda M.S. 2. yüzyıla aittir.

Asklepion'un bu son parlak dönemi de çok uzun sürmemiştir. İmparator I. Valerianus (M.S. 253-260) zamanındaki büyük depremde Asklepionu büyük ölçüde yıkılmıştır. Byzans döneminde ise Asklepios Tapınağı kilise olarak kullanılmıştır.

Asklepion'un yeri; kentin batı kesiminde, denizden 108 m. yükseklikle ve rüzgârlardan korunabilir bir yerdedir. Pergamonlu ünlü hekim Galenos ise Asklepion'dan bahsederken Asklepion'un Misis Dağları (Geyikli) ayaklarında, hava akımlarından korunmuş, temiz havası ve suyu olan uygun bir yerde kurulduğundan söz etmektedir. Ozan ve tarihçi Horas ise; "Oraya sıcaklar sıtma götürmez, orada vasiyetnameler açılmaz," diyerek Asklepion'un önemini belirtmek istemiştir.

Asklepion'un Yapıları (Şekil: 33)

Kutsal Yol (Via Tecta)

Viran Kapı'dan başlayıp Asklepion'u Pergamon'a bağlayan yol, 1 km uzunluğundadır. Antik dönemde bu yol Pergamon Kalesi ile bağlantılı idi. Kazılarla önemli bir kısmı açığa çıkarılan kutsal yol, anıtsal kapının önündeki avluya eğimli bir şekilde ulaşır.

Yol Roma döneminde bir pazar caddesidir. Yolun güney kesiminde Octavianus Augustus döneminde tarihlendirilen bir heroon mevcuttur. Kuzey kesiminde ise M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilen bir nymphaion bulunmaktadır.

Anıtsal Kapı

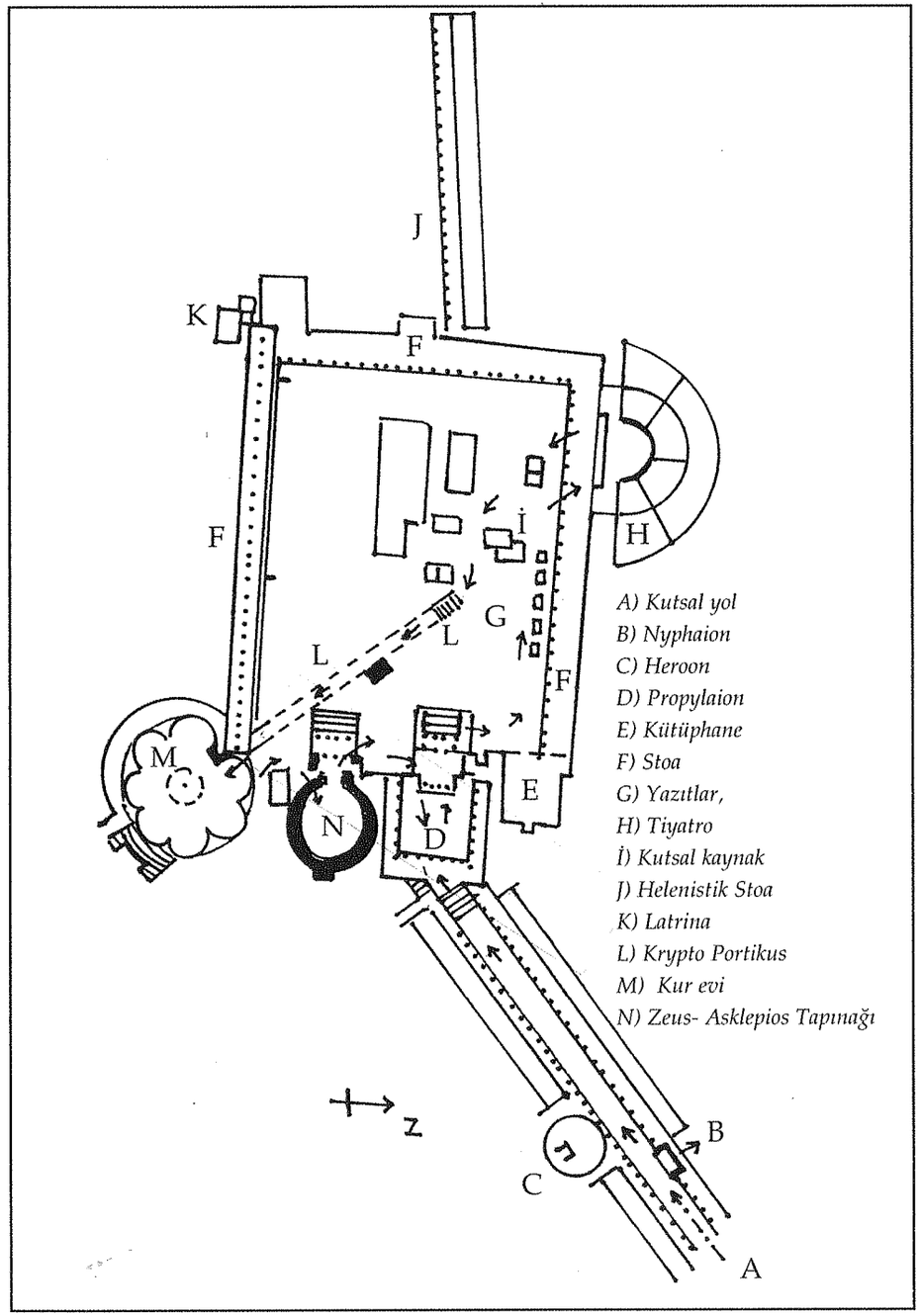
İki tarafında dörder sütunu bulunan anıtsal bir propylondur. Aynı zamanda bir tarihçi olan Konsül Claudius Charax tarafından M.S. 2. yüzyıl ortalarında inşa ettirilmiştir.

Kütüphane

Anıtsal kapıdan geçtikten sonra hemen sağda, yani kuzeyde, kütüphane yer alır. Kütüphane, duvarlarında nişler bulunan kare biçimli tek bir odadan ibarettir. Yapı Flavia Melitane isimli bir kadın tarafından yaptırılmıştır. Kazılar esnasında yapı içinde İmparator Hadrianus'a ait bir heykeli bulunmuştur. Heykel günümüzde Bergama müzesinde sergilenmektedir.

Zeus-Asklepios Tapınağı

Anıtsal kapının güneyinde yer almaktadır. Yuvarlak planlıdır. 24 m çapında olup yükseltilmiş bir platform üzerindedir. Batı tarafındaki merdivenlerle tapınağa çıkılmaktadır.

Şekil 33) Asklepion

Roma'daki Panteon'a benzer bir yapıdadır. Muhtemelen Panteon'a benzer konik bir çatısı vardı. Tapınak Zeus-Asklepios'a adanmıştır.

Stoalar

Kutsal alan kuzey, batı ve güney yanlarında stoalar ile çevrelenmişti. Bu stoalar insanları yazın güneşten, kışın yağmurdan korurlardı. Kuzey Stoası çok iyi korunmuş olarak günümüze kadar gelebilmiştir. Stoaların sütun başlıkları Ion düzenindeydi. M.S. 178 yılındaki depremden sonra yapılan restorasyonunda Kuzey Stoa'daki Ion sütun başlıkları yerine Korint sütun başlıkları yerleştirilmiştir. Stoaların oluşturduğu alanın büyüklüğü 110 x 130 m.dir.

Tiyatro

Kuzey Stoa'nın batı ucunda yer alır. Theatron bölümü 3500 kişi kapasitelidir. Sahne yapısı muhtemelen üç katlıydı. Onun önünde yer alan, oyuncuların gösterileriler sundukları proskenion tabandan yaklaşık 1 m yükseklikteydi. Kazıda bulunan bir yazıt tiyatronun Asklepios ile Hygeia'ya adandığını belirtmektedir.

Tuvaletler (Latrinalar)

Batı ve güney stoaların birleştiği köşede yer alırlar. Burada mermerden, yaklaşık otuz adet tuvalet mevcuttur. Kadın ve erkek tuvaletleri birbirinden ayrılmıştır.

Şifalı Kaynak ve Kuyular

Kutsal alan ve kültün merkezi "Kutsal Kuyu" idi. Kuyu basit bir yapının içine alınmış, künkler aracılığıyla bir pınardan beslenmesi sağlanmıştı. Su, kaynaktan çeşitli kaplarla alınarak yıkanma ve özellikle içme suyu olarak kullanılıyordu. Pergamon Asklepionu'ndaki su kutsaldı, çünkü o günün insanlarının inançlarına göre, bu su kullanan herkese tanrının yardımıyla şifa veriyor, hastaları iyileştiriyordu.

Kutsal alanda, ayrıca iki çeşme vardır. Her ikisi de hastaların iyileştirilmesinde rol oynayan bu çeşmelerden birisi, tiyatronun yakınındadır. Üstü açıktır, mermer bir tekne ile donatılmış ve olasılıkla soğuk banyo önerilen hastalarca kullanılmıştır. Diğer çeşme batıda, ortada idi. Hastaların bu ikinci kaynağın havuzunda çamur banyosu aldıkları sanılmaktadır.

Kutsal Kuyu'nun hemen güneybatısında uyku odaları yer alır. Uyutulma işlemi kesin dinsel kurallar uyarınca gerçekleştiriliyordu. Kurallardan bazılarını bir yazıttan öğreniyoruz: Hasta, uyku odasına girmeden önce yıkanıp beyaz giysiler giymeli, kuşak ya da yüzüğünü çıkarmalı ve kurban sunmalıdır. Bu kurbanın zeytin dallarıyla süslü, beyaz bir koyun olduğu anlatılıyor.

Telephoros (Hastaların Tedavi Gördüğü Klinik)

Kutsal alanın güneydoğu köşesindedir. Yuvarlak iki katlı bir yapıdır. Ancak hastaların tedavi edildiği klinik olduğu sanılmaktadır. Alt kattaki odalar klinik olarak kullanılıyor, üst kattaki odalar tanrıların heykellerinin bulunduğu kült odası olarak kullanılıyordu. Yapı bir taraftan tünel (Kryptoporticus) ile kutsal kuyuya bağlanırken, diğer taraftan Zeus Asklepios Tapınağı'na bir koridor ile bağlıydı.

Kryptoporticus (Yeraltı Geçidi)

Geçit kusursuz bir biçimde korunmuştur. 80 m uzunluğundadır. Her iki ucunda merdivenler, tepesinde içerisini aydınlatan bir dizi açıklık vardır. Asklepion'u kazan arkeologlar, tünelin iki amacı olabileceğini öne sürmüşlerdir. Bunlardan birincisi, kutsal alanda çalışanların yararlanması için yapıldığıdır. İkinci seçenek ise yaz günlerinde hastalara serin bir korunak sağlanması amacını güder. Psikolojik tedavi için de kullanılmış olmaları mümkündür.

Tedavi Yöntemleri

Asklepion'daki tedavi yöntemleri hakkındaki bilgilerimizin çoğu ünlü hitabetçi Aelius Aristides'ten gelir. Asklepion'un sürekli ziyaretçilerinden olan Aristides bazı yazılarında Asklepion'a ilişkin değerli bilgiler vermiştir.

Gerek Pergamon'da, gerekse diğer asklepionlarda gerçekleştirilen tedavinin en önemli özelliği, hastanın uyutulmasıydı: Hasta kutsal alan sınırları içinde uyutuluyordu. Uyandığında ya iyileşmiş ya da o kadar şanslı değilse, rahiplere anlatacağı bir düş görmüş oluyordu. Bu düşe göre rahipler, daha dünyevi tedavi yolları öğütlüyorlardı. Rüya çok kesin değilse rahiplerce yorumlanması gerekirdi. Rahipler, böylece hekimlerin işlevini görüyor, hastanın psikolojik olarak tedavisinde yardımcı oluyorlardı.

Asklepion'daki tedavi yöntemlerinde üç temel öğe: perhiz, sıcak ve soğuk banyo ile beden hareketleri idi. Sindirim bozukluğu şikâyetiyle Epidauros Asklepios Tapınağı'na başvuran bir Milaslının (Mylasa) durumu örnek alınabilir. Hastaya ekmek, peynir, maydanoz, marul ve ballı sütten oluşan bir perhiz verilmiş, çıplak ayakla dolaşması, her gün koşması, çamur banyosu yapması ve belki tuhaf, ama sıcak bir banyo almadan önce vücudunu şarap ile ovması öğütlenmiştir. Tedavi başarılı sonuç vermiş ve hastanın şükranını dile getiren bir yazıt, bunun kanıtı olarak günümüze ulaşmıştır.

Galenos

Pergamon'da doğan Galenos, (M.S. 131-210) yüzyılın en önemli hekimlerini bir araya toplayan Asklepion'da tıp eğitimi görmüştü. Antik çağın, Hippokrates'ten sonraki en büyük hekimi kabul edilen Galenos, Pergamon'da yıllarca ça-

lışmış, Roma'da M.S. 162-166 ve 169 yıllarında gladyatörleri tedavi etmiş, insan anatomisini iyice tanıma fırsatı bulmuş, hekimlik deneyimini artırmıştı. Hippokrates'in koyduğu hekimlik kurallarına, bugün bilinen şeklini veren de Galenos'tu. Hekimlikte Hippokrates'in koyduğu ve onun zamanına kadar uygulanan kuralları, "temel düşünce insanlığa hizmettir; hekim yalnız dostu değil düşmanı iyileştirmek için de elinden geleni yapmakla yükümlüdür" şeklinde yerleşmesini sağlamıştı. Deney ve incelemelerini içeren, ancak çoğu kayıp olan kitapları 9. yüzyılda Arapça'ya çevirilmişti. Eserlerinin Batı dünyasına ulaşması ise Arapça çevirilerin 12. yüzyılda Latince'ye çevrilmesiyle gerçekleşti. Günümüzde eczacılığın bir dalı (Pharmacie Galeniqe) onun adını taşımaktadır.

SARDES

Sardes'te ilk kazılar 1958 yılında Harvard ve Cornell üniversiteleri profesörlerinden Prof. George Hafmann tarafından başlatılmış, 1974 yılından sonra ise Prof. Crowford H. Greenewalt tarafından devam ettirilmiştir.

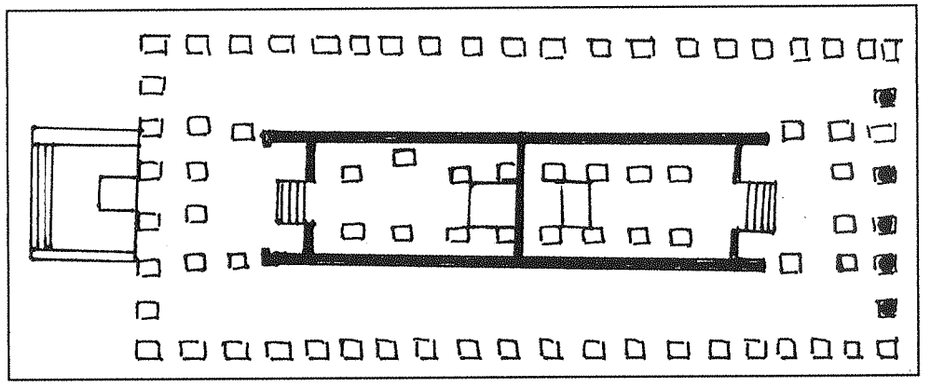
Lydia uygarlığının başkenti olan Sardes, Hermos (Gediz Nehri) Vadisi'nde, Tmolos (Bozdağ) Dağı eteğinde kurulmuştur. Burada yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan arkeolojik buluntular şehrin Bronz Çağ'a kadar giden bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedirler. Bronz Çağ yerleşmesinden sonra sırasıyla M.Ö. 2000 içinde Altyad, 1185-680 yılları arasında Heraklid ve en sonra da M.Ö. 680-546 yılları arasında da Mermnad sülaleleri şehre hâkim olmuşlardır.

Şehir bu sülaleler zamanında akropolis üzerinde yer almaktaydı. Akropolde bu krallıklar dönemine ait keramik ve sur duvarları kalıntıları dışında herhangi bir kalıntı mevcut değildir. Mevcut sur duvarlarının bir kısmı M.Ö. 7. yüzyılın sonuna, bir kısmı ise M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Akropolde ayrıca M.Ö. 3. yüzyıl sonuna ait mermer bir kule mevcuttur.

Artemis Tapınağı

Şehrin günümüze gelen en önemli yapısı Artemis Tapınağı'dır. (Şekil: 34) Anadolu'daki en büyük dört tapınaktan biri olan bu tapınağın inşasına M.Ö. 4. yüzyılda başlanmış, ancak M.S. 2. yüzyılda Roma İmparatorluk döneminde, İmparator Antoninus Pius (M.S. 138- 161) zamanında tamamlanmıştır. Anadolu'daki tüm Artemis tapınaklarının cephesi doğuya bakarken bu tapınağın cephesi batıya bakmaktadır.

Tapınak üç inşaat evresi geçirmiştir. İlk evrede M.Ö. 4. yüzyılda tapınağın yalnız naos kısmı doğusundaki bir sunağa yönlenmiş olarak inşa edilmiştir. Bu yapının içinde 4 sütun bulunan bir pronaosu, içinde 12 sütun bulunan bir naosu ve içinde 2 sütunu bulunan bir opisthodomosu bulunmaktaydı.

Şekil 34) Sardes Artemis Tapınağı

İkinci evre M.Ö. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu evrede, opisthodomosun iki sütunu alınmış pronaos bölümü önüne konmuş, arkada ve önde bir prostylos tapınak planı geliştirilmiş ve etrafına da 8 x 20 sütunlu bir peristili olacak şekilde Pseudodipteros planlı olarak tasarlanmıştır. Ne var ki bu peristilin sütunlarının inşası tamamlanamamıştır. Üçüncü evre ise Roma İmparatorluk Dönemi'ndedir. Bu dönemde tapınak naos bölümünden ikiye bölünmüş, biri doğuya diğeri batıya bakan iki tapınak haline getirilmiştir. Pseudodipteros plan devam ettirilmiş, sütunlar bu plan tarzına göre dikilmiştir. Batı taraftaki tapınak Artemis'e adanırken, doğu taraftaki tapınak Antoninus Pius'un karısı Faustina'ya adanmıştır.

Tapınağın günümüze gelen iki adet sütunundan tapınağın Ion nizamında olduğu anlaşılmaktadır. Sütunlarının yüksekliği 17,30 m'dir. Tapınak yakınında bulunan bir bilinque kitabede "Dionysikles'in oğlu Nannas'dan Artemis'e" ibaresi yer almaktadır.

Gymnasion

Roma hamamı ile bir yapı kompleksi oluşturmaktadır. Hamamın hemen yanında yer almaktadır. Anadolu'nun en büyük gymnasionudur. Stoalarla çevrili gymnasionun giriş kısmı iki katlı bir cephe mimarisi göstermektedir. Giriş yapısı sütunlar, bunlar arasında yer alan nişler ve nişler içinde heykellerle süslenmiştir. İthaf yazıtında kırmızıya boyanmış harflerle İmparatorlar Geta, Caracalla, Marcus Aurelius, Severus Antoninus ve İmparatoriçe Julia Domna'nın isimleri anılmaktadır. Bu kitabeye istinaden yapı M.S. 2. yüzyıl sonu 3. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.

Synagog

Gymnasion'un hemen yanında yer almaktadır. M.S. 3. yüzyılda inşa edilmiştir. Peristilli bir avlu ve bunun doğusunda yer alan uzun bir salon ve bu-

nun bitiminde yer alan yarım yuvarlak mekândan oluşmaktadır. Zemini mermer ve mozaiklerle kaplıdır.

Byzans Yapıları

Synagog'un yanından geçen yolun diğer tarafında Byzans dönemine ait dükkânlar evler ve bir Byzans saray kalıntısı bulunmaktadır.

KLAROS

Notion ve Kolophon şehirleri arasında yer alan Klaros, Tanrı Apollon'un kült merkezidir. Kolophon şehrine bağlıdır. Tıpkı Didyma'nın Milet'e bağlı olduğu gibi.

Klaros'un ne zaman kurulduğu kesin değildir. Ancak burada yapılan kazılarda bulunan en eski seramikler M.Ö. 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kült merkezinin ismi M.Ö. 7. yüzyıllarda Homeros'un Apollon ilahilerinde yer almaktadır. Kült merkezinde bulunan kurban ve adak figürinleri ise en erken M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Mitolojik anlatıya göre kuruluşu Thebaialı Manto tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kurulduğu tarihten itibaren de bir kehanet merkezi olarak tanınmış ve hizmet vermiştir. Kuruluşu ile ilgili mitolojik anlatı ise şöyledir: *Thebaialı Manto ile Argoslu kâhin Kalkhas bir kehanet yarışmasına girişirler. Hangisinin söylediği gerçek olursa, Klaros kült ve kehanet merkezini o kuracaktır. Manto, Kalkhasa "Şu karşıda gördüğün ağaçta kaç tane incir var?" diye sorar, Kalkhas bir rakam söyler, Manto'da bir rakam söyler. Ağacın üzerindeki incirler teker teker sayılır ve Manto'nun söylediği sayıda incir olduğu ortaya çıkar. Böylece Klaros'u kurma hakkı Manto'nun olur. Kalkhasda mağlubiyeti kendisine yediremez ve hırsından ölür.*

Kehanet istemek üzere Klaros'a yakındaki kentlerden insanlar gelmiştir. Klaros'un ünü Delphi ve Didyma kadar evrensel değildir. Roma İmparatorluk döneminde önem kazanmıştır.

Tarihçi Tacitus, Germenicus'un M.S. 18 yılında Klaros'u ziyaretinde nasıl kehanet aldığını şöyle anlatmaktadır: "Kâhin Delphi'de olduğu gibi kadın değildi, bir rahipti. Kehanet isteyenin ismini ve kaç kişi olduğunu öğrendikten sonra mağaraya gidiyor, oradaki gizemli kaynaktan su içiyor daha sonra kehaneti, kehanet isteyenin sorduğu konu ile ilişkin soruyu beyit olarak cevaplandırıyordu." Bu tarz soru, kehanet sorusu sorulmadan, kehanet bildirmek, Klaros kâhinine özgü olmalı. Pilinius ise; Klaros Apollon kült merkezinde bir mağara olduğundan bahisle, *"Buradaki kaynaktan bir yudum almak şahane bir kehanette bulunmak için yeterliydi. Ne var ki bu su, içenin hayatını kısaltıyordu,"* demektedir.

Klaros kehanet merkezi Hıristiyanlık dönemine kadar hayatiyetini devam ettirmiş, bir deprem sonucu yıkılarak bitişinde akan çayın sularına gömülmüştür.

Apollon kült merkezinde bulunan Apollon Tapınağı Helenistik dönemde inşa edilmiştir. 6x11 sütunlu dor nizamında bir peripterostur. Stylobat sathı 26 x 46 m'dir. Pronaosun iki yanından naos bölümünün altına inilmektedir. Naos bölümü altında üzeri kemerlerle kapatılmış kutsal kaynak ve kehanet merkezi yer almaktadır. Burada yeryüzünün sembolü olan oval formlu mavi mermerden bir taş (omphalos) bulunmaktadır. Tapınakta yapılan kazılarda naos bölümünde çok büyük ölçülerde oturan, yaklaşık 8 metre büyüklüğünde bir Apollon ve onun iki yanında kardeşi Artemis ve annesi Leto'nun heykelleri bulunmuştur.

M.S. 76-138 yılları arasında tapınak restore edilmiş ve İmparator Hadrianus'a ithaf kitabesi tapınağın architravı üzerine yazılmıştır. Bu ithaf kitabesi günümüzde de görülebilmektedir. Ayrıca tapınağın 5 basamaklı krepis'i üzerinde tapınağı ziyarete gelen, tapınaktan kehanet isteyen kişilerin isimleri yazılıdır.

Tapınağa bir Propylon'dan girilmektedir. Propylon'un hemen yanında bir Exedra bulunmaktadır. Tapınağın 30 metre kadar önünde 18,5 x 9 m ölçülerinde mermerden yapılmış büyük sunak yer almaktadır. Kitabesinde ise sunağın Apollon ve Dionysos'a ithaf edildiği yazılıdır. Sunakla tapınak arasında dört sıra halinde, yüz adet, üzerlerinde demir halkalar bulunan taş bloklar bulunmuştur. Bu blokların Apollon'a adanmış kurbanların bağlanması için yapıldığı zannedilmektedir. Sunağın hemen yakınında ise bir koltuk ve onun yanında bir güneş saati bulunmuştur. Kehanet kâhin tarafından Tespioden adı verilen kişilere bildiriliyor, bu kişiler de kehaneti bir beyit halinde kehanet isteyene iletiyorlardı.

Klaros'ta kazılarda bulunmuş bir meclis kararı (decretum) burada her beş yılda bir Apollon bayramlarının kutlandığını göstermektedir.

Apollon Tapınağı'nın hemen yanında M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilen Ion nizamında bir Artemis Tapınağı bulunmuştur. Ancak bu tapınak Klaros Apollon Tapınağı'na göre daha küçüktür.

EPHESOS

Yeri: Ephesos, Ege bölgesinde İzmir'in Selçuk Kasabası sınırları içindedir. Selçuk'a uzaklığı 3 km'dir. Antik dönemde Ionia sınırları içinde, Kaistros (Küçük Menderes) Nehri ağzında yer almaktaydı.

Birkaç kez yeri değiştirilen Ephesos'un ilk kurulduğu yer Ayasuluk Tepesi'dir. Selçuk Kasabası bu tepenin eteğinde yer almaktadır.

Tarihi: En eski arkeolojik buluntulara Ephesos'un Magnesia kapısına 400 m mesafede rastlanılmıştır. Burada bulunan obsidiyen taşından yapılma aletler ve

seramikler geç kalkolitik döneme tarihlendirilmektedir. Ayasuluk Tepesi'nde bulunan seramikler ise, M.Ö. 3.000'lerin ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Böylece şehrin ilk kurulduğu yerde daha önce bir bronz çağ yerleşmesinin var olduğu belirlenmiştir. Ege Bölgesi'nde M.Ö. 2.000'lerin ikinci yarısında bazı Miken yerleşmeleri görülür. Miken kökenli Helenler bu yerleşim yerlerine kendilerine üs edinmişlerdir. Ayasuluk tepesinde bulunan bir Miken mezarı ve Miken seramikleri Ephesos'ta bir Miken yerleşmesinin varlığının kanıtıdır. Ephesos sözcüğü büyük ihtimalle Hititlerdeki APASA sözcüğünün Helenleştirilmiş şeklidir. Apasa Hitit kaynaklarında Arzawa bölgesinin başkenti olarak geçmektedir.

M.Ö. 1.200 yıllarında Orta Avrupa'dan başlayan göç hareketi, Adriatik kıyılarında oturan Dorları güneye inmeye zorlar. Onların önünden kaçan Helenlerden Eoller, Gediz Çayı'nın kuzeyine, Ionlar ise Gediz Çayı'nın güneyine yerleşirler. Önce Peleponnes Yarımadası'na yerleşen Dorlar ise daha sonra Anadolu Yarımadası'nın güneybatısına, Karia bölgesine yerleşirler. Coğrafyacı Strabon'un anlattığına göre, kolonistlerden önce burada yerli halklar olan Karlar ve Lelegler oturuyorlardı. İşte bu dönemde Ayasuluk Tepesi'nin güneybatısında Tanrıça Artemis'e ait bir kült merkezi bulunuyordu. Yeni gelenler buradaki Karlara ait yerleşmeyi tahrip etmişler ve Atemision'dan 7 Stadia ötede (yaklaşık 1.300 m) yeni bir yerleşim yeri kurmuşlardır. Araştırmalar, stadionun batısında, Panayır Dağı'nın eteğindeki bu yeni yerleşim yerinin Ionik Ephesos olduğunu göstermektedir. Kurucusu ise Atina'nın mitolojik kralı Kodros'un oğlu Androklos'tur.

Kuruluş'la ilgili efsane ise şöyledir: Kolonistler Delphi Kâhini Pythia'a giderek şehirlerini nerede kurabilecekleri hakkında kehanet isterler. Pythia kendilerine balık ve yaban domuzunu bir arada gördükleri yerde şehirlerini kurabileceklerini söyler. Tekneleriyle bugünkü Pamucak sahiline gelen kolonistler, avladıkları balıklarını kızartmak için ateş yakarlar, sıçrayan ateş parçalarından ürken bir yaban domuzu kaçmaya başlar, kolonistlerin lideri Androklos atına biner ve yaban domuzunu yakalar ve vurur. Onun yaban domuzunun vurduğu yerde de kehanetin yerine geldiği düşüncesiyle şehri kurar.

Androklos ilk Basilid olarak şehri yönetir. Onun bu yönetimini daha sonra sırasıyla oligarşi, tiranlık ve demokrasi izler. Şehir M.Ö. 700'de Panionion'un üyesidir. Etki sahasını genişletmek için komşusu Magnesia ile savaşır. M.Ö. 645'te Lygdamis liderliğindeki Kimmerlerin saldırılarına karşı şehir kendisini savunur. Bu dönemde yaşamış olan şair Kallinos şehrin kendisin kahramanca savunuşunu lirik bir şekilde anlatır. M.Ö. 545'te ise bir başka saldırı Lydia kralı Kroisos'tan gelir. Kroisos şehri kuşatır ve kendi egemenliğini tanımalarını ister. Önce Harpagos komutasındaki ordu Ephesos Artemis Tapınağı'nı tahrip eder, ancak daha sonra Kroisos onlara iyi davranır. İnşasına başlanmış olan Artemis Tapınağı'na parasal yardımda bulunur. Karia, Lykia, Pamphylia ve Ionia'yı içine alan Ionia Satraplığı'nı kurar. Ephesos'ta Helen olanlarla Helen olmayanlar arasındaki ikiliğin ortadan kalkmasını ister ve bunun için Helenleri oturduğu yerden ayrılıp Artemis Tapınağı etrafında yerleşmeye zorlar. Helen kökenli Aristarchos beş yıl bu yer değişimini, yeni Ephesos'un politik organizasyonunu yönetir.

Lydia egemenliği Ephesos'ta uzun süre devam etmez. Lydia Kralı Kroisos'un Halys Çayı (Kızılırmak) kenarında büyük Pers Kralı Kyros'a karşısında yaptığı savaşı kaybetmesinden sonra Kyros Ephesoslulara iyi davranır, onların birlik ve düzenini bozmaz. Şehir Perslere vergi ödemekle birlikte parlak bir dönem geçirir. Bölgenin kültürel merkezi haline gelir. M.Ö. 6. yüzyılın sonuna doğru Ephesos'ta ünlü filozof Heraklit'in yaşadığını görüyoruz. Perslerin büyük kralı Kyros'un ölümünden sonra iktidara gelen Kambyses ve Darius yıllık vergileri artırırlar. Bu yüksek vergileri ödemek istemeyen Ionia şehirleri Miletli Tiran Aristogoras liderliğinde Perslere başkaldırırlar ve M.Ö. 500 yılında Ionia ihtilalini başlatırlar.

Bu isyanda Ephesos tarafsız kalır. Milet bu isyanın başlatıcısı olarak Persler tarafından cezalandırılırken Ephesos herhangi bir zarara uğramaz.

Helenlerin M.Ö. 480 yılında Perslere karşı kazandığı zaferin ardından, Ephesos Helenler ile iyi ilişkiler içine girer ve M.Ö. 477 yılında Atina liderliğinde kurulmuş olan *Attika-Delos Deniz Birliği*'ne M.Ö. 466 yılında dahil olur. Birlik hazinesine yıllık 7,5 talent katılım payı öder. (1 talent= 26,193 kg. gümüştür.) Bu miktar şehrin bu dönemde hayli zengin olduğunun bir belirtisidir. Zira birliğe ödenen katılım payı miktarı şehirlerin ekonomik yapısına göre belirleniyordu.

M.Ö. 431-404 yıllarındaki Peloponnes Savaşı'nda (Atina x Sparta) Ephesoslular Sparta yanında yer aldılar. Ephesos bu dönemde Sparta gemileri için bir liman ve bir silah deposu olarak görev yaptı. M.Ö. 387/6 yılında yapılan Antalkidas barış antlaşmasından sonra Ephesos tekrar Pers egemenliği altına girdi.

Ephesos, M.Ö. 334'te Pers krallığından Helenlerin öcünü almak isteyen Büyük İskender'in Persleri Granikos'ta yenmesi üzerine Pers egemenliğinden kurtulur ve demokrasi tekrar kurulur. Ephesoslular kendilerini Perslerden kurtaran Büyük İskender'e müteşekkirdirler. Büyük İskender'in Artemis Tapınağı'nın yeniden inşası için yardım teklifini "Bir tanrının bir diğer tanrıya hediye vermesi şık olmaz," diyerek diplomatça reddederler.

Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümünün ardından Ephesos'ta çok kısa bir süre şehre hâkim olan Hegesias isimli tiran üç Ephesoslu tarafından öldürülür. Büyük İskender'in gerçek vârisleri olan generalleri imparatorluğu kendi aralarında paylaşırlar. Büyük İskender'den sonraki bu döneme Diadochlar dönemi denir. Ephesos bu dönemde gerçek anlamda huzuru Büyük İskender'in generallerinden biri olan Lyzimachos'un iktidara gelmesiyle bulur. (M.Ö. 300) Lyzi-

machos Ephesos'un yerini değiştirir ve onu karısının adıyla (Arsinoe) anıp (M.Ö. 287) Hippodamos planıyla bu kez Panayır Dağı ile Bülbül Dağı arasındaki vadiye yeniden inşa ettirir. Her ne kadar Ephesoslular yeni kente yerleşmeyi reddederlerse de, Lyzimachos'un emriyle kanallar tıkatılır ve yükselen su, Koressos Dağı eteklerinde bulunan eski şehri basar. Bunun sonucu Ephesoslular yeni kente geçmeye mecbur kalırlar. Yeni şehrin etrafı bir sur duvarı ile çevrilir. Helenistik döneme ait bu sur duvarları halen sağlam olarak durmaktadır. Ephesosluların yeni şehre göçmek istememelerinin bir nedeni de yeni şehrin bulunduğu yerde bir nekropolün bulunmasıdır.

Lyzimachos'un zoruyla Ephesos'un komşusu olan Teos, Lebedos ve Kolophon kenti halklarından bir kısmı da Ephesos'a (yeni adıyla Arsinoe) göçe zorlanmıştır. Lyzimachos'un şehirdeki egemenliği M.Ö. 281 yılına kadar devam eder. Bu yılda Seleukoslar ile Ptolemaioslar ortak hareket ederek Lyzimachos'u Kourupedion'da (Manisa) mağlup ederler ve onu öldürürler. Büyük bölümü Seleukoslara kalacak şekilde Lyzimachos egemenliğindeki şehirleri paylaşırlar. Ephesos, Seleukosların hâkimiyetine geçer. M.Ö. 246'da Seleukos Kralı II. Antiochos Theos, Ephesos'ta ölür ve kısa bir süre sonra Ephesos, Ptolemaiosların hâkimiyetine geçer.

M.Ö. 197 yılında Seleukos Kralı III. Antiochos Ptolemaiosları yenip tüm Anadolu'yu kendi egemenliği altına aldığı tarihe kadar bu hâkimiyet devam eder. Ne var ki III. Antiochos'un hâkimiyeti de fazla sürmez. M.Ö. 190 yılında III. Antiochos Romalılara karşı yaptığı Magnesia Savaşı'nı kaybeder ve M.Ö. 188'de yapılan Apameia (Dinar) barış antlaşmasıyla, Toros Dağ sırasına kadar Anadolu'da sahip olduğu tüm toprakları Romalılara terk eder. Roma bu barış antlaşması ile elde edilen toprakların yönetimini o dönemin Pergamon (Bergama) Kralı olan II. Eumenes'e bırakır.

Pergamon Krallığı'nın hâkimiyeti M.Ö. 133 yılına kadar devam eder. Bu tarihte Pergamon Kralı olan III. Attalos ölümünden hemen önce bir vasiyet ile idaresi altındaki toprakları Roma'ya bırakır. Gerek Ephesos, gerekse Pergamon M.Ö. 129'da Roma tarafından kurulan "Asia" eyaletine bağlanır. Asia eyaletinin kurulmasından ardından ilk Romalı tüccarlar Ephesos'ta görülmeye başlanır. En büyük değişim bu dönemde vergi sisteminde görülür. Roma vergileri direkt olarak şehirden, şehir halkından almamakta, şehir dolayısıyla da Roma vergileri kiralayıcılardan (publicani) almaktadır. Araziler, halka açık yapılar, inşaat sahaları, maden ocakları, tuzlalar, balık avlanma sahaları, beş yıllığına kiralayıcılara, publicanilere kiralanmakta, bunlar Roma'ya ön ödeme yapmakta, daha sonra da bu publicaniler devlet hazinesine (Aerarium Populi Romani) verdikleri kiraları halktan çıkarmak için onları sorumsuzca sömürmektelerdi. Ephesos halkı bu publicanilerden o kadar rahatsız olmuştu ki, ünlü coğrafya bilgini Artemidoros başkanlığında bir heyeti Roma'ya gönderip bu sistemi değiştirmesini talep etmişti. Roma döneminde kutsal alanlara, tanrıların mallarına ve tapınaklarına dokunulmazdı. Ephesos'un Artemision'u da bunlar arasında yer alıyordu. Romalılar, Roma'nın menfaatlerine dokunulmadıkça, vergiler muntazaman ödendiği sürece, şehirlerin yönetimine karışmazlardı. Ancak Roma'nın publicanilerden aldığı yüksek vergiler (Scriptura= arazi kirası, Metalla= maden işletme vergisi, Decuma= arazilerden elde edilen ürün vergisi, Tributum capitis= başlık vergisi; Portorium Asiae= gümrük vergisi) Anadolu şehirlerinin halkı yanı sıra Ephesosluları da canından bezdirir. Bu nedenle Pontus Kralı VI. Mitridates Eupator'un Roma'ya başkaldırışı (M.Ö. 89) taraftar bulur. Mitridates kurtarıcı olarak alkışlanır. VI. Mitridates Ephesos'a gelir, Asia eyaletinde yaşayan bütün İtaliklerin öldürülme emrini verir. Binlerce İtalik öldürülür (yaklaşık 80.000 kişi) Roma'ya ait heykeller kırılır. Roma VI. Mitridates üzerine L. Cornelius Sulla isimli komutanı gönderir. Cornelius Sulla, Mitridates'i mağlup eder, Ephesos'u cezalandırır. Roma'nın Ephesos'taki hâkimiyetini yeniden tesis eder.

M.Ö. 74 yılında M. Tullius Cicero ilk kez Ephesos'u ziyaret eder. M.Ö. 73 yılında ise L. Licinius Lucullus Ephesos'a vali tayin edilir. Roma Cumhuriyet Dönemi'nin son yıllarında Ephesos, Romalı liderlerin şov yaptıkları bir sahneye dönüşür. M.Ö. 48 yılındaki savaşta Pompeius Magnus'a karşı zafer kazanan Caius Julius Caesar, Ephesos'a gelir, T. Amplius Balbus'u yeni vali tayin eder ve cömertçe bazı vergi indirimlerinde bulunur. Ondan sonra gelen Triumvir Marcus Antonius ise M.Ö. 41'de Ephesos'a gelir ve Caius Julius Ceasar'ın sağladığı vergi indirimlerini iptal ettiği gibi, halkın ödemesi mümkün olmayan yeni vergiler ve şartlar koyar. Mısır Kraliçesi Kleopatra ile evlenen Marcus Antonius M.Ö. 33 yılında Ephesos'a geri döner. M.Ö. 32 yılında Octavianus Augustus'un Roma'dan sürdüğü 300 senatör ile yeni bir senato oluşturmaya,. 200 gemilik filosunu da 800'e çıkarmaya çalışır. Ne var ki M.Ö. 31 yılında Actium'da savaşı kaybeder ve Roma'nın iç savaşı sona erer. Roma Cumhuriyet İdaresi başarısız olur ve Octavianus Augustus M.Ö. 27 yılında imparatorluğunu ilan eder. Yeni bir devlet idaresi oluşturur ve İmparatorluk Dönemi başlar. M.Ö. 29 yılında Ephesos, Octavianus Augustus tarafından Asia eyaleti'nin başkenti ilan edilir. Bununla Asia eyaletinin idari merkezi Pergamon'dan Ephesos'a getirilmiş olur. Bu tarihten itibaren "Asia eyaleti" Roma valisinin resmi makamının bulunduğu yerdir. Şehir, "Serbest Şehir" (Civitas Libera) ilan edilir. Bu unvan şehrin otonom bir idareye sahip olduğu, kanunlarını kendisinin yapacağı ve uygulayacağı, şehrin artık hiçbir devlete vergi ödemeyeceği, kendisinin gümrük vergisi koyma hakkına sahip olduğu, ve şehirde bir Roma garnizonu bulunmayacağı anlamına geliyordu. Bu arada Roma iç savaşı esnasında karmakarışık olan mülkiyet hakları yeniden düzenlenir. Artemis Tapınağı'nın Mitridates ve Marcus Antonius tarafından iki kez büyültülen asyl hakkı (dokunulmazlık) sınırları normal haddine, 1 stadion ölçüsüne çekilir.

Şehir, Octavianus Augustus'un ortaya koyduğu yeni barış sistemi, Pax Romana ile milattan sonraki yüzyıllarda, özellikle de M.S. 1. ve 2. yüzyılda, bir kalkınma ve refah dönemine girer. Bu yüzyıllarda yapılan anıtsal yapılar bu parlak dönemin bir işareti olsa gerektir. Alexandria, Antiocheia ve Atina'dan sonraki dünyadaki dördüncü büyük şehir haline gelir. Şehirde memurlar, hizmetleri için devlet kasasından para almazlar. Şehir adına bazı görevlerin yerine getirilmesi bir onur kazanma vesilesidir. Bunlar arasında prytaneiona prytan seçilmek, agoranın kontrolü için agoronomoi seçilmek, veya devlet sekreteri olarak çalışan gramateus seçilmek bu onurlu görevlerden bazılarıdır. Şehir için hizmet veren bu kişiler için şehir meydan ve caddelerine dikilen onur kitabeleri bugün de görülebilmektedir. Şehrin gelişmesine etki eden unsurlar; şehrin limanının yük değişim yeri olarak kullanılması, doğudan gelen malların batıya Atina'ya, Roma'ya nakledilmesi ya da tersi, zengin bir eyalet olarak ürettiklerini satması, Artemision'un dünyanın yedi harikasından biri olması nedeniyle o zamanlarda turistik ziyarete uğraması, Asia'nın ilk kredi bankası olması, Domitianus döneminde (M.S. 81-96) neokoros (tapınak bekçiliği), ardından Hadrianus döneminde (M.S. 117-138) "Asia'nın ilk ve en büyük metropolü" olmasıdır. Ayrıca parlak ve çok yönlü bir yaşam bu yüzyıllar içinde görülür. Okullarında gramer, geometri, matematik, müzik okutulduğu, Tiberius, Julius, Celsus Polemaeanus tarafından yaptırılan kütüphanesinin var olduğu biliniyor. Yine aynı yüzyıllar içinde "Museion" (yüksek okul) ve bir tıp okulunun varlığını yazıtlar belgelemektedir. Şehrin zengin insanlarının agoneler (müsabakalar) düzenlediği, (örneğin Vediuslar gibi şehrin en zengin ailesinin gladyatör müsabakaları düzenlemesi) şehirdeki binaları tamir ettirdikleri, yollar yaptırdıkları, yine şehir zenginleri tarafından spor ve müzik yarışmaları düzenlendiği biliniyor. M.S. 2. yüzyılda şehirde, ticari amaçla daimi olarak bulunan, İtalikler, Yahudiler, Mısırlılar da dahil 350.000 kişi yaşıyordu. (Bu sayıya şehirde ikamet eden Romalı askerler, yöneticiler, Artemision'u görmek için gelen turistler dahil değildir.)

Hıristiyanlığın başladığı ve yavaş yavaş Anadolu'da taraftar bulduğu ve nihayet yerleştiği I.-III. yüzyıllar arasında, Havari Paulus'un Aquila ve Priscilla ile Ephesos'a gelmesi, M.S. 52, üç yıl boyunca burada Hıristiyanlığı yaymak için vaaz vermesi, kuyumcu Demetrius'un tiyatroya arkadaşlarıyla gelip onu "Ephesos Artemis'i en büyüktür" şeklinde protesto etmesi, daha sonraları "Apokalypse"yi yazan teolog Johannes'in mezarının adına inşa edilen kiliseye konması, Papaz Timeotheus'un İmparator Nerva döneminde (M.S. 54-68) Dionysos Katagogien festivalindeki kritikleri nedeniyle din uğruna şehit edilmesi, İmparator Decius'un dönemindeki (M.S.249-251) Hıristiyanların takibi dışında kayda değer büyük bir olay Ephesos'da yaşanmamıştır. Ancak birçok Roma imparatoru tarafından, örneğin M.S. 114'te Traianus, M.S. 130 yılında İmparator Hadriauns tarafından ziyaret edilmiş ve 2. Neokoros unvanı verilmiştir. Romalılar M.S. 162-166 yılları arasındaki Partlar ile yaptıkları savaşta Ephesos'u askeri üs olarak kullanmışlar, Romalı askerler dönüşlerinde Mezopotamya'dan veba hastalığını şehre getirmişlerdir. Bu bulaşıcı hastalık şehri ve yaşamını hayli etkilemiş, 20 yıla yakın bir süre etkisini devam ettirmiştir. Şehir, üçüncü Neokoros unvanını İmparator Caracalla, dördüncü Neokoros unvanını ise İmparator Elagabalus zamanında elde etmiştir.

Şehrin parlak yaşamının dönüm noktası M.S. III. yüzyılda Asker İmparatorlar döneminde (M.S. 235-284) olmuştur. Pax Romana ile önemini yitiren sur duvarları ihmal edilmiş olan şehir M.S. 262'de Gotların saldırısına uğramıştır. Bu saldırıda Artemis Tapınağı yakılmış, yüzyıllardır biriktirilen hazinesi soyulmuştur. Aynı yıl içinde vuku bulan bir deprem sonucu şehir tahrip olmuş, bu tarihten itibaren de şehirde sikke basımı durmuştur.

İmparatorluğun gerilemesini Hıristiyanlığın yayılmasına bağlayan Roma İmparatoru Decius M.S. 250'de Hıristiyanların takibini başlatır. Bunun için bir komisyon kurar ve bu komisyon şehirden şehre giderek denetlemelerde bulunur. "Yedi Uyurlar" efsanesi Ephesos'ta bu dönemde ortaya çıkar. İmparator Decius'un takibinden kaçan yedi kişi Panayır Dağı'nın doğusundaki mağaraya girerek saklanırlar ve İmparator II. Theodosius zamanına kadar dokunulmaksızın uyurlar. Ephesos'ta da bu Hıristiyanlığın takibinde din uğuruna şehit olanlar (Martyrer mertebesine yükselenler) mutlaka olmuştur. M.S. 5. ve 6. yüzyıllarda oluşturulan resmi mezarlıktaki iki kilise bunun izi olmalıdır. Roma İmparatorluğu'nun gerileyişi İmparator Diocletianus'un M.S. 284'te yönetime gelmesiyle durur. Onun gelişiyle birlikte hâkimiyet sistemi başlar. Hıristiyanlar tekrar geniş biçimde takibe alınır. Roma İmparatorluk sınırları içinde yaşayanların vergileri artırılır, bu arada taşra arazilerini ve burada çalışanları yeni sisteme, zorunlu vergiye bağlanır. Herkes enflasyonla mücadeleye ve Roma para sistemine güvenmeye mecbur kılınır. Ephesos da bu yeni sistemden nasibini alır.

Hıristiyanlığın M.S. 311 yılında Milano Fermanı ile serbest bırakılmasından ve I. Theodosius zamanında M.S. 391'de devletin resmi dini olarak kabulünden sonra 3. Hıristiyanlık Konsilium'u M.S. 431 yılında Ephesos'ta İsa'nın annesi Meryem adına inşa edilmiş kilisede toplanır. (Konsil Kilisesi) Bu konsilium'da Meryem'in "Tanrı'nın annesi" mi yoksa "insan İsa"nın annesi mi olduğu tezi tartışılır. Bu toplantıya katılan din adamları; Constantinopolis'ten Nestorius, Alexandria'dan Kyrillos, Antiochaia'dan Johannes ve değişik kiliseleri temsil eden 200 papazdır. Tartışmada kazanan tanrının annesi" olduğu tezini savunan Alexandrialı Kyrillos olur.

Şehrin sulh dönemi M.S. 7. yüzyılda sona erer. Bu yüzyıla kadarki Byzans döneminde kaldırılan eyalet yerine ikame edilen askeri bölgenin (Thrakesion) başkentidir.

M.S. 7. yüzyılın sonlarına doğru Ephesos ilk Arap akınına maruz kalır. M.S. 688 yılında Halife Muaviye tarafından şehir yağmalanır. M.S. 716-717 yılında bir başka Arap komutanı Amiral Maslama şehri ele geçirmeye çalışır ama başarılı olamaz. İlk Arap akınından sonra şehir halkı Ayasuluk Tepesi'ne çekilir ve burayı yıkılan Artemis Tapınağı'nın taşları ile tahkim eder. Daha sonra bu tepe Türkler (Aydınoğulları) tarafından Ayasuluk (= Hagios Theogolos) olarak nitelenir. Türkler buraya geldiğinde şehir küçük bir kasabadır ve Türk komutan Çaka Bey kolaylıkla şehri ele geçirir. (M.S. 1304) Şehir son parlak dönemini Aydınoğulları döneminde İsa Bey zamanında yaşar. (İsa Bey Camii- M.S. 1375) 1453 yılında ise Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına dahil edilir ve o tarihten itibaren küçük bir garnizon kenti olarak yaşamına devam eder.

MİMARİ YAPILAR (Şekil: 35)

Doğu Gymnasionu

Orijinalinde bir hamamın sahip olduğu 4 ana bölüm (soyunma, soğuk, ılık, sıcak bölümler) ile dükkânlardan ve bunların önündeki stoadan oluşmaktadır. Bu bölümlerin hepsi gençlerin spor yaptıkları, U formlu bir avlu etrafında toplanmıştır. Bu yapı M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında Ephesos'un tanınmış kişilerinden İmparatorluk rahibi ve filozof Flavius Domianus tarafından genişletilmiş ve binaya bir palaestra eklenmiştir. Bu palaestranın doğu kesiminde ise M.S. 5. yüzyılda yapılmış üç nefli bir kilise yapısı bulunmaktadır ki, bu yapının M.S. 7. yüzyılda bir yangında tahrip olduğu tespit edilmiştir.

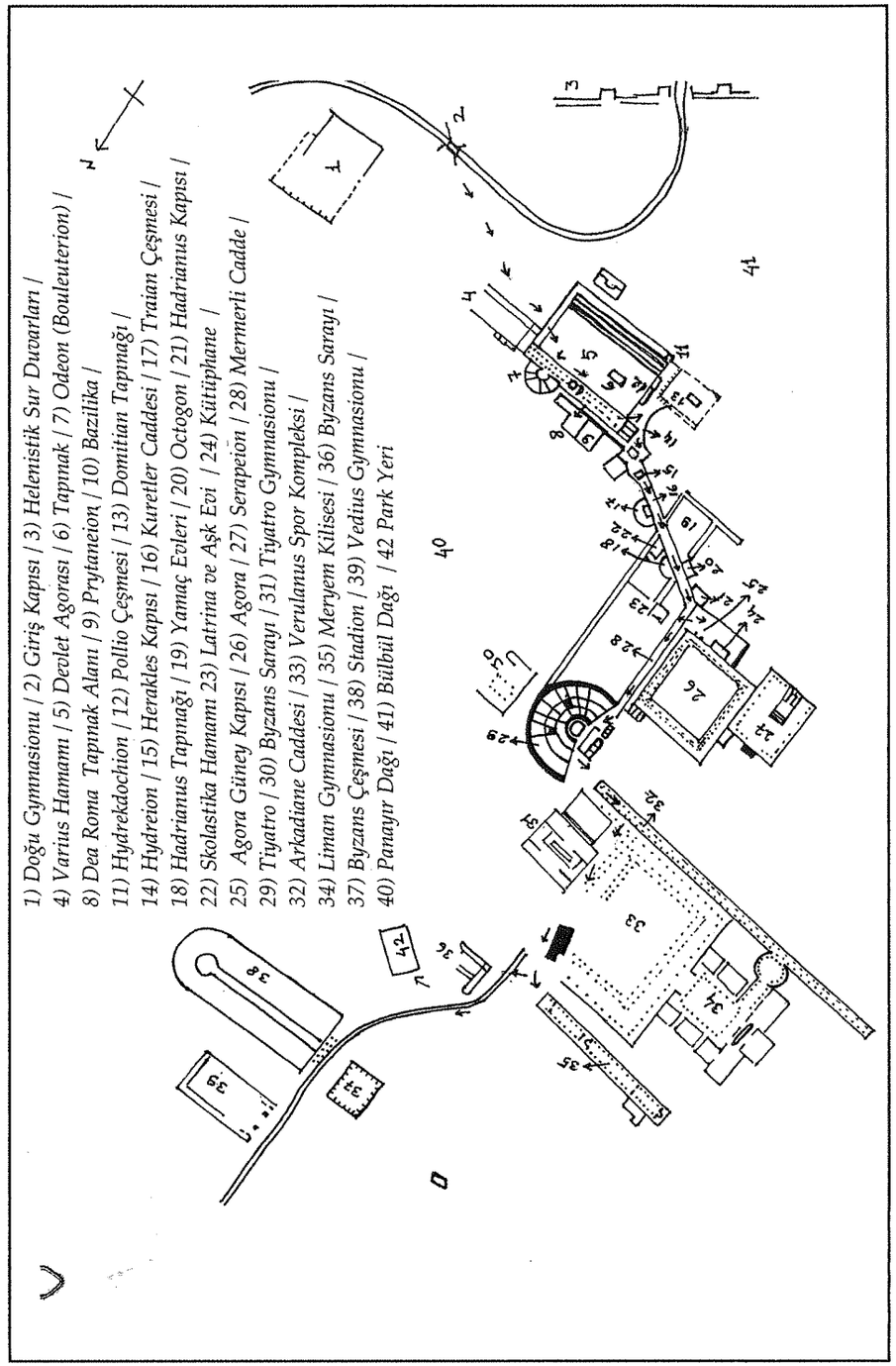
Ephesos kazıları yapılırken bu yapı kompleksi içinde bulunan bazı heykeller (Aphrodite, Dionysos, Hygeia, Pan) bugün İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Magnesia Kapısı

M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş, M.S. 3. yüzyılda restore edilmiştir. Magnesia şehrinden gelen yol buradan Ephesos'a girdiği için Magnesia Kapısı denilmiştir. Kapı Dor nizamında olup, üç bölümlü bir girişe sahipti. Kapının iki yanında şehrin gücünü gösteren iki aslan heykeli bulunuyordu.

Yönetim Bölgesi

Bülbül Dağı ile Panayır Dağı arasında kalan bel üzerinde bulunur. Merkezinde agora yer alır. Agoranın tam ortasında peristilli bir tapınak, kuzey tarafında ise üç nefli bazilika stoa ve buna bitişik olarak boulevterion, prytaneion, doğuda hamam güneyinde ise bir stoa, Magnesia Kapısı'na ulaşan yol ve onun da güneyinde çeşme binası, batısında ise Laekanius Bassus'un Hydrekdochei-

Şekil 35) Ephesos

on'u ve bir çıkmaz sokak, Domitianus çıkmazı yer almaktadır. Bu bölge en geç İmparator Octavianus Augustus'tan (M.Ö. 27 - M.S. 14) itibaren şehrin yönetim bölgesi olmuştur.

Yukarı Gymnasion Hamamı

Agoranın doğusunda yer alır. Panayır Dağı eteklerine inşa edilmiştir. Tipik bir Roma hamamının 4 bölümüne (soyunma, soğuk, ılık, sıcak) sahiptir. M.S. 2. yüzyılda inşa edilen hamam yanlışlıkla Varius Hamamı olarak nitelenmiştir. Yukarı Gymnasion olarak nitelenmesi daha doğrudur. Depremlerle pek çok kez tahrip olmuş, tekrar tekrar tamir edilmiştir. Hamamın mozaik ile kaplı tabanının yapımı yazıtından öğrenildiğine göre M.S. 5. yüzyılda Asklepios isimli şehir defterdarı tarafından finanse edilmiştir.

Agora

Son şeklini Roma İmparatoru Octavianus Augustus zamanında almış olan agora Ephesos şehrinin dini ve politik merkeziydi. Burada şehrin önemli problemleri tartışılmış, karara bağlanmış, şehir buradan yönetilmiştir. Burada bulunan arkeolojik buluntular M.Ö. 8. yüzyıla kadar inmektedir. Agorada yapılan kazılarda seramikten yapılmış lahitler bulunmuştur. Bunlar bugün Ephesos Müzesi'nde sergilenmektedir. Agoranın ölçüleri 160 x 58 m idi. Agoranın güneyindeki stoa Dor nizamında olup iki nefli idi. Dor nizamında bir kapıya sahipti. M.Ö. 2-1 yüzyıllara tarihlendirilen bu stoa ve kapıya ait yapı parçaları bugün orijinal yerlerinde (insutu) görülmektedir. Bu güney stoa batıda Domitian çıkmaz sokağı ve Laecanius Bassus Hydrekdocheionu ile sonlanmaktadır. Agoranın kuzeyinde ise üç nefli Bazilika Stoa (Krallık Salonu) yer almaktadır. Bu stoa iki katlı olup Ephesos'un en görkemli yapılarından biridir. Bulunan kitabesinden, inşa tarihinin M.S. 11 yılı olduğu tespit edilmiştir. Ion nizamında inşa edilmiş olan bazilikanın yaptırıcısı C. Sextilius Pollio ve kızı Ofilia Bassa'dır. Yan neflerin genişliği 4,72 m, orta nefin genişliği ise 6,85 m'dir. Orta nefi oluşturan 67 adet sütun boğa başlı sütun başlığı taşımaktadır. Yapımından 12 yıl sonra yıkılan bu sütunların bazıları yeniden yapılmış ve iç kısımdaki ara sütunlar Korint nizamıyla yenilenmiştir. Yapının batı kesimi İmparator Nero döneminde bir Chalkidicum (anıtsal giriş) ile kaplanmıştır. Geç antik dönemde Theodosius döneminde, stoanın bir kesimi yıkılır ve yeni restorasyonda bu batı kesime eklenen bir apsis ile, tüm yapı bir bazilikaya dönüştürülür. Bu nedenle yapı Theodosius pazarı olarak da anılır. Yapının doğu kesiminde de bir Chalkidicum (anıtsal giriş) mevcut olup bu giriş İmparator Octavianus Augustus ve karısı Livia'nın heykelleri ile süslenmiştir. Bu heykeller bugün Ephesos Müzesi'nde görülebilir.

Agoranın ortasında 6 x 10 sütunlu peristilli bir tapınak bulunmaktadır. 28 x 15 m ölçülerindeki bir podium üzerinde yer almaktadır. Yapı malzemelerinden

tapınağın M.Ö. 1. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilmiş olduğu kesindir. Ancak tapınağın kime ait olduğu tartışmalıdır. Bazı bilim adamları tapınağın sahibinin Marcus Antonius ve Cleopatra olduğunu savlarlarken, bazı bilim adamları Octavianus Augustus'un Julius Caesar için yaptırdığını söylemekte, bazıları da Roma şehir tanrısı Dea'ya ait olduğunu belirtmektedirler.

Bouleuterion (Halk Meclisi Binası) veya Odeon

Hemen bazilikanın arkasında yer almaktadır. Küçük bir tiyatro görünümlüdür. Roma İmparatoru Marcus Aurelius ve Lucius Verus döneminde (M.S. 160-169) Ephesoslu inşaat ustası P. Vedius Antonius tarafından yapılmıştır. Ancak bu yapılan yapının altında geç Helenistik döneme ait benzer bir yapının var olduğu bilinmektedir. Yaklaşık 1500 kişi kapasiteli bu yapıda sahne podyumunun olmayışı odeondan çok, Halk Meclisi binası olarak kullanıldığı tezini güçlendirmektedir.

Temenos

Üç tarafı galerilerle çevrili bir alanın doğu tarafında yükseltilmiş sütunlar (Rhodos Stili) bulunmaktadır. Doğu tarafında ise genişliği 15 metre olan bir Podium bulunmaktadır. Geç Roma dönemi yapılarıyla karmakarışık bir görüntü veren, temelleri büyük hasar görmüş bu yapının bir sunak veya ikili bir tapınak olduğu ve eğer bu varsayım doğru kabul edilirse bunun Dea Roma ve Divus Julius için yapılmış bir kutsal alan olabileceği belirtilmektedir. Ama her halükârda bir Roma yapısı olduğu kesindir. Yapı içinde bulunan mimari parçalar ve heykeller yapının İmparator Octavianus Augustus dönemine (M.Ö. 27-M.S. 14) tarihlenmesini sağlamaktadır.

Prytaneion

Şehrin kalbi burasıydı. Bu yapı içinde aile ocağının tanrıçası Hestia Bulaia şehrin koruyucu tanrıçası olarak tapım görmüştür. Buradaki kutsal ocak gece gündüz yanardı. Ateşin bu devamlı yanışı, şehrin sonsuza kadar yaşayacağının bir işareti olarak kabul edilirdi. Büyük salonda şehrin önemli misafirleri, şehrin önde gelen kişileri tarafından ağırlanır, birlikte bu salonda yemek yenirdi. Burada politik ve dini toplantılar yapılır, her türlü harcama devlet tarafından karşılanırdı. Yapının önündeki Dor nizamındaki sütunlar üzerinde burada görevli olarak çalışan rahiplerin (ki bunlara Kuret deniyordu.) isimleri yazılıdır. Bunların bir diğer görevi; her yıl ikiz kardeş Artemis ve Apollon adına düzenlenen bayramları yönetmekti. Bu yapıda yapılan kazılarda 1956 yılında Ephesos'un tanınmış heykeli, çok göğüslü Artemis heykeli bulunmuştur. Bu heykel halen Efes Müzesi'nde sergilenmektedir. İmparator Octavianus Augustus döneminde yapılmıştır.

Şölen Evi

Prytaneion'la bağlantılı bir yapı olup. 14x11 m ebatlarındadır. Büyük güney salonu duvar süslemelerine sahiptir. Tabanı ise opus sectile şeklinde kesilmiş mermer mozaikler ile örtülüdür. Bu salonu muhtemelen toplantı salonu olarak kullanılmıştır. Bu salonla kuzeyden ve doğudan birleşen dört küçük salon daha yapı kompleksi içindedir. Terra sigillata'dan yapılmış yemek kâseleri, mutfak seramikleri ve Efes Müzesi 3 no.lu salonda sergilenen terracota figürinler yapının M.S. 1. yüzyıla tarihlendirmeyi kolaylaştırıyor. Yapıda M.S. 3. yüzyılda bazı değişiklikler yapılmıştır.

Kothodos (Kutsal Yol)

Artemis bayramına katılanlar, Ephesos Artemis Tapınağı'ndan gelip bu yol ile Prytaneion'a ulaşırlardı. Domitianus Meydanı'ndan prytaneiona çıkan dar bir sokaktır. Domitianus Meydanı'ndaki başlangıcında üzeri kabartmalarla süslü iki kaide mevcuttur. Bunların üzerinde Hermes bir koyunla birlikte betimlenmiştir.

Girlandlı Friz

Kutsal yolun sonuçlandığı Domitianus Meydanı'nın ortasında yer alır. Yuvarlak bir yapıdır. Çatısı da muhtemelen konik formludur. Friz üzerinde girlandları taşıyan bukranionlar görülmektedir.

Polio Binası (Domitianus Çeşmesi)

C. Sextilius Polio'nun üvey oğlu tarafından Polio için yaptırılmıştır. Aynı zamanda Polio'nun mezar anıtıdır. Latince ve Grekçe kitabesinden yapının M.S. 92-93 yıllarında inşa ettirildiği belirlenmektedir. Bina, iki yanda iki söve ve bunları birleştiren bir büyük niş olarak görülmektedir. Niş kısmında Odysseus'un macerası bir heykel grubuyla anlatılmaktadır. Su kanalının burada sona ermesi, Nehir Tanrısı Marnas'ın heykelinin burada bulunması yapının Çeşme binası olarak kullanıldığını göstermektedir. II. Constantinus döneminde tamir görmüştür.

Şehrin su temini: Helen döneminde şehir, su ihtiyacını kuyulardan ve sarnıçlardan temin ediyordu. Ancak şehrin büyümesiyle birlikte kuyular yetersiz kalmış ve Octavianus Augustus'un maddi yardımlarıyla Marnas su şebekesi yaptırılmıştır. Bu su yolunun diğer adı Aqua Julia'dır. Bu su hattı tiyatronun yanındaki çeşme binasında son bulmakta idi. İkinci bir su hattı ise Sextilius Pallio tarafından yaptırılmıştır. Bu su hattının adı ise Aqua Troestica'dır. Selçuk Kasabası'nın 4 km güneyinden getirilmiştir.

Büyük Marnas su hattı ise Bülbül Dağı'ndan getirilmiş, Magnesia Kapısı'ndan şehrin agorasına ulaştırılmıştır. Bu hatta bağlı olarak agoranın güneybatı köşesine vali Laecanius Bassus tarafından su deposu yaptırılmıştır. Palio Çeşmesi'ne su bu depodan gelmektedir.

Domitianus Tapınağı

İmparator Domitianus (M.S. 81-96) ve karısının onuruna inşa ettirilmiştir. M.S. 1. yüzyılın başından beri Ephesos'un Roma senatosundan istediği ve alamadığı Neokoros (tapınak bekçisi) unvanı şehre ilk kez bu imparator tarafından verilmiştir. Ephesoslular, buna teşekkür olarak onun adına bu tapınağı inşa ettirmişlerdir. Ancak imparator koruması tarafından öldürülür. Ölümünden sonra imparator zalim yönetimi nedeniyle tüm Roma topraklarında lanetlenir. (Demnatio Memoriae) Roma Senatosu kararı ile isminin tüm yazıtlardan silinmesine karar verilir. Ephesoslular Roma'nın kararı sonrasında ikilem içinde kalmışlardır. Ya İmparator Domitianus için yaptırdıkları tapınağı yıkacaklardır, ya da neokoros unvanını kaybedileceklerdir. Çıkış yolu bulunur. İmparatorun heykelinin başı kesilir ve tapınağın mahzenine saklanır. Heykelin gövdesi üzerine imparatorun babası Vespasianus'un başı konur.

Hıristiyanlık döneminde bu tapınak ve heykel tahrip edilir. Tapınak altı basamaklı bir podium üzerinde yükselen 8 x 13 sütunlu naos ve pronaos'u olan bir pseudo dipteros'tur. Tapınağın kabartma frizinde kurban sahnesi ve silah tasvirleri yer almaktadır.

Kitabeler Galerisi

Domitianus Meydanı'na açılan bir krypto portikus'tur. Bugün bu galeride M.Ö. 7. yüzyıldan Byzans dönemine kadar olan süreçte Ephesos'ta yazılmış olan kitabeler sergilenmektedir. Bu kitabelerin içeriği; Ephesos'daki hukuk, din, halka açık yapılar ile ilgili kitabelerle, onur kitabeleri, zafer kitabeleri ve mezar anıtı kitabeleridir. Galeri 154 m uzunluğundadır. 102 adet niş, 1,25 m aralıklarla içeriye ışık ve hava girmesini sağlamaktadır.

Gaius Memmius Anıtı

Orijininde dört taraftan görülmek üzere yapılmış bir zafer takıdır. Şehrin ileri gelenlerinden Gaius Memmius tarafından yaptırılmıştır. M.Ö. 1. yüzyılın 3. çeyreğinde diktatör olarak Roma'yı yöneten Sulla'nın yeğeni olan Memmius ölümünden sonra buraya gömülmüştür. Latince kitabesinden bu yapının onun tarafından yaptırıldığı ve şehre hediye edildiği öğrenilmektedir. Kazı esnasında bulunan kabartmalarda kendisinin de kabartması bulunmuştur. Kabartmalardaki toga giymiş kişi Gaius Memmius'tur.

Hydreion

Çeşme binası olup, Memmius anıtının batı cephesine İmparator Octavianus Augustus döneminde sonradan ilave edilmiştir. M.S. 200'de restore edilmiştir.

M.S. 300'de de Diocletianus ve onunla birlikte imparatorluğu yöneten üç imparatorun heykelleri (Diocletianus, Maximianus, Constantius, Galerius) çeşme önünde duran dört kaide üzerinde bulunmaktaydı. Bu imparatorlar, Roma İmparatorluğu'nu M.S. 293-305 yıllarında ortaklaşa idare etmişlerdir.

Herakles Kapısı

Kuretler Caddesi'nin bitiminde geç antik döneme ait bir kapıdır. Herakles kabartması taşıyan iki kapı sövesi bir kemer ile birleştirilmişti. Kemerin iki yanı nike motifi ile sınırlanmıştı. Burada bulunan bir kitabe kalıntısı yapının M.S. 5. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Nike motifi ise stil olarak M.S. 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir.

Kuretler Caddesi

Şehrin iki kapısını birbirine bağlayan ana caddelerinden biridir. Anıtsal yapılar, şehrin önde gelen kişilerinin heykelleri, bu cadde üzerinde postamentler (heykel kaideleri) üzerinde durmaktaydı. Caddenin her iki yanı stoa ile kaplıydı. Bu stoaların gerisinde de bazen dükkânlar yer alıyordu. Bu dükkânların arka bölümü üretim atölyesi, ön bölümü satış yeri olarak kullanılıyordu. Stoaların tabanı mozaiklerle kaplanmıştı. Kısmen taş kısmen mermerle kaplı caddenin altında pis su kanalı mevcuttur.

Traianus Çeşmesi

İmparator Traianus onuruna M.S. 114 yılında iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yapının orta kısmında imparator heykeli bulunmaktadır. Ayağının altında bulunan yuvarlak, dünyayı simgelemekte, Roma devletinin dünyaya hâkimiyetini vurgulamaktadır. Yapının cephesindeki nişler Aphrodite, Dionysos, Satyr, şehrin kurucusu Androklos'u sembolize eden bir genç figürü ve İmparator Nerva'nın heykelleri ile süslüydü. M.S. 362'deki depremden zarar gören yapı çatısındaki bazı değişikliklerle tekrar inşa edilmiştir.

Skolastika Hamamı (Varius Hamamı)

M.S. 1. yüzyılda inşa edilmiştir. Duvarlarında nişler vardır. Bu nişlerden birinde hamamın sahibi Bayan Skolastika'nın heykeli bulunmaktadır. Hamam M.S. 358, 365, ve 368'de restore edilmiştir. Planı L formludur. Doğu tarafında büyük bir apsis yer almaktadır. Frigidariumu küçük ama tepidarium ve caldariumu hayli geniştir. Duvar tuğlaları sıcak havayı içeri verecek şekilde yapılmıştır. Hamam Kuretler Caddesi'ndeki Hadrian Tapınağı'nın hemen arkasında yer almaktadır. Batı cephesinde ise Ephesos'un aşk evi ile bağlantılıdır. Aşk evine giden kişiler, daha sonra bu bağlantıdan hamama geçmekteydiler.

Hadrianus Tapınağı

M.S. 117-138 yılları arasında inşa edilmiştir. Ephesos İmparator Hadrianus döneminde ikinci kez neokoros unvanını alır. Bu nedenle Hadrianus onuruna bu tapınak yaptırılır. Ön kısımdaki kemerin ortasında, aynı zamanda kilit taşı vazifesi gören taşın üzerinde Tyche (Fortuna) kader tanrıçası şehrin devamlı şanslı oluşunun sembolü olarak bulunmaktadır. Bu tür kemerli alınlık formu Doğu'ya özgü bir mimari tarzdır. Asur ve Babylonia'da bu tür alınlıklara çok rastlanılır. İç duvar üzerindeki friz de ise şehrin kuruluşu ile ilişkin efsane kabartma olarak anlatılmaktadır. Kral Androklos bir yaban domuzunu avlamaktadır. Ayrıca Amazonlar ve tanrılar toplantısı tasvir edilmiştir. Bunlar arasında dikkati çeken tanrı, şarap tanrısı olup çevresindekilerle birlikte eğlenmektedir. Burada bulunan kabartmalar alçıdan kopyalardır. Orijinalleri Efes Müzesi'ndedir. Tapınak naosunun dip kısmının ortasında ise imparator heykelinin üzerinde durduğu kaide bulunmaktadır. Tapınağın hemen önünde M.S. 4. yüzyılda imparatorluğu ortaklaşa yöneten dört imparatorun (Galerius, Maximianus, Diocletianus ve Constantius Clarus) heykellerine ait postamentler bulunmaktadır. Bu kaideler tapınağın 4. yüzyıldaki depremde zarar görmesinden sonra yapılan restorasyonda ilave edilmişlerdir.

Yamaç Evleri

Özel kişilere ait evlerdir. Yamaçtaki teraslar üzerine inşa edilmişlerdir. Yapılan kazıda bulunan eserlerden evlerin M.Ö. I. yüzyıldan itibaren yapımına başlandığı, M.S. 262 ve 369-370 yıllarındaki depremlerden sonra çeşitli restorasyonlarla birlikte yapımın M.S. 7. yüzyıla kadar devam ettiği tespit edilmiştir. Tek tek apartman tarzındaki evlere yanlardaki dar sokaklardan girilmektedir. Evlerin ortasında sütunların çevirdiği bir alan (atrium) mevcuttur ki, bu alan evin özünü oluşturur. Bütün odalar bu alanın etrafında yer alırlar. Yemek odası, yatak odası, hamam, köle odası bunlardan bazılarıdır. Bazı evlerin duvarları mozaiklerle süslüdür. Atinalı şair Meander'e ait Sikyonoi Komedisi, drama yazarı Euripides'e ait Orestes Tragediyası'ndan bazı sahneler, örneğin Herakles'in Achelaos ile mücadelesi, Dionysos ve Ariadne, yerde Triton ve Nereid resimleri gibi, yer almaktadır. Bu evler daha çok zenginlere ait evlerdir. Örneğin evlerden biri Ephesos şehrinin önde gelen isimlerinden Furius Aptus'a ait olup, M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu evlerden birinde tanınmış filozof Sokrates'in de bir freski bulunmuştur ki, bugün bu eser Efes Müzesi'nde görülebilir.

Octogon

Üç metre yüksekliğinde dörtgen formlu bir kaide üzerinde yer alan sekizgen formlu bir mezar anıtıdır. Sekizgen formlu bu yapının çatısına yakın kısmı girlandlarla süslüdür ve etrafı sütunlarla çevrilidir. Çatısı konik formludur. Çatıya

ait parçalar ve tapınağa ait korint sütun başlıkları mevcuttur. Bu yapının altında bir mezar ve mezarın içinde de bir lahit bulunmuştur. Lahitin içindeki iskelet 17-18 yaşlarında bir genç kıza aittir. Arkeologlara göre bu bayan VII. Kleopatra'nın M.Ö. 41 yılında öldürülen kız kardeşi IV. Arsinoe'ye ait olmalıdır. Yapıya ait girland süslemeleri ve diğer mimari parçalar da stil olarak M.Ö. 50-20 arasına tarihlenmektedir. Kaidenin caddeye bakan yüzünde ise, İmparator Valens ve Valenitinianus ile İmparator Gratianus'a ait (M.S. 4. yüzyıl) iki mektup görülmektedir. Bunlardan soldaki Latince olup Prokonsül Eutropius'a (M.S. 371) yazılmıştır. İçeriğinde ise depremde zarar gören şehirlere paranın ne miktarda taksim edileceği belirtilmektedir. Sağdaki mektup ise, Latince ve Grekçe yazılmış olup prokonsul Festus'a (M.S. 372) hitaben yazılmıştır. Bu mektubun içeriği ise, düzenlenen Eyalet Festival Oyunları için gereken finansmanın dört kent tarafından karşılanmasına ilişkindir.

Kurucu Androklos Çeşmesi

Kuretler caddesinin bitimine yakın yerde caddenin kuzeyinde, U formlu, alt kısmı Dor nizamında, üst katı Ion nizamında bir yapıdır. Byzans döneminden kalma mermer kaplamaları nedeniyle yanlışlıkla Byzans Çeşmesi olarak adlandırılmıştır. Ancak yüksekliği 13 metreye varan bu yapı Ephesós'un mitolojik kurucusu Androklos onuruna yapılmış bir anıttır. Bulunan çatı kabartmaları ve frizi yapının M.Ö. 2. yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir. Hypelaia isimli su kaynağı yapı kompleksinin içinde kalmaktadır. Bu nedenle bir çeşme yapısı olduğu kesindir.

Hadrianus Kapısı

Kuretler caddesi ile Mermerli caddenin birleştiği yerde yer alan üç katlı bir yapıdır. Yüksekliği 16.60 m'ye, genişliği ise 11,40 m'ye ulaşıyordu. İki yan girişi ile planı üç parçalı bir görünüme sahipti. Üst kattaki büyük kemerin yanında tanrılar, imparator ailesi ve sponsorun heykelleri bulunuyordu. Yapımına İmparator Traianus'un son döneminde (M.S. 117) başlanmış, İmparator Hadrianus döneminde tamamlanmıştır. M.S. 3. veya 4. yüzyıl lardaki depremlerden sonra tekrar inşa edilmiştir.

Celsus Kütüphanesi

Konsül Tiberius Julius Celsus Polemeanus için bir heroon olarak oğlu tarafından M.S. 117-125 yılları arasında yaptırılmıştır. Celsus ölümünden önce 25.000 denarius miras bırakmış ve bununla kütüphane yapılmasını ve artan paranın faizi ile de her yıl kütüphaneye yeni kitaplar alınmasını vasiyet etmiştir. Onun bu vasiyeti oğlu tarafından yerine getirilmiştir. Bu yapı M.S. 262'deki depremde yıkılmış ve yanmıştır. Yapı bir eve, yapının cephesi ise bir çeşme binasına dönüştürülmüştür. Bu çeşme binasına ait kabartmalar bugün Viyana Müzesi'nde sergilenmektedir. Orijinal yapımında iki katlı cephe ve bu cephe içinde yer alan nişlerin yanı sıra bu nişler içindeki heykeller ile süslüdür. Bugün kopyaları görünen heykellerden Sophia=hikmeti ve tanrısal bilgiyi, Arete=fazileti, ve karakter, Ennoia iyiliği ve karar verme gücünü, Episteme ise bilimi simgelemektedir. Rulo halindeki papyrustan yapılmış kitaplar, kütüphanenin dolap tarzındaki nişleri içinde korunuyordu. T. Julius Celsus M.S. 92 yılında Roma'da konsül olmuş, M.S. 106-107 yıllarında da Asya Prokonsülü olmuştur. Yapının bulunan kitabesinde T. Julius Celsus'un oğlu C. Julius Aquila'nın adı, M.S. 110 yılının konsülü ve kütüphanenin bir heroon olarak yaptırıcısı olarak geçmektedir. Kütüphanede Celsus döneminde 12.000 kitap bulunuyordu.

Sunak, Mezar Anıtı, Peristilli Ev

Her üçü de kütüphane çevresinde yer almaktadır. Sunak yapısı Hadrianus Tapınağı'na bitişik anıtsal bir kapıdır. Günümüze yalnız temelleri gelmiştir. Artemis'e inanların sunağı olarak Geç Helenistik, erken imparatorluk döneminde inşa edilmiştir. Sunağın batısında ise yine aynı dönemden kalma peristilli ev bulunmaktadır. Bu evin taban mozaiklerinde çeşitli figürler betimlenmiştir. Bu figürlerin içinde en önemlisi İki aslanın mücadele sahnesidir. Güney kapısının doğusunda, rampanın altında Mermerli Cadde'ye bitişik bir mezar odası bulunmaktadır. Mezar odası içinde bulunan girlandlı lahit üzerindeki kitabede, mezar sahibinin "T. Claudius Flavianus Dionysius Rhetor" olduğu yazılıdır. Kendisi Hadrianus döneminde yaşamış olan bir sofisttir.

Agora Güney Kapısı

Kütüphanenin hemen kuzeyinde agoranın güney kapısı yer almaktadır. Üç kemerli ve U formlu anıtsal bir yapıdır. Kapının çatısı, üç bölümlü bir architrave, friz ve diş kesiminden oluşmaktadır. Kitabenin bulunduğu attika bölümü kapının üzerindeki heykellerin kaidesi durumundadır ki, bu heykeller kapıyı yaptırana aittirler. Kitabe ortada Grekçe, iki yanda ise Latince'dir. Kitabede;

Solda "Imp(eratori) Caesari divif(ilio) Augusto pontifici maximo, co(n)s(uli).XII Tribunic(ia) potest(ate) XX et livia - Caesaris-Augusti / Mazaeus.

Yirminci kez halk meclisinin dokunulmaz gücünün başı, 12. kez konsül, Başrahip, ölümsüz Caesar'ın oğlu Augustus ve Augustus'un karısı Livia'ya.

Sağda ise; M.Agrippae l.(ucii) f(ilio) Co(n)s(uli) Tert(ium) imb(eratori) tribunic(ia) Potest(ate) VI et Juliae Caesaris augusti fil(iae) - Mitridates / Patronis.

Altıncı kez halk meclisinin dokunulmaz gücünün başı,imparator, üçüncü kez konsül Lucius'un oğlu Marcus Agrippa'ya ve Caesar Augustus'un kızı Julia'ya Mazeus ve Mitridates Eski Efendilerine ve halk adına yaptırdı.

denmektedir. Mazaeus ve Mitridates Augustus ve onun varisi Agrippa'nın köleleriydiler. Kölelikten azat edilerek Ephesos'a görevli olarak gönderilen bu ikili Ephesos'taki Roma İmparatorluk mallarını yönetiyorlardı. Eski efendilerine teşekkür olarak bu kapıyı yaptırmışlardır. Yapı, üzerindeki kitabede yer alan unvanlara dayanılarak M.S. 3-4 yıllarına tarihleniyor.

Agora

Şehrin yerinin Lyzimachos tarafından M.Ö. 3. yüzyılda değiştirilmesinden itibaren şehrin pazaryeridir. Kitabesinde buranın bir "Tetragonos Agora" olduğu yazılıdır. Mermerli Cadde'nin hemen batısında yer alır. Dört bir tarafı kapalı olan agoranın meydanı, dükkânlar önünde yer alan çift sıra sütun ile çevrilidir. Kare formlu agoranın bir kenarının uzunluğu 150 m. dir. M.S. 1. yüzyılda revizyona uğramış ve genişletilmiştir. M.S. 3-4 yüzyıllardaki depremlerden büyük zarar gören agora, İmparator Theodosius (M.S. 379-395) tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. Bu nedenle "Theodosius Forumu" olarak da anılır. Agora fonksiyonunu M.S. 7. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

Agoranın Theodosius zamanındaki restorasyonunda, batı stoasında Domitianus Tapınağı'nın yapı elemanları, İmparator Caracalla dönemine Vedius Gymnasionu'nun ve Liman Gymnasionu'nun başlıkları, architraveları ve kolonları burada ikinci kez yapı elemanı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle bir süre agoranın tarihlemesi yanlış olarak Caracalla dönemine yapılmıştır.

Peristillerinin genişliği 11-12,5 m'dir. Kuzey tarafında toplam 70 adet dükkâna sahiptir. İki kat olan peristilin yalnız agoranın doğu tarafındakileri günümüze gelebilmiştir ki, bu peristil mermerli cadde ile agora arasında kitabesinden "Neron Salonu" olarak nitelenen, Dor nizamında, iki nefli bir bazilika oluşturmaktadır.

İmparatorluk dönemi agorasının üç tarafında kapısı vardır. Bunlar güney, kuzey ve ana kapı niteliğindeki batı kapısıdır. Bulvar niteliğindeki Liman Caddesi agoraya bu kapı ile bağlıdır. Bu kapının iç kısmında bir exedra yer almaktadır. Exedra'da bulunan bir kitabe burasının heykellerle süslü olduğunu belirtmektedir. Batı kapısının tarihlenmesi, agoranın M.S. I. yüzyıldaki düzenlenmesi dönemine rastlamaktadır. Batı Kapısı'ndan limana giden 150 x 24 m ölçülerindeki batı bulvarının sonunda liman ağzında ise Medusa Kapısı olarak nitelenen kapı bulunmaktadır. Batı bulvarı Sarapeion anıtsal yapısı ile güney yönden bağlantılıdır.

Agorada bulunan düzüneler ile ifade edile bilinecek sayıdaki heykel kaidesi, agorada şehrin ileri gelenlerinin, yöneticilerinin, rütbe sahibi kişilerin, sporcuların, filozofların heykelleriyle süslenmişti ki, bunlar bize Ephesos'un sosyal, politik ve kültürel yaşamını yansıtmaktadırlar.

İmparatorluk dönemi agorasının 3 metre altında ise iki sıra dükkâna sahip, Helenistik agora bulunmaktadır. Helenistik agora M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda üç yapı değişikliğine uğramıştır. Yapılan kazılarda Helenistik agoranın batı kenarında, şair Kallinos ve Hipponaks'ın arkaik dönemde adını andığı Smyrna Köyü'nün kalıntılarına rastlanılmıştır.

Sarapeion

Sarapeion olarak nitelenen tapınak agoranın batı tarafı ile bağlantılıdır. Bir temenos içinde yer almaktadır. M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Tapınak podyumlu bir prostylostur. 14-15 m. yüksekliğinde monolit sütunlara ve Korint sütun başlıklarına sahiptir. Zengin süslemelere sahip alınlığında üç kapısı vardır. Tapınağın naos bölümü uzun tarafında 6 nişe sahiptir. Kısa tarafında ise kült heykelinin bulunduğu bir niş daha vardır. Kazılarda bulunan bazı parçalar burada iki adet bronz heykelin var olduğunu göstermektedir. Naos duvarlarının dışında ise 5 adet niş vardır. Naosun iç duvarlarındaki nişlerden su kanalları geçmektedir. Bu nedenle tapınağın yoğun olarak suyun kullanıldığı bir sağlık tanrıçası ile bağlantılı olduğu zannedilmektedir. Tapınak M.S. 4. yüzyıldaki bir depremle bağlantılı yangında tahrip olmuş, İmparator I. Theodosius zamanında küçük bir kiliseye dönüştürülmüştür.

Şehir Surları

Kral Lyzimachos döneminde inşa edilmiştir. Uzunluğu yaklaşık 9 km'ye ulaşır. Sur duvarlarının kalınlıkları 1,60 m ile 2,50 m arasında olup, savunma gereksinimine göre ise yükseklikleri 2,90 m ile 6,50 m arasında değişmektedir. Sur duvarları 9 adet kuleye sahiptir. Bu kulelerden bir tanesi, Astyages Tepesi üzerinde bulunanı Paulus Hapishanesi olarak nitelenmektedir.

Aşk Evi

M.S. 1. yüzyılın sonunda inşa edilmiştir. M.S 4. yüzyıldaki bir depremden sonra restore edilmiştir. Bulunan bir kitabeden aşk evi olduğu anlaşılmıştır. Evin mozaiklerinde yılın dört mevsimi tasvir edilmiştir. Bu aşk evi hemen arkasındaki Skolastika Hamamı ile bağlantılıydı.

Mermerli Cadde

Kütüphane önünde başlayan ve tiyatronun önüne kadar uzanan caddeye Mermerli Cadde denmektedir. Caddenin üzeri mermer levhalarla kaplı olduğu için bu isim verilmiştir. İmparatorluk dönemi Ephesos'un ana caddesi, aynı zamanda prosession caddesidir (dinsel tören caddesi). Batısında Neron Salonu, doğusunda ise bir stoa yer almaktadır. Cadde üzerinde yer alan bir mermer plaka üzerinde kazınmış olarak polos taşıyan bir büst, bir ayak ve üzerinde ok olan

bir kalp resmi görülmektedir ki, bu resimlerden kalp işaretli olanın aşk evini, diğer poloslu başın ise kütüphaneyi işaret ettiği söylenmektedir. Caddenin sonunda tiyatronun önünde bir çeşme binası bu caddeyi sonlandırmaktadır.

Tiyatro

Panayır Dağı eteğine yaslanmıştır. Anadolu'nun en büyük tiyatrosu olup, Roma İmparatorluk döneminde aldığı en son şekliyle 24.000 kişilik kapasiteye sahiptir. Artemision'dan gelen ve Mermerli Cadde ve Kuretler Caddesi üzerinden Prytaneion'a giden Prosession Yolu üzerinde bir duraktır. Tiyatro oyunları yanı sıra, yaşlılar meclisi, gençlik derneği, halk birlikleri, teologların toplantıları gibi pek çok toplantının yapıldığı bir yapı konumundadır. Anadolu'nun Asia eyaleti olarak nitelendirildiği M.Ö. 133 yılının muhtemel yapılış tarihi olduğu sanılmaktadır. Yarışmalar düzenleyenlerin isimlerini içeren, arkeologlar tarafından M.S. 97 yılına tarihlendirilen bir kitabe tiyatro yakınında bulunmuştur. Başlangıçta bir sahne binası ve içinde su kanalı olan bir orkestra ve bunu çevreleyen tek bir theatron bölümü inşa edilmiştir. M.S. 87-92 döneminde sahne binasının diğer katları ve theatronun ikinci kısmı inşa edilerek tiyatro genişletilmiştir. M.S. 205 ve 240 yıllarındaki tamiratların ardından tiyatro en son şekline M.S. 262 yılında sahip olmuştur. Tiyatro M.S. 262, 359 ve 366'daki depremlerde hasar görmüştür. M.S. 8. yüzyılda savunma sisteminin içine alınarak, esas görevinden uzaklaştırılmıştır. Bu tiyatro Havari Paulus'un vaaz verdiği esnada, kuyumcu ustası Demetrios ve taraftarlarının, onun vaazına karşı koydukları ve "Ephesos Artemis'i en büyüktür" diye bağırdıkları ve Paulus'un Ephesos'u terk etmesini talep ettikleri yer olarak, Hıristiyanlığın gelişimi ve yayılması hikâyesinde yer bulmuştur.

Tiyatro Gymnasionu

Arcadius Caddesi'nin doğusunun sonunda yer almaktadır. M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Tribünlü palaestrasıyla Ephesos için tipiktir. 30 x70 m. ölçülerindeki bir alanın etrafı stoalarla çevrilmiş ve tabanı mozaikle kaplanmıştır. Gymnasionun hamamın önüne gelen kısmında dört basamaklı bir tribünü vardır. Bu tribünün hemen arkasında hamam kompleksi yer almaktadır. Tam ortada sıcak yıkanma mahalli, onun iki yanında ikişer oda soyunma giyinme mahalleri olarak yer almaktadır. Sıcak bölümün arkasında bir soğuk havuz (Notatio), onun arkasında da imparator kült salonu yer almaktadır. Spor faaliyetleri ise hemen yanında yer alan Verulanus Meydanı'nda yapılmış olmalıdır.

Arkadiane

Liman ile Tiyatro arasında uzanan 1.800 ayak (528 m) uzunluğundaki yol Ephesos'un en tanınmış, en parlak caddelerinden biridir. Erken İmparatorluk

döneminde var olduğu bilinen bu cadde, İmparator Arcadius (M.S. 395-408 yılları arasında hüküm sürmüştür) zamanında restore ettirilmiş ve son şeklini almıştır. Mermerle kaplanmış caddenin genişliği 11 m olup iki yanında sütunlarla sınırlandırılmıştır. Caddenin geç antik dönemde elli adet Laterna ile aydınlatıldığını belirleyen buluntular kazılar esnasında ortaya çıkarılmıştır. Cadde her iki yanında bir kapı ile sonlanmaktadır. Caddenin tam ortasında M.S. 6. yüzyılda inşa edildiği bilinen dört sütunlu bir yapı yer almaktadır. İki metre yüksekliğinde bir kaidesi bulunan bu yapı Hıristiyanlık sembolleri taşımaktadır. Sütunların başlıklarının ise Hıristiyanlığın Dört Evangelisti' nin heykellerini taşıdığı zannedilmektedir.

Liman Hamamı ve Verulanus Spor Alanı

Bu çok büyük hamam - gymnasium kompleksi Arkadiane Caddesi'nin kuzeyinde yer alır. Batı doğu aksı üzerinde planlanmıştır. Üç bölümden oluşur: hamam, gymnasium ve spor alanı. Yapının inşasına Domitianus döneminde başlanmış, son şekliyle M.S. 4. yüzyılda tamamlanmıştır. Arkadiane Caddesi'nden üç girişli bir kapı ile yapı kompleksine girilmektedir. Girişin tam karşısında güney tarafta heykellerle süslü bir exedra yer almaktadır. Hamamın önünde 45 m büyüklüğünde bir giriş bölümü yer almaktadır ki, bunun üç tarafı tabanı mozaikli bir peristille çevrilidir. Kuzey taraftaki iki burmalı sütunun sınırlandırdığı bir merdiven bir hole açılmaktadır. Burada bulunan bir kitabede "Atrium termarum Constantianarum" yazıları okunmaktadır. Merdivenin hemen yanında bir çeşmenin haznesi ve bunun üzerinde boğa başları ve bunları birleştiren girlandlar görülmektedir. Kapı tarafındaki atrium üç nefli bir görünüme sahiptir. Atrium'un dış duvarları tuğladan yapılmış sütunlarla bölümlenmiştir. Bunlar arasında bulunan nişler ise kemerlerle bağlanmıştır. Atrium'da bulunan arkeolojik malzeme atriumun aynı zamanda bir satış lokali olarak kullanıldığını göstermektedir. Atrium kendisinin kuzeyinde yer alan hamam bölümüne bir tür giriş niteliğindedir. Hamam bölümü simetrik olarak düzenlenmiştir. Apodyterium, frigidarium, notatio, tepidarium, caldarium bölümleri mevcuttur. Taban ve duvar içlerinde hamamın ısıtma sistemleri (Hypocausis) yer almaktadır. Hamamın yukarıda adı geçen klasik bölümleri dışında top oyunu, boks, gymnastik, masaj, cilt bakımı ve kozmetik odaları mevcuttur.

Gymnasium Bölümü: Antik ismi muhtemelen İmparatorluk Gymnasiumu idi. Bir kenarının uzunluğu 90 m olan bölümün kuzey ve güney tarafının ortasında yer alan iki oda, kültürel ve ruhsal gelişim için gençlerin ders gördüğü mekânlardı. Güneyde mermer levhalarla kaplı salonda çok sayıda heykel bulunmuştur. Bu nedenle imparatorluk salonu olabileceği kanaatine varılmıştır. Yapının bulunan kitabesinde Ephesoslu Tib. Claudius Ariston'un İmparator Domitianus onuruna yaptırdığı yazılıdır. Bu salonda bulunan vücudundaki

yağları temizleyen bronz atlet heykeli bugün Viyana Müzesi'nde bulunmaktadır. Gymnasium'un orta bölümünden dörder sütunlu iki sıralı bir girişle 200 x 240 m ölçülerindeki spor alanına geçilmektedir. Bu devasa spor alanı antik dönemde Xystoi olarak adlandırılıyordu. Bütün spor alanını çevreleyen üç sütun dizisi üç nefli bir görünüm oluşturuyordu. İki yandaki neflerin üzeri örtülü, ortadakinin ise üzeri açıktı. Belki de bu orta nef koşu alanı olarak kullanılıyordu. İmparator Hadrianus döneminde Xystoi'nin duvarları, İmparatorluk Rahibi Claudius Verulanus tarafından mermer levhalarla kaplattırıldığı için bu bölüm "Verulanus Spor Alanı" olarak anılmaktadır. Ancak yapının daha önceki bir tarihte yapılmış olduğu kesindir.

Marien Kilisesi

Kilise M.S. 4. yüzyılda inşa edilmiştir. Kilise ve yanındaki Episkopeium (piskoposluk sarayı) daha önce burada var olan, 29,5 x 260 m ölçülerindeki ince uzun bir yapının üzerine inşa edilmiştir. Burada bulunan bir kitabe nedeniyle uzun süre bu yapının bir tıp okulu olduğu belirtilmiştir. Bazı arkeologlar ise bu eski yapının tıp okulu değil, üç nefli bir bazilika olduğu görüşündedirler. Kilise dört yapı evresi geçirmiş, ve yapıya sekiz nişi olan bir Baptisterium (vaftiz binası) ilave edilmiştir. Bu kilisede M.S. 431 yılındaki konsilium toplanmış bu konsiliuma 195 piskopos katılmıştır. Konsiliumda İsa'nın insani ve tanrısal yapısı tartışılmıştır. Bu tartışmanın devamında da Meryem'in Tanrı'nın anası olup olmadığı sorusu ortaya atılmıştır. Constantinopolis Piskoposu Nestorius, İsa'nın her iki yapısının birbirinden ayrı olduğunu savunurken, Alexandria Patriarchı olan Cyrillus İsa'nın yalnız tanrısal bir yapısı olduğunu savunmuştur. Sonuçta Cyrillus'un görüşleri daha çok taraftar bulmuş ve İsa'nın tanrısal yapısı ve Meryem'in de Tanrı'nın anası olduğu görüşü benimsenmiştir.

Kilise M.S. 557'deki depremden zarar görmüş, aynı yüzyıl içinde onarılmış ve doğu tarafına bir martyrium ilave edilmiştir.

Olympeion Hadrianus Tapınağı

Bataklık bir arazinin doldurulmasıyla elde edilmiş bir platform (350 x 225 m) üzerinde Korint nizamında inşa edilmiş pseudodipteros planlı bir tapınaktır. Tapınak 74 sütunlu bir peristille çevrili idi. Tapınak bir Olympeion-Temenos içinde yer alıyordu. M.S. 400 yıllarına doğru Hıristiyan dindarlarca yıkılmıştır.

Stadion

Roma İmparatoru Nero zamanında (M.S. 54-68) spor yarışmaları için inşa edilmiştir. Güney tarafı oturma sıraları yamaca oyulmuştur. 200 m uzunluğunda olup 30.000 kişi kapasitelidir.

Artemis Tapınağı

Strabon'a göre bu tapınak birçok kez tahrip olmuş ve tekrar yapılmıştır. Antik dönemin yedi dünya harikasından biridir. İlk inşasında deniz kenarındadır. Ancak bugün denizden 5 km içeride kalmıştır. Birkaç inşaat safhası geçiren tapınağın en eski kalıntıları M.Ö. 8. yüzyıla aittir. Bu ilk tapınak kısa yanlarında 4 uzun yanlarında 8 sütun bulunan peripteros planlı bir yapıdır. ölçüleri 13,5 x 6,5 m'dir. Bu peripteros içinde 6 sütunla çevrili, dörtgen bir platform, kült heykelinin kaidesi işlevini yapmaktaydı. Bu yapıdan yalnız tahta sütunlarının kaideleri kazılar esnasında bulunabilmiştir. Bu tapınağın Kimmerler tarafından tahrip edildiği sanılmaktadır.

Samos'ta yapılan dipteros planlı muhteşem Hera Tapınağı Ephesosluları kıskandırır ve onlar Samos Hera Tapınağı'ndan daha muhteşem bir tapınağın inşasına karar verirler. M.Ö. 6. yüzyılda bu tapınağı inşa ederler. Doğu-Batı yönünde bir dipteros olan Artemis Tapınağı'nın mimarları Chersiphron, Metagenes ve Samoslu Theodoros'tur. Tapınağın bulunduğu alan bataklıktır ve bu bataklık zeminde temeli oturtmak için o dönemin en tanınmış sanatçısı, aynı anda mimarı, heykeltıraşı, yüzük taşı yontucusu ve mucidi olan Theodoros temelin altına odun kömürü ve koyun postu konmasını tavsiye eder ve bu yapılır. Kazılar esnasında kömür ve kül kalıntılarına rastlanılmıştır. Bu kömür parçalarının üzerine büyük arduvazlar (karataş) konularak temeller oluşturulmuştur. Bunun üzeride Stylobat sathını oluşturan poligonal mermer levhalarla örtülmüş ve böylelikle tapınak tabanı oluşturulmuştur. Oluşturulan bu stylobat sathının ölçüleri; 55 x 115 m'dir. Tapınak, her biri 100 ton ağırlığındaki 106 sütuna sahiptir.

Sütunların alt kısımları kabartma figürlerle süslüdür. Alt kısmı kabartma motiflerle süslü bu sütunlara Columnae Caelatae denir. Bu sütunlardan birkaçı Lydia Satrabı Kroisos tarafından tapınağa hediye edilmiştir. Belki bu nedenle bu 6. yüzyıl tapınağı Kroisos Tapınağı olarak da anılmaktadır. Çatı alınlığı yine kabartma figürlerle süslüdür. Çatı kiremitleri ise mermerden yapılmıştır. Ancak çatı tüm tapınağı örtmüyordu. Çatı yalnız peristillerin üzerini örtüyordu. Sekos denilen iç hacmin üzeri tıpkı Didyma Apollon Tapınağı'nda olduğu gibi açıktı. Yalnız naos içinde kült heykelinin bulunduğu naiskosun (Kült heykelini bulunduran yapı) üzeri örtülüydü.

Dünyanın yedi harikasından biri sayılan bu 6. yüzyıl tapınağının inşaatı 120 yıl sürmüştür. Ne var ki M.Ö. 356 yılında ismini ölümsüzleştirmek isteyen Herostrat isimli biri tarafından yakılır. Tapınağın yanmasından sonra Ephesoslular tapınağın yeniden inşasına başlarlar. Yeni tapınağın mimarları; Paionios, Demetrios ve Cheirokrates'tir. Su baskınına karşın tapınağın tabanı yükseltilir. Yeni tapınak eski tapınağın üzerinde 2,30 m'lik bir podyum üzerinde yükselir. Bu yeni tarz tapınağın planında da değişikliğe yol açar. Bu yüksek ve merdivenli yapı-

nın batı kısmına bir sıra daha sütun sırası eklenir. Ayrıca tapınağın arka kısmına da Tanrıça Artemis'e adanan hediyelerin muhafazası için bir opisthodomos ilave edilir. Böylece kısa yanlardan arka cephede üç sıra halinde 9 sütun, batıya bakan ana cephede ise sekizer sütunlu üç sıra yer alır. Yandan görünümünde ise iki sıra halinde 21 sütun mevcuttur. Toplamında ise 117 sütunludur. Sikkeler üzerindeki görünümünde ise tapınağın çatısında bir kapı görülür ki bu kapının Tanrıça Artemis'in kendi onuruna kesilen kurbanı görmesi için açılmış bir kapı olduğu belirtilmektedir. Antik kaynaklardan Plinius'un belirttiğine göre Bu Helenistik Artemis Tapınağı'nın sütunlarının boyu 18,40 m'dir.

Büyük İskender Ephesos'a geldiğinde yapı henüz tamamlanmamıştır. Büyük İskender tapınağın inşaatının tamamlanması için yardım teklifinde bulunur ve bu yardımı karşılığında da tapınağa adının yazılı olduğu bir kitabenin konmasını ister. Böylelikle o da ününe ün katmış olacaktır. Ancak gururlu Ephesoslular bu teklifi kibarca "Bir tanrı bir tanrıya hediye vermez," diyerek reddederler. Ama buna rağmen Büyük İskender tapınağın yapılmasına parasal katkıda bulunur ve tapınak 4. yüzyılın sonuna gelinmeden tamamlanır. Bazı arkeologlara göre 6. yüzyıl tapınağı değil, bu 4. yüzyıl tapınağı dünyanın yedi harikasından biridir.

Johannes Kilisesi ve Ayasuluk

Ayasuluk Tepesi'nin güney yamacında Johannes Kilisesi bulunmaktadır. Tarihçi Eusebios'tan öğrendiğimize göre Aziz Johannes M.S. 37-42 arasında Jerusalem'den (Kudüs) sürüldükten sonra Meryem'le birlikte Ephesos'a gelir ve Paulus'un öldürülmesinden sonra incilin yazımına burada devam eder. Ölümünden önce son dileği burada bir kilise yapılması ve kendisinin bu kilise içine gömülmesidir. Hıristiyanlığın 4. yüzyılda kabulünden sonra burada onun adına bir kilise yaptırılır ve mezarı bu kiliseye yerleştirilir. Daha sonra bu kilise Byzans döneminde İmparator Justinianus döneminde (M.S. 527-565) bir bazilikaya çevrilir. M.S. 7. yüzyıldaki Arap akınları esnasında da savunma amacı ile bu bazilikanın etrafı surlarla çevrilir. Sur duvarlarının 20 kulesi ve üç giriş kapısı vardır. Bu üç kapıdan en önemlisi ana giriş kapısı olan ve "Takip Kapısı" adıyla bilinen güney kapısıdır. Bu kapının inşasında Artemision'dan getirilen yapı malzemeleri kullanılmıştır. Kapının iki tarafında iki kule yer almaktadır. Bu iki kule bir kemer ile bağlanmıştır. Kemerin üzerindeki frizde üzüm toplayan Eros figürleri ve üzüm dalları yer almaktadır. Ayrıca bir lahde ait üzerinde Achilleus figürü bulunan bir kabartma levha yine kapı üzerinde bulunuyordu. Ancak bu levha İngilizler tarafından İngiltere'ye götürülmüştür. Bugün Woburn Abbey Müzesi'nde sergilenmektedir. Bazilikayı çeviren sur duvarları iki yapı evresi göstermektedir. Bunlardan ilki Justinianus dönemindendir ve bu dönemde yapılan inşaat kiliseye teras oluşturmak için yapılmıştır. Duvarların

yapımında sıra ile taş ve tuğla kullanılmıştır. İkinci evre ise M.S. 7-8 yüzyıllardaki Arap akınlarına karşı yapılan duvarlardır. Bu duvarların iç kısımları dolgu ve harç maddesi cementium ile doldurulmuştur.

Toplam uzunluğu 130 m olan Bazilika 40 x 30 m ölçülerinde büyük bir atriuma sahiptir. Atriumun ortasında sütunlarla çevrili bir alan mevcuttur. Atriumdan dar bir narteks bölümüne, oradan da üç büyük kapı ile üç nefli kilise bölümüne geçilir. Kilise haç planlıdır. Orta ve yan neflerin üzeri 6 kubbe ile örtülüdür. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar monolit olup mavi damarlı mermerdendir. Sütun başlıkları üzerinde ise İmparator Justinianus ve karısı Theodora'nın monogramları vardır.

Bu monogramlar kilisenin yapımına imparatorun yardımlarının olduğunun kanıtıdır. Orta nefte bema önünde büyük bir ambon bulunmaktadır. Bemanın altında bir mezar yapısı bulunmaktadır ki bu mezarın Aziz Johannes'e ait olduğu sanılmaktadır.

Kiliseye bitişik olarak 10.-11. yüzyıllarda yapılmış olan bir şapel ve hazine odası, ayrıca M.S. 6. yüzyıla tarihlenen bir baptisterium eklenmiştir.

Coğrafyacı İbni Batuta'nın belirttiğine göre, bu kilise M.S. 14. yüzyılda zaman zaman cami olarak kullanılmıştır. Narteks bölümünün girişindeki minare kalıntıları bunun bir belirtisidir. Ancak aynı yüzyıl içinde yapılan İsa Bey Camii ile birlikte, kilise cami olarak kullanılmaz olmuş ve yapı olarak önemini kaybetmiştir.

Meryem Ana Evi

İsa'nın ölümünden 4-5 yıl sonra Aziz Johannes Meryem ile birlikte Ephesos'a gider ve onunla birlikte bir süre Marien Kilisesi'nde yaşar. Bu hikâye M.S. 431'deki Ephesos Konsiliumu'nda teyit edilir. Daha sonra Aziz Johannes Meryem için Bülbül Dağı'nda bir ev yaptırır ve Meryem hayatının geri kalan günlerini burada geçirir. Zaman içinde bu ev tahrip olur ve unutulur. 1878 yılında Fransız Clement Brentano Meryem Ana'nın hayatı üzerine bir kitap yazar. Bu kitabında Katerina Emmerich'in anlatılarına yer verir. Bu kitabın yayınından sonra Meryem Ana'nın evinin yeri araştırılmaya başlanır. İzmir'de görevli Eugene Paulin bir araştırma grubu oluşturur ve yıllarca Meryem Ana'nın evini Ephesos'un güneyindeki dağlarda araştırır. Sonunda Panaya Kapulu'daki evin Meryem Ana'ya ait olduğunu tespit eder.

Katarina Emmerich (1774-1824) hayatı boyunca evini terk etmemiş bir kadın olarak rüyasında gördüğü Meryem Ana'nın evini tarif eder. Onun bu tarifi büyük heyecan uyandırır, zira anlattıkları din adamlarınca da onaylanmaktadır. Sonuçta Eugene Paulin'in araştırmaları sonucunda bulduğu evin Meryem Ana evi olduğu Papa XXIII. Johannes tarafından da kabul edilir ve tartışmalar son bulur.

Meryem Ana evine Ephesos'un Magnesia Kapısı üzerinden gidilerek Bülbül Dağı'nda ulaşılır. İlk kalıntılar eve 100 m. mesafede bir duvar kalıntısı ile bir sarnıca aittir. Arkeologlar burada yapılan kazılarda seramikten yapılmış iki lahit ve bunların içinde başları Meryem Ana'nın evine bakar halde iki iskelet bulmuşlar. Yine kazılarda bulunan iki adet sikke de Constantinos ve Justinianus dönemine tarihlendirilmiştir. Bu veriler, buradaki yapının Justinianus devrinde kullanıldığını göstermektedir.

Yolun sonunda Meryem Ana'nın evi olarak nitelenen çapraz tonozlu küçük kiliseye ulaşılır. Bu yapı M.S. 6. yüzyıla aittir. Ancak bu yapının altında daha eski bir yapıya ait temel kalıntısı vardır. Bugün bu temel kalıntısının üst sınırı kırmızı bir şerit ile belirtilmiştir. Yapıya iki tarafında niş olan bir kapı ile girilir. Üzeri kemerli bir giriş bölümünden sonra karşıdaki apsis bölümüne ulaşılır. Güney tarafta ise yatak odası bulunmaktadır.

Ephesos'un Sosyal Hayatı

Şehrin kapsadığı alan 345 hektardır. En kalabalık olduğu dönemde nüfusu 350.000'dir.

Halk çok erken dönemde etnik karışıma uğramıştır. Şehrin insanları Grekler, Doğulular, Yahudilerdir. Şehir halkının karışık uluslardan oluşumuna etki eden faktörler; kervan yollarının sonunda olması, şehrin Ephesos Artemis Tapınağı'nın asyl hakkına sahip olması, ihracat, köle ticareti, bankacılık ve fahişeliktir.

Şehrin resmi dili, Ionia Grekçesidir. Ancak yoğun ticaret nedeni ile her türlü dil konuşuluyordu.

Üretim: Yün dokumalar, halı, kuyumculuk, tuz üretimi ve şehrin kuzeydoğusundan çıkarılan gri mermerdir. Bu üretim mallarının ticareti ile Helenistik dönemde Anadolu'nun en zengin şehri konumuna ulaşmıştır.

Bankacılık: Yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Artemision'un bir hazine binası vardı ve Tanrıça Artemis'e adanan kıymetli eşyalar ve paralar Artemis Tapınağı'nın Başrahibi Megabysos tarafından krallara ve ticaret erbabına faizle borç olarak veriliyordu. Artemis Tapınağı bankacılık yapıyordu.

Şehrin Yönetimi

Oligarşi döneminde yönetim 400 kişilik bir meclisten oluşurken, Roma İmparatorluk döneminde Boule (şehir meclisi) 450 kişiden (senatör) oluşmaktadır. Ayrıca şehirle ilgili önemli kararların alındığı Halk Meclisi ise 5.000 kişiden oluşuyordu ve bu meclis toplantılarını tiyatroda yapıyordu. Boule'nin başında Prostros ismi verilen çok önemli, yetkileri son derece geniş bir kişi bulunuyordu. Bir yıllığına seçilen Prostros'un yardımcılıklarını ise Grammateus adı verilen devlet sekreterleri yapıyordu.

Bunların yanı sıra Gerousia müessesesi, şehir meclisi adına tapınağın paralarının işletilmesini denetliyordu. Epheboi denen memuriyet ise, hamamlar ve gymnasionlardan sorumlu olup, ayrıca bayram törenlerinin düzenlenmesini organize ediyordu.

Şehrin baştanrıçası Artemis idi. Artemis dışında ibadet edilen tanrılar ve tanrıçalar ise; Aphrodite, Apollon, Asklepios, Athena, Demeter, Dionysos, Nemesis, Hekate, Hermes, Poseidon, Isis, Leto, Pan ve Zeus idi.

Ephesos'ta Düzenlenen Oyunlar ve Bayramlar

1) Adrenaia: Her yıl düzenlenen, Ephesos'un olimpik bayramıydı. Bu bayrama katılan yarışmacılar atletler ve müzisyenlerdi.

2) Artemisia: Her yıl 6 Mayıs'ta düzenlenen, sporcuların, tiyatrocuların, müzisyenlerin ve yarıştığı bir bayramdı. Geç dönemde bu yarışmalara at yarışları da dahil edilmiştir.

Bayram seremonisinde bayram alayı Artemis Tapınağı'ndan yola çıkar, Magnesia Kapısı'na varır, oradan geri dönüp agora Kuretler caddesi, Tiyatro, Koresos Kapısı'ndan Artemis Tapınağı'na geri dönerdi. Bayram alayında en önden itibaren sırasıyla; kült heykelini taşıyanlar, flütçüler, trompetçiler, ziynet eşyası taşıyanlar, rahipler, yarışmalarda birinci gelenler, tapınak bekçileri, ve gençler yer alırlardı. M.S. 2-3 yüzyıllarda yaşamış roman yazarı Xenophon, Habrokomas ile Antea'nın aşkını anlattığı romanında bu seremoniyi detaylı olarak anlatmaktadır.

3) Ephesia: Her dört yılda bir düzenlenen spor ve müzik yarışmalarıydı.

4) Olympien: Olimpiyat yarışmalarına benzer spor yarışmaları bayramıydı.

5) Barbilla: Astrolog Barbilla onuruna düzenlenen atletizm ve müzik yarışmalarıydı.

6) Gladiatori ve Bestiarii: Gladyatör ve hayvan mücadelelerinin yapıldığı bir bayramdı. Anadolu'da ilk kez bu oyunlar Ephesos'ta M.S. 71 yılında düzenlenmiştir.

7) Denaia: Şarap Tanrısı Dionysos onuruna düzenlenmiş bir bayramdı. Bu bayramda tiyatro oyunları ve müzik yarışmaları düzenlenmişti.

8) Taugeia: Deniz Tanrısı Poseidon onuruna düzenlenen, denizcilerin bayramıydı.

Şehrin Ünlü Simaları

Hipponaks: Asil bir aileye mensuptu. Yazdığı Triemeterlerle ünlüdür. Helen döneminin en bayağı, en ağzı bozuk şairidir. Politik nedenlerle Ephesoslu tiran-

lar tarafından Klazomenai'ye sürgün edilmiştir. Hemen herkesle kavgalı biridir. Herkese bir köpek gibi saldırmış, bir arı gibi iğneleyici sözler atfetmiştir. Hiçbir şair onun kadar yemekten söz etmemiştir. Açlıktan öldüğü sanılmaktadır.

Heraklit: Asil bir ailedendir. Asaletinden ötürü kendisine verilen rahip olma hakkını kardeşine devretmiştir. Kendi isteği ile inzivaya çekilmiştir. Kendisinden önce yaşamış tabiat bilginleri gibi yaşadığı şehrin politik hayatına karışmış, tiran Melankomas'ın istifasını istemiştir. Kendisinden kanun yapması talep edildiği zaman bunu yapmamış ve neden olarak da şehrin uyguladığı yeni demokratik sistemin anayasasının kötü olduğunu söylemiştir. Ephesos'ta demokrasi M.Ö. 500 yılında uygulanmaya başlanmıştır.

Savaş üzerine söyledikleri ise enteresandır: *"Savaş her şeyin babasıdır. Ama savaş insan hayatını belirleyen değildir. Belirgin olan devamlı değişimdir." "Tanrı, Gün-Gecedir, Yaz-Kıştır, açlık- tokluktur."* İlk kez atomdan söz eden filozoftur.

Rufus: Hippokrates öğretisinden gelen bir doktordur. Hadrianus döneminde yaşamıştır. Böbrek hastalıkları ve insan anatomisi üzerine yazdığı kitapları vardı.

Soronos: Hadrianus döneminde yaşamıştır. Ephesosludur ama yaşamının büyük kısmını Roma'da geçirmiştir. Kadın hastalıkları doktoru olarak ünlenmiştir. Gynokologie, iç hastalıkları ve akut kronik hastalıklara dair yazdığı kitapları vardır. Bu sonuncu kitabı Latince olarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Heykeltıraşlar

Ephesos şehri için heykel yapmış ünlü heykeltıraşlar: Rhoikos, Endois, Myron, Phidias, Kresilas, Polykleitos, Timantes, Skopas, Praxiteles, Menestratos'tur.

METROPOLIS

Metropolis'te kazılar İzmir-Dokuz Eylül Üniversitesi'nden Prof. Dr. Recep Meriç başkanlığında, Phillip Morris-Sabancı Holding sponsorluğunda devam etmektedir.

Strabon, Metropolis kentinin Ephesos ile Smyrna arasında yer aldığını ve Ephesos'tan 120 stadia mesafede olduğunu yazmaktadır. Μητηρ Γαλλησια yazısı şehir isminin ana tanrıçadan kaynaklandığını göstermektedir. Şehrin kuzeyindeki Uyuzdere mevkiindeki mağarada çok sayıda pişmiş topraktan yapılmış ana tanrıça heykelcikleri de bunu teyit eder niteliktedir.

Şehrin kuruluşu büyük olasılıkla Seleukos Kralı II. Antiochos (M.Ö. 281-261) veya onun ardılı olan II. Antiochos (M.Ö. 261-246) yılları arasında gerçekleşmiştir. Başlangıçta bir köy olarak Ephesos'a bağlı bir yerleşim yeri olarak kurulan Metropolis'e Seleukoslular tarafından Arap kahvesi ve Sinektepe'deki eski yerleşim yerlerinden halk getirilmiş ve yerleştirilmiştir.

Metropolis'te yapılan kazılarda çok sayıda heykel, mezar steli, seramik, terrakota ve üzerinde magistrat ismi bulunan sikkeler şehrin çok kısa bir zamanda geliştiğini, büyüdüğünü göstermektedir. Akropolis üzerinde bulunan ve geç Helenistik döneme tarihlendirilen bir kitabe burada Tanrı Ares'e ithaf edilmiş bir tapınağın da varlığını işaret etmektedir.

M.Ö. 2. yüzyıl şehrin en parlak dönemi olmuştur. Pek çok anıtsal yapı bu yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. M.Ö. 129 yılında ise Roma tarafından Asia eyaletine dahil edilmiştir. Byzans döneminde piskoposluk merkezi olan şehir, Osmanlı Devleti döneminde önemini yitirmiş ve 15. yüzyılda terk edilmiştir.

Şehrin akropolisi Alaman dağ sırasının (Gallesion) bir parçası üzerinde bir platoda yer almaktadır. Akropolisin uzunluğu 180 m genişliği ise 100 m'dir ve bir sur duvarı ile çevrilidir.

Şehir anıtsal yapıları dağın doğu yamacında kademeli teraslar üzerinde yer almakta, ovaya kadar inmektedir. Şehrin birbirini dik olarak kesen iki ana caddesi vardır. Kuzey-güney doğrultusundaki tiyatroya kadar uzanan cadde, doğu-batı doğrultusunda, akropolden inen cadde tarafından kesilmektedir.

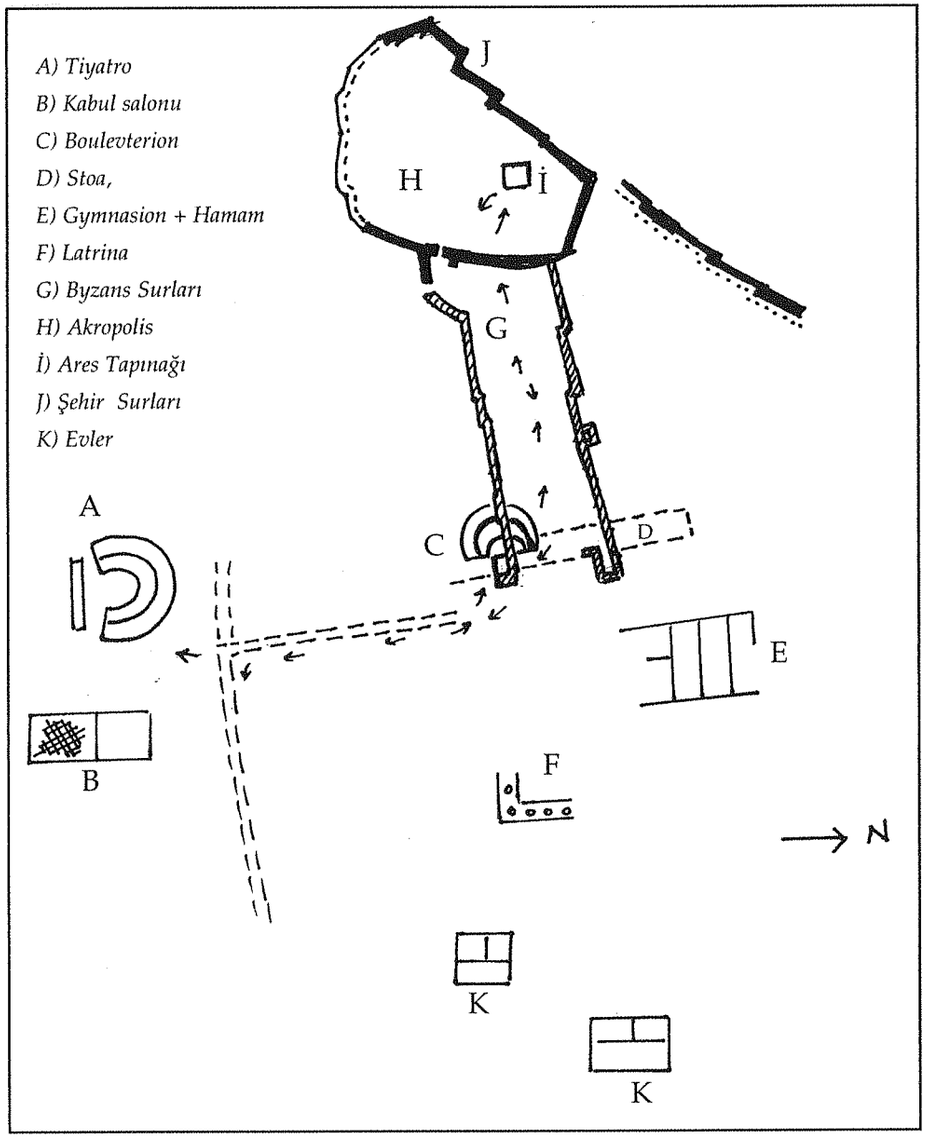
Şehrin Mimari Yapıları (Şekil: 36)

Tiyatro

Şehrin bulunduğu yamacın güneyinde yer almaktadır. Helenistik dönemde M.Ö. 150 yıllarında yapılmıştır. Roma döneminde tadilat görmüş, orkestra kısmı mermer levhalarla kaplanmıştır. Theatron bölümünün alt sırasında rahip yönetici gibi önemli kişilere ayrılmış beş adet koltuk bulunmaktadır. Toplam oturma kapasitesi 3.600 kişidir.

Bouleuterion

Agorayı oluşturan stoanın hemen yanında güneyinde yer almaktadır. Byzans döneminde inşa edilen sur duvarı bouleuterionu ikiye bölmektedir. Byzans dönemine ait bu duvar içinde iki adet heykel torsosu bugün de görülebilmektedir. Helenistik veya Roma dönemine ait bu heykeller Byzanslılar tarafından yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. M.Ö. 2. yüzyılda inşa edilmiştir.

Şekil 36) Metropolis

Stoa

Şehrin prestij yapısıdır. 67 m uzunluğunda, 10 m genişliğindedir. Dor nizamında inşa edilmiştir. Kim tarafından şehre ithaf edildiği sütunlar üzerinde yer almaktadır.

Gymnasion/ Hamam

Birlikte bir yapı kompleksini oluşturmaktadır. Helenistik dönemde inşa edilmiş gymnasiona Roma İmparatorluk döneminde bir hamam eklenmiştir. Hamam bölümü M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Tipik bir Roma hamamının tüm bölümlerine sahiptir. İstisnai bir örnek olarak hamamın dört ana bölümü, apodyterium, frigidarium, tepidarium ve caldarium dışında hamamın furnium (ocak, külhan) bölümü de burada görülebiliyor.

Latrina

Halka açık tuvalettir. 25 adet oturma yerine sahiptir.

Resepsiyon Salonu

Şehre gelen misafirleri ağırlamak için inşa edilmiş bir kabul salonudur. Tiyatronun hemen doğusunda yer alan bu salonun zemini mozaikler, duvarları ise fresklerle kaplanmıştır. Mozaik taban üzerinde Dionysos, karısı Ariadne ve Dionysos miti ile ilgili betimlemeler yer almaktadır. Roma İmparatorluk dönemine tarihlendirilmektedir.

Şehrin ovaya yakın bölümünde geç Roma İmparatorluk dönemine tarihlendirilen atriumlu evler, Ephesos yamaç evlerinin bir benzeri olarak yer almaktadır.

NYSA

Aydın ilinin Sultanhisar Kasabası sınırları içindedir. Tekkecik Deresi isimli akarsuyun oluşturduğu boğazın iki yakası üzerinde kurulmuştur. Şehrin kuzeyinde antik adı Messogis olan Aydın Dağları bulunmaktadır.

Bu kentin kuruluşu hakkında farklı görüşler vardır. Byzanslı Stephanos'a göre, şehir Seleukos Kralı I. Antiochos (Soter) tarafından kurulmuş ve kralın karısının ismi şehre verilmiştir. Diğer bir görüş ise ünlü coğrafyacı Strabon'a aittir. Strabon, üç kurucu Athymbros, Athymbrados ve Hydrelos'tan bahsetmekte, üçünün kardeş olduklarını, Peleponnes Yarımadası'ndaki Sparta kentinden gelerek burada kendi isimleriyle üç ayrı köy kurdukları ve bu köylerin daha sonra birleştirilerek tek bir kent haline geldiği ve adına Nysa dendiğini, belirtmektedir. Kurucu ismi olarak Athymbros'u vermektedir. Bu görüşlere göre şehir ya M.Ö. 3. yüzyılda, ya da M.Ö 6. yüzyılda kurulmuştur.

Nysa'da bulunan bir kitabede Athymbros'un ismi geçmekte ve şehir halkının ismi Athymbrier olarak anılmaktadır. Bu kitabe şehrin kuruluş dönemini M.Ö. 6. yüzyıla indirmektedir. Ancak şehir M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Nysa olarak adlandırılmaktadır.

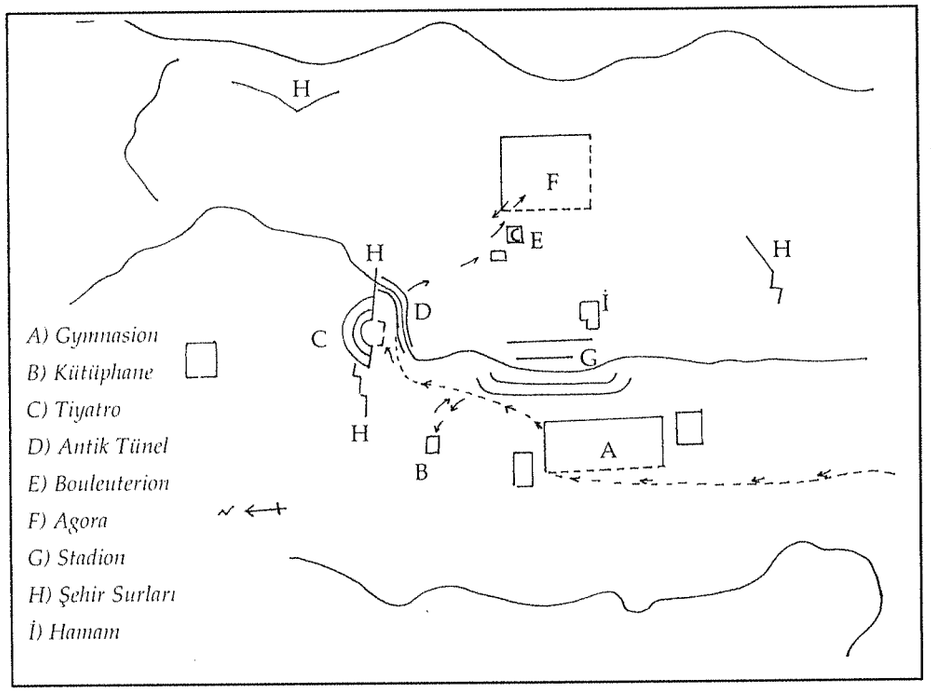
M.Ö. I. yüzyılda Roma ile VI. Mitridates'in savaşına karışmış, şehrin zengin bir yerlisi olan Chaeramon, Roma Ordusu için Romalı komutana 60.000 şeffel buğday vermiştir. Buna kızan Mitridates, ise onu diri yakalayana 40 talent, ölü getirene ise 20 talent para vereceğini söylemiş, sonuçta, Ephesos Artemis Tapınağı'nın asyl hakkına sığınan Chaeremon yakalanmış, Mitridates asyl hakkını tanımaksızın kendisini öldürtmüştür.

Strabon şehirde yaşamış ünlülerden söz ederek Aristodemos ismini anmakta, bu şahsın Nysa'da rhetorik ve gramer dersleri verdiğini belirtmektedir.

Nysa'da Almanlar (1907-1909, Prof. Walter von Diest) ve Türkler (1990-2006, Prof. Vedat İdil-Ankara Üniversitesi Arkeoloji Bölümü) kazılar yapmışlardır. Kazılar esnasında bulunan kitabelerde Roma imparatorları Vespasianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus ve Gallienus'un isimleri geçmektedir.

Nysa, Roma döneminde üzerinde Roma imparatorunun portresi bulunan bronz paralar ve imparator izni ile gümüş Cistophorlar (gümüş para nominali) bastırmıştır.

Şehirde mevcut yapılar (Şekil: 37) Tiyatro, Stadion, Köprü, Agora, Odeion formunda bir Gerontikon (Senatoevi), Gymnasion, Hamam, Kütüphane, Nekropol, Bazilika bulunmaktadır.

Şekil 37) Nysa

APHRODISIAS

Antik kaynaklarda Karia bölgesinin en önemli kutsal mekânlarından biri olarak nitelenen Aphrodisias, Aydın ilinin Karacasu kazasının Geyre Köyü'nde bulunmaktadır.

Yörede ilk yerleşim neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Yapılan kazılarda bulunan arkeolojik buluntular; pithoslar (zahire konan büyük seramik kaplar), ağırlıklar, iğ halkaları, idoller, tanrıça heykelcikleri bunu belgelemektedir.

Kuruluşundan yok oluşuna kadar aldığı isimler sırasıyla; Lelegonopolis, Megalopolis, Ninoe, Aphrodisias ve Stavropolis'tir. Ninoe sözcüğünün yakın doğuda aşk ve savaş tanrısı olan İştar, Nin, Ninai Nana ve Enana sözcüklerinden türemiş olduğu zannediliyor. M.Ö. 2. yüzyılda ise Aphrodisias sözcüğü Ninoe adının Helen dilindeki karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. M.S. 4. yüzyılın sonlarından itibaren bir Byzans şehri olan Aphrodisias haç kenti anlamına gelen Stavropolis olarak anılmıştır

Tiyatronun yaslandığı höyük üzerinde yapılan kazılarda bulunan ve Aphrodisias Müzesi'nde sergilenen arkeolojik buluntular şehrin tarihini M.Ö. 5000 ortalarına kadar geriye götürmektedir. Şehir, arkaik ve klasik dönemlere ait bilgiler yetersiz olmakla beraber Helen ve Roma döneminde önemli bir kült merkezi olduğu muhakkaktır. Roma döneminde halkın yanı sıra pek çok kral şehre hediyeler sunmuştur. Roma Diktatörü Sulla'nın, Aphrodite'yi onurlandırmak için kendisine altın bir taç ve çift ağızlı bir balta yolladığı, Julius Caesar'ın Aphrodite'ye altın bir Eros heykeli ithaf ettiği antik kaynaklarda yer almaktadır.

Aphrodisias, Roma döneminde bölgenin bir kült merkezi haline gelmiş, bir heykeltıraşi okulunun varlığı ve bu okulun eserlerinin tüm dünyada aranılır, beğenilir nitelikte olması şehrin ünlenmesinde büyük rol oynamıştır.

Aphrodisiaslı ustalar kendilerine özgü bir stil oluşturmuşlar, yaptıkları eserler diğer antik kentlere ihraç edilmiş, hatta bu ustalar Roma şehrine davet edilerek orada eserlerini üretmişlerdir.

Heykeltıraşi yanı sıra şehirde edebiyat, bilim ve düşün alanında önemli eserler ortaya konmuştur. Xenocrates M.S. 1. yüzyılda tıbbi bir kitap, Chariton ise antik çağın ilk romanlarından birini "Charreas ve Callirhoe" yazmıştır. Alexander isimli filozof Aristo'nun eserlerini yorumlamış onun eserleri hakkında dersler vermiştir. Apollonius M.Ö. 3. yüzyılda Karia tarihini yazmıştır.

Aphrodisias M.S. 1. yüzyıl başından, M.S. 3. yüzyıl ortalarına kadar parlak bir dönem yaşamıştır. Tiyatrosunun sahne duvarında yer alan mektuplar, (şehirden Roma Senatosu'na ve Roma Senatosu'ndan şehre) Roma imparatorlarının şehre verdikleri önemi gösterir belgelerdir.

Şehrin bu parlak dönemi Byzans döneminde görülmez, şehir her ne kadar piskoposluk merkezi ilan edilirse de pagan döneminin parlak günlerini bir daha yaşayamaz.

Jeolojik olarak bir fay hattının üzerinde bulunmasından dolayı tüm zamanlar boyunca depremlerle sarsılmış, yıkılmıştır. (M.S. 350 ve M.S. 360) Byzans döneminde doğudan gelen siyasal ve iktisadi baskılar ve istilalar şehrin çöküşünü hızlandırmış, M.S. 11. yüzyılda Selçukluların, M.S. 13 yüzyıl sonundan itibaren de Menteşeoğulları'nın topraklarına katılmıştır. O tarihlerden sonra küçük bir köy yerleşmesi olarak günümüze gelmiştir.

Aphrodisias'ta ilk kazılar 1904'te Fransız Paul Gaudin ile başlamış, 1913'te Fransız A. Bolanger, 1937'de İtalyan Prof. Giulio Jacopi, 1961'den 1990 arasında Prof. Kenan Tevfik Erim ile devam etmiştir. Kazılar 1990'dan itibaren de New York Üniversitesi ile Oxford Üniversitesi'nin ortaklığında Prof.Roland Smith tarafından yürütülmektedir.

Şehrin Anıtları (Şekil: 38)

Surlar ve Şehir Planı

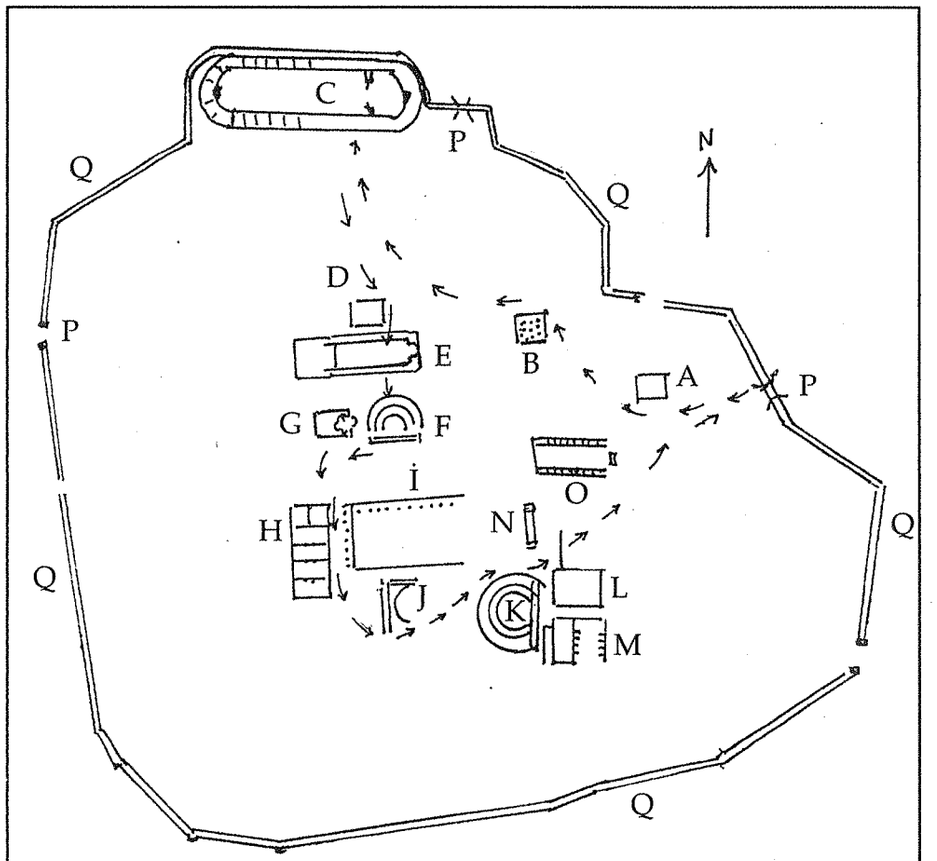
Şehrin surları bugün de hâlâ ayaktadır. 3,5 km uzunluğundaki surlarda kuleler ve dört bir tarafında kapıları vardır. Batı kapısı üzerinde bir haç motifi bugün de görülebilmektedir. Şehir ızgara planlıdır ve düzenli bir şehir görünümündedir.

Aphrodite Tapınağı

Ion nizamında inşa edilmiş tapınak Pseudodipteros / Oktastyl planlıdır. Bu tapınağa ait en eski buluntular M.Ö. 3. yüzyıla aittir. Bugün ayakta duran tapınağın inşaasına M.Ö. I. yüzyılda başlanmış, II. Triumvirat döneminde inşaya ara verilmiş ve Roma İmparatoru Octavianus Augustus döneminde tamamlanmıştır. 31 m. x 8,5 m ölçülerindeki tapınak 13 x 8 sütun sırasına sahiptir. Tapınağın etrafında yer alan 100 m x 70 m ölçülerindeki themenos duvarı ise Roma İmparatoru Hadrianus zamanında tamamlanmıştır. M.S. 500 yıllarında bir Hıristiyanlık bazilikasına dönüştürülmüştür. Tapınağın naosunda yapılan kazılarda Arkaik döneme ait buluntular, daha o dönemde buranın bir kutsal alan olduğunu ortaya çıkarmıştır. Apsis bölümünde bazilikaya ait freskler yer almaktadır.

Tetrapylon

Dört bir tarafında dört sütun bulunan anıtsal bir kapıdır. Tapınağa giden yolun başında inşa edilmiş olup, M.S. II. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kapının sütunları Korint nizamındadır. Batı sütunları üzerindeki Suriye tipi alınlık kırık bir yapı gösterir. Bu alınlık üzerinde akanthus yaprakları arasında eros ve nike figürleri görülmektedir.

A) Müze / B) Tetrapylon / C) Stadion / D) Felsefe Okulu / E) Aphrodit Tapınağı / F) Bouleuterion (Odeon) / G) Piskoposluk Sarayı, / H) Hadrianus Hamamı / İ) Tiberius Portikosu ve Agora / J) Havuz / K) Tiyatro / L) Tetraston / M) Tiyatro Hamamı / N) Agora Kapısı / O) Sebasteion / P) Şehir Kapıları / Q) Şehir Surları

Şekil 38) Aphrodisias

Odeon

Tapınağın hemen güneyinde çok iyi korunmuş olarak günümüze gelebilmiş bir konser salonudur. Küçük bir tiyatro gibi düşünülmüş, üç katlı olarak inşa edilmiş, çatısı ahşap yapı ile kapatılmıştır. Yarım daire şeklindeki tabanı opus sectile mozaiklerle kaplanmıştır. Yapının sahnesinde sütunlar, sütunların arasında heykeller yer almaktaydı. Kazılarda burada bulunan çok sayıda heykel bugün şehir müzesinde sergilenmektedir. Odeon yalnız, konser, pandomim ve müzik gösterileri için değil aynı zamanda şehir meclisinin toplantı binası ola-

rak da kullanılmıştır. Yapının Caveasının bir kısmı ve çatısı M.S. 4. yüzyıldaki depremde yıkılmıştır.

Heykeltıraşi Okulu

Odeonun hemen kuzeyinde yer almaktadır. Muhtemelen M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. İki odalı bu atölyede 25 tane tamamlanmış heykel ve 325 adet fragment ve çok sayıda yarı işlenmiş heykeltıraşi eser bulunmuştur.

Aphrodisias heykeltıraşi okulu Anadolu'daki üç heykeltıraşi okulundan biridir. Belirli bir stil oluşturan Aphrodisiaslı heykeltıraşların atalarının Pergamon'dan geldiği zannedilmektedir. Stil olarak Pergamon'un izlerini yaptıkları heykellerde görmek mümkündür. Şehre 2 km uzaklıktaki Babadağ mermer ocakları burada heykeltıraşinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Aphrodisias'ta üretilen heykeller Roma dünyasına ihraç edilmiştir. Heykeltıraşların zaman zaman Roma'ya davet edildikleri ve orada eserlerini yaptıkları yazılı kaynaklarda belirtilmektedir.

Piskoposluk Sarayı

Odeonun batısında üç apsisli, mavi sütunlu peristilli avlusu bulunan oda ve salonlardan oluşan bir yapıdır. Bu yapı bir Roma valisinin sarayı olarak inşa edilmiş, Byzans döneminde ise piskoposluk sarayına dönüştürülmüştür. Duvarlarında fresk kalıntıları bulunmuştur.

Stadion

Şehrin kuzey ucunda yer alır. Bir yanı sur duvarlarına yaslanmış haldedir. 262 m uzunluğunda, 59 m genişliğinde, U formlu yapısı ile Anadolu'da inşa edilmiş en büyük Stadion olup 30.000 kişi kapasitelidir. Daha çok spor yarışmaları için kullanılan Stadion, 7. yüzyıldaki bir depremden sonra doğu ucunun önü kapatılarak arena gösterilerine uygun hale getirilmiştir.

Tiyatro

Akropolün yamacına yaslanmış olarak M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiştir. 8.000 kişi oturma kapasitelidir. M.S. 2. yüzyılda yapılan değişikliklerle gladyatör ve hayvan mücadeleleri gösterilerine uygun hale getirilmiştir. Sahne binasının alınlığındaki ithaf yazısında, sahne binasının şehrin önemli ismi Zoilos tarafından yaptırıldığı yazılıdır; "Gaius Julius Zoilos, Tanrısal Julius'un serbest bırakılan oğlu tiyatroyu Aphroditeye ve halka adadı." Bu yazıta dayanılarak sahne binasının M.Ö. 39-27 yılları arasında inşa edildiği belgelenmektedir. Sahne binasının içinde üzeri tonozlu orta büyüklükte altı tane giyinme odası ve depo bulunmaktadır. Tiyatronun kuzey paradosunda Roma Senatosu ile yapılan yazışmalar, (mektuplar) bulunmaktadır. Helen dilinde yazılmış olan bu mektuplar Roma imparatorlarından Traianus, Hadrian, Commodus, Septimius Severus, Caracalla, Severus Alexander ve III. Gordian'a aittirler. Kitabede Roma Senatosu'nun kararları olarak Aphrodisias'a tanıdığı olağanüstü statu ve imkânlardan da söz edilmektedir. 5 m yüksekliğinde, 15 m uzunluğundaki mermer satıh üzerindeki bu kitabeler adeta şehrin tarihini yansıtmaktadır.

Tetraston ve Tiyatro Hamamları

Tetraston halkın toplandığı bir meydandır. Ortasında yuvarlak planlı bir çeşme binası bulunmaktadır. Meydanın etrafı dört bir taraftan sütunlarla çevrilidir. Tabanı mermerle kaplıdır yapıya İmparatorluk Salonu denilen bazilika planlı bir yapı eklenmiştir.

Tiyatro Hamamları

İmparatorluk salonu bitişiğinde yer alır. Apodyterium'u, caldarium'u ve sudatorium'u (terleme salonu) olan bir hamamdır. İmparatorluk salonunun hemen yanında dükkânlar yer almaktadır.

Agora

Tiyatronun bulunduğu tepe ile Aphrodite Tapınağı arasında yer almaktadır. Agoranın inşasına M.Ö. 1. yüzyılda başlanmış, M.S. 2. yüzyılda ise tamamlanmıştır. Güneyindeki peristil kitabesinden öğrenildiğine göre; Aristokrat Diogenes tarafından Roma İmparatoru Tiberius'a ithaf edilmiştir. Bu nedenle "Tiberius Portikosu" olarak tanınmaktadır. Tiberius Portikosu'nun doğu ucunu anıtsal bir kapı kapatmaktadır. Agora kapısının nişleri arasında birçok heykel ve kabartmalar bulunmuştur. Kabartmalar arasında kentauromachi, gigantomachi ve amazonomachi sahneleri dikkat çekicidir. Roma İmparatoru Diocletianus'un fiyatlar ve ücretleri dondurduğuna ilişkin ünlü fermanı agora içinde bulunmuştur. M.S. 5. yüzyılda agorayı sellerden korumak için bir çeşme binası ve önüne de bir havuz yapılmıştır.

Hadrianus Hamamları

Dev bir salonun iki yanında simetrik iki galeri grubundan oluşmaktadır. İnşasında kum taşı kullanılmış ve bu taşların üzeri mermerle kaplanmıştır. Bir Roma hamamında bulunan bölümler, apodyterium, tepidarium, caldarium ve frigidarium mevcuttur. Konsol ve kabartmalarında akanthus yaprakları arasında insan figürleri, boğa başları, Herakles, Perseus, Minotauros gibi mitolojik figürlere rastlanılmaktadır. Hamama ait söveler İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Sebasteion

İmparatorluk kültü binasıdır. Tanrısallaştırılan Octavianus Augustus ve Julius Claudius sülalesi ve Tanrıça Aphrodite kültüne adanmış bir tapınma yeridir. Şehrin önemli aileleri tarafından yaptırılmıştır. Doğu-batı yönünde karşılıklı yarım sütunlu paralel 80 m uzunluğunda iki portikodan oluşmaktadır. İki katlı ön yüzü sütunlar ve nişlerle donatılmış propylonu heykellerle süslenmiştir. Her iki portiko birbiri üzerine oturmuş üç katlı yarım sütunlardan oluşmuştur. En altta Dor, üzerinde Ion en üstte de Korint nizamında yarım sütunlar şeklindedir. Güney portikoda ikinci katta mitolojik sahnelerin görüntülendiği kabartmalar yer almaktadır. Üstteki sütun aralarında ise imparator figürleri ile mitolojik figürler yer almaktadır.

M.S. 4. yüzyılda depremle tahrip olmuş, bu tarihten sonra pazaryeri olarak kullanılmıştır.

Nekropol

Şehrin dışında yer almaktadır. Aphrodisiaslı heykeltıraşların yaptıkları lahitler burada bulunmuştur. Lahitlerin pek çoğu girlandlı ve Sidemara tipi sütunlu lahitlerdir.

HIERAPOLIS

Kuruluş ve Tarihçe

Bazı tarihçiler ve araştırmacılar, şehrin isminden hareket ederek, Hierapolis antik kentinin M.Ö. 2. yüzyılda Bergama krallarından II. Eumenes tarafından kurulduğunu, şehrin ismini bu nedenle Bergama'nın kahramanı Telephos Hiera'dan aldığını belirtmektedirler. Tezlerini savunmak için de şehirde bulunan bir kitabedeki Bergama Kralı II. Eumenes'in annesinin kutsandığını göstermektedirler. Edebi kaynaklar ise Hiera sözcüğünün Helen dilinde "kutsal" anlamına geldiğini ve şehrin ismini bu kelimeden aldığını yazmaktadır. İsmini hangi kaynaktan alırsa alsın, şehrin kuruluşu Helenistik dönemde gerçekleşmiştir.

Magnesia Savaşı ardından M.Ö. 188 yılında III. Antiochos ile Roma arasında imzalanan Apameia barış antlaşması ile Hierapolis Pergamon yönetimi altına girer. M.Ö. 133 yılında ise Asia eyaletine dahil edilir.

M.Ö. 2. yüzyıl ile M.S. 1. yüzyıl arasında şehir tekstil, yün ve purpur üretimi ve bunların ihracı ile olağanüstü ekonomik bir gelişme gösterir. Şehir, Roma İmparatorluğu'nun erken döneminde M.S. 17 yılında bir deprem ile tamamen tahrip olur. Yeni bir planla restorasyonu yapılır. Bulunan bir kitabede şehrin imarı için Roma İmparatoru Nero ekonomik yardımda bulunmuştur.

M.S. 86 yılında şehir Roma İmparatoru Domitianus tarafından ziyaret edilir ve Domitianus'un onuruna Frontius Kapısı inşa edilir. Flaviuslar sülalesi tarafından

Apollo Tapınağı ve Gymnasion inşa ettirilir. Kazılarda elde edilen yazıtlar ve Roma yıllıkları, şehrin M.S. 130'da İmparator Hadrianus, M.S. 215'te İmparator Caracalla, M.S. 370'de İmparator Valens tarafından ziyaret edildiğini belirtiyorlar.

M.S. 138-144 yılları arasında Piskopos Papias ve Apollinarius Hierapolis'te Hıristiyanlığın yayılması için çaba göstermişlerdir. Bu tarihlerde Hierapolis'te pek çok sayıda Yahudi yerleşimi görülmektedir.

M.S. 160-181 Marcus Aurelius döneminde doğudan gelen Roma askerleri şehre veba hastalığını getirmişler ve halkın yarıya yakını bu hastalıktan ölmüştür.

M.S. 193-211 İmparator Septimius Severus döneminde şehir ekonomik bir gelişme gösterir. Bu dönemde şehrin ileri gelenleri, zenginleri çeşitli oyunlar organize etmişlerdir. Bu dönemde şehrin baş tanrısı Apollon adına uluslararası yarışmalar düzenlenmiştir.

Şehrin en önemli kişilerinden biri olan sofist Antipater, Septimius Severus'un oğulları Geta ve Caracalla'ya öğretmenlik yapmıştır.

M.S. 218-222 İmparator Elagabal döneminde Şehire neokoros unvanı verilmiş, şehrin Roma'ya vermek zorunda olduğu vergilerde indirimler yapılmıştır.

M.S. 4. yüzyılın 2. yarısında bir başka deprem ile şehir tekrar yıkılmış ve yapıların çoğu hasar görmüştür.

M.S. 379-395 II. Theodosius döneminde kuzey ve güneyde iki kapısı olan şehir surları inşa edilmiştir. M.S. 7. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan depremden sonra şehir oturulamaz hale gelmiştir.

Şehrin Yapıları

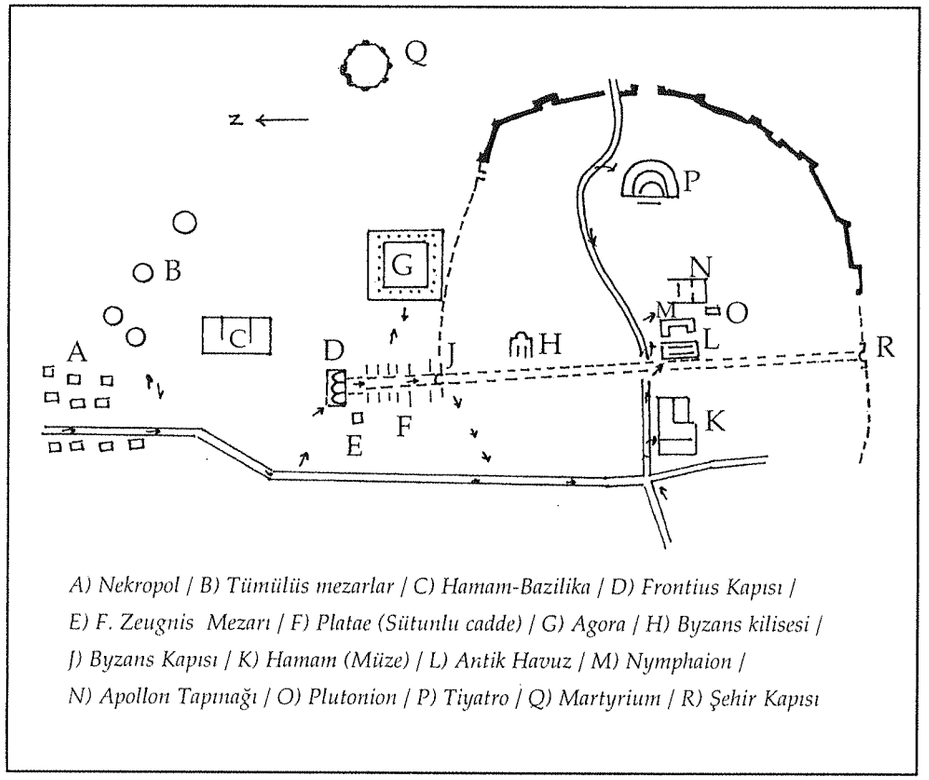
Şehir kuzey-güney istikametindeki bir ana cadde (Platae) etrafında şekillenmiştir. (Şekil: 39)

Hamam

M.S. 2. yüzyıldan kalmadır. Tipik bir Roma Hamamı'nın bölümlerine sahiptir. Traverten taşından inşa edilmiştir. Halen müze olarak kullanılmaktadır.

Tiyatro

M.S. 2. yüzyılda inşa, M.S. 3. yüzyılda restore edilmiştir. Alt cavea'da yarım daire formlu bir loca bulunmaktadır. (Prohedri) Scenefrons Dionysos ve Artemis mitleri betimleyen kabartmalarla süslüdür. Sahne binasını kaplayan mermer levhalar ve scenefronsdaki mermerler Aphrodisias'tan getirilmiştir. Scenefrons'daki kabartmalar stil yönünden Aphrodisias heykeltıraşi okulu eserleri ile benzerlik göstermektedir. Tiyatronun Caveasının seyirci kapasitesi yaklaşık 10.000 kişidir.

A) Nekropol / B) Tümülüs mezarlar / C) Hamam-Bazilika / D) Frontius Kapısı / E) F. Zeugnis Mezarı / F) Platae (Sütunlu cadde) / G) Agora / H) Byzans kilisesi / J) Byzans Kapısı / K) Hamam (Müze) / L) Antik Havuz / M) Nymphaion / N) Apollon Tapınağı / O) Plutonion / P) Tiyatro / Q) Martyrium / R) Şehir Kapısı

Şekil 39) Hierapolis

Hierapolis kentindeki kazıları sürdüren İtalyan Prof. Francesco D'Andria Sahne binasındaki betimlemeleri aşağıdaki şekilde tanımlamaktadır;

1) Leto-Zeus Evliliği (Hieros Gamos)
2) Apollon'un doğumu (Leto divanda, genç kızlar çocuk Apollon' u yıkıyorlar)
3) Adonis'in ölümü; Adonis, Aphrodite'in sevgilisi Apollon tarafından cezalandırılmıştı.
4) Başı örtülü Aphrodite Adonis'in gövdesini tutuyor.
5) Apollon bir araba üzerinde yanındaki grifonlar gigantlara saldırıyor.
6) Marsyas, Apollon'u müzik yarışmasına davet ediyor.
7) Apollon Marsyas'ı cezalandırıyor.
8 Marsyas bir ağaca bağlanmış halde.
9) Bıçağını bileyen biri Marsyas önünde.
10) Apollon, bir Nymphe tarafından taçlandırılıyor.

11) Apollon temizlik tanrısı olarak sunuluyor.
12) Genç kızlar Apollon önünde dans ediyorlar.
13) Apollon Musaların korusunu idare ediyor.
14) Çobanlar ve Musalar dans ediyorlar.
15) Musalar
16) Kader tanrıçası Tyche'nin personifikasyonu yer alıyor.

Artemis Betimlemeleri

1) Tanrıça Artemis'in doğumu
2) Artemis'in çocukluğu (babasının dizi önünde)
3) Artemis avcı olarak geyiklerin çektiği bir araba üzerinde
4) Niobe (çocuklarının Leto'nun çocuklarından daha güzel olduğunu iddia eder)
5) Tanrıça Artemis için düzenlenen dini tören (Prozession)
6) Boğaların kurban edilmesi
7) Nike, adalet tanrıçası, elinde terazi ile duruyor. Yarışmalardaki adaleti temsil ediyor.
8) Nemesis, zafer kazananları kaydediyor.

Orkestra'daki bir sahne ise; düzenlenen oyunların ihtişamını sembolize ediyor.

(Tyche-mükâfat vazosu–Artemis-Demeter)

Apollon Tapınağı

Helenistik döneme ait bir tapınağın temelleri üzerine yapılmıştır. Podyumlu yapısıyla tipik Roma İmparatorluk dönemi eseridir. Korint nizamında bir prostylos'tur. Apollon, Hierapolis'te en fazla kutsanan, tapım gören tanrıdır.

Plutonium

Apollon Tapınağı ile bağlantılıdır. Apollon Tapınağı'nın hemen altında yer almaktadır. Yeraltından çıkan gazlar bu oda şeklindeki mekânı doldurmaktadır. Bu mekân muhtemelen Apollon'un bilicisi ile ilgili olmalıdır. Muhtemelen Apollon Tapınağı'nda görevli bir bilici çıkan bu gazlar arasında kendisine kehanet için müracaat eden kişilere istedikleri, bekledikleri kehaneti bildiriyordu. Hierapolis tıpkı Pergamon gibi antik dönemde bir kür merkeziydi. Burada çıkan yeraltı sularından yararlanmak ve iyileşmek isteyen çok sayıda kişi Hierapolis'e geliyor ve tedavi görüyordu. Pultonium'daki bilicinin kehanetleri de hastalar üzerinde psikolojik bir etkiye sahipti.

Nymphaion

Kutsal kaynağın hemen üst kesiminde yer almaktadır. M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiş, M.S. 3. yüzyılda restore edilmiştir. Tamamı mermerle kaplı yapı, nişlerindeki heykellerle süslenmişti.

Frontius Kapısı (Domitianus Kapısı)

Kitabesinden bu kapının Roma İmparatoru Domitianus'a ithaf edildiği öğrenilmektedir. Ancak kapının kemerler üzerindeki alınlığında imparatorun unvanları dururken ismi silinmiştir. Nedeni de zalim yönetimi yüzünden isminin silinmesi kararının Roma Senatosu tarafından alınmış olmasıdır. (Demnatio Memoriae) Şehrin sütunlu ana caddesi üzerinde yer alan kapı üç kemerlidir. Kapıyı şehrin Prokonsülü olan Sextus Julius Frontius inşa ettirmiştir. Üç kemerli bu kapılar zafer takları olarak tüm Roma İmparatorluğu'nda yaygındır. (örneğin: Antalya, Phaselis, Perge, Patara'daki zafer takları)

Frontius Caddesi

Antik dönemde platae olarak adlandırılan sütunlu cadde 14 m genişliğinde, 170 m uzunluğundadır. Ortasında pis sular için bir kanal mevcuttur. Stoaların arkasında dükkânlar bulunmaktadır. M.S. 5.-6. yüzyıllarda bu dükkânlar evlere dönüştürülmüştür.

Agora

170 x 280 m ölçülerindedir. Anadolu'daki en büyük agoradır. Çevresi Ion nizamında sütunların oluşturduğu stoalar ile çevrilidir. M.S. 1. yüzyıla tarihlenmektedir.

Bazilika

Şehir İmparator Justinianus I döneminde (M.S. 527-565) metropolis ilan edilmiştir. Şehre bu onuru veren Justinianus'un yardımlarıyla bu bazilika inşa edilmiştir.

Martyrium

Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olan Philippus için yapılmıştır. Hıristiyanlığı yaymak için geldiği Hierapolis'de öldürülmüş ve din uğuruna şehit olmuştur. Sekizgen planlı bir yapıdır. Yapı sekize adet dörtgen oda ile çevrelenmiştir. Dört bir tarafta girişi vardır. Ortada kalan alanın üzeri tahta çatı ile kapatılmıştır. Yapının çevresinde martyriumu ziyarete gelenlerin barınmaları için odalar mevcuttur. Yapı kompleksi M.S. 5. yüzyılda Aziz Philippus'un ölümünden beş asır sonra onun adına inşa edilmiştir.

Nekropol

Anadolu'nun belki de en büyük mezarlığıdır. Bu mezarlıkta üç tip mezara rastlanmaktadır. Bunlar; a) Tümülüsler, b) Oda mezarlar, c) Lahitler. Lahitlerin birçoğu kitabelidir. Bu kitabeler üzerinde, mezar sahibinin adı, yaptıranın adı ve mezara zarar verenler için bazı ilençler yer almaktadır.

Flavius Zeugnis'in Mezar Anıtı

Frontius kapısı yanındadır. Titus Flavius Zeugnis'e aittir. Flavius Zeugnis Romalı olup şehrin ihracat yapan zenginlerindendir. Bir eurgetestir.

Teraslar

Yüzyıllar boyunca kireç tabakalarının üst üste birikmesiyle oluşmuştur. Sıcak kaynak suyu içindeki yüksek orandaki kireç tabakası hava ile temas ettiğinde kireç tabakası çözümlenmekte ve teraslar üzerinde kalarak onların tabakalanmasını oluşturmaktadır. Suyun ısısı ortalama 35°'dir.

MILET

Kuruluş ve Tarihi

İsmi, Ion dilinde Miletos, Dor dilinde Milatos, Eol dilinde ise Millatos'tur. Sikkeler üzerindeki şehir sembolü ise yıldız ve aslandır.

Milet'te bulunan arkeolojik buluntular, Obsidiyen taşları, Kalkaolitik dönemi, madeni buluntular erken bronz çağda, M.Ö. 3.000'deki varlığını, M.Ö. 1.900 yıllarına ait Kamares seramikleri Girit ile ticari ilişkilerinin olduğunu, Hitit metinlerinde Millawanda olarak isminin geçmesi Hitit kralllığı ile bağlantısını, 40 cm. yüksekliğindeki yangın tabakası muhtemelen M.Ö. 1.315 yılında bir yangınla tahrip olduğunu, geometrik çağa ait mitolojik anlatı ise M.Ö. 1.153'te yeniden kurulduğunu veya kolonize edildiğini göstermektedir.

Kuruluşu

Eski bir anlatıya göre, Helen öncesinde Girit'ten gelenlerce kurulmuştur. Antik kaynaklarda Hesiod ise şehri Zeus'un Europa'dan olma oğlu Sarpedon'un kurduğunu belirtmektedir. Ephoros ve Strabon'un belirttiğine göre ise şehir ilk kez Balat Köyü'nün batısında kalan Kalabak Tepe'de kurulmuştur. Herodotos'a göre, Ionlar, Achayalılar tarafından oturdukları Kuzey Peleponnes'ten sürülmüşler ve Atina üzerinden Neleus liderliğinde Anadolu'ya geçerek Milet'e gelmişler, burada yerleşik halk olan Karlar ve Lelegler ile kaynaşarak birlikte yeni bir şehir devletini Kalabak Tepe üzerinde oluşturmuşlardır. Hatta yerli halkın kültlerini benimsemişler, kendi kültleri ile birleştirmişlerdir. Bunun güzel bir örneği Apollon kültüdür. Apollon Anadolu'da bulunan yerli

bir külttür. Bunun iki önemli merkezi ise Claros ve Didyma Apollon kültleridir.

Şehrin kuruluşu ile ilgili en doğru anlatı bu olsa gerek. Zira arkeolojik buluntular M.Ö. 11. yüzyılda bir kolonizasyonun olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kuruluş efsanesi ise şöyledir: Atina kralının oğlu Neleus nerede bir şehir kurabileceği hususunda kâhin Pythia'ya başvurur. Aldığı kehanet "bir kızın suyu toprakla karıştırdığı yerde" şeklindedir. Neleus halkı ile yola düşer ve bir gün Menderes Nehri kenarında bir kızın elindeki değnekle suyu toprakla karıştırdığını görür. Kız çömlek yapımı için toprağı su ile karıştırıp kil hazırlamaktadır. Neleus kehanetin gerçekleştiğini düşünür ve şehrini kızın suyu toprakla karıştırdığı bereketli ovada kurar.

Milet savunulması kolay arazi yapısıyla ve coğrafi konumuyla kısa sürede bir ticaret kenti olmuştur. Doğaldır ki, dönemin büyük gücü Persler ile dostane ilişkileri bu yükselişte belirli bir rol oynamıştır. O dönemdeki en büyük rakibi Rhodos'tur. Ürünleri ise koyun yünü ve etidir. Buna daha sonra Pontus'tan getirilen buğday ve kendi ürettikleri seramik ilave olmuştur. Çok kısa bir sürede tüm Ionia'nın ticari merkezi haline gelmiş, M.Ö. 7. yüzyılda ise ticari bağlantıları tüm Akdeniz ve Karadeniz kentlerini kapsamıştır.

M.Ö. 8. ve 7. yüzyıldaki ikinci kolonizasyon dalgasında kolonistler Milet'i bir ara istasyon gibi kullanmışlardır. Önce Milet'e gelmişler, buradan kendi şehirlerini kurmak üzere dağılmışlardır. Tarihçilerin belirtiklerine göre Milet şehrinden hareket edenler 90 civarında koloni şehri kurmuşlardır. (Plinius Naturalist Historia, 5112) Sinope (Sinop), Amisos (Amasya), Trapezunt (Trabzon), bu kentlerden bazılarıdır.

Milet daha M.Ö. 7. yüzyılda üzerinde aslan motifi bulunan elektrondan paralar basmıştır. Alfabesi ise en eski alfabe olup komşu şehirler tarafından alınıp kullanılmıştır. Böylece Ionia'da lider kent haline gelmiştir. Tahminlere göre şehrin o dönemdeki nüfusu 100.000'e ulaşmıştır. M.Ö. 7. yüzyılda dünyanın en büyük ve en zengin kentidir. (Herodotos, *Historia* V, 28)

M.Ö. 650 yıllarında Ionia şehirlerinde huzursuzluklar, fakir halk ile zenginler arasında kavgalar başlar. Zayıf olanlar kaybederler veya sürülürler. Çok güçlü olanlar ise tiranlıklarını ilan ederler. M.Ö. 560'ta Kroisos Ionialıları, Dorları ve Eolleri hâkimiyeti altına alır. Şehirlerle dostluk anlaşmaları imzalar. Buna göre şehirler otonomilerini koruyacaklar, yalnız her yıl kendisine Tribüt (vergi) ödeyeceklerdir. Miletliler Büyük Pers Kralı Kyros ile anlaşırlar (Herodotos, *Historia* I, 141) ve Kroisos'tan kurtulurlar. Kroisos ile anlaşmış olan kentler ise Kyros tarafından fethedilirler. Milet kenti, Kyros/Kroisos mücadelesinden zarar görmeden çıkan yegâne kent olur.

M.Ö. 546'da Sardes Ionia Satraplığı'nın başkenti olur. Bütün Ionia şehirleri Pers Donanması'na yardıma mecbur kılınırlar. Ionialı tabiat filozofları Ionia'yı terk ederler ve Güney İtalya'ya göç ederler.

Milet, M.Ö. 500'de başlayan Ionia isyanında tarafsız kalamaz, hatta isyanın lideri olur. Miletli Aristogoras da isyanı yönlendiren kişi olur. Bu isyana Eretrea ve Atina destek verirler. Donanmalarını gönderirler. Helen Donanması Lade açıklarında yenilir. Şehir Persler tarafından denizden ve karadan kuşatılır ve alınır. Şehir halkı köle olarak satılır, Didyma Apollon Tapınağı talan edilir. Tapınağın hazineleri Susa kentine gönderilir. Tüm Milet arazisi Perslerin eline geçer. Bu olayı Herodotos, *Historia* VI, 18-20'de şöyle anlatır: "...Persler Ionyalılar karşısında deniz savaşını kazandıklarında Milet'i karadan ve denizden kuşattılar, (...) Uzun saçlı Miletlilerin büyük kısmı Persler tarafından öldürüldü, kadınları ve çocukları köle edildi, Didyma kutsal alanı, tapınağı ve kehanet merkezi talan edildi ve yakıldı. (....) Hayatta kalan Miletliler ise esir alındı ve Susa kentine götürüldü."

Böylece Ionia İsyanı bir anlamda arkaik dönemdeki parlak Ion kültürünün sonu olmuştur.

M.Ö. 7.-6. yüzyılın beyinsel liderleri Thales, Anaximandros, Anaximenes ve Hekataios'tur. Dünyanın yedi bilgesinden biri olan M.Ö. 624 yılında Milet'te doğan Thales bir matematikçi ve tabiat filozofudur. Felsefenin kurucusu olarak tanınır. Tabiattaki görüntüyü tanımlamaya çalışır. Elementler ve bunların kökenini araştırır. Ona göre her şey sudan oluşur ve tekrar ona döner. Aynı zamanda astronomi ile de ilgilenmiş ve M.Ö. 585 yılındaki güneş tutulmasını kesin tarihi önceden bilmiş, astronomi bilgisine dayanarak mevsimlere göre iklim değişikliklerini önceden söylemiştir. Piramit yanında duran bir insanın gölgesinin boyundan hareketle, piramidin yüksekliğinin hesap edilebileceğini ispatlamıştır. Matematikçi olarak bilimsel matematikle uğraşan ilk kişidir. Ayrıca şu sözleri ile ünlüdür: "Ölçülü ol", "Haksızlıklar ederek zengin olma", "Herkese güvenme".

Thales'in takipçileri ise Fenike kökenli Anaximandros ve Anaximenes olmuştur. Bunlar düşüncelerini yazılı olarak ortaya koymuşlardır. Bu iki filozof tarafından, oluşan ve kaybolan, varolan, sonsuzluk tanımlanmıştır. Anaximenes'e göre tabiatın kaynağı havadır.

O dönemde dünya su üzerinde yüzen bir tepsi olarak düşünülüyordu. Anaximandros'a göre insanlar bir sütun tamburunun üst yüzeyi gibi bir yüzey üzerinde bulunuyorlardı. Bu görüşle Anaximandros dünyanın ilk haritasını yapmıştır. Hekataios ise yazdığı *Genealogie* isimli eserinde tarihi olaylarla mitolojik olayları birbirine bağlamaya çalışmıştır. Milet'in düşüşüyle birlikte Ionia felsefesi de çökmüş, ancak daha önce tüm Helen dünyasına yayılmıştır.

Perslerle Helenlerin yaptığı Plataia Deniz Savaşı (M.Ö. 479) ve aynı yılda Milet yakınındaki Mykale Savaşı'nın ardından Ion kentleri Atina'nın liderliğinde "Attika-Delos Deniz Birliği" kurarlar. Birliğe üye olan kentler birlik kasasına düzenli olarak katılım payı öderler. Kimin ne kadar katılım payı ödeyeceği

Aristeides tarafından belirlenmiştir. Birliğin hazinesi ise Delos Adası'nda bulunacaktır. M.Ö. 454-453 yıllarında birlik kasası Atina'ya nakledilir. Birlik kasasından sağlanan paralar ile Milet şehri restore edilir. Ama birlik kasasından en fazla yararlanan Atina olur. M.Ö. 454'ten sonraki katılım payı listelerinde Milet 10 talent katılım payı ödeyenler arasında yer alır. Atina'da idarenin başında olan Perikles Atina'nın imarına başlar, bu arada Miletli Aspasia ile evlenir.

Milet, M.Ö. 442-41 yıllarında Samos ile savaşır. Savaşı kaybedeceği sırada Atina, Milet'in yardımına koşar. Savaş ardından Samos'ta demokrasi idaresi kurulur.

M.Ö. 5. yüzyılda Milet'te meşhur şehir plancısı Hippodamos yaşamıştır. Izgara tipi şehir planını yaratmıştır. Hippodamos'a göre bir şehrin nüfusu 10.000 olmalıydı ve şehirde üç sınıf yaşıyordu: 1) El işçileri, 2) Çiftçiler, 3) Askerler. Şehir arazileri de üçe ayrılmalıydı: 1) Tanrılara ait araziler, 2) Devlete ait araziler, 3) Çiftçilere ait araziler.

Izgara planlı şehirciliği uygularken, şehrin kurulacağı arazi üzerine, arazinin yapısından, rüzgârın hangi yönden estiğine kadar bir çok husus dikkate alınarak, agora, tapınaklar, tiyatro, spor alanları yerleştirilmiştir.

Halka açık yapılar ekseriyetle zengin vatandaşlar tarafından finanse edilmiştir. Bu gibi sponsor olan kişilerin heykelleri şehir meydanına dikilerek onlar onurlandırılmıştır.

M.Ö. 425-424 ve 413 yıllarında Miletliler Atinalılarla tekrar bir birlik içinde olurlar.

M.Ö. 402'de ise Lydia Satrabı Tissaphernes Mileti fetheder. Milet tekrar Pers egemenliğine girer.

M.Ö. 386'da yapılan Antalkidas barış antlaşmasıyla Artaxerxes tüm Asya'yı kendi mülkiyetinde ilan eder. Daha sonra Mausollos Karia'da satrap olur. Bu kez o, Milet'i hâkimiyeti altına alır.

M.Ö. 334'te Büyük İskender Milet'e geldiğinde, Milet Pers Satrabı Hesistratos'un egemenliği altındadır. Milet Büyük İskender tarafından kuşatılır ve alınır. Şehir tahrip edilmez. Karşı koymayan Miletlilere hürriyetleri bağışlanır.

M.Ö. 325'te Girit'ten yeni kolonistler gelir.

M.Ö. 308'de Miletli Antenor mızrak atmada Olympiyad şampiyonu olur. Çelenk ve 260 drachme ile ödüllendirilir.

Büyük İskender'in ardılları olan Diadochlar savaşı 301'e kadar devam ettirirler. 301'de Antigonos, Lyzimachos ve Seleukos'a karşı yaptığı savaşı Ipsos'ta kaybeder. Bundan sonra Büyük İskender İmparatorluğu'nun toprakları komutanları arasında paylaşılır.

a) Trakya ve Anadolu Lyzimachos idaresine,
b Makedonia Kassandra idaresine

c) Mısır Ptolemaios idaresine
d) Pers ülkesi ve Suriye Seleukos idaresine bırakılır.

Bu paylaşıma rağmen huzursuzluk devam eder. Seleukos kendisini Milet'in ve Didyma'nın hamisi koruyucusu ilan eder. Daha önce arkaik dönemde Didyma'dan alınıp götürülen Apollon Kanakhos heykelini Didyma'ya iade eder. Heykel tapınağın adytonuna tekrar dikilir.

M.Ö. 294'te Ptolemaios Soter, Milet ile dostluk anlaşması imzalar. Seleukoslar tarafından konulmuş olan vergiyi kaldırır.

M.Ö. 287'de Antigonos'un oğlu Demetrius Milet'e gelir ve Ptolemaia ile evlenir. Demetrius M.Ö. 283'te Seleukos tarafından esir alınır ve aynı yıl içinde ölür. Aynı yıl içinde Lyzimachos şehri tekrar geri alır.

M.Ö. 281'de ise Lyzimachos, Seleukos'a karşı yaptığı Kourupedion Savaşı'nı kaybeder ve öldürülür. Bundan sonra topraklar yeniden paylaşılır.

a) Makedonya Antigonidlere,
b) Önasya Seleukoslara,
c) Mısır, Ptolemaioslara bırakılır.

M.Ö. 277 yılında şehir Galatlar (Keltler) tarafından yağmalanır.

M.Ö. 262/261 yıllarında Seleukos kralı tarafından serbest şehir ilan edilir.

Milet şehri bu tarihten sonra ise M.Ö. 190'daki Magnesia Savaşı'na kadar Ptolemaiosların hâkimiyetinde kalır. Magnesia Savaşı ardından yapılan Apameia Barış Antlaması'yla Anadolu, Romalılar tarafından Rhodos ve Pergamon'un hâkimiyetine bırakılır.

M.Ö. 133'e kadar devam eden Pergamon hâkimiyetinin ardından 30 kadar şehir ile birlikte Milet de Asia eyaletinin bir parçası olur.

Roma İmparatoru Octavianus Augustus döneminde (M.Ö. 27 - M.S. 14) şehrin ileri gelenleri bir çok binalar yaptırırlar bunlar arasında en ünlüsü şehirde aynı zamanda gymnasiarch, gerusia ve neoi olan Iason ve kızı Nannion'dur.

M.S. 51 yılında Milet'i Aziz Paulos ziyaret eder. Buradan Rhodos'a, oradan Kos'a ve Jerusalem'e gider.

Roma İmparatoru Traianus döneminde (M.S. 98-117) Milet-Didyma yolu Traian tarafından tekrar yaptırılır.

İmparator Hadrianus döneminde (M.S. 117-138) Delphinion'da yapısal değişiklik yapılır.

İmparator Marcus Aurelius zamanında (M.S. 161-180) onun karısı Faustina tarafından Faustina Hamamı ve Güney Agora'nın muhteşem kapısı yaptırılır. Bu kapı bugün Almanya'da Berlin'de Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir.

İmparator Anastasius (M.S. 491-518) döneminde imparatorun arkadaşı Miletli hatip ve tarihçi Hesychios Faustina hamamlarını tamir ettirir.

M.S. 538'de Justinianus I ve karısı Theodora sur kapısını inşa ettirirler.

M.S. 595-605 yıllarında ökümenik patrik Kyriakos kuzey agorada üç nefli bir bazilika inşa ettirir.

Şehir M.S.1493'teki büyük bir depremde yıkılır ve bir daha oturulamaz hale gelir.

Şehrin Yapıları (Şekil: 40-41)

Tiyatro

Helenistik tiyatro M.Ö. 4. yüzyıla aittir. 5000 kişilik kapasitesi vardır. Roma İmparatoru Traianus döneminde (M.S. 98-117) yenilenmiş ve seyirci oturma kapasitesi 20.000 kişiye çıkarılmıştır. Theatron (cavea) kısmı şehir suruna yaslanmaktadır.

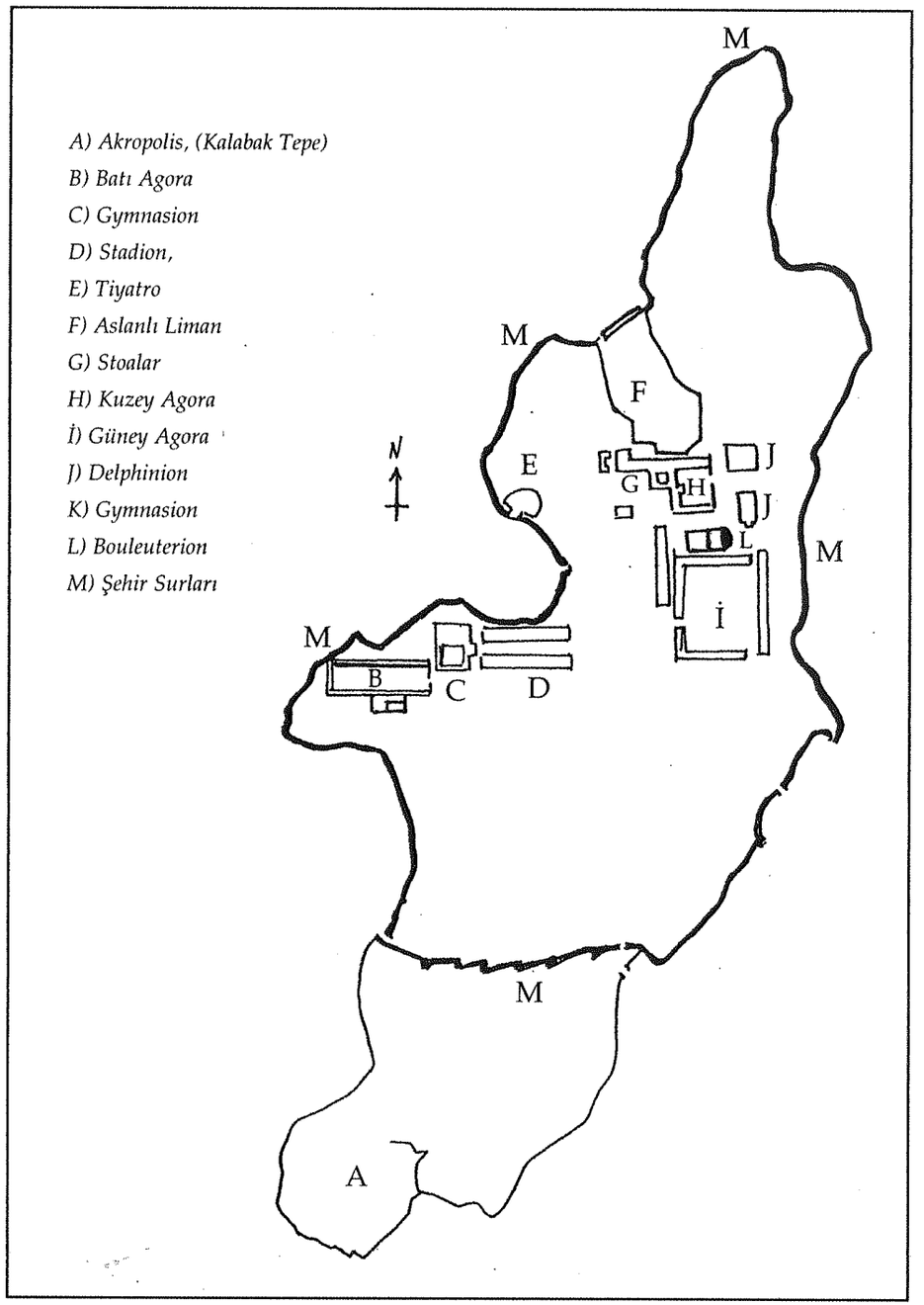
Sahne binası İmparator Nero zamanında (M.S. 54-68) iki katlı hale getirilmiş, İmparator Traianus zamanındaki restorasyon esnasında ise bir kat daha ilave edilerek üç katlı olarak inşa edilmiştir. Sahne binasına ait blokların bazıları üzerinde kabartma olarak bir av sahnesi betimlenmiştir. Sahneye ait bu parçaların bir kısmı bugün Milet, İzmir Arkeoloji ve Berlin Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir. Theatron (cavea) kısmında ön sıralardan bazıları Şair (Neoteroi) veya Yahudi gibi belirli insanlara ayrılmıştır. Örneğin 5. sırada "Yahudi'nin yeri" 3. sırada "Mavilerin kuyumcusunun yeri" yazmaktadır. Üst diazomanın batı ucunda bulunan bir kitabe, tiyatronun inşası esnasında bir grup işçinin grev yaptığını, grevi Didyma Apollon Tapınağı'nın kehanetinin çözdüğünü yazmaktadır.

Aslanlı Liman

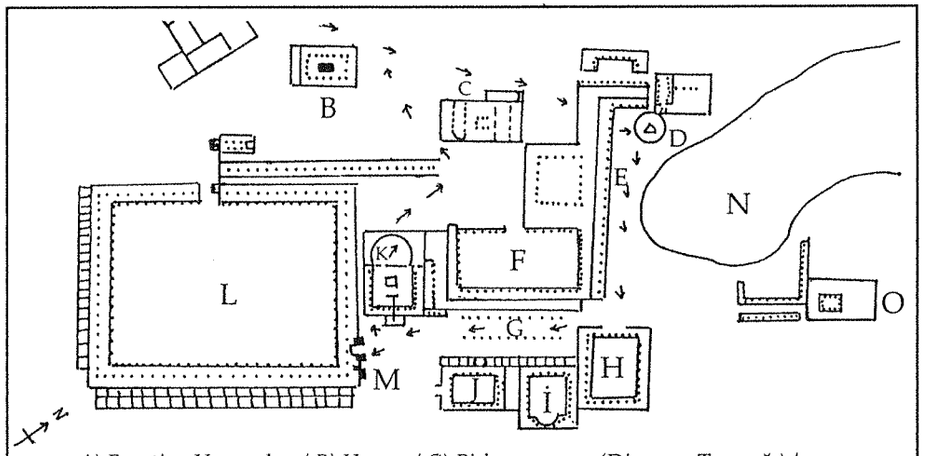
Şehrin savunması için önemlidir. Arkaik dönemde liman ağzı bir zincir ile kapatılıyordu. Liman ağzında şehri koruyucu nitelikte iki adet aslan heykeli bulunuyordu. Bu nedenle bu isimle anılıyor. Liman günümüzde alüvyon ile dolmuş haldedir.

Büyük Liman Anıtı

Çapı 11 metre olan yuvarlak bir kaide üzerindedir. Dört basamaklı bir merdivenle çıkılır. Muhtemelen Milet halkı tarafından Pompeius'un M.Ö. 68-67 yılındaki korsanlara karşı zaferi onuruna dikilmiştir. Kaide üzerinde köşeli bir form ve üzerinde bir gemi bulunmaktadır. Kabartma olarak da triton kabartması görülmektedir.

Şekil 40) Milet

A) Faustina Hamamları / B) Heroon / C) Piskopos sarayı (Dionysos Tapınağı) / D) Liman Anıtı / E) Liman Stoası / F) Kuzey Agora / G) Ion Stoası / H) Delphinion / İ) Kapito Hamamı / J) Helenistik Gymnasion / K) Bouleuterion / L) Güney Agorası / M) Güney Agorası Kapısı / N) Aslanlı Liman / O) Hamam

Şekil 41) Milet Şehir Merkezi

Liman Stoası

Stoa 160 m uzunluğunda olup 64 sütuna sahiptir. Sütunlar arkasında 30 dükkân yer alıyor.

Delphinion

Şehrin kutsal merkeziydi. Tanrı Apollon Delphinion için inşa edilmiştir. Yumuşak başlı ve zeki delphin, Apollon'un kutsal hayvanıdır ve deniz yolculuğunda Apollon denizcilerinin de koruyucusudur. Yapı Arkaik, Helenistik ve Roma dönemlerine ait yapı farklılıkları gösterir. Helenistik döneme ait üç kapı ile bir atriuma girilmekteydi. Atriumda ise üç adet sunak ve yuvarlak bir yapı bulunuyordu. Üç sunaktan biri Arkaik dönemden kalma olup Tanrıça Hekate'ye aitti. Atrium içindeki yuvarlak yapı ise Roma dönemine aittir ve muhtemelen bir heroondur. Yapı etrafında bulunan stoanın bir kısmı Helenistik dönemden kalma olup Dor nizamında, bir kısmı ise Roma döneminden kalma olup Korint nizamındadır. Her yıl Didyma'da yapılan dinsel törenler için halk burada toplanıyor, kurbanlar kesiyor ve ayin için yürüyüş buradan başlıyordu. Yapının tamamı bir Temenos içine alınmıştır. Bu da onun kutsiyetini belirtmektedir. Bu alan içinde 100 kadar yazıt devlet arşivini oluşturmaktadır. Bazı yazıtlar halk meclisi kararlarını, bazı yazıtlar diğer şehir devletleri ile yapılan anlaşmaları, içermektedir.

Kuzey Agora

Kuzey-Güney doğrultusunda inşa edilmiş Agora M.Ö. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Agoranın stoası dor nizamında idi. Claudius Tiberius zamanında (M.S. 14-37) restore edilmiş, stoası Ion nizamına çevrilmiştir. Bu agoraya kuzeyden dört sütunlu bir propylon ile girilmekteydi. Agoranın güney kenarında ise dükkânlar yer alıyordu.

Kutsal Yol

28 m genişliğinde ve 100 m uzunluğundaydı ve üzeri mermerlerle kaplıydı. Bütün dinsel seremoniler burada başlıyor ve Didymaion'da son buluyordu. Caddenin iki yanında kaldırımlar ve devamında dükkânlar yer alıyordu.

Capito Hamamları

İmparator Tiberius döneminde (M.S. 14-37) Konsul Capito Vergilius tarafından yaptırılmıştır. Hamamın palaestrası delphinion ile gymnasion arasında bulunmaktadır. Palaestrası iki katlı bir stoa ile çevriliydi.

Gymnasion

İki bölümden ibarettir. Palaestra bölümü ve derslikler. Priene Gymnasionu'na benzer olup, M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Aristoteles'in öğrencisi Eudemos tarafından yaptırılmıştır. Dikdörtgen formlu Gymnasion üç taraftan Dor nizamındaki sütunlarla çevrilidir.

Bouleuterion

Propylaion architravı üzerindeki kitabeden Suriye Kralı Antiochos Epiphanes'e (M.Ö. 175-164) ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Antiochos'un yüksek memuru iki kardeş tarafından inşa ettirilmiştir. Üç bölümlüdür.

a) Propylon bölümü. Korint nizamındadır. Kabartmalarında savaş sahneleri betimlenmiştir.

b) Peristilli avlu.

c) 1.200 kişilik oditoriumu (Oturma mahalli.)

Yapı önünde bulunan kalıntılar Roma döneminden kalma bir heroona aittir.

Nymphaion

Gymnasion'un yanındadır. M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Üç katlıdır. Yalnız I. kata ait kalıntılar görülüyor. Cephesindeki nişler içinde yer alan 27 adet tanrı heykeli günümüzde İzmir Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Kuzey köşesinde bulunan bir heykel kaidesi şehrin mitolojik kurcusu Neleus'un heykeline ait olmalıdır. Yapının arkasında su deposu ve halka açık bir tuvalet bulunuyordu.

Bazilika

Nympheum'un yanındadır. M.S. 5. yüzyıla tarihlenir. Üç nefli bir bazilikadır. Güneydoğusundaki yuvarlak yapı kilisenin martyrionudur. Aynı komplekstekı yuvarlak yapı ise bazilikanın babtisteriumudur.

Güney Agora

164 x 196 m'lik bir alanı kaplar. Helenistik dönemde inşa edilmiştir. Dor nizamındadır. 39 adet dükkânı olup bunlar doğuya ve batıya açıktırlar. M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Granarium (Buğday Siloları)

Güney agoranın batısında yer alır. 163 x13,40 m'dir. M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenir.

Faustina Hamamları

İmparator Marcus Aurelius döneminde (M.S. 161-180) karısı Faustina tarafından yaptırılmıştır. 77x79 m ölçülerinde bir palaestrası vardır. Yapıya girişteki Musalar salonu dışında hamamın klasik dört bölümü; apodyterium, frigidarium, tepidarium ve caldariumu mevcuttur. Musalar salonunda bir apsis ve 10 adet niş bulunmaktadır. Bu nişler içinde sanatın koruyucu tanrısı Apollon elinde Lyrası ile ve sanatın temsilcileri 9 Musa'nın heykelleri bulunmuştur. Musalar salonu içinde bulunan bir kitabede Asiarch Makarios'un karısı Eucharia ve mimar Tatianos'un yardımlarıyla hamamı yeniden inşa ettirdiği yazılıdır. (M.S. 260) Heykeller günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Frigidariumunda Nehir Tanrısı Meandros'un yan yatmış heykeli ile bir aslan heykeli bulunmaktadır.

Stadion

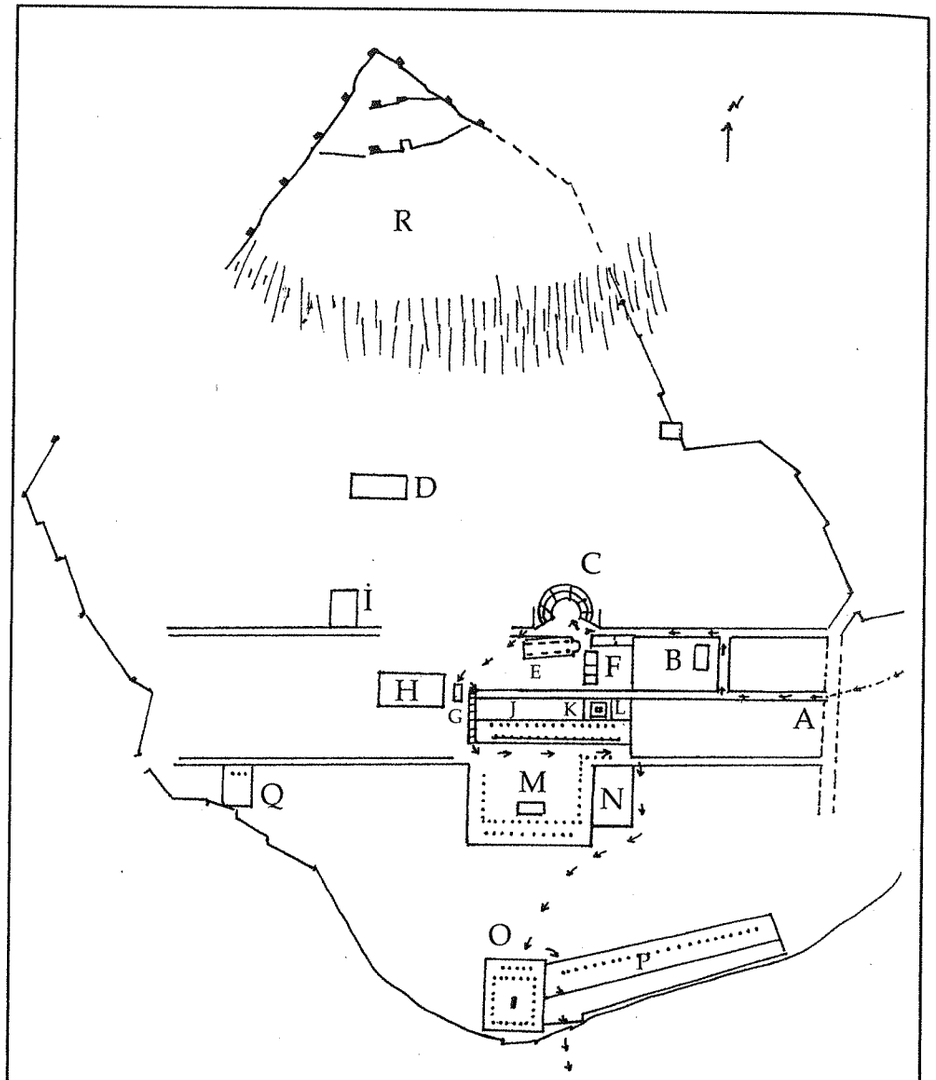
M.Ö. 2. yüzyıla aittir. U formludur. 191 x 29,5 m ölçüsünde olup 15.000 kişi kapasitelidir.

İlyas Bey Camii ve Külliyesi

Yazıtından öğrenildiğine göre Milas Emiri İlyas Bey tarafından 1404 yılında inşa ettirilmiştir. Külliye, cami, kütüphane ve medreseden oluşuyordu. Bugün yalnız cami bölümü mevcuttur. Stalaktitlerle süslü bir mihrabı vardır.

PRIENE (Şekil: 42)

Priene'de ilk kazılar 1895 yılında Carl Humann tarafından başlatılmıştır. Ionia birliğini oluşturan 12 Ionya şehrinden biridir.

A) Athena Caddesi / B) Mısır Tanrıları Kutsal Alanı / C) Tiyatro / D) Demeter Kutsal Alanı / E) Kilise / F) Yukarı Gymnasion / G) Sunak / H) Athena Tapınağı / İ) Ev / J) Kutsal Stoa / K) Bouleuterion / L) Prytaneion / M) Agora / N) Zeus Kutsal Alanı / 0) Aşağı Gymnasion / P) Stadion / Q) Kutsal Ev

Şekil 42) Priene

Şehrin ilk kurulduğu yer kesinlikle bilinmemektedir. İlk kurulan şehir muhtemelen Latmos Körfezi girişinde iki limanı olan bir yarımada üzerinde bulunuyordu.

Bu ilk kente ait olması muhtemel bir elektron sikke M.Ö. 500 yıllarına tarihlenmektedir. Ancak antik kaynakların belirttiğine göre M.Ö. 645-546 yılları arasında Lydia egemenliğinde ve sonrasında da Pers egemenliğinde yaşamıştır. Dünyanın yedi bilgesinden biri olan Bias'ın M.Ö. 6. yüzyılda Priene'de yaşadığını antik kaynaklar yazmaktadır.

Ionia isyanına katılan şehir Persler tarafından yakılmış ve M.Ö. 477'de kurulmuş olan Attika Delos Deniz Birliği'ne çok küçük bir katılım payı ile üye olmuştur.

Bugün kalıntılarını gördüğümüz Priene kentinin kuruluşu ise M.Ö. 350 yıllarına rastlamaktadır. Şehir Mykale (Samsun) Dağı eteğine kurulmuştur. Bu ilk kuruluşunda Atina kentinin yardımları ve ilgisi mevcuttur. Belki bu nedenle olsa gerek çağlar boyu Atina'nın güdümünde kalmış, tarih içinde siyasal yönden büyük rollere soyunmamıştır.

Helenistik karakterli bir kent olarak bilinir. Küçük bir şehir olmasına rağmen, kendisine önem kazandıran birtakım özellikleri vardır. Kent arkeoloji biliminde örnek kent olarak kabul edilmektedir. Tarihsel açıdan önemi ise Ionia bölgesinin dinsel ve siyasal merkezi olan Panonia'nın Priene toprakları içinde kalmasıdır.

Şehir bir Miletoslu mimar olan Hippodamos'un planına göre kurulmuştur. Bu plana göre kent sokakları birbirilerini dik açı yapar şekilde kesmektedir. Şehir, şehircilik mimari tarihinde, Hippodamos planının (ızgara planlı şehircilik) ilk ve en güzel uygulandığı kent olarak tanınır. Kent güneye doğru bakmaktadır. Anayollar doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Yan sokaklar ise bu sokakları dik açı yapacak şekilde kesen, kuzey-güney yönündedir ve birçoğu merdivenlerden oluşan sokaklar şeklindedir.

Kenti doğu-batı yönünde ortadan ikiye kesen ana caddenin genişliği 7,5 m olup kutsal stoanın önünden geçmektedir. Buna paralel sokakların genişliği ise 4,5 m'dir. Kuzey-güney doğrultusundaki yan sokakların genişliği ise 3,5 m'dir. Şehrin mimari yapısı Roma döneminde fazla değişikliğe uğramamış, Helenistik karakterini korumuştur.

Kuruluşu ve Tarihçesi

Şehrin ilk yerleşim yeri bilinmemektedir. Arkeologların tahminine göre, ilk kent Menderes'in alüvyonları altında kalmış olmalıdır. Antik dönemden zamanımıza kadar gelen anlatılara göre bu ilk şehri kuranlar Ionia'ya göç eden kolonistlerdir. Liderleri de Atina'nın efsanevi kurucusu Kodros'un oğlu Aepytos dur. Priene'nin bu nedenle tarih içinde Atina'ya bağlı kaldığı varsayılmaktadır.

Uzun süre Pers egemenliği altında yaşar. M.Ö. 500-494'teki Ionia İsyanı'na karışır. 12 gemi ile Lade Savaşı'nda Perslere karşı savaşır. Bu dönemde ticaretleri komşuları Magnesia ve Milet'le sınırlıdır. M.Ö. 4. yüzyılda Atina ile sıkı bir işbirliğine girer. Büyük İskender şehri ziyaret eder ve şehre ekonomik yardımda bulunur.

Priene M.Ö. 2. yüzyılın başlarında Anadolu'nun doğusundaki taht kavgalarına karışır. Kapadokya Kralı Orophernes, Prienelilere korunmak üzere 400 talent gümüş bırakır. Orophernes'in kardeşi Ariarathes kısa bir süre sonra yönetimi ele geçirir ve kardeşinin verdiği paraları Prienelilerden geri ister. Prieneliler, kendilerine emanet edilen parayı bir başkasına vermeği reddederler ve parayı Orophernes'e verirler. Buna kızan Ariarathes ittifak kurduğu II. Attalos ile Priene'ye saldırır ve şehri yağmalar. Priene Roma'dan yardım ister. Ve bu yardımı alır. Daha sonra Kapadokyalılarla ilişkileri düzelir, 2. yüzyılın sonuna doğru parlak bir dönem yaşar.

İki birader, Moschion ve Athenapolis 30 yıla yakın bir süre kazandıklarının çoğunu şehrin imarı için harcarlar. Aşağı Gmynasion'u ve Büyük İskender evini inşa ettirirler.

M.Ö. 1. yüzyıl Anadolu için ekonominin bir gerileme dönemidir. Mitridat savaşları ve korsan saldırı ve yağmaları bu gerilemenin ana nedenleridir. Pompeius'la birlikte Roma'nın hâkimiyeti belirginleşir. Byzans döneminde ise piskoposluk merkezi unvanıyla önem kazanır.

Şehir ilk kurulduğu dönemde, M.Ö. 350 yıllarında, lokal taşlardan yapılmış, testere formlu, sağlam sur duvarları ile çevrilmiştir. Sur duvarlarının üzerinde yer alan çok sayıda dirsekler şehir savunmasında siper olarak kullanılmıştır. Şehrin su ihtiyacı dağdan borularla getirilip bu sur duvarlarından geçirildikten sonra bir havuzda toplanıyor, daha sonra bu havuzdan künk borularla şehir içindeki çeşmelere dağıtılıyordu.

Şehrin ana girişi olan kuzeydoğu kapısı yanı sıra, doğu ve batıda iki kapısı daha mevcuttur.

Kente ait yapılar güneye, Söke Ovası'na baktığı için kışın da güneş almaktadır. Yaz döneminde ise güneş yüksekten geçmekte ve bu nedenle de fazla sıcak olamamaktadır. Böylece yaz-kış ılıman bir iklime sahiptir.

Şehrin kuzeyinde, en yüksek yerde yer alan akropol, sürekli olarak bir askeri birlik tarafından korunuyordu. Bu birliğin komutanı 4'er aylık süreler için seçilmekte idi. Şehri korumakla görevli olduğu bu süre içinde burayı herhangi bir nedenle terk etmesi yasaklanmıştı.

Akropolden itibaren güneye doğru 4 platform üzerinde sırasıyla; Demeter Tapınağı, Tiyatro, Athena Tapınağı, Başpiskopos Kilisesi, Yukarı Gymnasion, Kutsal Stoa, Bouleuterion, Prytaneion, Agora, Zeus Olympios Temenosu, Aşağı Gymnasion, ve Stadion yer almaktaydı.

Tiyatro

Roma çağında yapılan değişikliklere rağmen Helenistik karakterini korumuş bir tiyatrodur. Bu yönüyle önemlidir. Drama oyunlarının sergilendiği bir mekân olma yanı sıra halk meclisinin toplantı yeridir. Batı kenar duvarının orkestrada sona erdiği yerde bir su saatinin bulunması bunun bir göstergesidir. Helenistik tiyatro M.Ö. 3. yüzyılda inşa edilmiştir.

Theatron (Cavea) Klasik ve Helenistik dönemlerde olduğu gibi yarım daireyi aşan bir form gösterir. Theatronun üst kısmı tahrip olmuştur. Toplam 50 sıraya sahip olduğu ve 5000 kişilik bir seyirci kapasiteye sahip olduğu bilinmektedir. Theatron altı bölüme ayrılıp aralarına seyircilerin kolaylıkla yukarılara inip çıkmaları merdivenler konulmuştur. (Kerkis/Kerkides) Alttan 5. sıranın ortasında önemli kişilerin oturma yerleri (Prohedri) yer almaktadır. Sıralar üzerinde yer alan delikler yağmur ve güneşten korunmak için yapılan tentelerin ayaklıklarının girmesi içindir.

Yan duvarların orkestraya doğru alçalan kesimleri destek görevini yapan boyları kısa kalın taş sütunlarla son bulmaktadır. Bu taş sütunların her birinin üzerinde birer heykel duruyordu. Heykellerin ayaklarının gömülü olduğu yer incelendiğinde ayakların girdiği deliklerin biri birinden aralıklı olduğu görülmektedir ki bu da heykellerin hareketli olduğunu ve bronzdan yapılmış olduğunu göstermektedir. Yazıtlardan anlaşıldığına göre Stephanephoros unvanı verilen bir heykeltıraş tarafından Tanrı Zeus ve Prienelilere sunulmuştur.

Orkestra sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Orkestrayı çepeçevre çeviren ve önemli kişilerin oturmaları için yapılmış koltukların tam ortasında bir sunak yer almaktadır. Her antik tiyatroda olduğu gibi bu sunak da Tanrı Dionysos'a adanmıştı.

Oyunlara Dionysos adına yapılan kurban töreni ile başlanırdı. Buradaki sunak M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak bulunan bir kitabe burada daha önceye, M.Ö. 3. yüzyıl ait bir sunağın varlığını göstermektedir.

Orkestrayı atnalı şeklinde saran arkalıklı bir bank ve beş koltuktan oluşan ikinci bir prohedri vardır. Bunların ön yüzlerindeki yazıttan bu koltukları hediye eden kişinin Nysios isimli biri olduğu öğreniliyor. Prohedri ile theatron arasında 1,85 m genişliğinde taşla döşeli bir kısım vardır ki, bu, seyircilerin rahatlıkla dağılabilmeleri içindir. Ayrıca yağmur suları da buradan dışarı akıyordu. Başrahibin giriş-çıkışı için sunağın iki yanına demir parmaklı küçük bir kapı ilave edilmiştir.

Proskenion 21 m uzunluğunda ve 2,74 m genişliğindedir. Bir kolonaddan oluşmaktadır. Önde görülen sütunlar dor nizamında 12 yarım sütundur (insutu sütunlar). Architrav ve triglif frizi de çok iyi korunmuş haldedir. İki sütun arasında dört metop mevcuttur. Proskenionun arkasında pinakes adı verilen resimler yer alıyordu.

Proskenion'un batı ve doğudan ikinci iç sütunlarının önünde birer heykel kaidesi bulunmaktadır. Yazıtlara göre burada duran heykellerden batıdaki Apollodoros'un doğudaki ise Thyrasbulos'un heykelleri idi.

Apollodoros'un heykelini Priene kent devleti, Thyrasbulos'unkini ise karısı Megiste diktirmiştir. Her iki kişi de Priene'nin ünlü kişileridir. Bunların agorada da heykellerinin bulunduğu ve proskenionun yapıldığı M.Ö. 130 yıllarında yaşadıklarını biliniyor.

Scene iki katlı, 18,41 x 5,82 m ölçülerinde idi. Bugün yalnız alt kısmı ayaktadır. Her iki katta üçer oda olup alt katın odaları birer kapı ile proskenion'a açılıyordu. İkinci katın üzerindeki boşluk, tanrının görünmesi sahnesi (Epiphaneia) için kullanılıyordu.

Scene, Roma çağında M.S. 2. yüzyılda büyük değişikliğe uğramıştır. Proskenion genişletilmiş ve 4,74 m olmuştur. Yeni sahnenin ön yüzünde üç kapı vardır. Scenede Roma çağına ait harçla örülmüş tuğla duvarlar ile kesme taşlardan yapılmış Helenistik duvarlar kolaylıkla birbirlerinden ayırt edilebilir.

Scene ve proskenion binası ile theatron arasında doğuda ve batıda olmak üzere iki giriş koridoru (Paradoi) bulunuyordu. Seyircilerin tiyatroya girmelerini sağlayan bu yollar başlangıçta açıktı. Sonradan demir parmaklı kapılar ile kapatılmıştır.

Tiyatro 4 yapı evresi geçirmiştir.

a) 4. yüzyılın sonunda veya 3. yüzyıl ın başında theatron, orkestra ve bir prohedri yapılmıştır. Oyunlar orkestrada oynanıyordu.

b) M.Ö. 2. yüzyılın başında bugün var olan proskenion ve scene inşa edilmiş, koltuk biçimli prohedri ilave edilmiş, gösteriler orkestrada yapılmaya devam edilmiş, bazı sahneler ve oyunlar proskenionda oynanmıştır

c) M.Ö. 2. yüzyılın ortasından itibaren oyunların tamamı proskenion üzerinde oynanmış, bu durumda en altta bulunan prohedri önemini yitirmiş, beşinci sıraya yeni bir prohedri inşa edilmiştir.

d) Roma döneminde M.S. 2. yüzyılda proskenion genişletilmiştir.

Athena Tapınağı

Priene'nin en eski ve önemli yapısıdır. Deniz seviyesinden 97 m yüksekliktedir.

Tapınağın mimarisi klasik devir Helen mimarisine uymaktadır. Bir pronaosu, bir naosu ve küçük bir opisthodomosu mevcuttur. 6 x 11 sütunlu Ion nizamında inşa edilmiş bir peripterostur.

Tapınağın mimarı, dünyanın 7 harikasından biri olan Mauseleum'u ve Didyma Apollon Tapınağı'nı da inşa etmiş olan Pytheos'tur. Opisthodomos eski Ion tapınaklarında bulunmaz, Pytheos, opisthodomosu dor nizamından almış ve Ion nizamına uygulamıştır. Tapınağın sütunlarında 24 yiv mevcuttur. Bu

yiv sayısı kendisinden sonra gelen mimarlar tarafından da uygulanmıştır. Vitrivius *De Architectura* isimli kitabında, Ion tapınaklarına örnek olarak bu tapınağı göstermektedir.

Buna göre tapınağın düzeni yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanabilir;

- Üç merdivenli (krepisli) stylobat
- Sütun altlığı (Plinthos)
- Sütun, alt çapı boyunun 1/10 büyüklüğünde
- Echinus (volütler + ovolo dizisi)
- Abacus (Lesbos Cymation'u ile süslü)
- Architrave (üç fascialı ve her biri birbiri üzerinden dışa taşmakta)
- Astragal ve Ion Cymationu
- Diş kesimi
- Astragal ve Ion Cymationu
- Düz Friz
- Geison (aslan başları, çörten ve dallarla süslü)

Tapınağın inşasında birim ölçü olarak 29,5 cm'lik Helen ayağının esas alındığı görülüyor.

Buna göre; pronaos 30 ayak, naos 50 ayak, opisthodomos ise 20 ayak uzunluğunda olmak üzere tapınağın toplam uzunluğu 100 ayaktır.

Tapınağın inşasında Mykale Dağı'ndan çıkarılan mermerler kullanılmıştır. Büyük İskender'in tapınağın inşasına maddi yardımlarda bulunduğu bilinmektedir.

Tapınağa ait sunağın yalnız temellerinden bazı kalıntılar günümüze kadar gelebilmiştir. Bu sunağın kabartmaları Bergama Zeus Sunağı'nın heykeltıraşi stiline benzemektedir. Bu nedenle tapınağa ait sunağın tarihlendiriimesi M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısına yapılmaktadır.

Tapınağın güneyinde 78 m uzunluğunda bir stoa bulunmaktadır. Bu stoa M.Ö. 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmektedir.

Gerek tapınak ve gerekse stoa deprem ve yangınlarla tahrip olmuştur.

Agora

M.Ö. 3. yüzyılda inşa edilmiş olan Agora, şehrin merkezinde yer almaktadır. Üç tarafı stoalarla çevrilidir. Stoaların arkasında da magazinler bulunmaktadır. Agora toplam iki blokluk bir araziyi kaplamaktadır. Priene Agorası da diğer agoralar gibi, halkın toplandığı, festivallerin düzenlendiği ve ticaret yapılan bir mekândı. 75,60 x 46,35 m. ölçüsünde inşa edilmişti.

Agoranın tam ortasında Tanrı Hermes'e adanmış bir sunak bulunmaktadır. Bu sunağın hemen doğusunda taşlarla oluşturulmuş iki platform vardır. Bu

platformlar törenlerde şehrin önde gelen kişilerine ayrılmıştı ve üzerleri muhtemelen tente ile örtülmüştü. Bu platformun önünde duran 12 taş kaide tente çatıyı taşıyan ahşap sütunların tören günlerinde dikilmesine yarıyordu.

Agora alanı ve stoaların önleri antik çağda heykellerle süslenmişti. Bronzdan yapılmış heykeller yanı sıra, canlı renklerle boyanmış mermer heykeller de bulunuyordu. Bu heykeller tanrı heykelleri, eurgetes heykelleri, ve kral heykelleri idiler. Bugün yerlerinde sadece kaideleri ve kitabeleri bulunmaktadır.

Priene'nin M.Ö. 2. yüzyıldaki parlak döneminde agoranın etrafı büyük boyutlu yeni yapılar ile kaplanmıştır. Bunlardan biri, agoranın hemen kuzeyinde yer alan, yazıtlarda adı "Kutsal Stoa" olarak geçen kolonattır. Kapadokya Kralı VI. Ariarathes tarafından yaptırıldığı bulunan bir kitabeden tespit edilmiştir. Kitabeye göre tarihlemesi M.Ö. 130 yıllarına yapılmaktadır.

Agora'dan stoaya 6 basamaklı bir merdiven ile çıkılıyordu. Bu merdivenler Prienelilerin açık havalarda buraya oturmalarına ve kentin ana caddesinde olan biteni seyretmelerine yarıyordu. Merdivenden çıkıldığında 6,47 m genişliğinde üstü açık, bir gezinti yerine ulaşılıyordu. Kutsal Stoa ise iki nefli bir Kolonat idi.

Kolonadın ön yüzünde 49 dor sütunu, ortada ise 24 Ion sütunu çatıyı taşıyordu (bu sütunların alt kısımları geç Helenistik mimari özelliği olarak yivsizdir). Çatı ahşaptı. Stoanın yan duvarlarında çeşitli yazılar bulunuyordu. Yalnız batı duvarında 1.400 satır yazı vardı. Bu yazıtlar bize Priene kenti ve yaşamı hakkında bilgiler vermektedir. Kutsal Stoa'nın arkasında ise 15 adet oda yer alıyordu. Bunlardan batıdan itibaren 9.sunda İmparator Augustus tapım görmüştür. Odanın duvarlarında bulunan bir kitabeden, o dönemde Julian takviminin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Agoranın batı kapısı yanında küçük bir Macellum yer alıyordu.

Zeus Olympos Tapınağı

Agoranın doğu stoası bitişiğinde yer alır. Agoranın doğu bölümünün değiştirilmesiyle oluşmuştur ve M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Temenos'un ortasında Stylobat sathı 13,50 x 8,50 m olan, prostylos planlı Ion nizamında bir tapınak yer almaktadır. Bu tapınağa ait buluntular kazıyı yapan Almanlar tarafından Berlin Müzesi'ne götürülmüştür. Tapınağa ait olan bu mimari parçalarla tapınağın rekonstrüksiyonunu yapmak mümkündür. Mimari süslemeleri Pytheos etkisi göstermektedir. Örneğin kaidesi Athena Tapınağı'nın kaideleri ile aynıdır. Ancak farklılıklar da mevcuttur. Örneğin sütun aralıkları bu tapınakta daha geniş tutulmuştur. Naosundaki heykel kaidesinin genişliği, bu tapınağın iki tanrı için Zeus ve karısı Hera için ortak tapım gördüğü olasılığından söz edilmektedir. Temenos'un doğu kenarındaki kalıntı bir Byzans kalesine aittir.

Bouleuterion

Bouleuterion, tiyatro ile birlikte Priene'nin en iyi korunmuş yapısıdır. Bitişiğindeki Prytaneion ile birlikte bir bloğu kaplar. Kareye yakın bir form gösterir. Ölçüleri 20 x 21 m'dir. Bouleuterion, ortasında bir sunak olan ve üç kenarında duvarlara paralel şekilde yükselen basamaklar şeklinde oturma yerleri olan kapalı bir salondur. Kuzeyinde 16, doğu ve batısında ise 10ar basamağa sahiptir. Yapıya güneydeki iki kapıdan girilmektedir. Toplam oturma kapasitesi 640 kişidir. İki kapı arasında kalan loca şeklindeki dörtgen niş ise konuşmacılar içindir. Sunak mermer bir bloktan işlenmiştir. Sunağın dört yanında defne dallarından oluşan girlandları taşıyan Bukranionlar mevcuttur.

Bouleuterion'un üstü ahşap çatı ile örtülü idi. Yapının pencereleri ise yan taraftaki duvarlar içindeydi.

Prytaneion

Hemen bouleuterionun yanındadır. Prytaneionu oluşturan prytanlar boulenin yürütme kuruludur. Prytaneion aynı zamanda devletin temsil edildiği bir yerdi. Halk meclisinin kararı ile burada yemek yemek kişiler için büyük onurdu. Güney kesimdeki orta oda giriş yeri idi. Onun doğusundaki odada ise prytaneionun kutsal ocağı bulunuyordu. Bu yapı bouleuterionla birlikte M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Prytaneion içinde yarım sütun formundaki kitabede prytaneionda görev üstlenmiş kişilerin isimleri yer almaktadır.

Mısır Tanrıları Temenosu

Bu temenos şehrin doğusunda yer alıyordu. 47 x 31 m ölçülerinde bir alanı kapsıyordu. Alanın güney kısmı güzel bir taş işçiliği gösteren bir duvar ile desteklenmiştir. Tapınım için sadece bir sunak yer almaktadır. Sunak 14,60 x 7,31 ölçülerinde ve 1,73 m yüksekliğinde bir platformdan oluşuyordu ve üzerinde başka hiçbir mimari yapı yoktu. Temenosu girişi kuzey kısımda olup bir Propylon idi. Temenos ortasında bulunan küçük bir sunak üzerindeki (68 cm yükseklikte) yazıttan sunağın Isis, Serapis ve Osiris'e adandığı öğrenilmektedir.

Propylon'un antesinde ise, adı geçen tanrılara nasıl tapınılacağı, törenlerin yalnız Mısırlı rahipler tarafından yönetilebileceği, aksine davrananların 1.000 drachme ile cezalandırılacağı yazılıdır.

Gymnasionlar

İki adet gymnasionu vardır. Biri bouleuterionun kuzeyindeki "Yukarı Gymnasion" ve diğeri kentin güneyinde yer alan "Aşağı Gymnasion". Yukarı Gymnasion, bir avlunun etrafını çeviren odalar ve bunların önündeki peristilden oluşuyordu. Roma döneminde bu gymnasion hayli değişmiştir. Kuzey yönüne bir hamam ilave edilmiştir, batısına ise imparatorluk kültüne ayrılmış küçük bir tapınak inşa edilmiştir. Onun doğusunda da Byzans dönemine ait bir havuz yer almaktadır. Yukarı Gymnasion Priene'nin en eski okulu ve beden eğitimi yapılan mekânıdır.

Aşağı Gymnasion hayli iyi korunmuştur. Helenistik yapı tipindedir. Peristilli bir yapıdır. Avlusu palaestra olarak kullanılmıştır. Avluyu çevreleyen dört stoa Dor nizamındadır. Gymnasionun batı yönünde yer alan bir kapısı vardır. Bu kapı önünde ve arkasında ikişer sütunu olan bir propylondur.

Gymnasionun batı ve kuzey stoalarının arkasında okuma salonları ile birlikte çeşitli eğitim odaları vardı. Kuzeyde iki sütunu ile dışarı açılan salon bir Ephebeion olmalıdır. Bu odanın duvarlarında öğrenciler tarafından yazılmış yazılar vardır. Bu yazılarda öğrencilerin isimleri, bazen de babalarının isimleriyle birlikte yer almaktadır. "Apollonios'un yeri" veya "Pausanias'ın oğlu Epkyros" yazıtları okunmaktadır. Bir odada boks yapılırken, bir diğer odada atletler yağlanıyorlardı. Yıkanma için taş küvetler bulunuyordu. Buradaki çörtenlerden (aslan başları) devamlı su akıyordu.

Stadion

Gymnasion'un doğusunda bir kapıdan stadiona geçiliyordu. 190 m uzunlukta bir stadion idi. Stadionun hemen arkasında Dor nizamında bir stoa vardır. Pistin başlangıç yeri gayet iyi korunmuştur. Start taşları yerlerinde durmaktadır. Stadion M.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiştir.

Demeter Kutsal Alanı

Şehrin en eski tapınaklarından biri olup bereket tanrıçaları olan Demeter ve Kore'ye adanmıştı. Bu tanrıçaların sembolleri olan buğday başağı en eski Priene sikkeleri üzerinde görülmektedir. Temenosun bir giriş kapısının yanında heykel kaideleri bulunmuştur. Kaidelerin yazıtlarından bu heykellerin Rahibe Tmanossa ve Rahibe Nikeso'ya ait oldukları belirlenmiştir. Tapınak temenosun batısında yer alıyor. Tapınağa ait sunak ise girişin hemen biraz ilersinde bulunuyordu. Bir ön salon ve buna bağlı dörtgen formlu bir kült odası vardı. Kült odasında batı duvarı boyunca uzanan kaplama taşları üzerindeki oyuklar stellerin tutturulması için yapılmıştı. Tapınağın güneyinde, toprağa oyulmuş kurban çukuru olarak kullanılmıştır.

Priene Evleri

Büyüklükleri, iyi korunmuş durumları ile Delos ve Pompei evlerine benzerdirler. Hemen hepsi Helenistik karakter göstermektedir. Duvarlar alttaki temel kısımları küçük taşlardan üst kısımları ise kerpiçten yapılmıştır. Evin caddeye bakan duvarları ise tamamen taştan yapılmıştır. Evin odalarının yüksekliği 5-6 m arasındadır. Bulunan merdivenler bazı evlerin iki katlı olduğunu göstermek-

tedir. Kimi evlerde pencerelerin varlığına işaret eden 52 x 79 cm ölçülerinde toprak levhalar bulunmuştur ki bunlar pencere kepenkleri olmalıdır. Pencereler camsızdı ve dışarıdan içerisi görünmeyecek seviyede yüksekteydi. Işık ve hava avluya bakan kapılar aracılığıyla alınmaktaydı.

Stephanephoros'un (çelenk taşıyan) evi en güzel evlerden biriydi. Athena Tapınağı'nın yakınında bir yerdedir.

Büyük İskender Evi

Batıda yer alan Kybele Temenosu'nun yanındadır. Bu ev de bir tapınma yeriydi. Evin büyük bir avlusu, üç sütunlu büyük bir salonu ve bu salona açılan odaları vardı. Büyük salonda bir sedir, bir sunak ve bir kurban çukuru saptanmıştır. Küçük figürinler yanı sıra Büyük İskender'e ait bir heykelcik de bu evde bulunmuştur (günümüzde Berlin Müzesi'nde sergileniyor). Büyük İskender Milet kentini M.Ö. 334'te kuşattığı zaman muhtemelen bu evde ikamet etmiştir. Daha sonra kent halkı onun anısına burayı bir kutsal ev haline çevirmiştir.

DIDYMA

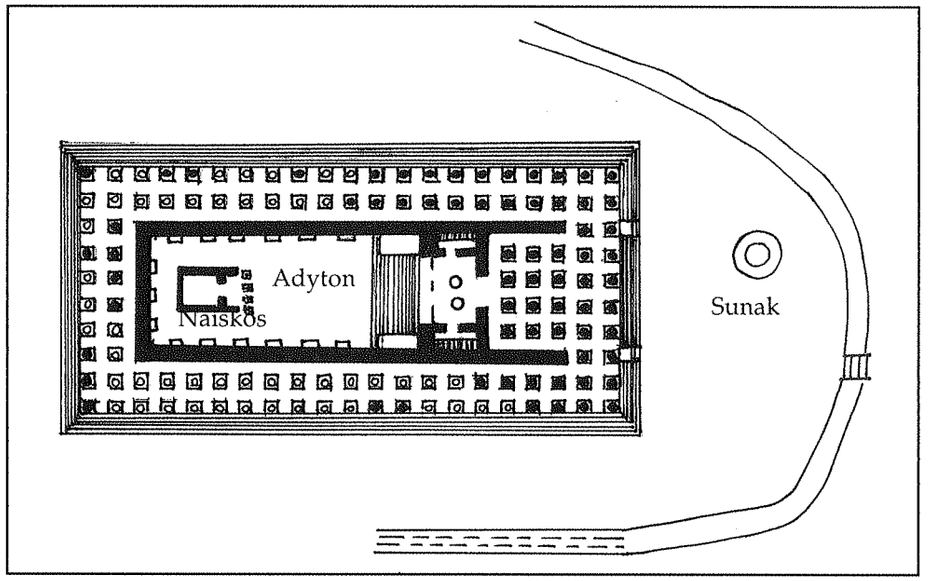
1872 ve 1895 yıllarında Fransız arkeologlar, 1905-1913 ve 1924 yıllarında Alman Theodor Wiegand tarafından kazılmıştır. Tapınak kehanet merkeziyle birlikte Milet'e aittir. Didyma Apollonu'nun rahibi, Milet şehrinin önemli bir memuruydu. Didyma ismi Helen kökenli değil, Anadolu kökenli bir isimdir. Bazı epigraflar ise kelimenin Helen dilindeki Didymoi (ikiz) sözcüğünden geldiğini savlamaktadırlar. Bu ikiz sözcüğü belki Apollon'un ikiz kardeşi Artemis'i çağrıştırmaktadır. Didyma'da Artemis'in de bir kült merkezi olduğu bilinmektedir.

Artemis'e ait bu kült merkezi Didyma Apollon Tapınağı'nın kuzeybatısında, Milet'ten gelen kutsal yolun hemen bitişiğinde yer almaktadır.

Pausanias'ın (VII, 2.6) anlatılarına göre, Didyma kehaneti daha buraya Ionyalılar gelmeden mevcuttu. Antik kaynaklara göre; bu kehanet merkezi içinde, bir sunak bir defne ağacı ve bir su kaynağı bulunan bir kült merkeziydi. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda bu kutsal alanın etrafı bir duvar ile çevrilip ortasına küçük bir tapınak inşa edilmiştir. Bu en eski kehanet merkezi Apollon Tapınağı'nın adytonu içinde kalmıştır.

Didyma kehanet merkezinin ünü, M.Ö. 7. ve 6. yüzyılda uluslararası boyutlara ulaşır. Antik kaynaklar firavun Necho'nun (M.Ö. 610-608) kehanet için Didyma Apollon'una başvurduğunu yazmaktadır. Ünlü Lydia Kralı Kroisos döneminde kült merkezinin sınırları genişletilmiş ve etrafı sütunlarla çevrelenmiştir. Herodotos, Kroisos'un tapınağa adakta bulunduğunu yazmaktadır. (*Historia* I. 92.2)

Arkaik Apollon Tapınağı'nın inşasına M.Ö. 550 yıllarında başlanır. (Şekil: 43) Bu tapınak 38 x 85 m ölçülerinde bir Ion dipterosudur. Bu tapınağın üst katlarına ait bilgi yoktur, ancak arkeologlar 9 x 21 sütunlu bir tapınak olduğunu belirtiyorlar. Bu tapınak M.Ö. 494 yılında Ionia İsyanı esnasında Persler tarafından yıkılmıştır. Tapınağın hazineleri ve "Apollon Kanachos" kült heykeli Pers

Şekil 43) Didyma Apollon Tapınağı

başkenti Ekbatana'ya götürülmüştür. Bu Anadolu'da eski bir gelenektir; Hititler de kazandıkları savaş sonrasında düşmanlarının tanrı heykellerini kendi ülkelerine taşımışlardır.

Arkaik dönemde kült Delos'tan gelme Branhid rahiplerinin elindedir. Branhidler Apollon'un oğlu Branchos'un soyundan gelirler. Apollon kendisini kutsal kaynağın bekçisi olarak atamıştır. Branhidler Ionia İsyanı esnasında Apollon'a sadakatsizliklerini gösterip tapınağa ait hazineleri Persler'e teslim ederler. Bu ihanetin ardından da Didyma'dan İran'a gidip orada büyük kralın kendileri için kurduğu Sogdiana kentine yerleşirler.

Helenistik Didymaion

Helenistik Didyma'nın inşası Büyük İskender ile başlamış ve Seleukoslar döneminde devam etmiştir. Kendisinin Apollon soyundan geldiğini düşünen Seleukos I. Nikator, tapınağın inşası için büyük miktarda mali yardımda bulunmuştur.

Tapınağın mimarları, Paionios ve Daphnis idi. Paionios, Ephesos'lu olup Ephesos Artemis Tapınağı'nın inşasında da çalışmıştı. Tapınak Ion nizamında dipteral bir decastylostur, yani etrafı çift sıra sütunla çevrili olup uzun yanlarında iki sıra 21 sütuna, kısa yanlarında ise yine iki sıra halinde 10 sütuna sahiptir. Sütunlar sütun tamburlarının üst üste dizlimesiyle oluşturulmuştur. Her bir tamburun ağırlığı 2,8 tondur.

Pronaos'unda 12 sütun bulunmaktadır. Pronaos'a bağlı orta salonda da 2 sütun bulunmaktadır. Bu sütunlarla birlikte tapınağın toplam 122 sütunu vardır. Sütunlarının yüksekliği 19,71 m'dir. Tapınağın frizlerinde Medusa başları yer alıyordu.

Tapınağa doğu tarafından 7 basamaklı bir merdivenle çıkılmakta, pronaosa girilmekte ve buradan demir bir kapı ile ayrılmış orta salona geçilmektedir. Muhtemelen bu orta salonda kehanet isteyenlere istedikleri kehanetler bildirilmiştir. Bu salondan merdivenlerle adyton denen üstü açık mekâna geçilmektedir. Ayrıca pronaosu adytona bağlayan iki tünel de iki yandan adytona bağlanmaktadır. Adyton orta salondan 4,5 m daha derindedir. Adytonun ölçüleri 54 x 24,5 m'dir. Adyton duvarları, Apollon'un kutsal hayvanı olan grifon ve süslü başlıkları olan kolonlara sahiptir. Adytonun içinde en arkada ise prostylos planlı bir küçük tapınak (naiskos) yer almaktadır.

Tapınağın dışında doğuda yer alan 8 m çapındaki yuvarlak yapıda kazılar esnasında metrelerce yükseklikte kül tabakasına rastlanılmıştır. Kesinlikle M.Ö. 7-6. yüzyıllara tarihlenen bu yapı bir sunaktır. Bu sunakla ilgili olarak Pausanias *"Milet'teki Didymaion'da bir sunak vardır. Bu sunak Tebaialı Herakles tarafından inşa ettirilmiştir. Miletlilerin söylediğine göre kurban edilen hayvanların kanından oluşmuştur..."* demektedir. (Pausanias V 13, 11)

Tapınağın üzeri hiçbir dönemde örtülmemiştir.

Tapınak asyl hakkına sahip nadir tapınaklardan biridir. Roma imparatorları tapınağın sadık dostları olmuşlardır. Örneğin Traianus Milet'ten Didymaion'a kadar uzanan 16,5 km'lik bir yol yaptırmıştır.

Milet'ten gelen kutsal yol tapınağa kuzeybatı köşesinde ulaşmaktadır. Daha arkaik çağda bu yolun bir 2 km uzunluğundaki, Panormos'dan tapınağa kadar olan kısmı mevcuttu ve bu yolun iki tarafında oturan rahip heykelleri (Branhid heykelleri) ve aslan heykelleri duruyordu. Bu heykellerden 7 tanesi British Museum'da, 1 tanesi de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır.

Kazılarda tapınağa ait envanter bulunmuştur. Bu envanterden edinilen bilgilere göre, bir sütunun inşası için 40.000 drachme harcanmıştır. Miletliler, tapınağın tamamlanması için 200 yıl boyunca çalışmışlardır. Ama tapınak tamamlanamamıştır. Caligula, Hadrianus ve Julianus döneminde de tapınağın inşası devam etmiştir. M.S. 262'de tapınak Gotlar tarafından yağmalanmıştır. M.S. 5. yüzyılda adyton içine bir kilise inşa edilmiş ve tapınak 1493 yılında depremle yıkılmıştır.

Kehanet

M.S. 4. yüzyılda yaşamış Iamblichos'un anlattığına göre, kehanet şu şekilde oluyordu:

Kehaneti bir kadın söylüyordu. Bu kadın elinde bir asa olduğu halde döner bir koltukta (axon) oturuyordu ve ayakları sudan çıkan buharların içinde duruyor, bu halde tanrının kendine aktardığı bilgileri alıyordu. Bu kadın devamlı olarak bu kehanet merkezinde yaşıyor, hiçbir şekilde buradan uzaklaşmıyordu. Kendisinden kehanet isteyenler de kehanet öncesinde yıkanmak ve üç gün boyunca herhangi bir şekilde gıda maddesi almamak zorundaydı. Kehanet isteyenler hiçbir şekilde kâhin kadına yaklaşamazlardı. Kehanet, kâhin kadın tarafından Hypochrestes adı verilen kişilere yazılı olarak veriliyor, bu memur, kehaneti kehanet isteyene ulaştırıyordu. Bu Hypochreteslerin isimleri Didyma Apollon Tapınağı'nın etrafındaki taş bloklar üzerinde yazılı olarak bulunmuştur. Bunlar muhtemelen isimlerini bu şekilde ölümsüzleştirmek istemişlerdir. Kâhin kadın Milet'in en önemli memurlarından biriydi ve devamlı olarak Didyma'da ikamet ediyordu.

Kehanetler genellikle ortaya söylenen her iki tarafında kendisine iyiye yorumlayabileceği nitelikteydi. Örneğin Kroisos, Kyros'a karşı savaşı ile ilgili kehanet istediğinde kâhinin cevabı "Güçlü olan kazanacak" şeklindedir. Kroisos kendisini güçlü gördüğü için kehaneti savaşı kendisinin kazanacağı şeklinde yorumlamış, ama gerçekte daha güçlü olan Kyros savaşı kazanmıştır.

Didyma'nın gerçekleşen kehanetlerinden bazıları; Seuleukos için bildirdiği kehanet, "Avrupa'ya geçmek için acele etme, Asya senin için yeteri kadar geniş" şeklindedir. Bu kehanete inanmayan Seleukos M.Ö. 280'de Avrupa yakasına geçer ve Ptolemaios Keraunos tarafından öldürülür. Diğer bir kehanet ise İsa ile ilgilidir. İsa'nın tanrı mı yoksa insan mı olduğu sorusuna "etten bir insan" olarak kehanet bildirir.

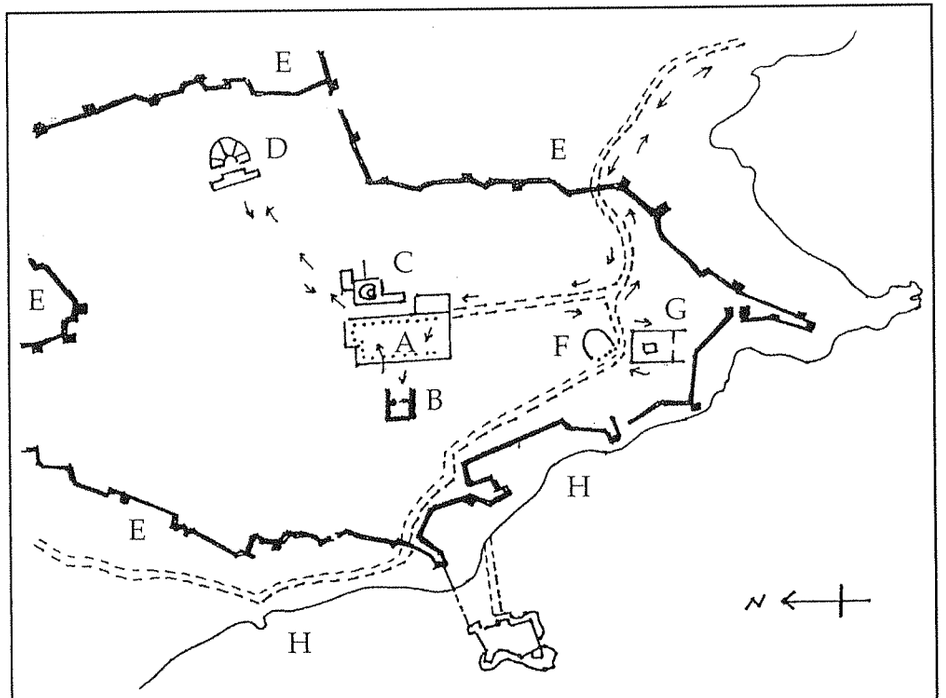
Tapınağın güney tarafındaki basamakları bir stadionun oturma yerleri olarak kullanılmıştır. "Didymeen" adı verilen her dört yılda bir kutlanan bayramlar M.Ö. 300 yılından itibaren burada bu stadionda kutlanmaya başlanmıştır. Zaman içinde Didymeen Bayramları Milet'in en büyük prestij bayramları olmuştur. Stadion'un basamakları üzerinde bazı oturma yerlerinin belirli şahıslara ayrıldığı buralardaki yazıtlardan anlaşılmaktadır.

HERAKLEIA AM LATMOS

1360 m yüksekliğindeki Beşparmak Dağları'nın (Latmos) yamacında kurulmuştur. (Şekil: 44) İlk yerleşim yeri M.Ö. 1.000 yıllarında Karlar tarafından kurulan Latmos'tur. Latmos yerleşimi M.Ö. 6. yüzyılda Lydia egemenliğindedir. M.Ö. 546 yılından sonra Pers hâkimiyetine girmiştir. Ionia isyanına (M.Ö. 500-

494) katılan Latmos şehrin etrafına sur duvarları inşa etmiş ve daha sonra M.Ö. 477'de kurulan Attika-Delos Deniz Birliği'nin üyesi olmuş ve birliğe yıllık 1 talent katılım payı ödemiştir. M.Ö. 4. yüzyılda Perslerin Karia Satrabı Hekotomnit sülalesinden Mausollos şehri hile ile ele geçirmiş, M.Ö. 300 yıllarında ise Latmos Makedon Pleistarchos tarafından yıkılmış, halkı yeni kurulan Herakleia'ya zorla yerleştirilmiştir. Şehrin ismini de Pleistarcheia olarak anmış ancak şehrin ismi kendisinin ölümünden sonra Herakleia olarak değiştirilmiştir. (Bazı kaynaklar ise Herakleia'nın Mausollos tarafından kurulduğunu yazmaktadır.)

M.Ö. 2. yüzyıl başlarına kadar Seleukosların egemenliğinde kalan şehir, III. Antiochos'un Romalılarla savaşında Romalıların yanında yer almış ve M.Ö. 188'de yapılan barış antlaşmasından sonra Roma tarafından hür ilan edilmiştir. Bu tarihten sonra şehir büyümüş, gelişmiş, zenginleşmiştir. Herakleia'nın ekonomik hayatının temelini deniz ticareti, mermer, bal, zeytinyağı üretimi, yanı sıra ziraat oluşturuyordu.

A) Agora / B) Athena Tapınağı / C) Bouleuterion / D) Tiyatro / E) Sur Duvarları / F) Endymion / G) Tapınak / H) Bafa Gölü

Şekil 44) Herakleia

M.Ö. 129'dan itibaren Roma'ya bağlı Asia Eyaleti içinde yer almıştır. Roma döneminde şehrin yapısı inşa edilen bir hamam dışında değişmemiş, Helenistik yapılar aynen korunmuştur. Roma İmparatorluk döneminde şehrin deniz ile bağlantısı kesilmiş, Bafa Gölü oluşmuştur. M.S. 6. yüzyıla kadar Karia bölgesinin ikinci büyük şehri olmayı sürdürmüştür. Şehir halkı Hıristiyanlaşmaya uzun süre direnmiştir. Ancak M.S. 7. yüzyılda Yemen'den getirilen bazı keşişler buraya Latmos Dağı'na yerleştirilmişlerdir. Bu nedenle Latmos Dağı Hıristiyanlarca Kutsal Dağ olarak anılmaktadır.

Şehrin en önemli yapısı, Dor nizamında inşa edilmiş in antis planlı Athena Tapınağı'dır. Önünde bugün de görülebilen kitabesinden tapınağın M.Ö. 3. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Şehir surları 6,5 km uzunluğunda olup, üzerinde 50-100 m aralıklarla kuleler yer almaktadır. Dörtgen formlu kulelerde pencere ve ok atmak için yapılmış mazgallar vardır. Surlar ve kulelerin yapımında lokal kaya kullanılmıştır. Bugün görülebilen sur duvarları Helenistik döneme aittir.

Herakleia am Latmos'ta kazı yapılmadığı için sadece kalıntıları görülebilen diğer yapıları ise; dörtgen formlu bouleuterion, bir tiyatro ve bir Helenistik agoradır.

Şehrin dışında, güneyde Endymion Kült Merkezi mevcuttur. Önünde Dor nizamında dört sütun bulunan kült merkezi dörtgen bir oda olup, arka duvarı yarım yuvarlaktır. Bu yapının önünde ise bu kült merkezi ile bağlantılı olan bir tapınak mevcuttur.

Endymion anlatısı şöyledir; "Zeus'un oğlu Aithlios ile Kalyke'nin oğlu olan Endymion, son derece yakışıklı bir gençtir. Beşparmak dağları üzerinde sürülerini otlatırken Ay Tanrısı Selene kendisine âşık olur ve ikisi birleşirler. Gök Tanrısı ve Tanrıların Babası Zeus bu ilişkiye kızar ve onu sonsuzluğa kadar uyumakla cezalandırır. Selene ise sevgilisinden vazgeçemez ve her gece gelip onun yanına uzanır. Bu birliktelikten 50 adet kız çocukları olur." Bir başka anlatıda ise Endymion, Selene aracılığı ile Zeus'tan bir dilekte bulunur. İstediği, sonsuza kadar uyuyarak genç kalmaktır.

IASOS

Bir yarımada üzerinde bulunan Iasos bir Karia yerleşmesidir. Seramik buluntuları şehrin Myken kültürü öncesinde var olduğunu göstermektedir. Iasos antik dönemde konumu itibarıyla hem stratejik ve hem de ekonomik yönden önemli bir liman kenti olmuştur.

Mitolojik kuruluşu ile ilintili anlatı, şehrin M.Ö. 9. yüzyılda Argos'tan gelen Dorların şehri kolonize etmek istemlerine karşın şehrin yerli halkı kendilerine direnmiş ve Milet'i kuran Neleus'un oğlunu yardıma çağırmıştır. Homeros ise

şehrin Iason isimli bir Argoslu tarafından kurulduğunu ve kurucunun adına izafeten şehre Iasos dendiğini belirtmektedir.

Iasos, Ionia İsyanı'ndan sonra M.Ö. 477'de kurulan Attika-Delos Deniz Birliği'ne dahil olmuş ve 1 talent katılım payı ödemiştir. M.Ö. 425 ise birliğe ödediği miktar 3 talente çıkarılmıştır. Bu da şehrin bu zaman süreci içinde zenginleştiğinin bir işaretidir.

M.Ö. 412 yılında ise bir Pers asilzadesi olan Amorges Karia Satrabı Tissaphernes'i Iasos'a saldırmayı önermiş, Pers ve Isparta filosu tarafından şehir ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. M.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e teslim olmuş, onun ölümünden sonra ise Diadochlar arasındaki savaşlara karışmıştır. M.Ö. 202 yılında V. Philip tarafından fethedilmiş, M.Ö. 188'deki Apameia Barış Antlaşması'ndan sonra Rhodos hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 167'de ise Roma Senatosu'nun kararıyla Rhodos hâkimiyetinden kurtulmuş, serbest kalmış ve bu tarihten sonra parlak bir dönem geçirmiştir.

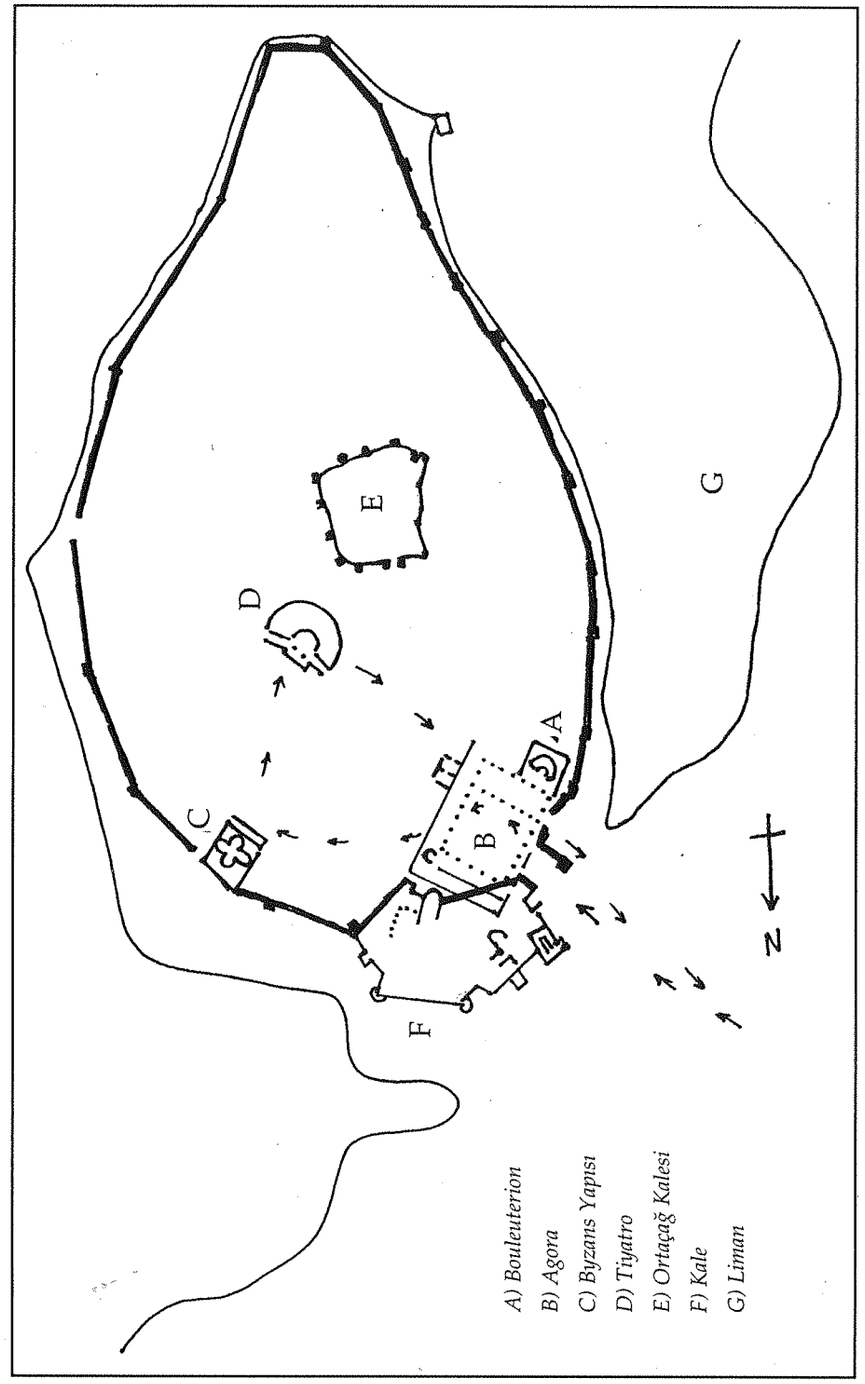
M.Ö. 89-85 yılları arasındaki Roma x Mitridates Savaşı'nda Iasos, Pontus Kralı Mitridates'in tarafında yer almış, onun mağlubiyetinden sonra ise Roma komutanı Sulla şehri korsanların yağmalamasına müsaade etmiştir. Roma İmparatorluk döneminde ise önemini gittikçe kaybetmiştir. M.S. 4. yüzyılda ise, şehir Aphrodisias Metropolitliği'ne bağlı bir piskoposluk merkezidir.

Şehrin Yapıları (Şekil: 45)

Şehrin sur duvarları, M.Ö. 5. yüzyıl sonu, 4. yüzyıl başına aittir ve 2,5 km uzunluğundadır.

Mezar anıtı: Roma dönemine ait aquaductlerin hemen yanında dörtgen formlu bir alan içinde Korint nizamında bir mezar anıtı yer almaktadır. Kitabesi bulunamadığı için bu mezar anıtının kime ait olduğu tespit edilememiştir. Dörtgen formlu bu sahanın Roma İmparatorluk döneminde bir Gymnasion veya balık pazarı olduğu sanılmaktadır.

Agora: Helenistik karakterlidir. Ancak İmparator Hadrianus ve onun ardından gelen Antoninus Pius döneminde yeniden düzenlenmiştir. 107 x 87 m ölçülerindeki agora dört bir tarafından stoalarla çevrilidir. Kuzey ve güney stoaları çift sıra galeriye sahip iken, doğu ve batı stoaları tek sıra galeriye sahiptirler. Üç giriş kapısına sahip agoraya bouleuterion'dan da bir giriş vardır. Stoaların yapımında farklı ustaların çalıştıkları sütun başlıklarının farklı stillerde yapılmış olmalarından anlaşılmaktadır. Agorada bulunan iki kitabeden birisi M.S. 135/136 yıllarına tarihlendirilmektedir. Kitabede sütunların, architravın ve stylobatın Dionysos isimli bir Iasoslu tarafından Artemis Astias'a, Hadrianus'a ve şehre ithaf edildiği yazılıdır. İkinci kitabe ise M.S. 138 yılına tarihlendirilmektedir. Yazıtta Hierokles isimli bir Iasoslunun karısı ve oğulları ile stoayı Artemis Astia'ya ve Antoninus Pius'a ithaf ettiği yazılıdır.

Şekil 45) Iasos

Bouleuterion, 21x25 m ölçülerinde dörtgen formlu cavea'ya sahiptir. Milet Bouleuterionu'na benzerdir. Kazıda bulunan bir kitabe İmparator Hadrianus ve Antoninus Pius'a ithaf edildiğini göstermektedir.

Şehrin ekonomik hayatı tamamen balıkçılığa dayanmaktadır. M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir sikkenin Apollon, arka yüzünde ise Heros Hermias bir yunus balığı üzerinde görülmektedir. Günün birinde gymnasiondaki dersten sonra kaybolan ve bütün aramalara karşın bulunamayan Hermias, balıkçılar tarafından yunus balığı üzerinde görülür. Sanattaki betimlemelerde Hermias yunus balığı üzerinde bir Eros olarak gösterilmiştir.

Şehrin baş tanrısı Artemis Astia'dır. Artemis yanı sıra Apollon da burada kutsanmıştır.

MYLASA

Şehre ait en eski yerleşim yerinin M.Ö. 2000 yıllarına ait olduğu tespit edilmiştir. Şehir ilk kurulduğu zaman Mylasa'nın hemen yakınında bir tepe üzerinde yer alan Peçin Kalesi olarak adlandırılan yerde bulunuyordu. Şehrin mitolojik kurucusu olarak Homeros'un İlyada'sında ismi geçen Sarpedon'dur. Yazılı kaynaklarda ise şehrin ismi ilk kez M.Ö. 7. yüzyıla aittir. Şehirden Arselis isimli birinin Lydia Kralı Gyges'i desteklediği şeklindedir.

Tıpkı diğer Karia şehirleri gibi Tiranlar tarafından yönetilmiştir. M.Ö. 500 yılında şehri yöneten Tiran, daha önce Pers filosunda kaptan olan Oliatos'tur.

Şehir M.Ö. 500-494 yılları arasındaki Ionia isyanına katılmış ve Pers ordusu tarafından alınmış ve tahrip edilmiştir.

M.Ö. 477'de Attika–Delos Deniz Birliği'ne katılmıştır. Birliğe katılım payı 1 talenttir.

Şehrin yerli halkından Hekotomnos M.Ö. 392 yılında Pers Kralı Artaxerxes tarafından şehre satrap tayin edilmiştir. Hekotomnos'un oğlu Mausollos (M.Ö. 377-353) satraplığın merkezini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşımıştır. Hekotomnos sülalesinin son satrabı olan Pixodoros Büyük İskender'e direnmiş, ama başarılı olamamış, yerine Büyük İskender tarafından evlat edilen, kardeşi Ada satrap tayin edilmiştir. İskender'in ölümünden sonra Diadochlar arasında devamlı el değiştirmiştir. M.Ö. 309'da Ptolemaios, M.Ö. 253'te Seleukos M.Ö. 229 yılında Antigonos, M.Ö. 204/3 yılında ise yeniden Seleukos Kralı III. Antiochos'un hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 188 yılındaki Apameia Barış Antlaşması'ndan sonra Rhodos hâkimiyetine girmiş, M.Ö. 167 yılında ise Karia İsyanı'ndan sonra Roma Senatosu'nun kararıyla serbest ilan edilmiş, M.Ö. 129 yılında da Roma'nın Asia eyaletine dahil edilmiştir.

Şehrin baş tanrısı Zeus'tur. Zeus burada Zeus Karios, Zeus Labyrandos veya Stratios ve Zeus Osogos olarak tapım görmüştür. Zeus Karios en eski zamanlardan itibaren en önemli külttür. Zeus Karios aynı zamanda Karia Birliği'nin de baş tanrısıdır. Strabon, bu tanrı için Karia bölgesinde üç tane tapınak olduğunu belirtmektedir. (*Geographia*, 14, 23)

Zeus Labyrandos ise başlangıçta lokal bir tanrıdır. Bu isimle önceleri yalnız Mylasa'da tapım görmüştür. Bu kült Hekotomnos tarafından benimsenmiş ve bu tanrı için Labranda'da bir kült merkezi inşa edilmiştir. M.Ö. 4. yüzyıl başından itibaren Karia bölgesinin en önemli kült merkezi haline gelmiştir. Zeus Labyrandos'un sembolü çifte baltadır. Çifte balta motifine, Mylasa'da "Baltalı kapı"da, Labranda'da, Euromos'ta Zeus Tapınağı'nın Naos duvarı üzerinde rastlanılmaktadır.

Zeus Osogos kültü ise Mylasa kaynaklıdır. Zeus Labyrandos ile eşit olarak algılanmıştır. Zeus Osogos bir deniz tanrısıdır. Atribütleri ise trident ve deniz yengecidir.

Antik kentin üzerine modern Milas inşa edildiği için Mylasa'dan çok az buluntu günümüze gelebilmiştir. Korint nizamındaki bir sütun Zeus'a ithaf edilmiş bir tapınağa aittir. Şehrin kapılarından biri M.S. 2. yüzyıla ait olup üzerindeki çift ağızlı balta figüründen dolayı Türkler tarafından "Baltalı Kapı" olarak anılmaktadır. Bunların dışında Roma dönemine ait bir mezar anıtı "Gümüşkesen" şehir içinde günümüzde görülebilmektedir. İki katlı bir yapıdır. Altta mezar odası, üstte ise Korint nizamında bir monopteros olarak inşa edilmiştir. Sütunlarının 2/3'lik bölümü yivlidir. Çatısı sekizgen formludur. Akanthus yaprakları ve geometrik motiflerle süslüdür.

LABRANDA

Labranda'da arkeolojik kazılar 1948 yılında İsveç-Uppsala Üniversitesi Profesörlerinden A.W. Perssonn tarafından başlatılmış, daha sonra Prof. Pontus Hellström tarafından devam ettirilmiştir.

Labranda sözcüğü Labrys'e (çift taraflı balta) verilen isimden türemiştir. Çift taraflı balta Karia kültünün sembolü olup Karia sikkeleri üzerinde ve kült merkezlerinde sık sık betimlenmiştir.

Labranda, bir dönem Hekatomnos sülalesine başkentlik yapmış olan Mylasa antik kentinin kült merkezidir. Coğrafyacı Strabon'un anlattığına göre, Mylasa antik kentinden başlayan 60 Stadia uzunluğundaki, yaklaşık 12 km'lik kutsal bir yol, Labranda kült merkezine ulaşıyordu. (Strabon 14,23) Yolun iki tarafında kült merkezini ziyaret etmek mümkündü; burada düzenlenen şölenlere katılmak isteyen insanların yararlanması için çeşmeler mevcuttu.

Labranda'da yapılan kazılar esnasında ortaya çıkarılan en eski arkeolojik buluntular M.Ö. 600 yıllarına tarihlendirilmektedir. Ancak mevcut yapıların çoğunluğu Mausollos (M.Ö. 377-353) ve kardeşi Idrieus 353-344) dönemine ait'ir.

Kutsal alandaki yapılar dört teras üzerinde yer almaktadırlar. (Şekil: 46) En alt terasta iki kapıdan 30 x 20 m. büyüklüğünde bir avluya girilmektedir. Bu kapıların her biri girişte ve avluya geçişte ikişer adet Ion sütununa sahiptir. Güney kapısının hemen yanındaki küçük bir ev kazı heyeti tarafından cephesindeki Dor sütunları nedeniyle "Dor Evi" olarak nitelenmektedir. Büyük olasılıkla kült merkezinin hazine odasıdır. Doğu kapısının hemen güneyinde ise erken Byzans dönemine ait bir şapel yer almaktadır.

Ön avludan 4 metre daha yüksekte bulunan 2. terasa bir merdivenle geçilmektedir. 2. 3. ve 4. teraslarda birer "Andron" bulunmaktadır. Yazıtlarından öğrenildiğine göre; üçüncü terastaki andron Mausollos, dördüncü terastaki andron ise Idrieus tarafından yaptırılarak Zeus Labrandos'a adanmıştır. Andronlar megaron planlı yapılardır. Rahipler kült merkezine gelenlerle bu andronlarda dinsel toplantılar yapıyor, misafirlerini ağırlıyorlardı. Üçüncü teras üzerinde Mausollos'un yaptırdığı andronun arka duvarlarında kült için ayrılmış nişler ve yan duvarlarında ise pencereler mevcuttur, cephesinde Ion sütunu üzerinde Dor nizamında çatı görülmektedir. Bu teras üzerinde bulunmuş bir sfenks heykeli bugün Bodrum Sualtı Müzesi'nde sergilenmektedir. Üçüncü teras ile dördüncü teras arasında eski ve yeni teras yapıları yer almaktadır. 4. terasta en batıda Idrieus andronu, onun yanında kült rahiplerine ayrılmış bir ev, terasın ortasında Zeus Labrandos'a ithaf edilmiş Zeus Tapınağı ve terasın en doğusunda da bir stoa bulunmaktadır.

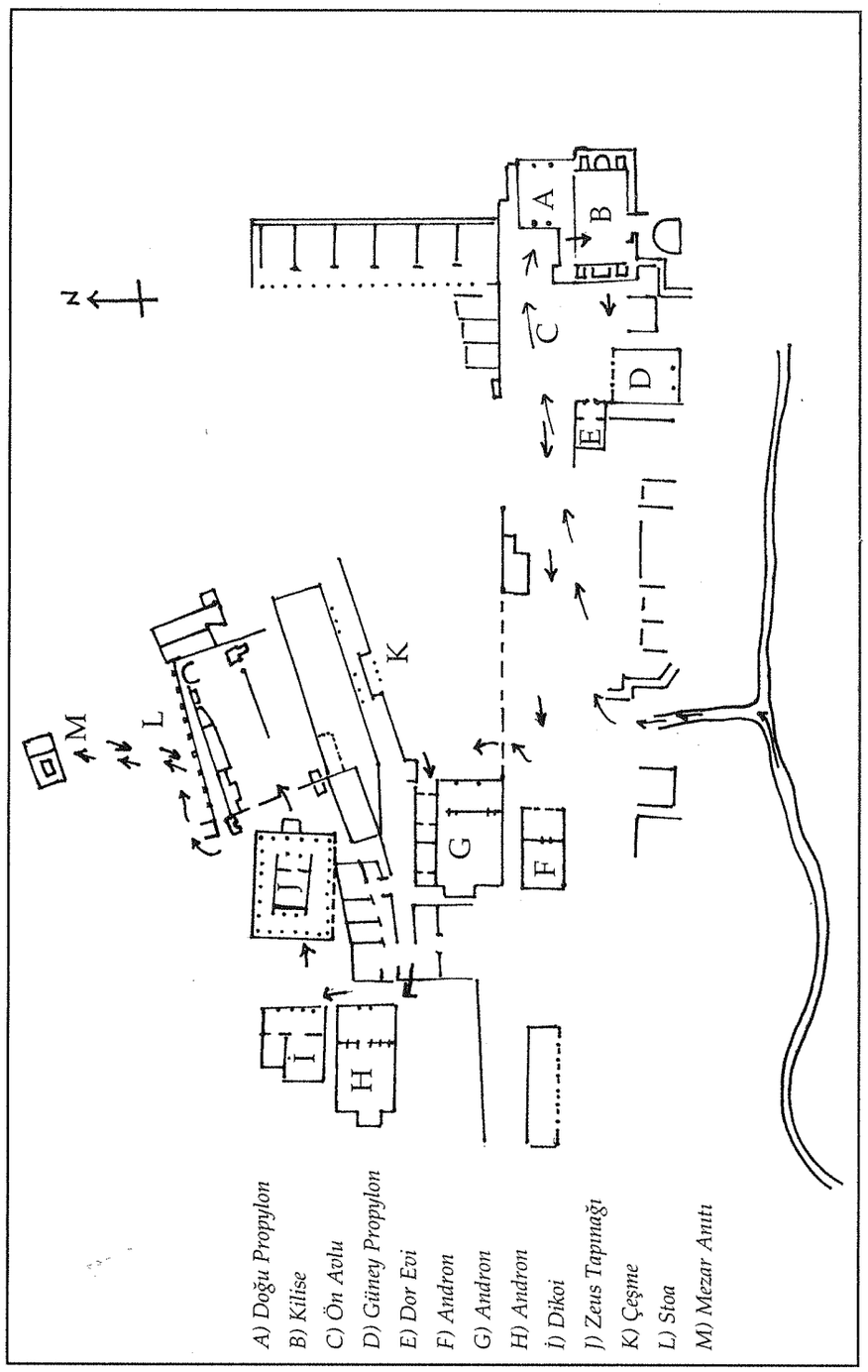
Zeus Tapınağı: Idrieus tarafından yaptırılmıştır. 6 x 8 sütunlu, Ion nizamında opisthodomosu olan bir peripterostur. Çatı kısmındaki architrav'ı facialı olup friz yerine diş kesimine sahiptir. Zeus Tapınağı'nın kuzey doğusunda yer alan stoa Mausollos tarafından yaptırılmıştır.

Bu yapı kompleksinin güney doğusunda yer alan bir yıkanma havuzunun kehanet için kullanıldığı, Labranda'nın kült merkezi olması yanı sıra Roma döneminde bir kehanet merkezi olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Bu sava göre; kehanet isteyen kişi bu havuzdaki balıklara dileğinin olup olmayacağını soruyor ve balıklara yem atıyordu. Şayet balıklar yemi yerlerse, kehanet isteyenin dileğinin yerine geleceğine inanılıyordu.

Labranda kült merkezi, M.S. 4. yüzyılda geçirdiği bir yangından sonra bir daha kült merkezi olarak kullanılmamıştır.

HALIKARNASSOS

Karia bölgesi içindedir. Karia bölgesi Roma çağında bir eyalet olup bugünün Aydın ve Muğla ili sınırlarını kapsıyordu. Karia'nın batı sınırı Menderes Nehri'nden başlamaktadır. Doğu sınırı ise Dalaman Çayı'dır. Yörenin yerli halkı Karialar ve Leleglerdir. Homeros Karialılar'ı Anadolu'nun yerli halkları arasında

Şekil 46) Labranda

saymakta ve Troia savaşlarında Troialıların yanında Helenlere karşı savaştığından söz etmektedir.

Herodotos ise "Karialılar anakaraya adalardan gelmişlerdir. Eskiden Leleg adı altında adalarda otururlardı ve Minos uyruğundaydılar," demektedir.

Karialar ve Lelegler kıyıdan içerde yüksek tepeler üzerinde kurdukları etrafını surlarla çevirdikleri köylerde oturmakta idiler.

Herodotos Halikarnassos'un halkı ile ilintili olarak ise Halikarnaslıların Peleponnes'in doğusundaki Troizen'den gelen "Dorlar" olduğunu yazmaktadır.

Strabon ise *Geographica* isimli kitabında Halikarnassos'un Poseidon'un oğlu Anthes tarafından kurulduğunu söylemektedir. Coğrafyacı Pausanias ise kurucu olarak Anthes'in oğlu Aetion'un torununu göstermektedir.

Dorlar Güneybatı Anadolu'ya adalar üzerinden 1.000 yıllarında ulaşmışlardır. Birbiri ardından gelen Dor kavimleri ancak kıyılarda tutunabilmişlerdir. Halikarnassos'taki ilk yerleşme yeri bugünkü kalenin bulunduğu yerdir. Burası eskiden bir ada idi ve bu adanın isminin Zephyria olduğu söylenmektedir. (Zephyros = batı rüzgârı)

Halikarnassos, altı kentten oluşan, Dor Şehir Birliği'nin üyesi olmuştur. Diğer Dor kentleri ise Lindos, Ialissos, Kamiros, Kos ve Knidos'tur. Birliğin kült merkezi Knidos yakınındaki Traopion Tapınağı'nın bulunduğu yerdir. Burada 6 kentin temsilcileri zaman, zaman toplanmış, ekonomik, siyasal konuları tartışmışlar, Tanrı Apollon onuruna yarışmalar düzenlemişlerdir.

Herodotos'un anlattığına göre; bu yarışmalardan birinde Halikarnassoslu Agasikles, yarışmada kazandığı tunç üç ayağı tapınağa hediye edeceğine kendi evine götürmüş ve duvara asmıştır. Bu olay üzerine birliğin diğer şehirleri Halikarnassoslu bu kişinin Apollon'a saygısızlığı nedeniyle Halikarnassos'un birlikten çıkarılmasına karar vermişlerdir.

Birlikten çıkarıldıktan sonra şehir süratle Ionlaşmıştır. Ionlaşmanın bir kanıtı olarak Halikarnassoslu şair Panyasis'in eserlerini Ion lehçesinde yazması gösterilmektedir.

M.Ö. VI. yüzyıl başlarında Karia Lydialıların egemenliği altındadır. Lydia Kralı Gyges Karialıların bir savaşta gösterdikleri başarı üzerine Lydia'nın başkentinde saklanan Kuvvet Tanrısı Herakles'in altın baltasını Karialılara vermiştir. Çift ağızlı balta Karia'nın kült merkezi Labranda'ya konmuştur. Halikarnassos sikkeleri üzerinde de bu çift baltayı görmek mümkündür.

Lydia'nın başkenti Sardes'in Büyük Kral Kyros tarafından alınmasından sonra, Batı Anadolu şehirleri Pers egemenliğine girmiştir. Halikarnassos da bunlardan biridir. Persler egemenlikleri altında bulundurdukları şehirlerin başına, kendilerine bağlı sülaleleri getirmişlerdir.

M.Ö. 480'de Halikarnassos, I. Artemisia adlı bir kadın tarafından yönetiliyordu. Herodotos bu kadının Pers saflarında savaşa katıldığından söz etmektedir.

Kraliçe I. Artemisia'dan sonra oğlu Psindalis, daha sonra da onun oğlu II. Lygdamis tiran olmuştur. Bu tiran despot bir idare göstermiş ve bunu protesto eden Herodotos doğduğu kent Halikarnassos'u terk etmiştir.

Halikarnassos Ionia İsyanı'na katılmış, M.Ö. 468 yılında da Attika-Delos Deniz Birliği'ne üye olmuştur. Birliğe ödediği katılım payına bakılırsa, o dönemde zengin bir şehir olmadığı kesindir.

M.Ö. 404'te Ispartalılar ikinci Deniz Birliği'ne son verince kısa bir süre demokratik idareye kavuşmuştur. Persler IV. yüzyılın başında tekrar egemen olmuşlardır.

M.Ö. 396'da Atinalıların Perslerle yaptığı "Kral Barışı" ardından Anadolu tekrar Pers egemenliğine girmiştir. Persler daha önce yaptıkları gibi Anadolu'yu satraplıklara ayırmışlar ve Karia bölgesinin yönetimini Milas'ta oturan Hekatomnos sülalesine vermişlerdir.

Adını bildiğimiz ilk satrap Hyssaldomos'tur. Bundan sonra oğlu Hekatomnos Karia satrabı olmuştur. (M.Ö. 387) Hekatomnos'un üç oğlu ve iki kızı vardır. Oğulları; Mausollos, Idrieus ve Pixadoros'tur. Kızları ise; II. Artemisia ve Ada'dır. Hekatomnos ölünce Mausollos Karia Satraplığı'nın merkezini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşımıştır. Halikarnassos, savunması kolay, ticaret ve denizciliğe elverişli bir yer olduğu için hızla gelişmiştir. Satrap Mausollos çevredeki sekiz Leleg şehrinden altısının halkını Halikarnassos'da oturmaya zorunlu tutmuştur. Kos (İstanköy) ve Rhodos'u fethetmiş, Lykia'ya hâkim olmuş ve ağır vergiler koymuştur. Toplanan paralarla, antik dünyanın en tanınmış heykeltıraşlarını Halikarnassos'a çağırmış ve şehri adeta yeniden inşa ettirmiştir.

Mausollos Karia'yı 24 yıl idare etmiştir. M.Ö. 353 yılında ölünce yerine karısı ve kardeşi olan II. Artemisia geçmiştir. Artemisia'nın yönetimi iki yıl sürmüş, kocası zamanında yapımı başlatılan Mauseleion'un inşasını devam ettirmiştir. II. Artemisia'nın zamanında yapılan önemli olay Rhodos'un fethedilmesidir.

II. Artemisia M.Ö. 351'de ölünce kardeşi Ada ile evlenen Idrieus satrap olmuş, M.Ö. 344 yılında da karısı ve kardeşi Ada yönetime geçmiştir. En küçük kardeş Pixadoros Ada'yı Halikarnassos'dan Alinda'ya sürmüş, Karia'nın bir kısmını ele geçirmiştir. Pixadoros kızını Pers asilzadesi Orontobates ile evlendirmiştir. Pixadoros, Büyük İskender'in buraya gelmesinden bir süre önce ölmüştür.

Büyük İskender M.Ö. 334 yılı sonbaharında Halikarnassos önlerine ulaştığında, satrap olarak Pers asilzadesi Orontobates bulunuyordu. Şehir kendini kahramanca savunur. Büyük İskender'in askerleri önce Milas kapısından daha sonra ise batıdaki Mindos Kapısı'ndan hücum ederler, Orontobates iç kaleye çekilir, İskender şehrin yok edilmesini emreder. Mausoleion dışında tüm yapılar Büyük İskender'in askerleri tarafından yerle bir edilir.

Büyük İskender kendisine Alinda'nın kapılarını açan ve evladı olmak istediğini belirten Ada'ya Karia Satraplığı'nı vererek iç kalenin alınmasını buyurur. Daha sonra İskender Lykia'ya doğru yoluna devam eder. Kraliçe Ada'nın bundan sonra ne kadar hükümran olduğu bilinmemektedir.

Büyük İskender'in ölümünden sonra Halikarnassos'un yönetimi İskender'in komutanlarından Kassandros'un eline geçer. M.Ö. 313 yılında ise Antigonos bölgeye hâkim olur. M.Ö. 301 yılında ise Lyzimachos Karia'ya egemendir. Onun 281'de Kourupedion'da ölmesinden sonra Ptolemaioslar bölgeye hâkim olurlar ve Halikarnassos'u yıllık bir Tirireme tribüt (vergi) ödemeye mahkûm ederler. (Trireme = 3 sıra kürekçili tekne)

Şehir Büyük İskender tarafından yıkıldıktan sonra bir daha kendini toparlayamaz.

M.Ö. 201 yılında Makedonya Kralı V. Philip Halikarnassos'u kısa bir süre işgal etmiştir.

M.Ö. 188'de Apameia Barış Antlaşması'nda Halikarnassos'un yönetimi Rhodos'a verilmişse de bu sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Şehir bağımsızlığını M.Ö. 129 yılına kadar sürdürmüştür. Bu tarihte Roma tarafından Asia eyaletine bağlanmıştır. M.Ö. 60 yılında küçük bir şehir olarak gözükmektedir. Roma İmparatoru Octavianus Augustus zamanında bayındırlık hareketlerine sahne olmuş, bazı tapınaklar yapılmıştır.

Hıristiyanlığın kabulünden sonra piskoposluk merkezi ilan edilip Aphrodisias Metropolitliği'ne bağlanmıştır. M.S. 11. yüzyılın son çeyreğinde Selçukluların eline geçmiş, Anadolu birliğinin dağılmasından sonra şehir Mehmet Çelebi tarafından Saint-Jean şövalyelerine verilmiştir. Şehir, 1 Ocak 1523'te Kanuni Sultan Süleyman döneminde Rhodos'un fethiyle birlikte Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Şehirde antik dönemden kalan iki yapı; tiyatro ve Mausoleion'un kalıntılarıdır.

Mausoleion

Dünyanın yedi harikasından biri olan Mausoleion'un ölçüleri; 32 x 38 m ebadındadır ve yüksekliği 55 m'dir.

İnşasına Mausollos tarafından başlatılmış, II. Artemisia tarafından inşaatı sürdürülmüş, Pixadoros döneminde satraplık mücadelesi esnasında yarım bırakılmış, tamamen bitirilememiştir.

Antik yazarların anlatılarına ve bulunan arkeolojik malzemeye dayanılarak Mausoleion'un dört kat olduğu tespit edilmiştir. Bu katlardan en altta olanı kaide kısmıdır, onun üzerinde 11x 9 sütunlu Ion tapınağı benzeri bir bölüm, bunun üzerinde 24 basamaklı piramidal bölüm ve en üstte de bir quadriga içinde Mausollos ve II. Artemisia'nın heykelleri duruyordu.

Antik yazarlar yapının mimarının Pytheos olduğunu kaydetmektedirler. Vitrivius yapıda M.Ö. 4. yüzyılın tanınmış heykeltıraşlarının çalıştığını, doğuda, Skopas'ın, batıda Leochares'in, kuzeyde Halikarnassoslu Bryaksis'in, güneyde ise Timoteos'un çalıştığını yazmaktadır.

Anıt bir deprem sonucu yıkılmıştır. 1402'de Saint Jean şövalyeleri geldiklerinde yapıyı yıkılmış olarak bulmuşlar, yapının mermerlerini taşıyıp bugünkü Bodrum Kalesi'nin inşaatında kullanmışlardır.

1846'da Lord Straford Canning, Osmanlı Sultanı Abdülmecid'den aldığı izinle kaledeki Mausoleion kabartmalarını İngiltere'ye götürtmüştür. 1856-1857 yıllarında da İngiliz araştırmacı Newton burada yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı, Mausollos ve Artemisia heykelleri ile quadriganın at heykellerine ait parçaları British Museum'a götürmüştür.

Kazılara 1966'dan itibaren İsveçli Kristian Jeppesen devam etmiş ve mevcut parçaları göz önünde tutarak rekonstrüksiyonunu yapmıştır.

KNIDOS

Knidos'taki ilk kazılar 19. yüzyıl ortalarında İngiliz Charles Newton tarafından başlatılmıştır. 1857/1858 yıllarında yaptığı kazılarda bulduğu heykeltıraşi eserleri British Museum'a götürmüştür. 1967 yılında ise Knidos bu defa Amerikalı arkeolog Iris Cornelia Love tarafından kazılmıştır. 1970 yılından bu yana ise kazılar Türk arkeolog Prof. Dr. Ramazan Özgan yönetiminde devam etmektedir.

Şehrin kuruluşu ile ilgili olarak Herodotos şehrin Peleponnes Yarımadası'ndan gelen Ispartalılar tarafından kurulduğunu söylerken, diğer antik kaynaklara göre ise, şehri kuran kolonistlerin Triopas liderliğinde Argos'tan gelenler tarafından M.Ö. 7. yüzyılda kurulmuştur. Knidos'ta Tripoion adı verilen Apollon'a ait bir kült merkezinin varlığı bu anlatıyı doğrular niteliktedir.

Şehir M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren güçlü ve zengin bir şehirdir. Zenginliklerinin bir nişanesi Delphi'de bir hazine binasına sahip olmalarıdır. Knidos, bu yüzyıl içinde tiranlar tarafından daha sonra ise M.Ö. 546'da Pers hâkimiyetine girinceye kadar geçen dönemde ise oligarşi ile idare edilmiştir. Knidos'tan ayrılıp yeni şehirler kurmak isteyen bir grup Knidoslu, Sicilya'da Lipari kentini, diğer bir grup ise Mısır'da Naukratis isimli şehirleri kurmuş ve anakent Knidos ile yoğun ticari ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Knidos'un zenginleşmesine de böylece deniz ticaretinin yanı sıra onlar da yardımcı olmuşlardır.

Şehir M.Ö. 6. yüzyıl içinde Anadolu'daki Dor kökenli şehirlerin kurduğu "Dor Birliği" içinde yer almıştır. Dor Birliği'nin üyeleri; Knidos, Halikarnassos, Kos, Lindos, Kamiros ve Ialissos kentleridir. Bu birliğin kült merkezi Knidos'taki Tripoion'dur. Bu birliğe mensup kentler Apollon'a adanmış bu kült merke-

zinde her dört yılda bir tekrarlanan ve kapsamında müzik ve atletizm yarışmaları da bulunan şölenler düzenliyorlardı.

Knidos, M.Ö. 477'de kurulmuş olan Attika Delos Deniz Birliği'ne M.Ö. 468 yılında dahil olmuştur. Yıllık iki talent katılım payı ödemeyi kabul eden şehir Helen komutanı Kimon tarafından bir üs olarak kullanılmıştır.

M.Ö. 412 yılında Pers Satrabı Tissapharnes Knidos'a Atina taraftarlığından vazgeçip Sparta tarafını tutmasını önermiş, bu nedenle Pers-Sparta Birliği ile Atinalılar arasında Knidos önlerinde deniz savaşları yapılmıştır.

Bu olaydan ders çıkaran Knidos yalnız başına hür olamayacağını anlayıp yeni ittifaklar aramış ve çok kısa bir dönem için de olsa Iasos-Rhodos-Samos-Ephesos ve Byzantion ile bir birlik oluşturmuştur.

M.Ö. 387'deki Kral Barışı'ndan sonra tekrar Pers hâkimiyeti altına girmiştir.

M.Ö. 360 yılında şehir daha önce kurulmuş olduğu Burgaz mevkiindeki yerden Datça Yarımadası'nın ucundaki bugün bulunduğu yere nakledilmiştir. Bu nakledilişin ana nedenleri arasında eski kentin yeteri kadar rüzgâr almadığı gösterilmektedir.

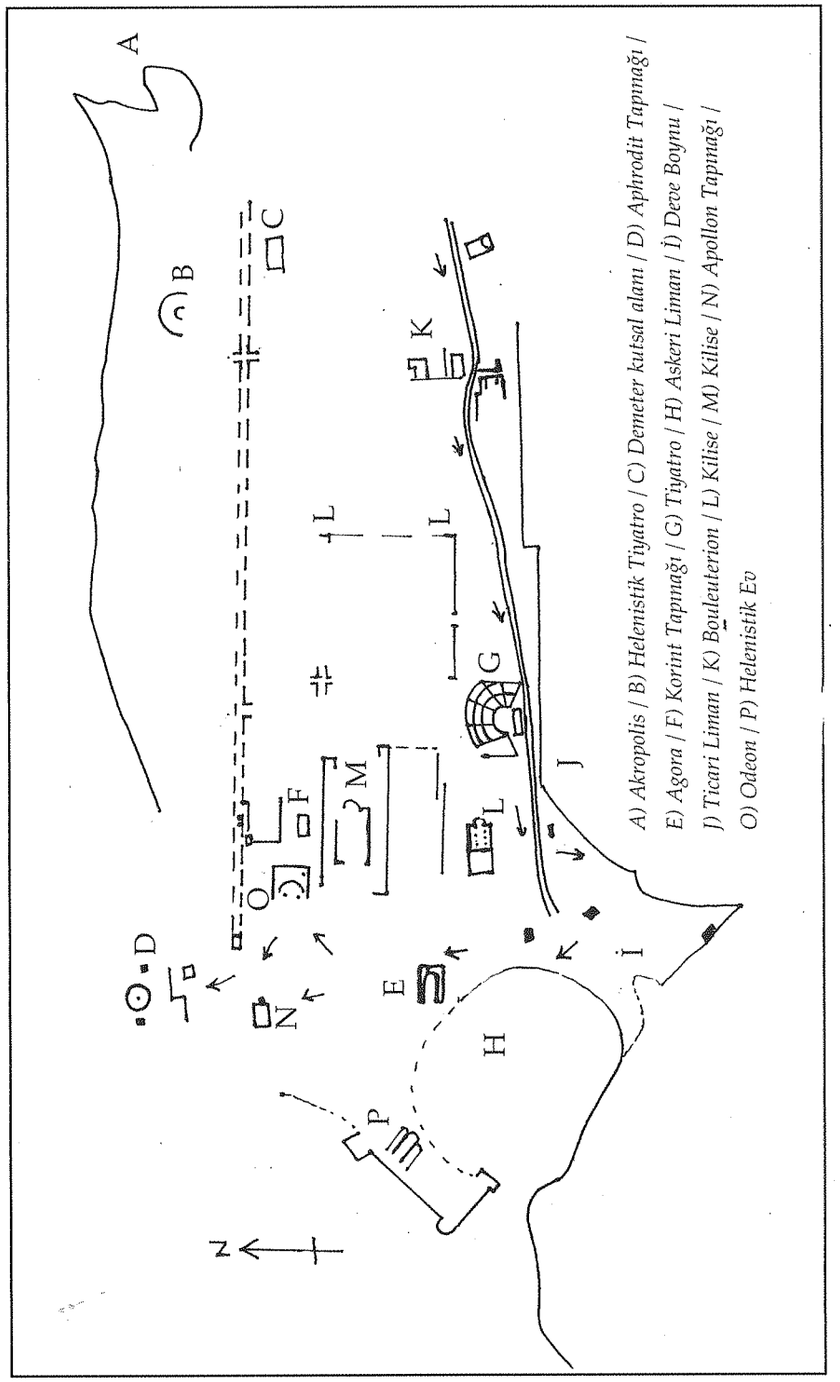
M.Ö. 334 yılında şehir Büyük İskender'e direnmeden teslim olur. Onun M.Ö. 323'deki ölümü ardından Diadochlar arasında sık sık el değiştirir, M.Ö. 3. yüzyılın ilk üç çeyreğinde daha çok Ptolemaiosların hâkimiyetindedir. Ptolemaioslar şehirde birçok yapının inşasını finanse etmişlerdir.

M.Ö.188'deki Apameia Barış Antlaşması'ndan sonra Romalılar Knidos'un yönetimini Rhodoslulara vermişlerdir. Rhodos idaresi M.Ö. 167 yılına kadar devam etmiş, bu tarihte Lykia bölgesi gibi Knidos'a Roma Senatosu tarafından "Civitas Libera immunis" statüsü uygulanmış, şehir hür ilan edilmiştir. M.Ö. 129'da Asia eyaletine bağlanmıştır.

Byzans dönemine kadar hep Roma'ya bağlı bir kent olarak kalmıştır. Byzans döneminde şehirde ikamet edenlerin sayısı azalmış, Ortaçağ başlangıcında ise şehir tamamen terk edilmiştir.

Şehir, tepe eteği şehir planı göstermektedir. Limandan akropolise kadar teraslar halinde yükselmektedir. M.Ö. 4. yüzyılda Tekir Burnu'nda inşa edilen şehir Hippodamos planındadır. Birbirine paralel dört ana cadde şehri doğu-batı doğrultusunda katetmekte, bu caddeleri dikey olarak kesen sokaklar ile ızgara planı oluşturmaktadır. (Şekil: 47)

Şehrin güneyinde iki liman bulunmaktadır. Bu limanlardan kuzeydeki askeri liman olarak anılmaktadır. Yaklaşık 20 adet antik savaş gemisi alacak kapasitedir. Limanın iki tarafında yuvarlak iki kule mevcuttur. Bu iki kule arasına gerektiğinde limanı düşman gemilerine kapatmak için zincir çekildiği varsayılmaktadır. Diğer liman ise güneyde olup ticaret limanı olarak anılmaktadır. Askeri limanın birkaç misli büyüklüğündedir. Bu iki limanın varlığı hakkında farklı görüşler vardır. Bazı bilim adamları şehir ile önündeki adanın birbirine en

Şekil: 47) Knidos

yakın olan kısmının Knidoslular tarafından doldurularak iki ayrı liman yaratıldığını söylerlerken, diğer bilim adamları ise "Deve Boynu" diye anılan bu setin orijinalinde var olduğunu, Knidoslular tarafından iki liman arasında iletişimi sağlamak için bu set üzerinde bir kanal açıldığı görüşünü ileri sürmektedirler. İki liman arasında yer alan setin denizden yüksekliği 16 m, genişliği ise 250 m'dir.

Şehirde iki adet tiyatro bulunmaktadır. Bunlardan akropolisin güneyinde yer alan tiyatro 20.000 kişilik theatron kapasitesine sahip olup günümüze çok az kalıntısı gelebilmiştir. Güney limana yakın olan tiyatro ise 4500-5000 kişilik bir theatrona sahiptir. Bu tiyatro Helenistik tiyatro üzerine yapılmış bir Roma tiyatrosudur. Roma döneminde tiyatronun sahne binası değiştirilmiş, mermerlerle kaplanmıştır. Byzans döneminde ise sahne binası tiyatro oyunları için değil, mezarlık olarak kullanılmıştır.

Yazıtlardan edinilen bilgilere göre şehirde bir tıp okulu ve bir de rasathane vardır. Ancak kazılarda her ikisinin de izine rastlanılamamıştır.

Kazılar sonucu ortaya çıkarılan arkeolojik malzeme kentte dört adet tapınağın varlığını ortaya koymaktadır.

Demeter Kutsal Alanı ve Tapınağı: Akropol tepesinin hemen altında bulunmaktadır. Charles Hewton'un burada yaptığı kazılarda Demeter Kutsal Alanı içinde oturan bir Demeter heykeli bulunmuştur. Bu heykel günümüzde British Museum'da sergilenmektedir. Kült yapısının duvarları incelendiği zaman burada mevcut yapının iki farklı dönemde inşa edildiği görülmektedir. Yapıya ait polygonal duvarlar M.Ö. 3. yüzyılı işaret ederlerken, küçük taşlarla ve harç maddesi ile inşa edilmiş duvarları ise M.S. 2. yüzyılı işaret etmektedir. Ayrıca buradaki kazılarda bulunmuş olan cam eşyalar, tabaklar, küçük terrakota Demeter figürinleri de bu iki dönem arasına tarihlendirilmektedir. Bütün bunlar Demeter kültünün Helenistik dönemden itibaren Geç Roma dönemi sonuna kadar burada var olduğunu göstermektedir.

Apollon Tapınağı: Dor nizamındaki tapınağa ait mimari parçalar bir Byzans yapısının duvarları arasında bulunmuştur. Bir mimari parça üzerinde tapınağın Apollon Karneios'a ithaf edildiği yazılıdır. Bulunan bir diğer yazıt ise, Apollon Karneios adına düzenlenen şenliklerde zafer kazanmış Klearchos isimli bir atletin onur kitabesidir. Bu iki kitabe kesinlikle şehirde bir Apollon tapınağı ve kültü olduğunu belgelemektedir.

Aphrodite Euploia Tapınağı: 40 m yükseklikte, her iki limanı da kuş bakışı gören bir set üzerinde bulunmaktadır. Şehrin baş tanrıçası, şehrin koruyucu tanrıçası, deniz seferine çıkanların koruyucu tanrıçası Aphrodite Euploia için M.Ö. 4. yüzyılda inşa edilmiştir. Monopteros planlı bir yapıdır. Büyük ihtimalle Praxiteles'in ünlü Aphrodite heykeli bu tapınak içinde dikili duruyordu. Tapınak önündeki büyük terasta Aphrodite kültü ile ilişkin ritüeller (dinsel törenler) yerine getiriliyordu. Buradaki kazılarda muhtemelen tapınak önünde duran bir sunağa ait kabartma parçaları bulunmuştur. Knidos sikkelerinin ön yüzünde tanrıçanın resmi betimlenmiştir.

Korint Tapınağı: M.S 2. yüzyılda Roma İmparatoru Hadrianus döneminde inşa edilmiştir. Agoranın hemen yanında yer almaktadır. Korint nizamında bir tapınaktır. Yakınında bir güneş saati bulunmuştur. Byzans dönemine ait iki küçük kilisesi bazilikal planlıdır.

Şehirde Yaşamış Ünlü Kişiler

M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren kent bir bilim ve kültür kenti merkezidir. Bir matematikçi, coğrafyacı olan ve aynı zamanda astronomi ile ilgilenen Eudoxos (M.Ö. 400-347) Knidosludur. Dünyanın yuvarlaklığını kabul etmiş kendine göre bir planet teorisi oluşturmuştur.

Doktor Ktesias, döneminin ünlü doktorlarındandır. Bir dönem Pers sarayının da doktorluğunu yapmış ve "Pers Tarihi" isimli bir kitap yazmıştır.

M.Ö. 3. yüzyıl başlarında yaşamış mühendis Sostratos dünyanın yedi harikasından biri olan Alexandria Feneri'nin tasarımını yapmıştır. Ancak ürettiği Aphrodite heykeli ile o günün dünyasını ayağa kaldıran en büyük atraksiyonu yapan ise Klasik dönemin ünlü heykeltıraşları arasında sayılan Praxiteles'tir.

Kos kenti kendisine şehirlerine dikilmek üzere bir Aphrodite heykeli sipariş eder. Praxiteles bir heykel yerine, sevgilisi Phryne'yi kendisine model yapıp iki heykel üretir. Heykellerden biri tamamen çıplak, diğeri ise yarı çıplaktır. Koslular tam çıplak heykeli müstehcen bulurlar ve yarı giyimli Aphrodite heykelini tercih edip kendisinden satın alırlar ve kentlerine götürürler. Tam çıplak heykeli ise Knidoslular çok beğenirler ve Praxiteles'ten satın alıp Aphrodite Tapınağı'na dikerler. Heykelin güzelliği dillere destan olur, yüzlerce binlerce kişi heykeli görmek için Knidos'a gelir. Heykel o kadar ünlenir ki pek çok kopyaları yapılır. Dünyada bu kadar kopyası yapılmış bir başka heykel yoktur. Orijinali ise maalesef Byzans döneminde kaybolmuştur.

KAUNOS

Şehir Lykia-Karia sınırında antik Kelbis Çayı (Dalyan Çayı) kenarında bulunmaktadır. En eski dönemlerden geç antik çağa kadar önemli bir liman ve ticaret şehri olarak varlığını devam ettirmiştir. Şehrin ilk ismi Lykia dilinde "Kbide"dir. Herodotos, Kaunos'un kurucularının Girit'ten geldiklerini, ama Karların da olabileceğini söylüyor.

Kaunoslular M.Ö. 546'da ordusuyla gelen Pers Komutanı Harpagos'a direniyor. Ancak büyük zayiat vermelerine rağmen şehrin alınmasına mani olamıyorlar.

M.Ö. 500-494 yılları arasındaki Ionia İsyanı'na katılıyorlar.

M.Ö. 477'de de Attika Delos Deniz Birliği'ne üye oluyorlar. Bu dönemde şehir önemli, zengin bir şehir olmamalı, zira bu birliğe ödedikleri katılım payı sadece yarım talent. (3000 Drachme) M.Ö. 425'te ikinci deniz birliğine ödedikleri katılım payı ise yıllık 10 talent. Bu da şehrin aynı yüzyıl içinde hayli zenginleştiğini gösteriyor.

M.Ö. 4. yüzyılda şehri, kendilerini kral olarak nitelendiren tiranlar yönetiyor. Bu tiranlar Hekatomnid sülalesinden geliyorlar. Kaunos yamaçlarında bulunan anıtsal kaya mezarlarından bazıları muhtemelen bu krallara aittir.

M.Ö. 387-386 yılındaki "Kral Barışı"ndan sonra bölgeye Mausollos hâkim oluyor. Şehrin bir bölümünün surları Mausollos ve babası Hekatomnos tarafından inşa ettirilmiş.

Şehir, M.Ö. 334'te Büyük İskender'in komutanlarından Ptolemaios tarafından fethediliyor. İskender'in ölümünden sonra Helenistik dönem içinde egemen olanlar devamlı değişir. 313'te Antigonidler, 309'da Ptolemaioslar, Kaunos'a hâkim olurlar. M.Ö. 197 yılında şehir V. Ptolemaios, tarafından Rhodoslulara 200 talent karşılığı satılır. M.Ö. 188'de ise Rhodos hâkimiyeti görülür. M.Ö. 168'de Rhodos'a başkaldırırlar ve bu başkaldırı ile Roma'nın dikkatini çekerler.

M.Ö. 81'de Pontuslu VI. Mitridates'in Roma'ya başkaldırısı ardından şehir tekrar Rhodos hâkimiyetine geçer.

Tekrar hürriyetlerini kazanmak için çabalarlar. Bu yönde öncüleri Licinius Murena olur. Murena korsanları da mağlup eder ve bu nedenle şehrin ortasına ata binmiş bir heykeli dikilerek onurlandırılır.

M.Ö. 51-50 yılında tekrar "Civitas Libera" (serbest şehir) olarak Asia eyaletine dahil edilir.

Byzans döneminde ismi "Hagia" olarak anılmaktadır.

Kaunos'un en büyük sorunu sivrisinek ve bunun getirdiği sıtma hastalığı ve insanlarının devamlı hasta oluşlarıdır. O dönemde hastalığın nedeni Kaunosluların yedikleri meyveler ve sıcak gösterilmiştir. Hatta Pergamonlu tanınmış Doktor Galenus bile aynı düşüncededir.

Yabancı tüccarların şehirde kalmaları hemen, hemen imkânsızdır. Şehir meclisi onları yüksek vergiler vermeye zorlamıştır. Koydukları gümrük vergisi yıllık 60.000 Denarius'u aşmaktadır.

Şehrin limanını temizlenmesi hayli zordur. Bu da şehre giriş çıkışları zorlaştırmaktadır.

Şehir, yaptığı ihracat ile yaşamaktadır. İhracat malları: Göz kremi, meyve, reçine, tuzlanmış balıktır. Ayrıca şehrin incirleri de ünlüdür. (Plinius, N.H. XV. 83)

Şehrin kötü iklimi ve sıtma hastalığı nedeniyle insanlarının soluk yüzleri pek çok espriye neden olmuştur. Strabon XIV,2,2 de geçtiği şekilde, Kitharist Stratonikos şöyle söylemektedir: *"Kendimi nasıl güçlü hissedebilirim ki? Kaunos'un iklimi nedeniyle sağlıksızım, tıpkı yürüyen bir ölü gibiyim."*

Kaya Mezarları

Ion tapınağı görüntüsünde bir cephe mimarisine sahiptirler. Mezarların içi dörtgen bir oda şeklinde olup hayli sadedir. Bugün içlerinde iki taş kerevetten başka bir şey görülmemektedir. Mezarlar M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Şehrin Yapıları (Şekil: 48)

Herakleion

Şehrin kutsal alanıdır. Persikon olarak adlandırılan akropolis üzerindedir. Düzgün dörtgen bloklarla 20 x 40 m ölçülerinde inşa edilmiş yapıya sahiptir. Şehrin en eski yapılarından biridir.

Sur Duvarları

Şehrin limanına yakın kısmındaki sur duvarları klasik döneme ait olup polygonal taşlardan örülüdür. Kuzey kesimde ise Helenistik sur duvarları yer almaktadır. Bu sur duvarları düzgün kesilmiş dörtgen bloklardan oluşmaktadır.

Tiyatro

Akropolis yamacına yaslanmıştır. Yarım daireyi aşan bir theatrona sahiptir. Bir diazoma ile ikiye bölünmüş theatron kısmında 34 sıra vardır. Sahne binası Roma döneminde yenilenmiştir. Yapılan kazılarda Helenistik döneme ait tiyatronun izlerine rastlanılmıştır. Sahne önünde yer alan dönen iki prizma üzerinde sahnede oynanan oyunla bağlantılı resimler (pinakesler) sergilenmiştir.

Bazilika

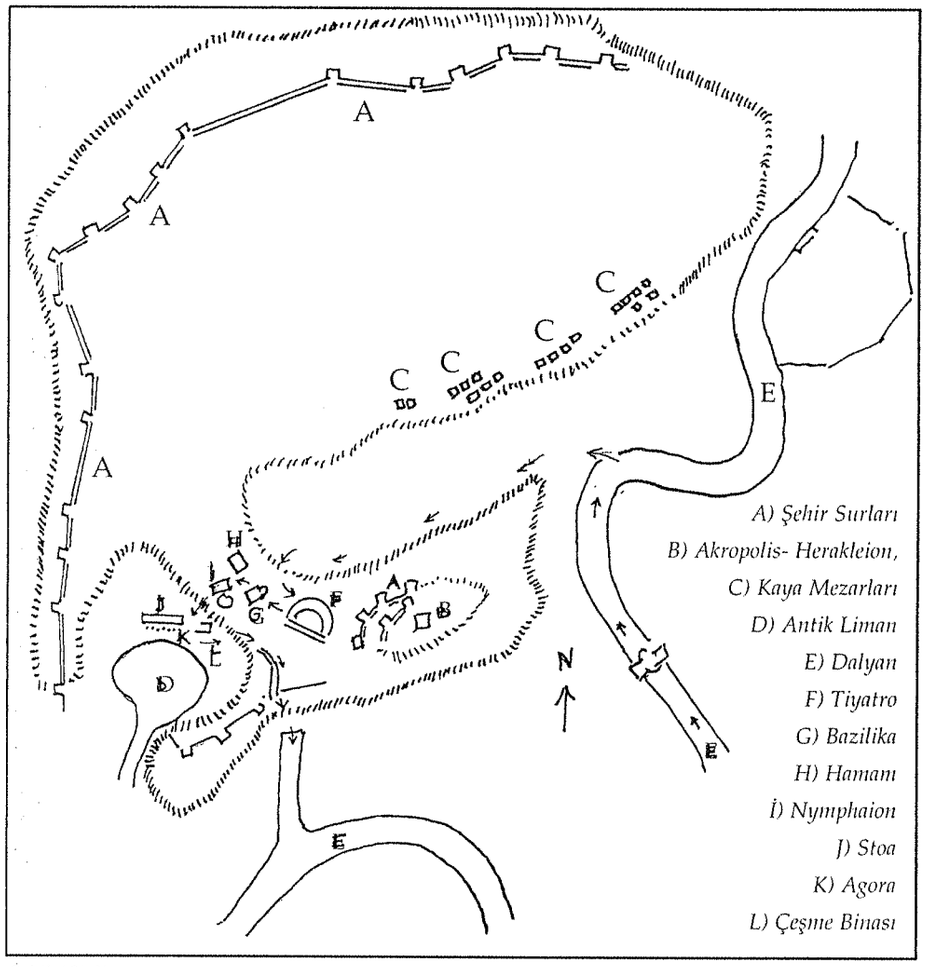
Üç nefli bir bazilikadır. Farklı dönemlerde tamirat görmüştür.

Hamam Binası

M.S. 1. yüzyılda inşa edilmiş, M.S. 3. yüzyılda büyütülmüştür.

Aşağı şehirde ise in antis planlı bir küçük tapınak, Roma dönemine ait bir nympheum, bir agora ve yanında Roma İmparatoru Vespasianus dönemine tarihlendirilen bir çeşme binası ve gümrük tarifesini gösterir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede şehre gelen tüccarların ödemek zorunda oldukları gümrük vergileri belirtilmiştir.

Liman yakınındaki Tholos planlı tapınak şehrin baş tanrısı Zeus Kaunios'a ait olmalıdır.

Şekil 48) Kaunos

LYKIA (LİKYA)

Sınırlar

Lykia, Pamphylia ve Karia arasında yer alır. Bir yarımada olarak yeknesak bir bütünlük gösterir. Lykia'nın ırksal sınırlarını en iyi şekilde eski Lykia kitabelerinin dağılımı gösterir. Buna göre; batıdaki son sınırı Telmessos, doğudaki son sınırı ise Radiopolis oluşturur. Kuzeyde ise Kadianda yarımadayı sınırlar.

Lykia'nın politik sınırlarını belirlemek ise daha güçtür. Zira eski kaynaklar birbirleriyle çelişkilidir. Coğrafyacı Strabon'a göre Lykia'nın sınırları; doğuda

Phaselis, batıda ise Telmessos'tur. Plinius ise Phaselis'i Lykia sınırları dışında bırakmakta, doğuda sınırı Gelidonia olarak belirlemektedir. Batıda ise Telmessos verilmektedir. Batıda Telmessos daima Lykia'nın son sınırı değildir. Hierokles Telmessos'tan daha batıdaki Kaunos'u Lykia içine dahil etmektedir. Ancak onun zamanı Byzans dönemidir ve Hierokles sınırı, kilise eyaleti sınırı olarak algılamaktadır. Eusebios ve Stratonikos Phaselis'i Pamphylia'da göstermektedirler. Yine Sudatonius, Phaselis'in tanınmış filozofu Theodektes'ten söz ederken, Phaselis'i Lykia dışında göstermektedir. Licinius ise M.Ö. 190'daki tarihi olaylardan bahsederken, Phaselis'i Lykia-Pamphylia sınırında göstermektedir. Korsanlar döneminde ise (M.Ö. 1. yüzyıl) Phaselis Lykia sınırları içinde gösterilmektedir.

Lykia Toros dağları ile çevrili olduğundan iç kısımlara geçiş ve trafik zorluğu vardır. İki anayol Lykia'yı kuzeye bağlar. Bunlardan ilki; Phykos-Tralles yoluna bağlanan *Kalynda-Telmessos-Xanthos-Patara-Myra-Phonikos-Phaselis*, diğeri ise kuzeyde Laodikeia ile bağlanan büyük anayol olup güzergâhı *Kybira-Balbura-Oinoanda-Podalia-Arykanda-Limyra*'dır.

Lykia Mezoik Dönem ortasında 3. zamanda oluşmuştur. Kilisli kalker tabakalarının oluşturduğu dağlık bir yapı gösterir. Dağlar, doğu-batı yönündedir. En yüksek tepesi 3024 m'ye ulaşan Akdağ'dır (Massikytos).

Tarihi

Hitit kaynaklarında Lykia'dan "Lukka ülkesi" olarak söz edilmektedir. Yine yukarı Mısır'daki Amarna tabletlerinde kendilerinden "Lukkalı Korsanlar" olarak söz edilmektedir. Lykialılar Helenistik döneme kadar yalnız kendi dillerini konuşmuşlardır. Bu nedenle şehirlerin Helen dilindeki isimlerinden başka Luwi dilindeki isimleri de uzun bir dönem söylenmiştir. Örneğin Xanthos'un luwi dilindeki adı Arrna, Antiphellos'un adı ise Habesos idi.

Troia ile ilgili anlatılarda, Lykia hayaller, cinler, periler ülkesi olarak geçmektedir. Herodotos'un belirttiğine göre; Lykialılar Girit'ten gelmişlerdir ve kendilerini "Termilai" olarak adlandırmışlardır. (Herodotos, I, 73., IV. 45) M.Ö. 5. yüzyıla ait bir kitabede de Termili sözcüğü geçmektedir (TAM I. 29, 40, 44). Tarihçi Edward Meyer de bölgeye kuzeyden girişin zorluğuna değinerek, bölgenin güneyden gelenler tarafından kolonize edilmiş olabileceğinden söz etmektedir. Ancak son zamanlardaki araştırmaları ile Prof. Fahri Işık, Lykialıların Girit'ten gelmediklerini, bunların Luwi dili konuşan Anadolu halkı olduğunu savlamakta ve ispatlamaktadır.

Luwi dili üzerindeki araştırmalar bu dilin bir Indo-Germen dili olduğunu göstermiştir. Luwi dili, Nesi dili (Hititçe) gibi M.Ö. 2000'de Anadolu'da konuşulan dillerden biridir. Luwi dilinin, nesi dili gibi bir Indo-Germen dil ailesinden geldiği düşünülürse, Luwi dili konuşan ve Amarna tabletlerinde Lukkalar

olarak geçen kavmin, tıpkı Hititler gibi 2000 başlarında Anadolu'ya kuzeyden geldikleri kesindir.

Lykialılar milli birlik ve bütünlüklerini daima korumuşlardır. Bölgeye başka kavimlerin girmelerini önlemişler, Helen kolonizasyonu döneminde, kolonistlerin bölgeye yerleşmelerine müsaade etmemişlerdir. Yalnız Rhodos kökenli Helen kolonistleri, Lykia'nın doğu ve güneydoğu kıyılarına ayak basabilmişlerdir.

Lykia'nın erken tarihi karanlıktır. Pers istilasına kadarki dönemde Milyerler ve Rhodoslularla savaşmışlardır. Pers istilasından sonraki dönemde Persler, Lykialılar üzerine baskı uygulamamışlardır. Perslerin buradaki egemenliği itibari olmalıdır. Zira M.Ö. 5. yüzyılda Lykialılar sikke basmaya devam etmişlerdir. Sikke basılması bir anlamda şehrin otonom olduğunu gösterir. Lykia, Ionia İhtilali'ne (M.Ö.500-494) katılmamıştır. Buna rağmen, Helen komutanı Kimon'un Euromedon Çayı ağzında Perslere karşı kazandığı zaferden sonra Lykialılar Attika-Delos Deniz Birliği'ne katılmak zorunda bırakılmıştır. Lykia, M.Ö. 446 yılına ait Attika-Delos Deniz Birliği'nin tribüt listelerinde 10 talent katılım payı ile yer almaktadır. (1 talent= 26,193 kg) Lykialıların bu birlikten ne zaman ayrıldıkları bilinmiyor. M.Ö.429'da aktif olmayan bir birlik üyesi olmalılar. Zira bu tarihte Helen komutanı Melesandros Lykia'ya gelir ve vergi talep eder, bunun üzerine de öldürülür. Bu tarihte Lykia'da Atina düşmanlığı başlar ve M.Ö. 412'de Lykialılar Atina'ya karşı Perslerin yanında yer alırlar. Lykialı Harpagos'un oğlu Kherei, Helen Amorges'e karşı Pers Tissaphernes'in yanında yer alır. Onun başarıları, yapımı M.Ö. 430-410 arasına tarihlendirilen yazıtlı anıt üzerinde anlatılmaktadır. Peleponnes savaşlarından, Limyralı Perikles'in ortaya çıkışı ve M.Ö. 372'de Telmessos'u fethine kadar Lykia üzerine fazla bir bilgi yoktur. Bu tarihte Perikles Phaselis'ten Telmessos'a kadar tüm Lykia'yı egemenliği altına almıştır. Lykialılar M.Ö. 366'daki satrap isyanına, Mausollos'un yardım edeceği vaadine kapılarak katılmışlar, ancak satrap isyanı, büyük kral tarafından bastırılmıştır. Mausollos tarafından ihanete uğrayan Lykia, veya Lykia'nın bir bölümünün idaresi büyük kral tarafından Mausollos'a bırakılmıştır.

Lykia'da Mausollos döneminde iki büyük değişiklik olmuştur. Bu değişiklikler cumhuriyet idaresi ile yönetilen şehirler arasındaki birlik çözülmesi ve mevcut sülalelerin kaybolmasıdır.

Büyük İskender'in Lykia'yı fethiyle birlikte Helen etkileri görülmeye başlanır. Bu etkiler en iyi şekilde heykeltıraşi ve sikkelerde gözlemlenir. Bu dönemdeki en büyük değişiklik, Lykia yazıtlarında M.Ö. 530-330 arasında yalnız Lykia yazısı kullanılmışken, M.Ö 330'dan sonraki dönemdeki yazıtlarda Helen dilinin Lykia dilinin yerine geçmesidir. Büyük İskender Lykia ve Pamphylia'nın yönetimini çok yakın arkadaşı Nearchos'a bırakmıştır.

Büyük İskender'in ölümünden sonra Lykia ve Pamphylia, Antigonos'un payına düşmüştür. Onun yönetimi M.Ö. 309'a kadar sürmüştür. Bu tarihte Ptolemaioslar bu bölgeyle ilgilenirler ve Phaselis ile Xanthos, I. Ptolemaios tarafından bu tarihte fethedilir. (Diod. XX.27,1) Dört yıl sonra Patara'nın Antigonos'un oğlu Demetrios'un elinde olduğu görülür. M.Ö. 295'e kadar egemenlik kargaşası vardır. Bölge kesin olarak kimin egemenliğindedir bilinmemektedir. M.Ö. 295 yılında Ptolemaioslar Lykia'yı ikinci kez fethetmişlerdir. Bu, M.Ö. 278-277 ve 275-274 yıllarına ait iki Lissa buyrultusundan öğrenilmektedir. Bu buyrultuda Clara Rhodos, Xanthos, Telmessos'un II. Ptolemaios'un hâkimiyetinde olduğu yazılıdır. Strabon'un belirttiğine göre (XIV. 666) II. Ptolemaios karısının ismini Patara'ya vermiş ve Arsinoe olarak değiştirmiştir. III. Ptolemaios ise Lykia'yı babasından miras alır. (M.Ö. 205-204.)

Lykia Anadolu'nun güneybatı köşesinde Ege Denizi'ne giriş çıkışı kontrol ediyor, ayrıca Ege limanlarıyla Mısır arasında gemiler için bir üs teşkil ediyordu. Bu nedenlerle Ptolemaioslar Lykia'yı egemenlikleri altında bulundurmak istemişlerdi. Ptolemaioslar Lykia'da kendilerinden öncekilere nazaran daha yumuşak fakat daha etkin bir yönetim göstermişlerdir. Şehirlerin kararnamelerinden öğrendiğimiz kadarıyla vergiler kiraya veriliyor, farklı vergiler uygulanıyordu. Örneğin Telmessos'ta meyve ağaçları, meralar şahıslara kiralanıyor, purpur imalatından ve sebze üretiminden vergiler alınıyordu.

M.Ö. 197'de III. Antiochos Kilikia, Lykia ve Karia üzerine yürür. (Liv. XXXIII, 19,11) Xanthos dışında bütün Lykia şehirlerini alır. Ancak onun egemenliği fazla sürmez. M.Ö. 190 yılındaki Magnesia Savaşı'ndan sonra buradaki egemenliği sona erer. M.Ö. 188 da yapılan Apameia Barış Antlaşması'yla Lykia, Romalılar tarafından, Rhodos krallığının yönetimine bırakılır. Lykialılar, Rhodos yönetimini son derece baskılı bulurlar, çeşitli başkaldırıların yanı sıra, Roma Senatosu'na elçiler göndererek Rhodos'u şikâyet ederler. Roma Senatosu, Rhodos'a Lykia'nın kendilerine hediye edilmediğini, bir müttefik olduğu bildirilir. M.Ö. 168'de Lykia Roma kontrolü altında hür ilan edilir. Bu tarih aynı zamanda Lykia Birliği'nin kuruluş tarihi kabul edilmektedir.

Magnesia Savaşı'ndan sonra Antiochos güneydeki bütün haklarını ve denizdeki hâkimiyetini kaybetmiştir. Deniz hâkimiyetinin birdenbire yok oluşu, bölgede 100 yıl kadar devam edecek bir korsanlık devrinin başlamasına neden olmuştur. Kilikialı olarak bilinen korsanlar Akdeniz'in büyük bir bölümünde korsanlıklarını sürdürmüşlerdir. Roma ve Rhodos buna başlangıçta göz yummuş; ancak Bytinia kralı ve tebasının büyük kısmının korsanlar tarafından köleliğe sürüklenmesinden sonra Roma, korsanlara karşı savaş açmıştır. Ancak korsanlık, Roma'nın VI. Mitridates ile savaşları esnasında da devam etmiştir. Korsanlara karşı mücadelenin başarılı olabilmesi için girişiminin Anadolu'nun iç ke-

simleri tarafından da desteklenmesi gerekiyordu. Bu nedenle Kybira, Licinius Murena tarafından alınmıştır. Lykia bu savaş sırasında Romalılara yardımcı olduğu için Sulla tarafından hürriyetle ödüllendirilmiştir. Korsanlarla savaşı P. Servilius sürdürmüş ve korsanların lideri Zeniketes öldürülmüştür. (Strabon, XIV, 671) Korsanların mağlup edilmesinden sonra, Pamphylia bölgesi yanı sıra Phaselis ve Olympos şehirlerinin arazileri devlet arazisi (Ager Publicus) olarak Roma topraklarına dahil edilmiştir.

Servilius'un korsanlara karşı sürdürdüğü savaş Pompeius tarafından planlanmıştı. Lykialılar, Pompeius'a iç savaşta yardımcı olmağı taahhüt etmişlerdi. Ama Lykialılar Caesar'ın partisine sempati gösteriyorlardı. Hatta Caesar'ın ölümünden sonra bile onun yanında görünüyorlardı. Lykialıların bu tutumu, Brutus'un kendilerine sert muamelesine yol açtı. İstenmediği halde savaşa karışan Pamphylialılar, Lykialılar ve Rhodosluların cezalandırılması gerekiyordu. Rhodos Cassius, Xanthos da Brutus tarafından alınarak cezalandırıldı. Patara hemen teslim olurken, diğer Lykia şehirleri çok az direnç gösterdiler. Romalılara sonuna kadar direnen ise Xanthos oldu ve Brutus'un Xanthos'u kuşatması faciayla sonlandı. Kuşatma sona erdiğinde Xanthos'tan sadece 150 kişi hayatta kalmıştı. Roma'da Cassius ve Brutus'un bertaraf edilmesinden sonra Lykia'nın durumu tekrar iyileşti. Doğu eyaletlerinin yeniden tanzimi sırasında Marcus Antonius onları vergiden muaf kıldı. Ayrıca Xanthos'un yeniden inşaası için yardımlarda bulundu.

M.S. 43 yılında Lykia 200 yıllık bir hür dönemin ardından Roma eyaleti yapıldı. (Dio. LX,7.3) Lykia'nın eyalet haline dönüştürülmesinin nedeni olarak, Lykialıların bazı Roma vatandaşlarını öldürmeleri gösterilmiştir. (Sueton, Clau. 25) Bir süre önce kendilerine Roma vatandaşlık hakkı verilmiş olan Lykialılar yeni statü ile bu vatandaşlık haklarını kaybettiler. Ancak İmparator Nero zamanında Lykialılara Roma vatandaşlık hakları tekrar verildi. Lykia bir eyalet için küçük görüldüğünden Pamphylia ile birleştirildi.

M.S. 178 yılında Lykia senatör eyaletine, M.S. 285'te ise beylik haline dönüştürülür. Byzans döneminde büyük bir varlık göstermiyor. Bazı şehirlerin 17. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirdiği biliniyor ama çoğunluğunda hayat M.S. 15. yüzyıl başlarında sona eriyor.

Lykia Birliği

Lykia Birliği'nin kuruluş tarihi kesin değildir. Birliğin kuruluş tarihi belki Helenistik dönem öncesine kadar uzanmaktadır. Attika-Delos Deniz Birliği'ne, tek tek şehirler olarak değil, bütün bir ünite olarak 10 talent ödemesi, bir birliğin olduğunun işaretidir. M.Ö. 5. yüzyılda Lykia'nın bazı şehirlerinin sikkeleri üzerinde Triskeles motifinin bulunması, belkide böyle bir birliğin var olduğunun bir diğer alametidir. Bu sikkelerin baskılarının benzerliği de bir başka işaret olabilir. Lykia'nın Mausollos tarafından alınmasından sonra sülaleler kaybolur, Lykia şehirleri cumhuriyetlere dönüşürler. Büyük İskender'in Lykia'yı alması birliğin çözülmesi anlamına gelmez, sadece birlik organizasyonunun bu dönemde zayıfladığının bir işaretidir. Ancak Lykia'nın Rhodos hâkimiyetinden kurtuluş tarihi, tarihçilerle birliğin yeniden doğuşu olarak kabul edilmektedir. Birlik tipinde ilk sikke basımı da bu tarihte yapılmıştır. Bu nedenle M.Ö. 168 tarihi, Lykia birliğinin resmi kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.

Strabon'un belirttiğine göre; birliği oy hakkına sahip 23 şehir oluşturmaktadır. (Strabon, XIV, 664) Şehirlerin sahip oldukları oy hakları da büyüklük ve zenginliklerine göre düzenlenmiştir. 6 şehir 3 oy hakkına sahiptir. Bunlar; Xanthos-Patara-Pınara-Tlos-Myra-Olympos'tur. Diğerleri ise birer rey hakkına sahiptiler. Birliğe dahil olan şehirlerde; Xanthos, Pınara, Tlos, Patara, Sidyma, Kadyanda, Phellos, Antiphellos, Aperlai, Kyneai, Myra, Trebenna, Limyra, Arykanda, Gagai, Rhodiapolis, Phaselis, Olympos Lykia Birlik Sikkesi basılmıştır. Bu sikkelerin ön yüzünde Apollon, arka yüzünde ise quadratum incusum içinde bir lir ve bunun iki yanında sikkenin basıldığı şehrin ilk iki harfi yer almaktadır.

Birliğe bağlı tüm şehirlerin uymak zorunda olduğu bir anayasası mevcuttur. Bu anayasa gereğince birliğin iki ayrı meclisi vardı. Bunlar boule ve ekklesia'ydı. Boulede şehirlerin temsilcilerinin oy hakları farklıydı. Ekklesiada ise tüm şehirler istisnasız 1 oy hakkına sahiptiler. Şehirler bouledeki oy haklarına göre birlik kasasına katkıda bulunuyorlardı.

Birlik bir anayasaya sahipti. Bu anayasa 1689-1775 yılları arasında yaşamış Fransız devlet adamı, yazar Montesquieu tarafından örnek anayasa olarak gösterilmiştir. (Montesquieu, *L'esprit de Lois* (Kanunların Ruhu), 1748, 9,3)

Yine Likya birliği George Washington (1732-1799) tarafından tipik federatif yapı diye nitelenmiştir. (Götter, *Heroen, Herscher in Lykien*, s. 14)

Lykia Birliği'nin başında olağanüstü yetkilerle donatılmış bir Lykiarch bulunuyordu. Hem birlik meclisinin başkanlığı yapıyor hem de birliğin başkomutanı (Strategos) olarak biliniyordu. Kadınlar da Lykiarch seçilebiliyordu. Lykiarch'a yardımcı memuriyetler ise şunlardı: Grammateus (birlik sekreteri), Nauarch (donanma komutanı), Hypolax (güvenlik sorumlusu [Polis]), Archipylax (maliyeden sorumlu memur), Dikostai (mahkemeden sorumlu memuriyet), ki bu memuriyet aynı zamanda şehirler arasındaki anlaşmazlıkları da çözümleyip karara varma hakkına sahipti. Archreus (imparatorluk kültü memuriyeti); bu memuriyet imparatorluk döneminde tesis edilmiştir.

Birliğin görevleri: şehirler arasında adaletin yerine getirilmesi, Roma valisine karşı şehirlerin temsili, ortaklaşa para basımı ve kullanımı, vergi toplamada ortaklaşa hareket etme, düzenlenen oyunların organizasyonu yer alıyordu. Birlik dönemi bir istikrar dönemi olmuş, tüm birlik şehirleri zenginleşmiştir.

Her ne kadar birliğin politik işlevleri Roma'nın baskısı altında idiyse de, özellikle iç politik meselelerde Lykialılar diğer eyaletlere göre daha serbest idiler.

Lykia Birliği, federatif yapısı ile, ekonomik ve siyasi yönden günümüzün Avrupa Birliği'nin birebir benzeriydi.

Üretim

Buğday: Xanthos Vadisi ve Podalia'da; sedir ağacı: tüm Lykia'da; reçine: Olympos'ta; zambak ve gül: Phaselis'te; kil ve seramik: Bubon'da; sünger: Antiphellos'ta; sandal: Patara'da; şarap: Telmessos'ta yoğun olarak üretiliyordu. Ceylan, domuz ve keçi kılından yapılmış Lykia battaniyeleri çok tanınıyordu.

Kült

Apollon ve Artemis kültü çok yaygındı. Apollon tüm Lykia'da tapım görürken, Artemis Patara, Kyneai, Komba, Simena, Arneai ve Antiphellos'ta, Leto Korydalla'da, Aphrodite Phaselis'te, Athena Phaselis, Radiopolis, Limyra, Korydalla ve Balbura'da, Demeter Antiphellos'ta, Ares Podalia ve Kyneai'de, Dionysos Trebenna'da, Hephaistos Olympos'ta, Helena ve Dioskurlar Korydalla, Idebessos, ve Akalissos'ta, Hekate Sidyma'da, Isis ve Serapis Rhadiopolis ve Kadiyanda'da, Eleutera-Kyneai, Myra, Telmessos ve Simena'da tapım görmüşlerdir.

Yahudilik kültü Tlos ve Phaselis'te, İmparatorluk kültü tüm Lykia'da ve özellikle de Arneai, Kyneai ve Phaselis'te, atlı tanrılar; Herakles ve Kakasbos, Telmessos, Oinoanda ve Kibyratis'te, Sozon Akalissos ve Korydalla'da, Üçlü Tanrılar Elmalı ve Korkuteli dolayında, 12 Tanrılar Komba, Elmalı ve Korkuteli bölgelerinde yaygındır. 12 Tanrılar, tabiat tanrıları olup bu tanrılarla ilişkin mezar stelleri M.S. 3. ve 4. yüzyıllara aittir.

Hıristiyanlık ve Kiliseler

Hıristiyanlık bölgede M.S. 5. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Lykia'da inşa edilmiş kiliselerin çoğu M.S. 5.-6. yüzyıllara aittir.

Dil

Lykia ile ilgili kitabeler TAM I (Tutuli Asiae Minoris) ve Tutuli Lyciae Linqua'da toplanmıştır. Bugüne kadar Lykia'da yaklaşık 150 kitabe tespit edilmiştir. Bu kitabelerin çoğu Limyra, Xanthos, Pınara, Tlos, Telmessos, Antiphellos, Myra'da bulunmuştur. Kitabelere daha çok kaya mezarlarının girişinde ve lahitlerin üzerinde rastlanılmıştır.

Gerek kitabeler ve gerekse sikkeler üzerinde Büyük İskender dönemine kadar yalnız Lykia alfabesi kullanılmıştır. Büyük İskender'den itibaren Lykia kitabeleri ve sikkeleri üzerinde önce Helen sonra da Latin alfabesi görülür. Ancak Lykia halkı konuşma dili olarak Lykia dilini islamiyet öncesine kadar konuşmaya devam etmişlerdir.

Letoon'da bulunan, M.Ö. 337 yılına tarihlenen, Fethiye Müzesi'nde sergilenen, Luwi dili, Helen dili ve Arami dilinde yazılmış trilinque (üç dilde yazılmış kitabe) Lykia dilinin bazı sözcüklerinin çözümünde yararlı olmuştur. Trilinque'ye dayanılarak karşılıkları bulunan sözcükler şunlardır;

A= yapmak, Ada= sikke, Akali= lider, Atla= kendi, Ebatra= kızı, Emmi= ölü, Ddedi= torun, Esedennewe= akrabalık, Epn= buna, Eke= bundan sonra, Eni= baba, Hrppi= için, Mete= zarar, Kntavata= başkomutan, Kahba= damat, Isbazi= lahit, mezar, Knna= anne, dişi, Kupa= mezar, Muneita= kayınpeder, Neni= kardeş, Ntipa = kitabe, heykel, Pije= belirlemek, Prnnawa= anıt inşa etmek, Prunezi= ev, aile, Smma= izinli olmak, Tebe= galip gelmek, Ter= ordu, Tesi= oturum, Uwe= aile, Tidemi= çocuk, Troqqa= tanrı, Tuwe = dikmek, Wedri= şehir birliği, Zumma= zarar vermek, Qurtta= yoldaş.

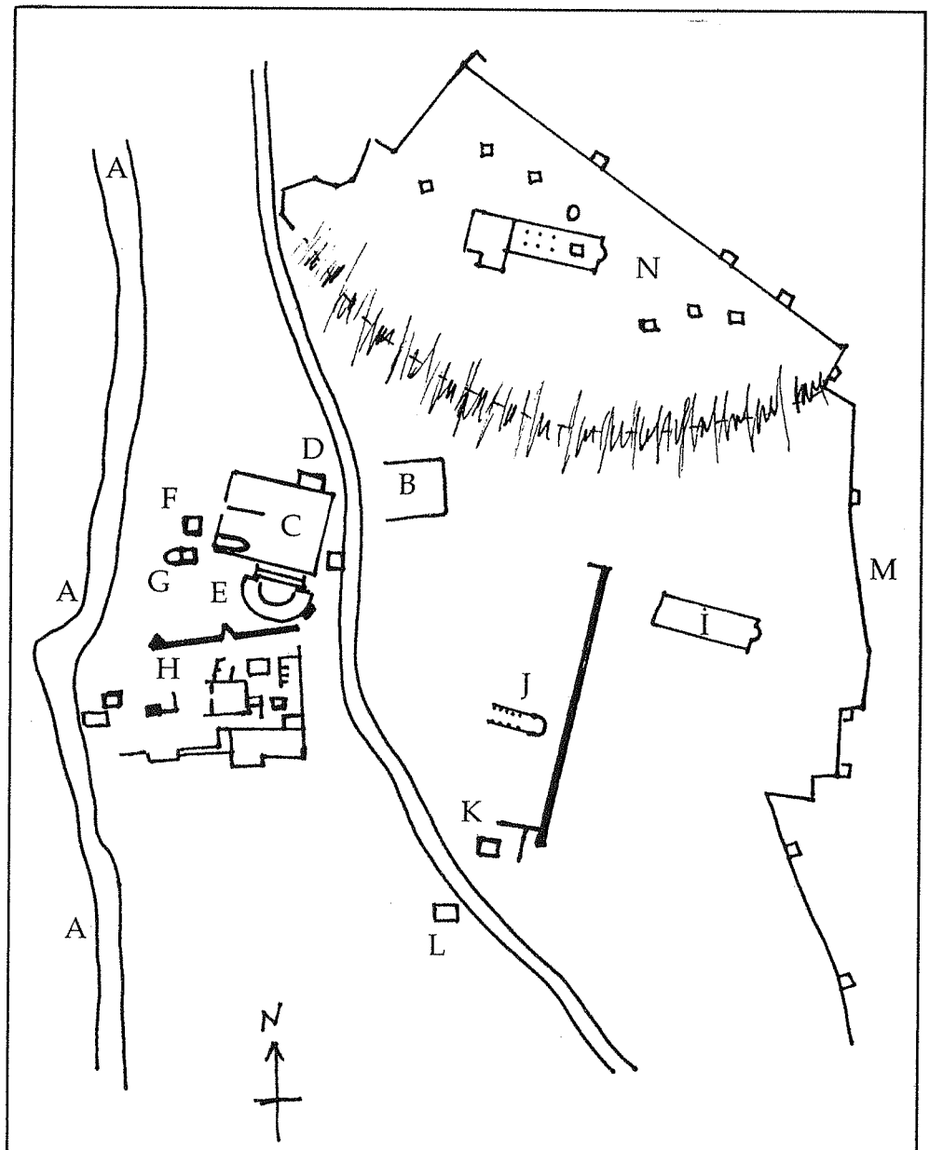
XANTHOS (Şekil: 49)

Lykia'nın başkenti olup, Lykia'nın batısında, eski adıyla Sirbis, yeni adıyla Kocaçay yanında, denize 8 km mesafededir. Hitit dilindeki adı; Awarna, Lykia dilindeki adı ise Arnna'dır. (E. Kalinka, TAM II, 1, 97)

İngiliz gezgin Charles Fellows 1838 yılında Xanthos'u tekrar keşfetmiştir. Zamanın Osmanlı Sultanı ile uzun pazarlıklardan sonra kazı izni alır ve ilk kazıları 1841-1844 yıllarında gerçekleştirir. Kazılarda bulduğu eserleri gemilerle İngiltere'ye nakleder. Bu eserler o günden bu yana Londra'da British Museum'da Lykia salonunda sergilenmektedir.

İngilizlerden sonra Fransızlar 1950'den itibaren sistematik bilimsel kazıları aralıklarla sürdürmektedirler. Önce Prof. De Margne (1950), sonra Prof. Pierre Devambez (1951-62), sonra da Prof. Henri Metzger Fransız kazılarının başkanlığını yapmışlardır. Şehrin kuruluşuyla ilgili ilk kaynak Herodot'tur. Herodot (I, 173) Xanthos'un Girit kökenli Sarpedon tarafından kurulduğunu ve Lykialıların kendilerini "Termilen" diye nitelendirdiklerini söylemektedir. Ancak bu görüşe karşıt bir grup Türk tarihçi ve arkeologu, başta Prof. Fahri Işık olmak üzere, Lykialıların kökenlerinin Girit değil Lukkalar olduğunu belirtmektedirler.

Troia savaşlarında (*İlyada* II, 876-77., V.478, 479., XII, 310.-314, XVI, 418-683) Lykialıların liderleri olarak Bellorophantes'in yeğenleri Glaukos ve Sarpedon'dan Xanthos çayından geldikleri şeklinde söz edilmektedir. Sarpedon ve

A) Eşen Çayı / B) Park Yeri / C) Agora / D) Kherei Anıtı / E) Tiyatro / F) Harpi Anıtı / G) Likya Lahdi / H) Akropolis ve Saraylar / İ) Büyük Bazilika / K) Nereidler Anıtı / L) Vespasianus Anıtı / M) Şehir Surları / N) Nekropol / O) Kilise

Şekil 49) Xanthos

Glaukos metinlerde krallar ve tanrıların oğulları olarak anılmaktadır. Herodot (I, 28) Xanthosluların bağımsız olduklarından, Lydialıların hâkimiyetine girmediklerinden bahsediyor. Xanthos, M.Ö. 546 (bazı kaynaklarda M.Ö. 540) yılında Pers Komutanı Harpagos tarafından kuşatılır. Herodot bu kuşatmayı ve Xanthosluların intiharlarını şöyle anlatmaktadır. (Herodot I, 176)

"...Şehirlerine kapandılar. Kadınlar, çocuklar, malları ve kölelerini bir burç üzerine yığdılar ve onları ateşe verdiler. Bunları yaptıktan sonra teslim olmayacaklarına yemin ederek savaş alanına atıldılar ve orada öldüler. Bugün kendilerinin Xanthoslu olduğunu söyleyen Lykialılar, o esnada şehirde olmayan daha sonra şehre dönen 80 ailedir..."

Şehrin zaptedilmesinin ardından Persler burada bir garnizon bırakırlar. Şehir bu tarihten sonra hürdür ama Perslere vergi ödemek zorundadır. M.Ö. 6. yüzyıl sonuna doğru şehir yeniden inşa edilir. Akropol'de M.Ö. 546'da yıkılan sarayın yerine muhteşem bir saray ve bazı anıtlar yaptırılır. Şehrin etrafı bir sur duvarı ile çevrilir. Akropol'deki araştırmalar Xanthoslular'ın bu tarihten itibaren yoğun olarak Helenler ve Suriyeliler ile ticaret yaptıkları bulunan seramiklerden anlaşılmaktadır.

Harpiler Anıtı

M.Ö. 6. yüzyılın sonu, 5. yüzyılın başında inşa edilen eserlerden biri de Harpiler Anıtı'dır. Anıt üzerindeki kabartmaların stil yönünden incelenmesinde, Miletli ustalar tarafından M.Ö. 480 yıllarda yapıldığı tespit edilmiştir. Yönetimdeki aile tarafından diktirilmiş olan bu anıtın monolit kaide kısmının yüksekliği 5,43 m'dir. Bu kaidenin üzerinde, etrafı kabartma levhalarla çevrili bir mezar odası yer almaktadır. Bugün görülen alçı kabartmaların orijinalleri British Museum'dadır. Kabartmalarda ana sahne; mezar sahibine evlatları tarafından hediyeler sunulmasıdır. Evlatları mezar sahibine, miğfer, yumurta, horoz ve nar sunmakta, kendisi de onları elindeki bir çiçek ile karşılamaktadır. Bu ana sahnelerin yanlarında ise yarı kuş yarı kadından oluşan masal motifleri, Harpiler yer almaktadır. Ölülerin ruhlarını öbür dünyaya taşıyan Harpiler, ellerinde ölen kişinin ruhunu sembolize eden küçük çocuklar taşımaktadırlar. Antik dönemde bu kabartmalar mavi ve kırmızı renkte boyanmışlardı.

M.Ö. 470'te şehir bu defa Helen Komutanı Kimon tarafından kuşatılır ve yakılır. (Diodor, XI 60, 5) Bu tarihten itibaren Xanthos M.Ö. 430'a kadar Attika-Delos Deniz Birliği içinde Atina'ya bağlıdır. Şehrin Attika-Delos Deniz Birliği'ne girmesinden sonra yeniden büyük bir imar faaliyetine girişilir ve şehir adeta yenilenir. Akropoliste yeni tapınaklar inşa edilir. Ayrıca şehrin etrafı yeni bir sur ile çevrilir.

Kherei Anıtı

Peleponnes Savaşı öncesinde Atinalılar M.Ö. 429'da bir gemi filosu ile Melasander öncülüğünde Xanthos önlerine gelirler ve Xanthoslulardan yeni vergiler talep ederler. Xanthoslular bu talebi reddederler ve Kheriga sülalesinden Kherei öncülüğünde kendilerini savunurlar. Melesandros bu savaşta ölür. Bu galibiyeti kutlayan Xanthoslular, kahramanları Kherei onuruna, üzerinde onun başarılarını şiirsel bir dille anlatan bir anıt dikerler. (ölçüleri; 11 x 1,71 x 1,50 m) Anıtın kitabesi Lykia dilinde olup 250 satırdır. Yazıtın bulunduğu kaidenin üzerinde tahtta oturan bir prensin heykeli yer almaktadır. Bu tarihten sonra Xanthoslular artık bağımsızdır. Yeniden imar faaliyetleri gözlenir. Bu dönemde yapılan eserler arasında, akropole dikilen mezar anıtları, Payava Lahdi, Nereidler Anıtı sayılabilir.

Nereidler Anıtı

M.Ö. 400 yıllarına tarihlenen, Lykia'nın en muhteşem anıtı olarak tanımlanan anıt, tapınak şeklinde bir mezardır. Anıtın yükseltilmiş kaide bölümünde iki friz vardır. Bunlardan alttakinde bir Pers / Helen savaşı betimlenmiştir. Üsttekinde ise tarihi bir olay betimlenmiştir. Bu tarihi olay; şehrin kahramanlarının yaptıkları, şehrin kuşatılması, kurtarılması, ve şehrin ileri gelenlerine teslim edilmesi ve bir zafer seremonisidir. Kaidenin hemen üzerinde 4 x 6 sütunlu bir Ion mabedi yer almaktadır. Ölçüleri; 10,17 m x 6,80 m.dir. Sütunları arasında dans eden nereid heykelleri (superileri) görülmektedir. Sütunların üzerindeki architrave frizi üzerinde ise bir domuz avı sahnesi sergilenmektedir. Daha sonra bir diş kesimi ve bunun üzerinde geison, tymphanonlardan batıdakinde, yaya ve atlı askerler arasında bir savaş sahnesi, doğudakinde ise yönetimdeki ailenin bireyleri; tahtta oturur halde baba ve onun önünde ve arkasında oğulları kızları betimlenmiştir. Akroter olarak da ilk kez Leukippos'un Kızları'nın Dioskurlar tarafından kaçırılışı sahnelenmiştir. 1842 ve 1844 yıllarında Nereidler Anıtı parçalar halinde İngilizler tarafından Londra'ya taşınmıştır. Günümüzde British Museum'da sergilenmektedir. Heykeltıraşi parçalar Ion sanatı etkileri göstermektedir.

M.Ö. 400-334/33 yılları arasında ise sikkelerin gösterdiğine göre Pers etkileri devam etmektedir. M.Ö. 375-365 yılları arasında Limyra Kralı Perikles, tüm Lykia'yı Xanthos dahil egemenliği altına almıştır. Bu tarihten sonra ise Xanthos'un Halikarnassos Satrabı Mausollos'un egemenliği altına girmiştir. Mausollos'un egemenliği hangi tarihe kadar devam etmiştir bu bilinmemektedir. Ancak şehir M.Ö. 334/333 kışında Büyük İskender tarafından fethedilir. (Arian An. I, 24, 4, Plut. Alex. 17) Arian'nın anlattıklarına göre Xanthoslular şehirlerini bu defa da kahramanca savunmuşlar, sonuçta Büyük İskender'in şehri almasını önleyememişlerdir.

Büyük İskender'in ölümünden sonra şehir M.Ö. 309 yılında Ptolemaioslardan Antigonos'un eline geçer. Ptolemaiosların hâkimiyeti M.Ö. 3. yüzyıl başına kadar devam eder. M.Ö. 197 yılında şehir diğer Lykia şehirleri gibi Selevkos Kralı III. Antiochos tarafından fethedilir. Ancak kral şehrin hürriyetini kısıtlamaz. Apollon, Leto ve Artemis'e adaklarda bulunur. III. Antiochos ile Roma'nın M.Ö. 190'daki Magnesia Savaşı ve M.Ö. 188'deki Apameia Barış Antlaşması'ndan sonra Xanthos 20 yıllık bir süre için Rhodos hâkimiyetine girer. Bu süre içinde Nikastratos liderliğinde Roma'ya gönderdiği elçileri ile bağımsızlık talebinde bulunur ve bunu 168 de elde eder. (Polyb. XXVI, 7., XXX 5, 12), (liv. XLIV 15, 1)

Helenistik dönemde Harpiler Anıtı'nın yanına Helenistik nekropol inşa edilir. Bu nekropol'den kalma bir kaideli Lykia Lahdi bugün de yerinde durmaktadır.

Bağımsızlık Dönemi (M.Ö. 168-43): Bu döneme ait ana kaynakça Strabon'dur. (XIV 664-665)

M.Ö. 42 yılında şehir bir büyük felaket daha yaşar. Bunun nedeni ise şehrin Roma İç Savaşı'na bulaşmasıdır. Marcus Antonius ve Octavianus Augustus'a cephe alan Brutus, Anadolu'da asker ve vergi toplamaya başlar. Bu nedenle geldiği Lykia'da, Lykia Federasyon Ordusu'nu yener. Diğer Lykia şehirleri teslim olurken yalnız Xanthos direnir. Brutus da bunun üzerine Xanthos'u kuşatır. M.Ö. 546'da yaşanan olay bir kez daha tekrarlanır.

Appian'ın anlattığına göre; Xanthoslular birbiri ardına intihar etmeye başlarlar. Bu dramatik olayı önlemek için Brutus kurtarılacak her Xanthoslu için belirli bir para vereceğini söyler. Olay sona erdiğinde Xanthos'tan yalnız 150 kişi hayatta kalmıştır. Bu dramatik olay o günün dünyasında büyük yankı bulur. Marcus Antonius şehrin tekrar imarı için büyük yardımlarda bulunur.

En fazla tapım gören tanrılar, başta Apollon olmak üzere Artemis, Leto, Aphrodite ve Asklepios'tur.

M.S. 43-285 yılları arası Lykia'nın Roma tarafından eyalet statüsünde bulundurulduğu süredir. M.S. 43 yılında Lykia İmparator Claudius tarafından eyalet ilan edilir.

Zafer Takı

İmparator Vespasianus döneminde (M.S. 69-79) onun onuruna bir zafer takı inşa edilir.

Tiyatro

M.S. 2. yüzyıl içinde Roma İmparatorluğu'nun finansmanı ile bir agora ve tiyatro inşa edilir. Tiyatronun M.S. 141'de olan depremden sonra restorasyonu

için Lykialı milyarder Opramoas'un 30.000 denar verdiği bilinmektedir. (Tam II, 905) Helenistik tiyatro üzerine inşa edilmiş bir Roma tiyatrosudur.

Bazilika

Xanthos'un Geç Roma-Erken Byzans dönemi: (M.S. 284- 7. yüzyıl) Bu dönemde geç agora içine büyük bazilika inşa edilir. (M.S. 5. yüzyıl) Bazilikanın zemini mozaiklerle kaplıdır. Nereidler Anıtı'nın hemen yanına da M.S. 9. yüzyılda küçük bir bazilika inşa edilmiştir.

M.S. 7. yüzyılda şehir Arap akınlarına maruz kalır ve terk edilir. Bazı kaynaklarda şehirde hayatın M.S. 11. yüzyıla kadar sürdüğü, bu yüzyılda Selçukluların saldırıları sonucu, halkının bilinmeyen bir köye göç ettiği yazılıdır.

LETOON (Şekil: 50)

Letoon'un kuruluşu tanrıça Leto miti ile bağlantılıdır. *"Titanlar Koios ve Phoibe'nin kızları olan Leto ile Gök Tanrısı Zeus'un beraberliğinden ikizler Apollon ve Artemis dünyaya gelirler. Leto ile Zeus arasındaki ilişkiyi kıskanan Zeus'un karısı Hera, yılan Python'u her yerde Leto'yu takip etmekle görevlendirir. Leto yılandan devamlı kaçar, güney rüzgârlarının yardımıyla Delos Adası'na gelir ve ikizlerini orada dünyaya getirir. Leto'nun kaçışı bundan sonra da devam eder. Leto ve ikizleri Lykia'ya gelirler. Burada Leto ikizlerini kaynak suyunda yıkar. Kaynakta çocuklarını yıkamasını önlemek isteyen yerli halka kızan Leto onları kurbağaya çevirir."* Bu olay Helen mitolojisindeki birkaç Metamorfoz (dönüşüm) olayından biridir. (Ovid, *Dönüşümler* VI. 316-318) Bu suyun çıktığı yer daha sonra kült merkezi olur.

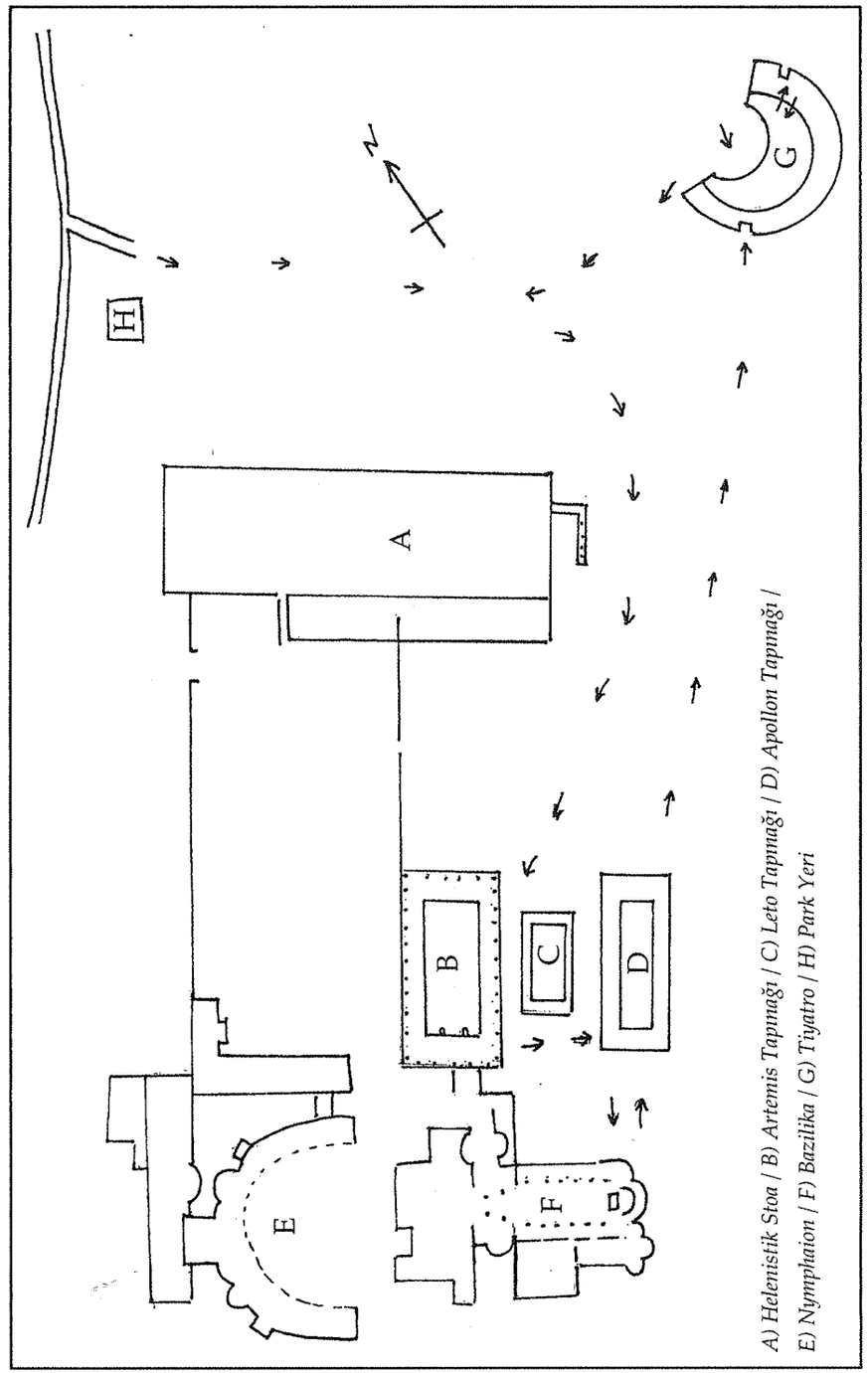
Tapınaklar

Letoon'da ilk kazı 1962'de Fransızlar tarafından başlatılır. Devamlı taban suyunun çıkması kazıları hayli zorlaştırmıştır. Arkeolojik veriler buranın M.Ö. 8. yüzyılda var olduğunu gösteriyor. Bulunan tapınaklar ve bunların kimlikleri, Leto, Apolllon ve Artemis'in Letoon'un baş tanrıları olduğunu gösteriyor. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan tapınaklar;

Batıdaki tapınak: Tanrıça Leto'ya aittir. Kitabesinde tapınağı Lykialı Arbinas sülalesinin (M.Ö. 400-380) inşa ettirdiği yazılıdır. Ion nizamında 6 x 11 sütunlu bir peripteros'tur. Cella blokları, palmetli çatı ve aslan başlı simalara sahiptir.

Ortadaki tapınak: Tanrıça Artemis'e aittir. Bulunan bir bilinque (iki dilde kitabe) bu tapınağın Artemis'e ithaf edildiğini gösteriyor. Tapınağın naos bölümündeki kayalık bölüm Kybele-Artemis bağlantısını gösteriyor. Bu tapınak Ion nizamında olup inantis planlıdır. M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir.

Doğudaki tapınak: Tanrı Apollon'a aittir. Dor nizamında 6 x 11 sütunlu bir peripteros'tur. Mevcut parçalar bu tapınağın M.Ö. 2. yüzyıla ait olduğunu gös-

A) Helenistik Stoa / B) Artemis Tapınağı / C) Leto Tapınağı / D) Apollon Tapınağı / E) Nymphaion / F) Bazilika / G) Tiyatro / H) Park Yeri

Şekil 50) Letoon

teriyor. Ancak bu tapınak temelinde yapılan sondaj kazıları, kendisinden önce var olan M.Ö. 4. yüzyıla ait bir tapınak üzerinde bulunduğunu gösteriyor. Tapınakta bulunan renkli mozaiklerde yay, sadak (Artemis'in atribütleri) ve lir (Apollon'un atribütü) tapınakların bu tanrılara ait olduğunu açıkça belgelemektedir.

1973'te Fransız arkeolog Henri Metzger tarafından, Apollon Tapınağı'nın doğusundaki yamaçta bir trilinque (üç dilde kitabe) bulunur. Arami-Lykia-Helen dillerinde üç dilde yazılmış bu kitabe Lykia diline ait bazı kelimelerin belirlenmesinde yardımcı olmuştur. Halen Fethiye Müzesi'nde sergilenmektedir. Kitabenin içeriği bu kitabenin Halikarnassos satrabı Pixodoros'in bir fermanı olduğunu göstermektedir. İktidar olduğu M.Ö. 358'den itibaren Karia ile Lykia'yı birbirine sıkı bir şekilde bağlamaya çalışan, bu nedenle kendine sadık adamlarını Lykia'ya Archon, Xanthos'a da vali tayin eden Pixodoros bu fermanında, Karia'da tapım gören Basileos Kaunios'un kültünün Lykia'da da kurulmasını, bu kültün kurulması ile ilişkin gerekli masrafların nasıl karşılanacağını, bayram günleri ve yapılacak adaklar hakkında emirler vermektedir. Kitabenin sonunda bu fermana uymayanların tanrıların gazabına uğrayacağını belirterek, bu fermanın şahitleri olarak da Apollon, Artemis, Leto ve Nympheleri göstermektedir.

Tapınak sahasının hemen kuzeyinde 2 nefli bir stoa yer almaktadır. Helenistik döneme ait bu stoa, M.Ö. 5-6 yüzyıllara ait bir başka stoanın üzerinde durmaktadır. Burada bulunan seramik parçalarından bazıları M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenmiştir. Stoa İmparator Traianus döneminde doğuya doğru genişletilmiştir. Genişletilen bu stoanın ön cephesinde Büyük İskender'e ait bir kitabe bulunmuştur. Kitabede Büyük İskender'in Granikos Savaşı'ndan sonra Letoon'u ziyaret ettiği yazılıdır.

Tiyatro

Kuzeyde Helenistik bir tiyatro binası yer almaktadır. Sahne binası yoktur. Tiyatronun kuzey ve güneyde iki yan girişi var. Kuzeydeki giriş üzerinde mevcut bir Dor frizinin metopları 16 adet tiyatro maskı ile betimlenmiştir. Bu masklar Dionysos, Silen, Satyr gibi mitolojik figürlerden oluşmaktadır.

Nymphaion

Tapınakların güneybatısında Nymphaion yer almaktadır. Bu yapı, yarım daire formlu (27 m çapında) bir havuza sahiptir. Burada bulunan bir kitabeden bu nymphaionun Roma İmparatoru Hadrianus döneminde (M.S. 117-138) inşa edildiği belirlenmiştir.

Manastır-Şapel

Nymphaionun hemen doğusunda M.S. 6. yüzyılda inşa edilmiş bir manastır ve bu manastıra ait bir şapel bulunmaktadır. Her ikisinin de zemini mozaikle kaplıdır. Manastır ve tapınaklar M.S. 7. yüzyıldaki Arap akınlarıyla tahrip edilmiştir. Letoon'da yaşam ortaçağ döneminde sona eriyor.

PATARA

Eski bir Lykia şehri olan Patara, efsaneye göre Apollon'un oğlu Pataros ile Nypmha Lykia tarafından kurulmuştur. Herodotos daha M.Ö. 5. yüzyılda Patara'dan söz etmektedir. Günümüze kadar gelebilen kalıntılar Helen, Roma dönemini kanıtlar niteliktedir. Her ne kadar Lykia dilinde kitabe bulunmadıysa da arkaik döneme ait sikkesi üzerinde "Pttara" sözcüğü yer almaktadır. (G. Neumann, *Der Lykische Ortsname Patara*, Hamburgische Beitraege zur Numismatik 6, 1955, 112-114)

Patara Helen dünyasında sahip olduğu Apollon kültü ile ünlenmişti ve Delphi kehanet merkezi ile rekabet ediyordu. Patara kehanet merkezi yılın altı ayında çalışıyordu. Mitolojiye göre, Apollon'un yılın altı ayını Patara'da, geri kalan altı ayını da Delos Adası'nda geçirdiğine inanılıyordu. Kehanet merkezi olan Apollon Tapınağı bugüne kadar bulunamamıştır.

Patara tüm zamanlarda Lykia'nın en önemli limanlarından biriydi. Ayrıca Patara bölgenin arkaik dönemde başkenti olan Xanthos'un da limanıydı. Büyük ve korunaklı limanı deniz filoları için bir üs niteliğindeydi.

M.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e kendiliğinden teslim olmuş ve Diodochlar döneminde M.Ö. 315'te Antigonos Monophtalmos tarafından alınmıştır. Onu M.Ö. 304'te Demetrios Poliorketes takip etmiş ve sonunda da tüm Lykia'nın olduğu gibi Patara'da M.Ö. 3. yüzyılda Ptolemaiosların hâkimiyetine girmiştir. II. Ptolemaios Philedelphos (M.Ö. 283-246) şehre bonkör davranmış ve birçok yapı inşa ettirmiştir. Bu nedenle olsa gerek şehir bir süre onun karısı Arsinoe adıyla anılmıştır. Şehrin bundan sonra Xanthos'un kaderiyle paralel bir kaderi vardır. M.Ö. 197'de III. Antiochos tarafından fethedilir, M.Ö. 168 Lykia birliğine dahil edilir ve birlik içinde üç rey hakkına sahip olur. Lykia Birliği toplantılarına ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle Lykia birlik arşivi Patara'da korunmuştur. M.Ö. 87'de IV. Mitridates Eupator ve M.Ö. 42'de Sulla tarafından kuşatılır ve alınır.

M.S. 57 yılında Havari Paulus tarafından ziyaret edilir. Paulus Ephesos'tan Tyros'a giderken Patara'da gemi değiştirir.

Patara M.S. 2. yüzyılda parlak bir dönem geçirir. M.S. 141 yılındaki büyük depremin ardından Opramoas şehre 20.000 Denarius yardımda bulunmuştur.

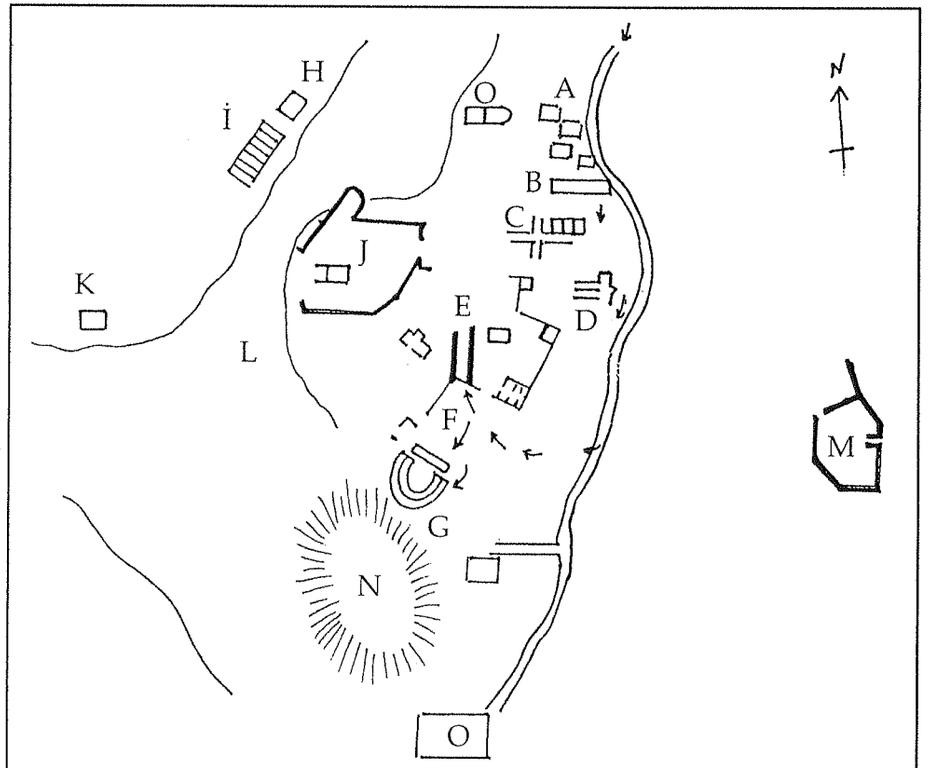
Uzun süre suskun olan kehanet merkezi bundan sonra tekrar çalışmaya başlar.

M.S. 130 yılında da İmparator Hadrianus ve karısı Sabina'nın Patara'yı ziyaretleri ile ilişkin çok sayıda heykelleri dikilmiş, adlarına onur kitabeleri yazılmıştır. İmparatorun geliş tarihinde bir granarium inşa edilmiş ve Patara Roma'ya buğday gönderen kentlerden biri olmuştur. M.S. 312'de Aziz Methodios Patara'da öldürülmüştür.

M.S. 4. yüzyılda ise St. Nicolaos'un doğduğu yer olarak tarihe geçmiştir.

Geç antik dönemde önemini yitirmiş ve terk edilmiştir.

Şehrin Yapıları (Şekil: 51)

A) Nekropol / B) Memmius Anıtı / C) Hamam / D) Bazilika / E) Sütunlu Cadde / F) Bouleuterion / G) Tiyatro / H) Mezar Anıtı / İ) Granarium / J) Byzans Kalesi / K) Helenistik Fener / L) Antik Liman / M) Helenistik Akropol / N) Kurşunlu Tepe / O) Park Yeri

Şekil 51) Patara

Anıtsal Kapı

Mettius Modestes ve ailesi tarafından M.S. 102 yılında yaptırılmıştır. Üç kemerli bir yapıdır. Nişlerinde bu aileye ait portre büstler taşıyordu. Büyük nişlerde ise muhtemelen imparatorlara ait heykeller bulunuyordu. Bulunan bir kitabede, "Vali, Mettius Modestes Lykia birliğinin başkenti Patara'yı onurlandırır" ibaresi yer almaktadır. (TAM II, 421)

Hamam

Bulunan kitabesinden yapının Vespasianus döneminde (M.S. 69-79) yaptırıldığı belirlenmiştir. Tipik bir Roma hamamının tüm bölümlerine sahiptir.

Tiyatro

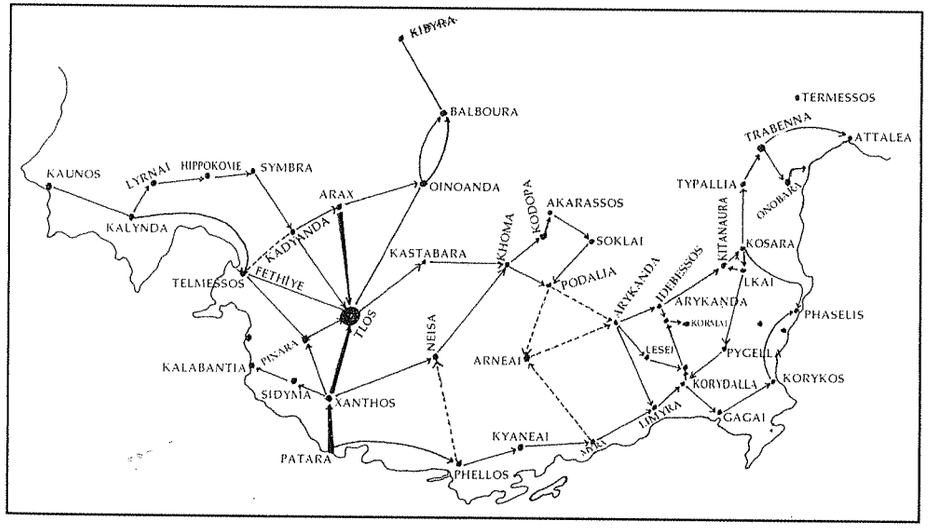
Akropolün kuzey tarafına yaslanmaktadır. Sahne duvarına yazılmış kitabesinde M. S. 147 yılında Quintus Velius Titianus ve kızı Velia Procla'nın yardımlarıyla yeniden inşa edildiği yazılıdır. Titianus proskenionu restore ettirmiştir. Procla ise sahneyi ve sahnedeki büstler ile mermer kaplamaları finanse etmiştir. Tiyatronun Helenistik dönemde var olduğu tahmin edilmektedir.

Akropolis-Sarnıç

Akropoliste 630.000 litrelik büyük bir sarnıç bulunmaktadır.

Yol Kılavuz Anıtı (Stadiasmus Patarensis) (Şekil: 52)

M.S. 43 yılında İmparator Claudius döneminde Lykia eyaleti Roma İmparatorluğu'na bağlanır ve Patara'ya vali olarak Quintus Veranius atanır. Patara hür

Şekil 52) Stadiasmus Patarensis (Yol Kılavuz Anıtı)

olma özelliğini kaybeder. Bu dönemde M.S. 45 yılında Patara'da dörtgen bir sütun olarak (5,50 x 1,60 x 2,35 m ölçülerinde) yol kılavuz anıtı dikilir. Anıt 59 bloktan oluşmaktadır. Anıt üzerinde İmparator Claudius'un ata binmiş bir heykeli ve kendisi için yazılmış bir onur kitabesi vardır. Ayrıca anıt üzerinde, bu anıt sıfır noktasını gösterir şekilde, Lykia şehirlerinin kaç stadia uzaklıkta olduğu belirtilmektedir. Örneğin "Xantos Patara'dan 56 stadia uzaklıkta", "Sidyma, Xanthos'tan 104 stadia uzaklıkta" şeklinde yazarak tüm Lykia şehirleri arasındaki mesafeler belirtilmiştir. Bu anıt bir anlamda Lykia'ya gelen tüccarlar için yol kılavuzluğu yapmaktadır. Yol Kılavuz Anıtı, Akdeniz Üniversitesi profesörlerinden Sencer Şahin tarafından bulunmuş, çözümlenmiş ve dünyaya tanıtılmıştır.

Granarium

M.S. 131 yılında Roma İmparatoru Hadrianus tarafından inşa ettirilmiştir. (TAM II 397)

Diğer yapılar: Heroon, bazilika ve bouleuterion ile çok sayıda lahit ve nekropoldür. Antik kentteki kazılar Akdeniz Üniversitesi profesörlerinden Fahri Işık başkanlığında devam etmektedir.

KEKOVA (KEKUBE) / (DOLICHISTE)

Adanın kuzey yamaçlarındaki yapılar M.S. 141'deki depremde yıkılmış, büyük bir kısmı sular altında kalmıştır. Bu kesimde en eski yapı bir kale duvarı kalıntısı olup Helenistik dönemdendir. Adanın bu kesimindeki ev kalıntıları ve tersane Roma döneminden kalmadır. Adanın güney kesimindeki ev kalıntıları ve kilise kalıntıları Byzans dönemine aittir. Roma döneminde burada ikamet edenler geçimlerini ticaret, balıkçılık ve gemi inşa ve onarımından sağlıyordu. Bulunan bir kitabe Myra ile bağlantısını göstermektedir. Bir dalgakıran gibi görev üstlenen ada Myra tarafından fırtınalı havalarda Andriake yerine liman olarak kullanılmıştır.

M.S. 141'de Büyük Deprem meydana gelince, bunu takip eden dönemde Opramoas kentlerin onarımı için hibeler yapmıştır. (IGR III)

M.S. 541/542'de büyük veba salgını ilk kez Myra'da ortaya çıktı ve daha sonra tüm Lykia'ya yayıldı. (G. Anrich I VNS c. 52)

SIMENA (KALE)

Deniz den 40 m yükseklikte, kayalık bir tepe üzerinde yer alır. Kaya mezarları, lahitler, ev kalıntıları, deniz kenarındaki küçük hamam, Helenistik döneme ait bir stoanın mimari parçaları, bir küçük tiyatro, (Charles Texier, bu yapının tiyatro değil, bir toplantı binası olduğunu belirtmekte. *L'Asie Minor*, III, 232) küçük bir antik iskele, yarısı deniz içinde kalmış bir lahit, klasik dönem sur kalıntıları, doğu kesimde görülen klasik dönemden kalma lahitler, bugün antik dönemden arta kalmış kalıntılar olarak görülmektedir. Ortaçağ sur duvarları, antik çağdan kalma duvarlar üzerinde yükselmektedir.

Şehrin hemen ardında yükselen 400 m. yüksekliğindeki tepeler şehrin iç kesimlerle bağlantısını kesmektedir. Şehrin dış dünya ile bağlantısı yalnız deniz yoluyla sağlanıyordu. Aperlai, Isinda ve Apollonia şehirleri ile bir Sympolite içinde yer alması bu şehirlerle birlikte hareket ettiğini gösteriyor. Simena ile ilgili pek çok kitabe Kekova Adası'nda bulunmuştur. (Waddington-Lebas no: 1296) Bu kitabeler, mezar, onur ve ithaf kitabeleridir. Örneğin M.S. 80 yılına tarihlenen kitabede hamam ve Prostoon'un Vespasianus'a ithaf edildiği yazılıdır. Yine Kekova'da bulunmuş bir kitabede Simena sözcüğü geçmesi Kekova ile Simena'nın bir bağlantı içinde olduğunu göstermektedir. Belkide idari bakımdan Kekova Adası'ndaki yerleşim, siyasi yönden Simena'ya bağlıydı.

THEIMUSSA (ÜÇAĞIZ)

Burada bulunan mezarlar, şehrin klasik dönemden geç antik döneme kadar iskân edildiğini gösteriyor. Koyun kuzey kesimindeki yerleşim kalıntıları hakkında, Charles Texier (III, 205, 235) ve Schönborn, (Reisen II, 55) bilgiler vermektedir. Küçük bir kale Klasik döneme ait olup buradaki halkın korunması ile ilgilidir. Kıyıya yakın mezarların hemen doğusunda bir Byzans kilisesi ve bu kiliseye ait mimari parçalar bulunmuştur. Ayrıca şehrin kuzey kesiminde küçük bir şapelde yine Byzans döneminden kalmadır.

Lahitlerin bulunduğu doğu kesim şehrin nekropolüdür. Burada bulunmuş bazı lahitler üzerinde, mezara zarar verenlerin ödeyeceği cezayı Myra'ya, bazılarında ise ödenecek cezanın Kyaneia'ya yapılacağını yazmaktadır. Yapılan araştırmalar; şehrin Helenistik dönemde Kyaneia'ya, İmparatorluk döneminde de Myra'ya bağlı olduğunu göstermektedir. Teimussa Helenistik dönemde Kyaneai'nin limanı durumundadır.

George Bean tarafından bulunmuş bir onur kitabesinde şehirde mevcut memuriyetler anılmaktadır. Bunlar; Eleuthera Rahipliği, Prytan, Gymnasiarch, Agoranom, Eirenarch ve Limenarch'tır (deniz işleri ile ilgili bir memuriyet).

Geç Helenistik döneme ait bir kitabede de (W. Ruge, RE VII/2,1948, s. 2557) şehrin üç km kuzeyinde yer alan Tyberissos ile bir Demos oluşturduğu yer almaktadır. Yazı stili yönünden Geç Helenistik döneme tarihlenen bu kitabede mezara zarar verilmesi halinde şehir kasasına ödenecek ceza miktarının 3.000 drachme olduğu yazılıdır.

M.S. 141'deki depremden sonra dönemin Roma İmparatoru'nun şehre yardımları olmuştur.

(J. Nolle/M.Sayar. ZPE 52, 1983. 219 ff)

MYRA

Şehrin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak arkeolojik buluntular, örneğin mezar kabartmalarının stil yönünden incelenmesi sonucu elde edilen veriler, şehrin Helenistik dönem öncesinde M.Ö. 5. yüzyılda var olduğunu belgelemektedir. Kaya mezarlarından biri üzerinde görülen kabartma M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu kabartmada "Ölü Yemeği Sahnesi" betimlenmiştir. Kabartma üzerinde soldan sağa yer alan motifler; çıplak genç (çocukluğu), zırhlı asker (savaşçı kişiliği), iki çıplak genç (başarı kazanan atlet kimliği), flüt çalan kadın, hediye sunan genç, yatak üzerinde yatan adam (mezar sahibi) arkasında bir kadın (Persephone) ve sandalyede oturan kadın (mezar sahibinin karısı) yer almaktadır.

Şehirde yaşamış olan Lykialı sülaleler Klasik dönemde akropolis üzerinde yaşamışlardır. Şehrin Helen öncesindeki ismi Muri idi. Klasik dönemden kalma çok sayıdaki anıtsal mezar şehrin o dönemde hayli zengin olduğunu göstermektedir.

Büyük İskender'den sonra bölgeye hâkim olan Ptolemaioslar döneminde Myra Lykia'nın en önemli altı şehrinden biriydi.

M.Ö. 42 yılında Şehir Brutus'un generallerinden Lentulus tarafından fethedilmiştir.

M.S. 59 yılında şehir Havari Paulus tarafından ziyaret edilmiştir.

M.S. 68 yılında karada ve denizde meydana gelen bir depremde şehrin bir çok yapısı zarar görmüştür. En parlak dönemini M.S. 2. yüzyılda yaşayan şehir M.S. 141 yılındaki bir yeni depremde tamamen yıkılmıştır. Ama Radiapolis'li zengin Lykiarch Opromaos ve Roma Prokonsülü Lucius Magnus'un yardımlarıyla yeniden inşa edilmiştir. Şehirde var olan Artemis Eleutera Kutsal Alanı yeniden tesis edilmiştir. Bu dönemde yenilenen tiyatrosu süslemeleriyle geç antik dönemde dünya harikası olarak nitelenmiştir. Bu nitelemeye neden olan ise, sahne binasında mevcudiyetini bildiğimiz çok sayıdaki tiyatro masklarıdır. Bunların bazıları günümüzde Myra'da, bazıları ise Antalya Müzesi'nde sergilenmektedir.

II. Theodosius döneminde (M.S. 408-450) şehir Lykia metropolitliğine yükseltilmiştir. Bu yüzyılda şehrin ünü, hastalıkların iyileştirildiği bir hac merkezi olarak, yalnız Lykia'da değil, tüm Hıristiyanlık camiasında yayılmıştır. Bunun nedeni de St. Nicolaus'un bu dönemde Myra'da yaşamış olmasıdır.

St. Nicolaos ve Kilisesi

Patara doğumlu St. Nicolaos, M.S. 4. yüzyıl ortalarında yaşamıştır. Yardımseverliği ile ve mucizeler yaratarak hastaları iyileştirmesi ile ünlenmiştir. Başlangıçta sade bir rahip iken, bu ünü dolayısıyla aziz ilan edilmiştir. Bu nedenlerle kilisesi bir haç merkezine dönüşmüştür.

Mevcut kilise M.S. 529 yılındaki depremde yıkılır ve İmparator I. Justinianus'un yardımlarıyla tekrar bazilikal planda inşa edilir. Ayrıca İmparator I. Justinianus'un emriyle şehir vergiden muaf kılınır.

M.S. 7. yüzyılda Myra diğer Lykia şehirleri gibi Arap akınlarına maruz kalır, M.S. 8. yüzyılda kilise bir kez daha hasar görmüştür ancak bunun nedeni bilinmemektedir. M.S. 807 yılında Harun-El Reşit'in komutanı tarafından şehir kuşatılır ve alınır. Bu kuşatmadan kilise de zarar görür. M.S. 1034'lerdeki bir saldırı sonunda kilise 9. Konstantinos Monamachos'un karısı Zoe'nin yardımlarıyla restore edilir ve genişletilir. M.S 1087'de ise kilise Selçukluların akınları esnasında tahrip edilir. Şehir halkı, şehri terk eder. Aynı yıl içinde Myra'ya gelen İtalyan tüccarlar, St. Nicolaos'a ait rölikleri (kutsal eşyalar) çalarlar ve İtalya'ya, Apulia bölgesindeki Bari kentine götürürler. 1097 de şehir Byzanslılar tarafından geri alınır ve yeniden restore edilir. Mevcut fresk ve mozaikler bu dönemden kalmadır. M.S. 13. yüzyılın başında Myra bir kez daha Türklerin eline geçer ve şehir önemini kaybeder. 1862 yılında Rus Çarı II. Nikola tarafından kilise ve arazisi Osmanlı Devleti'nden satın alınır ve kilise bir kez daha restore edilir.

Bu kilisedeki kazılar 1963 yılında İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü tarafından başlatılarak bugüne kadar devam ettirilmiştir. Mevcut kilise planı 1975'te kazıya katılan Alman Prof. Urs Peschlow tarafından çıkarılmıştır.

Kilise yukarıda da anlatıldığı gibi değişik zamanlarda yenilenmiş, zaman zaman da restore edilmiştir. Bugünkü kilisenin ana öğesini M.S. 8. yüzyıla ait kilise yapısı oluşturur. Bu kilise ortadaki merkezi kubbe altındaki orta nef ve bunun iki yanındaki iki neften oluşur. Bu yapıya 11. yüzyılda güneyde iki yan nef, köşelerde iki köşe odası ve exonarteks ilave edilmiştir. Orta Byzans döneminde batıda koruma duvarları ilave edilmiştir. Güney neflerde taban mozaiklerle (Opus-sectile) ile kaplanmıştır. Orta nefte ve yan neflerde freskler mevcuttur.

Exonarteks'te ise 6 adet konsül portresi yer almaktadır. En güneydeki nefte ise Aziz Nicolaos'un mucizeleri fresk olarak betimlenmiştir.

Kilisenin kuzey nefinin apsisinde fresk olarak Komünyon sahnesi (İsa bir masada oturur halde ve iki yanında sıralanan havarilere şarap ve ekmek verir halde) betimlenmiş, kubbesinde ise bir Christogram yer almaktadır. Her iki betimleme de M.S. 19. yüzyıla aittir.

Kilise içinde mevcut lahitlerden hangi lahitin St. Nicolaos'a ait olduğu tartışmalıdır. İtalyan P. Armando, St. Nicolaos'un mezarından hiçbir parçanın günümüze gelmediğinden söz ederken, diğer bilim adamları farklı lahitleri St. Nicolaos'un mezarı olarak göstermektedirler. (Urs Peschlow / G.E. Bean / Wiegartz / Fahri Işık)

ANDRIAKE / MYRA (ÇAYAĞZI / DEMRE)

Andriake, Myra'nın limanıdır. Bu yerleşim yeri Androkos isimli çayın ağzında kurulmuştur. Liman kısmı bugün su altında kalmıştır. Antik dönemde çayın iki yakasına inşa edilmiş iki kule ve bu iki kule arasına gerilmiş bir zincir, limana girişi kontrol ediyor ve Andriake'nin güvenliğini sağlıyordu. (W. Wurster, *Myra*, 4 9ff) Andriake sadece bir liman değil, aynı zamanda her türlü ticari malın alım satım yapıldığı bir pazar olarak da işlev görmüştür. Andriake Limanı üzerine son araştırmalar Prof. Dr. Jürgen Bochardt tarafından yapılmıştır. Bulunabilen en eski arkeolojik malzeme M.Ö. 3. yüzyıla aittir. Andriake'nin tarihi Myra'nın tarihi ile birliktelik göstermektedir. Andriake, M.Ö. 197'de III. Antiochos'un gemilerini ağırlamak zorunda kalmış, M.Ö. 1. yüzyılda Romalı komutan Myra'yı ve Andriake'yi fethetmiştir. M.S. 114-117 yılları arasındaki Part seferinde Roma İmparatoru Traianus Andriakeye uğrar ve buranın genişletilip geliştirilmesi talimatını verir. (Cassius Dio. XLVII) Limanın genişletilmesi ve buraya bir agora ve buna bağlantılı dükkânlar ve Granarium (Horrea buğday siloları) inşa edilmesi bunun hemen sonrasına, Roma İmparatoru Hadrianus dönemine (M.S. 117-138) rastlar. (J. Bochardt, *Myra*, 66 f.) Liman genişletilmeden önce burada yalnız bir iskele ve bunun arkasında dükkânlar ile bu dükkânların sahiplerinin ikamet ettikleri evler yer alıyordu. Geç antik dönemde de bir buğday ihraç iskelesi olarak anılan Andriake, şehrin Türklerin eline geçişi ardından liman fonksiyonlarının da kaybedilişiyle M.S. 14. yüzyılda tamamen terk edilir.

Andriake'ye içme suyu Myra'dan aquaductlerle getirilmiştir. Şehrin kuzey kesiminde bir Byzans kilisesi yanı sıra yamaç nekropolü ve çayın ağzına doğru bir şapel yer alır. Güney kesimde ise; depolar bunun hemen arkasında evler, evlerin arkasında agora ve onun hemen yanında granarium ve iki adet küçük kilise yapısı yer almaktadır. Güneybatıda ise iki kule ve kule destek duvarları kalıntıları bugünde görülebilir haldedir.

OLYMPOS (KORYKOS)

Bugün yerli halk tarafından "Delik Taş" olarak nitelenen Korykos'un yeri 1811 yılında gezgin Beafort tarafından belirlenmiş ve Olympos olarak adlandırılmıştır. Akdeniz Üniversitesi Klasik Diller Bölümü araştırmacıları tarafından, Olympos olarak nitelenen yerin Olympos değil, Korykos olduğu belgelenmiştir. Patara'da bulunan Stadiasmus'ta (Yol Kılavuz Anıtı) da bu yerden Korykos olarak söz edilmektedir. Gerçek Olympos kenti Musa Dağı üzerinde yer almaktadır.

Korykos Helen dilinde torba, kese anlamına gelmektedir. Denizin torba biçiminde karaya girmiş olması nedeniyle böyle adlandırılmıştır.

M.Ö. 2. yüzyıl içinde Musa Dağı üzerinde yer alan Olympos'un Lykia Birliği'ne dahil olduğu ve birlik içinde üç rey hakkına sahip olan 6 şehirden biri olduğu yazılı kaynaklardan öğrenilmektedir. M.Ö. 1. yüzyılda Kilikialı bir korsan olan Zeniketes, şehre hâkim olur. Tüm Doğu Akdeniz'i haraca bağlayan bu korsan insanları esir alır ve onları Phaselis ve Side'de açıkartırma ile satar. Hatta Side ile köle satışı üzerine bir de sözleşme yapar ve kendisinin Side agorasında serbestçe köle satışı karşılığı, Side kentine ne kadar komisyon vereceğini karara bağlar. Onun korsanlığını cezalandırmak isteyen Romalılar onun üzerine birkaç kez Roma savaş gemilerini gönderirler. Ancak bunlar başarısız olurlar. Nihayet M.Ö. 78 yılında Servilius Vata isimli komutan kendisini mağlup eder. Zeniketes savaşı kaybettiğini anlayınca, Romalıların eline düşmektense intihar etmeği yeğler ve Musa Dağı üzerindeki sarayına çekilir, sarayı ateşe vererek intihar eder.

İşte bu olaydan sonra muhtemelen Romalılar Musa Dağı üzerindeki Olympos'u taş taş üzerinde bırakmayacak şekilde yıkmışlar ve halkı Musa Dağı üzerindeki yerleşiminden bugün bulunduğu yere, yani Korykos'a yerleşmeye mecbur kılmışlardır. Bundan sonradır ki Korykos, Roma İmparatoru Hadrianus tarafından M.S. ziyaret edilmiş ve ismi Olympos olarak değiştirilmiştir. İmparator Hadrianus döneminde şehir parlak bir dönem yaşamıştır.

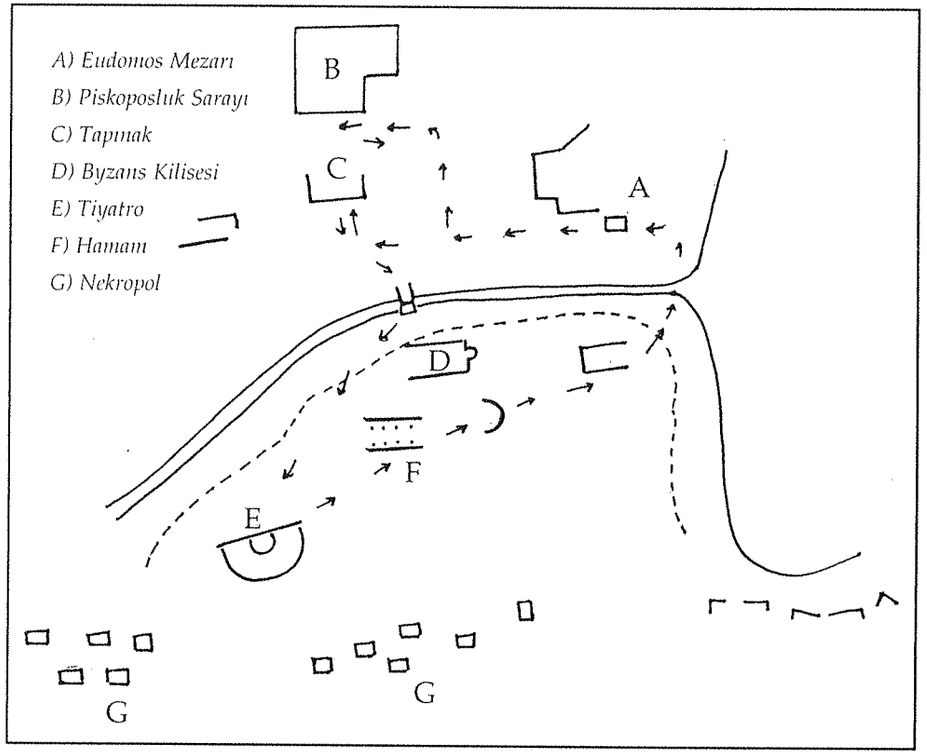
M.S.141 yılındaki depremde büyük zarar gören şehir, Rodiapolisli zengin Opramoas'ın 12.000 denarius'luk yardımıyla restore edilmiştir. (TAM II, 905 XIII) M.S. 240'ta bir kez daha depremden zarar gören şehrin pek çok yapısı yıkılmıştır. Ancak yaşam Olympos'ta da M.S. 15. yüzyıla kadar devam eder. Bu döneme kadar nüfusu zaten azalmış olan şehrin insanları, Attalia'ya göç etmişlerdir.

Şehirdeki en eski kült, Ateş Tanrısı Hephaistos'a aittir. Hephaistos'a ait bir tapınak kalıntısı bugün Yanartaş (Chimera) yakınlarında yer almaktadır. Ayrıca Romalı yazar Plutarch'ın belirttiğine göre Perslerin ışık tanrısı olarak bildikleri Mitras Kültü de korsanlar tarafından Korykos'a getirilmiş ve oradan tüm Anadolu'ya daha sonra da Avrupa'ya yayılmıştır.

Hıristiyanlık döneminde M.S. 10-12. yüzyıllarda bu tapınak yeri üzerine üç nefli, üç apsisli bir kilise inşa edilmiştir. Kilisenin duvarları aynı yüzyıla tarihlendirilen fresklerle süslüdür.

M.S. 3. yüzyılda Hıristiyanlık Korykos'ta iyice yayılır. Korykos bir piskoposluk merkezi haline gelir. İsmi bilinen tanınmış rahibi ise Methodius'tur.

Şehir bir vadi içinde, ortada akan bir çayın iki yanında yer almaktadır. Antik dönemde gemiler bu çay boyunca içerilere kadar girebiliyorlardı. Çayın güney kenarında görülen Polygonal taş duvar, buranın bir dönem gemilerin yanaşması için iskele olarak kullanıldığını gösteriyor.

Şekil 53) Olympos

Günümüze gelebilen kalıntıları (Şekil: 53) vadinin güney tarafında yer alan tiyatro, hamam, bir dönem tapınak olarak kullanılan daha sonra bir kiliseye çevrilen yapı, güney kesimin yamaçlarındaki girlandlar ile süslü lahitler ve oda mezarlardır. Bu lahitlerden biri üzerindeki kitabede "Her kim ki bu mezara zarar verirse, kendisi Chimera'ya kurban edilerek cezalandırılacaktır" sözleri yer almaktadır.

Vadinin doğu kesiminde ise; hemen girişte Kaptan Eudomos'un lahit mezarı yer almaktadır. Antalya Müzesi arkeologlarından Orhan Atvur'un 1992 yılında yaptığı kazılarda ortaya çıkarılmış olan bu lahit mezar bir denizciye aittir. Lahdin ön yüzünde, yelkensiz ve donanımsız bir gemi yer almaktadır. Geminin bu şekilde betimlenmesi gemici için yaşamın sona erdiği şeklinde yorumlanmaktadır. Lahdin bulunduğu mezar odasının kapısı üzerinde ise bu mezarı Zosimas isimli birinin ailesi ve kaptan Eudemos için yaptırdığı, izinsiz olarak bu mezarı açan ve kullananın şehir meclisine nakdi ceza ödemek zorunda olduğu yazılıdır.

Lahit üzerindeki kitabede ise Akdeniz Üniversitesi profesörlerinden Prof. Sencer Şahin tarafından aşağıdaki şekilde tercüme edilmiştir:

Son limana girdi demirledi gemi, çıkmamak üzere
Çünkü ne rüzgârdan ne de gün ışığından yarar var artık.
Işık taşıyan şafağı terk ettikten sonra kaptan Eudemos
Oraya gömüldü gün misali kısa ömürlü gemisi kırılmış bir dalga gibi.

Vadinin kuzey kesimindeki diğer yapıları görebilmek için 19. yüzyılda yapıldığı bilinen bir su kanalı içinden geçmek gerekir. Bu su kanalının batısında bulunan bir mezar odası ve içindeki lahitler, bir dönem burada Lykiarch (Lykia birliğinin başkanı) olan Hoplon'a aittir.

Su arkının ulaştığı son noktada ise Piskoposluk Sarayı yer almaktadır. Bazı kaynaklarda hamam olarak ismi geçen bu yapı bir Piskoposluk Sarayı'dır. Kazılarda bulunan ayazma, bu yapının tabanında bulunan mozaikler ve duvarlarındaki freskler bunu ispatlamaktadır. Ayazmanın havuzundaki mozaikler bugün su altında kalmıştır ve görünmemektedir.

Piskoposluk Sarayı'nın biraz güneyinde ise anıtsal bir kapı görülmektedir. Bu kapı muhtemelen burada var olan bir tapınağa aittir. Zira bitişiğinde inantis planlı bir tapınağın naos duvarları belirgin haldedir. Burada bulunan bir kitabe yapının M.S. 2. yüzyılda Roma İmparatoru Marcus Aurelius döneminde (M.S. 161-180) inşa edildiğini göstermektedir.

Doğu kesimde görülen bir diğer yapı kalıntısı ise Delik Taş'ın hemen üzerinde yer alan akropolise ait sur duvarlarıdır. Bu sur duvarlarının ortasında bugün sadece küçük bir kale kalıntısı görülebiliyor.

CHIEMERA (YANARTAŞ) / BELLEROPHONTES EFSANESİ

At aşığı Glaukos'un oğlu Hipponoes, kardeşi Belleros ile ormanda avlanırken, kaza ile Belleros'u öldürmüştür. Bunun için kendisine Belleros'u yiyen anlamına gelen Bellerophontes adı verilmiştir. Kardeşini bir kaza sonucu öldürmüş olmanın vicdan azabını çeken Bellerophontes ülkesini terk eder. Tyrins Kralı Proitos'a sığınır. Çok yakışıklı bir erkek olan Bellerophontes'e kralın karısı Stenebe (bazı kaynaklarda Antea) âşık olur. Onunla ilişkiye girmek ister. Ancak Bellerophontes, misafir olduğu ev sahibinin karısı ile ilişkiye girmeyi düşünmediği için Stenebe'nin aşk teklifini geri çevirir. Buna son derece içerleyen, reddedilmeyi gururuna yedirmeyen Stenebe, Bellerophontes'i kocası Proitos'a şu sözlerle şikâyet eder: *"Öl ey Proitos! Ya da öldür Belleophontes'i! O ki gönlüm olmadan beni aşkı ile sarmak istedi."* Bunu işiten Proitos önce onu öldürmek ister, ancak, bütün intikam meleklerini kendi üstüne çekeceğini düşünerek bundan vazgeçer, onu misafirliğin dokunulmazlığına girmeden öldürsün diye, onun

eline bir mektup vererek, Lykia kralı olan kayınpederi Iobates'e gönderir. Mektubun içerisinde *"Bu mektubu getiren kişiyi bu dünyadan kopar, o ki karıma yani, senin kızına tecavüz etmek istedi"* yazılıdır.

Bellerophontes mektubun içeriğini bilmeden Lykia kralının Xanthos'taki sarayına varır ve mektubu krala sunar. İhtiyar kral ona sevgi ve saygı gösterir. Dokuz gün onu ağırlar. Onuncu gün damadı Proitos'un gönderdiği mektubu görmek ister. Mektubu okur. Ancak o da misafirini öldürmekten çekinir, korkar. Onu Chiemera'ya göndererek öldürülmesini sağlamayı düşünür. Chiemera, başı aslan, vücudu keçi, kuyruğu yılan ve ağzından durmadan alevler saçan bir canavardır. O güne kadar kimse bu canavar ile baş edememiş ve onunla karşılaşanlar hep ölmüştür.

Bellerophontes Chiemera'nın karşısına çıkmadan önce kâhin Polydeus'a danışır. Kâhin kendisine kanatlı at Pegasus'u ehlileştirmesini ve ona binerek Chiemera ile savaşmasını öğütler. Bellerophontes bütün çabalarına karşın uçan at Pegasus'u yakalayamaz ve onu ehlileştiremez. Kâhinin yeni önerisi üzerine Athena Tapınağı'na gider ve bu zor görevi başarabilmesi içen akıl ve zekâ tanrısı Athena'dan yardımını ister. Tapınakta Athena onun rüyasına girer ve şunları söyler: "Uyan Bellerophontes uyan! Pegasus'u yakalayabilmen için sana şu gemi getirdim. Bunu al ancak bu gem ile o asi atı yumuşatıp sırtına binebilirsin. Haydi git, fakat görevine başlamadan önce atlara binmek sanatını öğreten tanrıya bir boğa kurban etmeyi unutma."

Bu sözler üzerine Bellerophontes hemen ayağa kalktı ve Tanrıça Athena'nın kendisine uzattığı gemi aldı. Athena'nın önerisini yerine getirdi. Pegasus altından yapılmış olan gemi görür görmez hırçınlığı geçti ve uysal bir hayvan oldu. Kendiliğinden gelip altın gemi ağzına aldı ve onun üzerine binmesine izin verdi. O günden sonra Pegasus Bellorophontes'in en sadık dostu oldu. Bellerophontes Pegasus'un üzerine binerek, Chiemera'nın üzerine saldırdı. Bu saldırıya sinirlenen canavar alevden dili ile her tarafı yakıp kavurdu.

Canavarın kükremesinden kayalar yerinden oynadı. Deniz bir çağlayan gibi aktı. Çevrede bulunan bütün canlılar bu korkunç mücadelenin dehşetinden, haykırıyor, bayılıyor ölüyorlardı. Kanatlı at Pegasus da bütün hünerini gösteriyor, görevinin dehşetini anlamış gibi gökyüzünde daireler çizerek ani dalışlar yaparak Bellerophontes'in Chiemera'yı öldürebilmesi için elinden geleni yapıyordu. Bellerophontes en sonunda öylesine bir dalış yaptı ve mızrağını canavara sapladı ki, canavar yedi kat yerin altına gömüldü. Yalnız ağzından çıkan alevlerin dili zararsız bir şekilde yer yüzünde kaldı.

Bellerophontes'in bu mücadeleden başarı ile dönmesi üzerine Iobates onu başka zor görevlere gönderir. Her seferinde Bellerophontes başarı ile geri döner. Bu arada Iobates, kızı Stenebe'nin Bellerophontes'e iftira attığını öğrenir ve onu Lykia'da alıkoyar ve diğer kızı ile evlendirir. Ülkesini onunla ortak idare etmeye başlar.

Mutluluk içindeki Bellerophontes yaptıklarından gurura kapılarak kanatlı atı Pegasus ile ölümsüz tanrıların oturduğu Olympos Dağı'na yükselmeyi dener. Her ölümlünün kalbinden geçeni bilen tanrıların babası Zeus bir at sineği göndererek uçan at Pegasus'u böğründen ısırtır. Canı yanan at silkinir ve Bellerophontes atın sırtından yere düşer. Kanatlı at Pegasus ise çok yükseklere yıldızların sıralandığı mavi gökyüzünün en üst katına varır. Tanrılar onu bir daha yeryüzüne indirmediler ve onu bir yıldız kümesine (Pegasus yıldız kümesi) dönüştürdüler. Bellerophontes'e gelince; onun yere düşüşü günlerce sürer. Yere düştüğünde ise bu düşüşle topal kalır. En ünlü kahraman iken gereksiz gururu onu sefalete sürükler, ölünceye kadar bir dilenci gibi yaşar.

PHASELIS

Kuruluş ve Tarihçe

Phaselis Lakios adlı, Dor kökenli bir kolonist tarafından M.Ö. 691/690 yılında kurulmuştur.

Bazı antik devir yazarları şehrin kurucusu olarak Mopsos'un ismini vermektedirler ve Pamphylia'ya antik çağda Mopsopia dendiğinden bahsetmektedirler. (Mela, I. 79) Bazı arkeologlar ise Lakios'un Argos kökenli olduğundan ve Mopsos soyundan geldiğinden söz ederek, Lakios'un önce kendisine inanan kolonistlerle Argos yöresinden Rhodos Adası'nın Lindos kentine geldiğinden ve oradan hareketle Phaselis'e gelip şehri kurduğundan bahsetmektedirler.

Tarihçi Edward Meyer (G.d. A. 285) Eusebios, (Hieronimos VII, 1, 93, 2, VII, 2, 265) ve Belloch'un (I, 2.2, s. 220. ve 235) belirttiklerine göre; Lakios, kardeşi bir diğer oikist (kurucu lider) olan Antiphemos ile birer şehir kurmak üzere, aynı günde biri batıya diğeri doğuya hareket ederler. Antiphemos M.Ö. 690 yılında Sicilya'da Gela kentini kurar. Buna dayanarak Lakios'un da aynı yılda Phaselis'i kurduğu kabul edilir.

Kuruluş Efsanesi

Argoslu Mopsos soyunda Lakios ve kardeşi bir şehir kurmak üzere yola çıkarlar. Âdet olduğu üzere o da diğer kolonist liderlerinin yaptığı gibi kâhin Manto'ya müracaat eder. Kâhin kadın Manto, Lakios'a kardeşi Antiphemos'un aksine doğuya gitmesini, yolda gemilerinin bir burunda batacağını, gemilerin battığı yerden itibaren bir gün boyu kuzeye yürümelerini, gün sona erdiğinde varacakları noktada şehri kurabileceğini söyler. Lakios hareket eder. Gemileri Hiera Akra'da (kutsal burun = Gelidonia Burnu) batar. Kolonistler kehanette belirtildiği gibi kuzeye yönelirler ve bugünkü Phaselis'in bulunduğu yere gelirler. Karşılaştıkları bir çobana arazinin kime ait olduğunu, sorarlar ve araziyi sa-

tın almak istediklerini belirtirler. Çoban Kylabros arazinin sahibi olduğunu ve satabileceğini belirtir. Kolonistler arazi karşılığı arpa ekmeği mi, yoksa tuzlu balık mı istediğini sorarlar. Çoban Kylabros, "Arpa ekmeğini ben her gün yiyorum, tuzlu balığı tercih ederim," diye cevap verir ve birkaç tuzlu balık karşılığı, Phaselis arazisini kolonistlere satar. Şehrin kuruluşundan sonraki yıllarda çoban Kylabros yarı kahraman ilan edilir ve her yıl adına şenlikler düzenlenir. Tuzlu balık da şehrin kuruluşunun bir sembolü olarak daha sonraki yüzyıllarda Phaselis'te bastırılan sikkeler üzerinde yer alır. (SNG, v. Aulock, band X, levha 143, no: 4397)

Kolonistlerle Kylabros'un bu alışverişi daha sonraları tüm antik dünyada duyulur ve Phaselis hediyesi (Πασελιτον Αυρα) (Phaseliton Aura) sözcüğü, ucuza kapatılmış alışverişler için bir deyim olarak kullanılır. (O. Schneider, *Kallimachea II*, 288)

Phaselis bulunduğu konum itibarıyla, Atina'dan Fenike'ye ve Mısır'a giden yol güzergahı üzerindedir. Rüzgâr ne yönden eserse essin, gemilere daima bir barınak sağlamıştır. İkisi doğuda biri de batıda olmak üzere sahip olduğu üç limanı ile, tüm zamanlarda denizcilerin kötü havalarda sığındıkları yegâne şehir olmuştur. Bu özelliğini yirminci yüzyıl başlarına kadar devam ettirmiştir. Bu özelliği nedeniyle çabuk gelişen bir liman ve ticaret kenti olmuş, zenginleşmiştir. M.Ö. 6. yüzyıl dan itibaren bastıkları sikkeler üzerinde betimlenen yarım gemi motifi deniz ve deniz ticareti ile ilintili olduklarını kanıtlamaktadır. (SNG, Aulock Heft X, Tafel 143,144,145)

Tarih sahnesinde Phaselis'i M.Ö. 5. yüzyılın ortalarına kadar Pers yanlısı olarak görüyoruz. Bu dönemde bastırdığı sikkeler, Pers sisteminde olup para birimi staterdir. Bu da Phaselis'in Pers egemenliğinde yaşadığını göstermektedir.

Euromedon savaşı arifesinde bu bölgeye gelen Helen Komutanı Kimon şehri almak ve üst edinmek ister. Phaselisliler dostları Cymelilerin aracılığı ile şehri Kimon'a teslim ederler; onun şehri yakmasını önlerler ve hatta yıllık 10 talent karşılığı, Attika - Delos Deniz Birliği'ne girmeyi kabul ederler. Euromedon savaşı sonunda Phaselis M.Ö. 454 yılında Attika- Delos Deniz Birliği'ne 6 talent katılım payı ödeme şartı ile dahil edilir.

Phaselis katılım payı listelerinde M.Ö. 453 yılında 3 talentle, M.Ö. 433-421'deki ikinci Attika-Delos Deniz Birliği içinde 6 talent ödeme ile yer almaktadır. Birliğe bu dönemde Ephesos da 6 talent'lik katılım payı ödüyordu. Birlik idarecileri Phaselis'i Ephesos ile aynı zenginlik kategorisi içinde görmüş ve yorumlamışlardır. (I G. I, 2, nr. 64, Ed. M. G.d. A III, 339 IV, 424, 426)

Şehrin bundan sonra M.Ö. 411 yıllarında tekrar Pers hâkimiyetine geçtiği görülmektedir. M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısında (M.Ö. 380-362 arasında) Phaselis, Lykia'nın Limyra Kralı Perikles ile Mausollos arasındaki anlaşmazlıkta Pers

Satrabı Mausollos'un yanında yer almıştır. Bu döneme (M,.Ö. 377-353) tarihlendirilen bir kitabe Phaselis ile Mausollos arasındaki bir anlaşmayı göstermektedir. Bu kitabe 1874 yılında Antalya'da bir evin duvarları üzerinde Avusturyalı Prof. Wilhelm Hirschfeld tarafından bulunmuş ve Viyana Müzesi'ne taşınmıştır. Kitabede Mausollos ile Phaselisliler arasında yapılan bir ticari anlaşmanın esasları yer almaktadır. (Wilhelm, Hirschfeld. *Österreichisches Jahresheft I*, 1898, 149-161)

M.Ö. 334 yılında Phaselisliler şehri Büyük İskender'e savaşmadan teslim etmişler ve onunla dostluk kurmuşlar ve hatta kendisinden her yıl hasat mevsiminde şehri talan eden bir dağ kavmini cezalandırmasını rica etmişler ve Büyük İskender onların bu ricasını yerine getirmiştir.

Bir süre Phaselis'te kalan Büyük İskender, şehrin tanınmış filozofu Theodektes'in Agora Meydanı'ndaki heykeline çelenk koymuş ve Phaselis'te kendi adına İskender tetradrachmesi basımına müsaade vermiştir. (L. Müller, *Num. d. Alexander le Grand*. No: 1276,M.8)

Phaselis M.Ö. 309 yılında Büyük İskender'in haleflerinden olup Mısır'ı alan Ptolemaiosların eline geçmiştir. (Polybios, V. 34,7, Beloch, Gr. G. IV. I,2 143, 335) bunun bir kanıtı da Ptolemaiosların İmparatoriçesi Berenike'nin sikkeler üzerindeki tasviridir. (Imhoff Blümer, Monn. Gr. 327. no 12-14)

M.Ö. 197 yılında ise şehir bir süre Seleukosların hâkimiyetinde kalır. Ancak Seleukos Kralı III. Antiochos ile Romalılar arasındaki savaşta şehir Romalılar safında yer alır.

Phaselis M.Ö. 2. yüzyıl içinde Lykia Birliği'ne dahil olur ve birlik sikkeleri basar. Sikkelerin ön yüzünde Apollon başı, arka yüzünde quadratum incusum içinde lyra ve şehrin isminin baş harfleri F - A harfleri yer alır. Bazı kez üst kısmında Lykion yazan drachmeler de basmışlardır. Lykia birlik sikkelerinin basımına M.Ö. 68 yılına kadar devam edilmiştir.

M.Ö. I. yüzyılın ilk yarısında tüm Phamphylia ve Kilikia kıyılarına Zeniketes isimli bir korsan musallat olmuş ve bu korsan zaman zaman Olympos'u ve Phaselis'i kendisine üs edinmiştir. Bu korsan ve adamları insan ticaretini en geniş çapta yapmışlar, Roma ticaret gemilerini soymuşlar, Roma devletine kafa tutmuşlardır. Romalılar Komutan Servilius'u bölgeye göndererek, korsanları yok ettirmiştir. Fakat bu arada Komutan Servilus Phaselis'i yıkmış, çok sayıda Phaselisliyi öldürtmüştür. (Lucan, VIII, 25,vd.)

Servilius'dan sonra M.Ö. 42 yılında bölgeye gelen Brutus da Xanthos'la birlikte Phaselis'i bir kez daha yıkmıştır. İmparatorluk dönemiyle birlikte Phaselis tamamen Roma hâkimiyetine geçer ve Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kalır. M.S. 130 yılında Phaselis'i Roma İmparatoru Hadrianus ziyaret etmiş ve onun onuruna bir kapı inşa ettirilmiştir. (TAM II, 1187) Bu kapı İmparator

Hadrianus adına Ephesos'ta, Attaleia'da ve Perge'de inşa ettirilen kapıların bir benzeridir.

Roma İmparatoru III. Gordianus döneminde (M.S. 238-244) imparator adına bronz sikkeler bastırılmıştır. (SNG Aulock, Heft 10, no: 4442-4444)

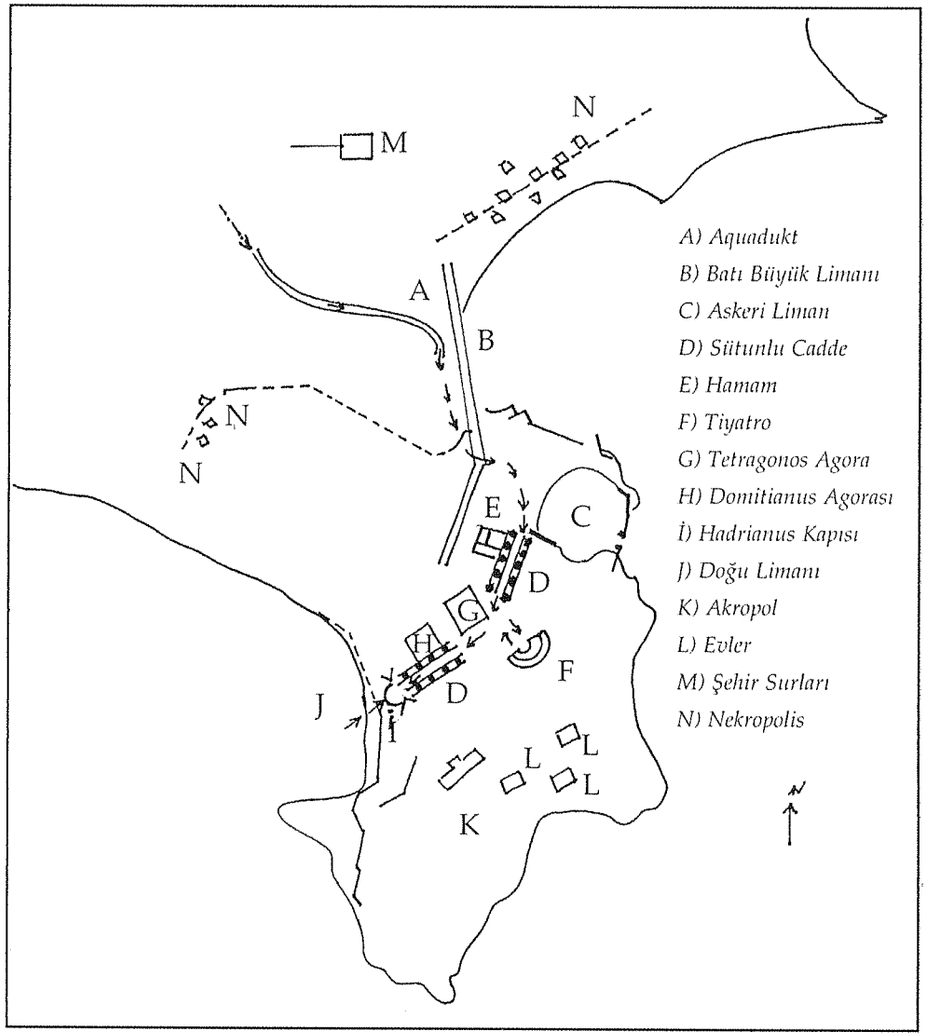
M.S. 4. yüzyıldan itibaren şehre Yahudilerin yerleştiği belirtilmektedir. (Demosthenes, xxxv, 2) Yine aynı tarihçi Phaselis'in bir piskoposluk merkezi olduğundan söz etmektedir. Akropol'deki kilise ve şehirdeki diğer Byzans kalıntıları bunu teyit eder niteliktedir. Anadolu'nun Türkler eline geçmesinden sonra şehirde hayat tamamen durmuş ve şehir terk edilmiştir.

Antalya şehrinin surlarının M.S. 10. yüzyılda onarımı esnasında, Phaselis'ten pek çok mermer blok Antalya'ya getirilmiş ve şehir surlarının onarımında kullanılmıştır. Her ne kadar tarihçi Plinius, *Naturalist Historia* adlı kitabında, Phaselislilerin şehri istila eden yaban arıları nedeniyle terk ettiğini yazıyorsa da, Phaselis kentinin M.S. 240 yılındaki büyük depremden sonra oturulamaz hale geldiği bu tarihten sonra şehirde pek az insanın yaşadığı bilinmektedir.

Ticaret Phaselislilerin ana uğraşısıydı. Tarım ürünleri, hayvan yetiştiriciliği yanı sıra orman ürünleri, kereste, gül, gül yağı, güzel kokulu kremler Phaselis'in ihraç ürünleri arasında yer alıyordu. Tüm antik dünya insanları Phaselislileri kötü ticaret adamları olarak tanıyorlardı. Borçlarını ödemeyen, ödemekten kaçınan, ama alacaklarını hiç unutmayan kişiler olarak tanımışlardır. Paraya olağanüstü düşkünlükleriyle tanınıyorlardı. Örneğin şehirlerine gelen kişilere vatandaşlık hakkını 1 mine karşılığı (436 gr gümüş) sattıkları bilinmektedir.

Şehrin baş tanrısı Akıl ve Bilgelik Tanrıçası Athena idi. Athena dışında Apollon, Zeus, Aphrodite, Tyche, Nike, Helios, Isis şehirde inanılan, onurlandırılan tanrı ve tanrıçalardı. Şehrin en ünlü kişisi Aristandros'un oğlu Theodektes idi. Theodektes, Aristo ve Platon'un talebesi olmuştur. Bazı antik yazarlar, Theodektes'in bir sofist olduğunu, bazıları iyi bir hitabetçi olduğunu, bazıları da şair olduğunu yazmaktadır. Kendisinin etrafındakilere garip bilmeceler sorduğu ve kimsenin bunlara cevap veremediği, sonunda yalnız kendisinin bu bilmeceleri cevaplandırabildiği antik kaynaklarda yer almaktadır.

Theodektes 50'ye yakın tragedia yazmıştır. Katıldığı 13 Agone'de 7 birincilik kazanmıştır. Tragedia'lardan ayrı, 49 drama, 10 tetralogie, 3 triologie ve 341 şiir yazdığı bilinmektedir. Yazmış olduğu tragedialardan bazıları; *Aias, Alkmaion, Helena, Lynkeus, Mausollos, Oidipius, Orestes, Philoktetes, Tytheus*'tur. Bu tragedialardan bazıları başka kişiler tarafından da yazılmıştır. Örneğin Aias tragediası Aischylos ve Sophokles tarafından, Helene ve Oidipius tragediaları ise Sophokles ve Euripides tarafından da yazılmıştır.

Şekil 54) Phaselis

Şehirde varlığı bilinen ve son kazılarda ortaya çıkarılan antik yapılar: (Şekil: 54)

Limanlar

Üç tanedir. İkisi doğuda olup biri batıdadır. Batıdaki liman ticaret limanı olarak tanınmıştır. Her iki liman içinde de mendirekler bulunmaktadır.

Sütunlu Cadde

Yolun sağında ve solunda yer alan postamentlerin üzerinde şehrin tanınmış kişilerinin heykelleri bulunuyordu. Bazı arkeologlar bu ana caddenin stadion

olarak kullanıldığını belirtmekte ve yolun iki yanında yer alan üçer basamağın bu amaçla yapıldığını söylemektedirler.

Tiyatro

Şehirle ilgili toplantılar burada yapılmış, dramalar burada oynanmıştır. Theatronu 5000 kişiliktir. Geç antik dönemde burada horoz güreşleri organize edildiği bilinmektedir.Yerel taştan inşa edilmiş olan Tiyatro Roma dönemine tarihlenmektedir.

Roma Hamamı

Roma hamamının tipik bölümlerine sahiptir. Agoranın güneyinde yer almaktadır.

Agoralar

Üç adet agora mevcuttur. Hamamın tam karşısında yer alan Hadrianus Agorası, daha batıda yer alan Domitianus Agorası ve Geç İmparatorluk Dönemi Agorası. Her üç Agora da dörtgen formludur.

Akropol Tepesi ve Yapıları

Akropol üzerinde çok sayıda ev, evlere ait sarnıçlar, Athena Tapınağı ve bir Byzans kilisesi yer almaktadır.

Aquaductler

M.S. 2. yüzyılda şehrin su ihtiyacını temin için yapılmışlardır. 450 m uzunluğundadır.

Doğu Nekropolü

Doğuda mezar odaları ve lahitler mevcuttur.

Şehir Surları

Helenistik dönemden itibaren şehrin sur duvarlarının varlığı bilinmektedir.

Hadrianus Zafer Takı

Batı Limanı'ndan şehre giriş bölümünde yer almaktadır. Üç kemerli bir kapıdır. Roma İmparatoru Hadrianus'un M.S. 130'da şehri ziyareti onuruna inşa edilmiştir. Bu kapıya ait kitabeler bugün Batı Limanı ağzında görülmektedir.

Granarium

Buğday deposu. Roma dönemine aittir. Şehrin kuzey batısında yer almaktadır.

Evler

Akropol üzerinde yer alırlar. Her birinin sarnıcı vardır.

TERMESSOS

Tarih

Termessos bir Psidia yerleşmesidir. Strabon Termessosluları diğer Psidialılar gibi savaşçı bir kavim olarak nitelemektedir. Termessoslular kendilerini Solymliler olarak adlandırıyorlardı. Bazı araştırmacılar şehrin ilk yerleşim tarihinin Hititler dönemine kadar indiğinden söz ederek, Hitit metinlerinde geçen "Attarimma" kentinin Termessos olabileceğini savlamaktadırlar. Ancak bu konudaki araştırmalar kesin sonuç vermemiştir. Şehrin tarihi hakkında ilk kesin veriler M.Ö. 4. yüzyıla aittir. Birçok yapı ve kitabenin gösterdiği gibi şehir M.Ö. 3. yüzyılda Helenleştirilmiştir. Büyük İskender M.Ö. 333 yılında kenti almaya çalışmış, ama, şehri iyi koruyan savunma tesisleri karşısında bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Tarihçi Arian'ın belirttiğine göre Büyük İskender şöyle söylemiştir: "Bırak geçeyim. Benim yolum uzun. Bu kartal yuvası önünde askerlerimi kaybetmek istemem."

Termessos, Seleukoslular ile Romalılar arasında Anadolu üzerine olan anlaşmazlığa karışmış, sonuçta şehir, Seleukoslara yardım etmenin cezasını Romalı Komutan Manlius Vulso'ya 50 talent tazminat ödeyerek çekmiştir. Termessoslular daha sonraki zamanda, Romalıları Anadolu'da temsil eden Pergamonlular ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Termessoslular, Pergamonlular ile Selgeliler arasındaki savaşta Pergamon Kralı II. Attalos'a yardımcı olmuşlar, bunun karşılığında II. Attalos (M.Ö. 159-138) Termessos'a bir stoa hediye etmiştir. Bu stoa antik kentin agorasının bir yanını kaplamaktadır.

M.Ö. 70'te Termessoslular Roma ile bir dostluk antlaşması imzalamışlar ve Romalıların VI. Mitridates ile savaşında Romalıların yanında yer almışlar, bunun sonunda Roma tarafından Roma'nın dostu, Roma halkının yandaşı ilan edilerek, kendilerine yeni bir statu "Civitas Libera et immunis" verilmiştir. Bununla şehrin elde ettiği özel avantajlar şunlardır: Şehirde Roma valisinin emirlerine bağlı değillerdir. Vergiden muaftırlar, kendi vergilerini koyma hakkına sahiptirler. Ayrıca şehirde diğer şehirlerde olduğu gibi bir Roma garnizonu bulundurulmayacaktır. Bundan sonradır ki şehir bir seri sikke bastırmıştır. Bütün bunlar bize bu anlaşmanın bağımsızlık yönündeki önemini göstermektedir. Bu sikke serisi, Galatyalıların Anadolu'daki hâkimiyetiyle son bulur. Bu yabancı egemenliği M.Ö. 25 yılına kadar sürmüştür. Bundan sonraki dönemde şehir, Pamphylia eyaletine entegre edilmiştir. Bu eyalet içinde Termessos "Civitas libera" ve "Otonomus" statulerini korumuştur. Bu statu sikkeler üzerinde de belirtilmiştir.

M.S. 2. ve 3. yüzyıllar Termessos'un parlak dönemidir. Roma imparatorlarının yardımıyla Termessoslular ihtişamlı yapılarla şehri süslemişlerdir. Daha sonraki yüzyıllarda ise gerileme başlar. Bunun başlıca nedeni, şehrin sapa bir yerde bulunması ve su ihtiyacının karşılanamayışıdır. Sonuçta şehrin yeri değiştirilmiş, vadi içine alınmış, Evdir Hanı yakınlarına taşınmıştır. Bu şehrin yerinin değiştirilmesi olayı, M.S. 5. yüzyılda II. Theodosius döneminde gerçekleşmiş olmalı. Zira II. Theodosius bu yeni şehre karısının ismine izafeten Eudocia ismini vermiştir. Termessos ismine daha sonraları konsiliumlardaki rahip listelerinde karşılaşılıyor. M.S. 325'teki Nikeia Konsiliumu'nda (İznik) Termessos, Rahipler Hoeresius ve Euresius tarafından temsil edilmiştir.

İsim

Antik kaynaklar ve yazıtlara göre şehir şu isimler altında anılmaktadır; Termessos, Termesseus, Termesos, Termeseus, Termesenses, Termenses, Termeseses, Termensi. İngiliz tarihçi Ramsay'e göre şehir Byzans döneminde Iovi ve Eudocias ismiyle anılıyordu.

Yeri

Şehir denizden 1050 m yükseklikte Güllük Dağı eteğindedir ve iyi savunulabilir konumdadır. Güllük Dağı (Solymos), 1.650 m yüksekliktedir ve şehrin güneydoğusunda yer almaktadır.

Dil

Şehrin hür halkı yanı sıra, köleler ve serbest bırakılanlar mükemmel bir Grekçe konuşuyorlardı. Bu M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 4. yüzyıla kadar tarihlenen kitabelerden öğrenilmektedir.

Geçim Kaynakları

Termessoslular, tahıl ekimi için çok az toprağa sahiptiler. Nafakalarını büyük ve küçükbaş hayvancılık, yaban armudu, zeytinden temin ediyorlardı. At yetiştiriciliği şehir için çok önemliydi. Bulunan kitabelerde, derici, gümüşçü, yay imalatçısı gibi mesleklerden söz edilmektedir.

Kult

Ana tanrıları Zeus Solymos ve Artemis idi. Bunlar yanı sıra Apollon, Dionysos, Hermes, Herakles, Hygeia, ve Asklepios tapım görmüştür.

Su İhtiyacı ve Temini

Şehrin akan suyu yoktu. Su ihtiyacı kar ve yağmur sularının çok sayıdaki sarnıçlarda biriktirilmesiyle sağlanıyordu. Agora yanındaki beş adet sarnıç burada yaşayanların su ihtiyacı için yapılmıştır.

İdari Durum ve Politik Haklar

Halk 4 gruba ayrılmıştı. Bunlardan ilki; tam vatandaşlık hakkına sahip kişilerdi. 2.si Termessos'da oturan yabancılardı. 3.sü daha önce köle olup sonradan serbest bırakılan ve hür vatandaş ilan edilenlerdi ki, bunlara serbest bırakılanlar deniyordu. 4.cü grup ise köleleri oluşturuyordu.

Serbest bırakılanlara "Aurelier" deniyordu ve bunlar "Konstutio Antoniniani" ile vatandaşlık haklarına sahip olmuşlardı.

Şehirde Demos adı verilen bir halk meclisi vardı. Bu bir tür danışma meclisi idi. Görevleri; anlaşmalar yapmak, tapınak inşa ettirmek, heykel diktirmek, sivil binalar inşa ettirmekti.

Demos'un yanı sıra şehirde bir de boule mevcuttu. Şehir meclisi olarak tanınıyordu. Boule her yıl seçilen 12 Probuloi'den oluşuyordu. Boule'nin emrinde şu memuriyetler hizmet veriyorlardı:

Agoronomos = Agoradan sorumlu memur. Agorada ticaretin doğru ve namuslu yapılıp yapılmadığını kontrol ediyordu.

Agonotes = Yarışmalardaki hakemler.

Grammateus = Devlet sekreteri

Gymnasiarkos = Gymnasion'dan sorumlu memur

Periarkos = Komşu devletlerle ilişkilere bakan memur

Strategos = Başkomutan

Kreupulos = Mezarlıktan sorumlu memur

Bu meclisler dışında şehirde bir de Gerusia adı verilen yaşlılar meclisi vardı ki bu meclis ihtiyarlardan kurulu bir meclis olup, adli işlere bakıyorlardı.

Boule, demos ve gerusiada çalışanlar her hangi bir ücret almıyorlardı.

Bayramlar

Termessos'ta beş ayrı bayram düzenleniyordu. Bunlar;

1) Termophorios = Kadınlığın bereketini sembolize eden Tanrıça Demeter'i anma bayramı.

2) Soterios = Özgürlük bayramı,

3) Elionos = Güneş bayramı,

4) Pythia = Bilici kadın Pythia'yı anma bayramı.

5) İmparatorun doğum günü bayramı.

Oyunlar

İki kategoride düzenleniyordu. 1) Okul oyunları, 2) Halka açık oyunlar.

Okul oyunları, öğretim yılının sonunda düzenleniyordu. Bu oyunlara sadece gençler katılabiliyordu. Bunlar 20 yaşın altında olmak zorundaydılar. Bu oyunlar devlet tarafından finanse ediliyordu. Oyunlardaki yarışmalarda kazananların isimleri kitabelere kazınıyor ve halka açık meydanlara asılıyordu. Ka-

zananlar ayrıca defne dalından bir çelenk, bazen de bir seramik kap ile ödüllendiriliyorlardı.

Halka açık oyunlar, Zeus Solymos'a adanmıştı ve bu oyunlara çok değer veriliyordu. İmparatorluk döneminde ise İmparator'a adanmıştır. Bu oyunları şehrin zengin vatandaşları finanse ediyordu. Halka açık yarışmalara katılanlar 20 yaş üzerinde olmak zorundaydılar. Oyunlarda kazananlar para ve seramik kaplarla ödüllendiriliyordu.

Mimari Yapılar (Şekil: 55)

Hadrianus Kapısı ve Ion Tapınağı

Roma İmparatoru Hadrianus onuruna yaptırıldığı, architrave frizi üzerindeki kitabeden öğrenilmektedir. Anıtsal kapının arkasında Ion nizamında bir peripteros yer almaktadır. Bu tapınak Byzans döneminde bir kiliseye dönüştürülmüştür.

Kral Caddesi

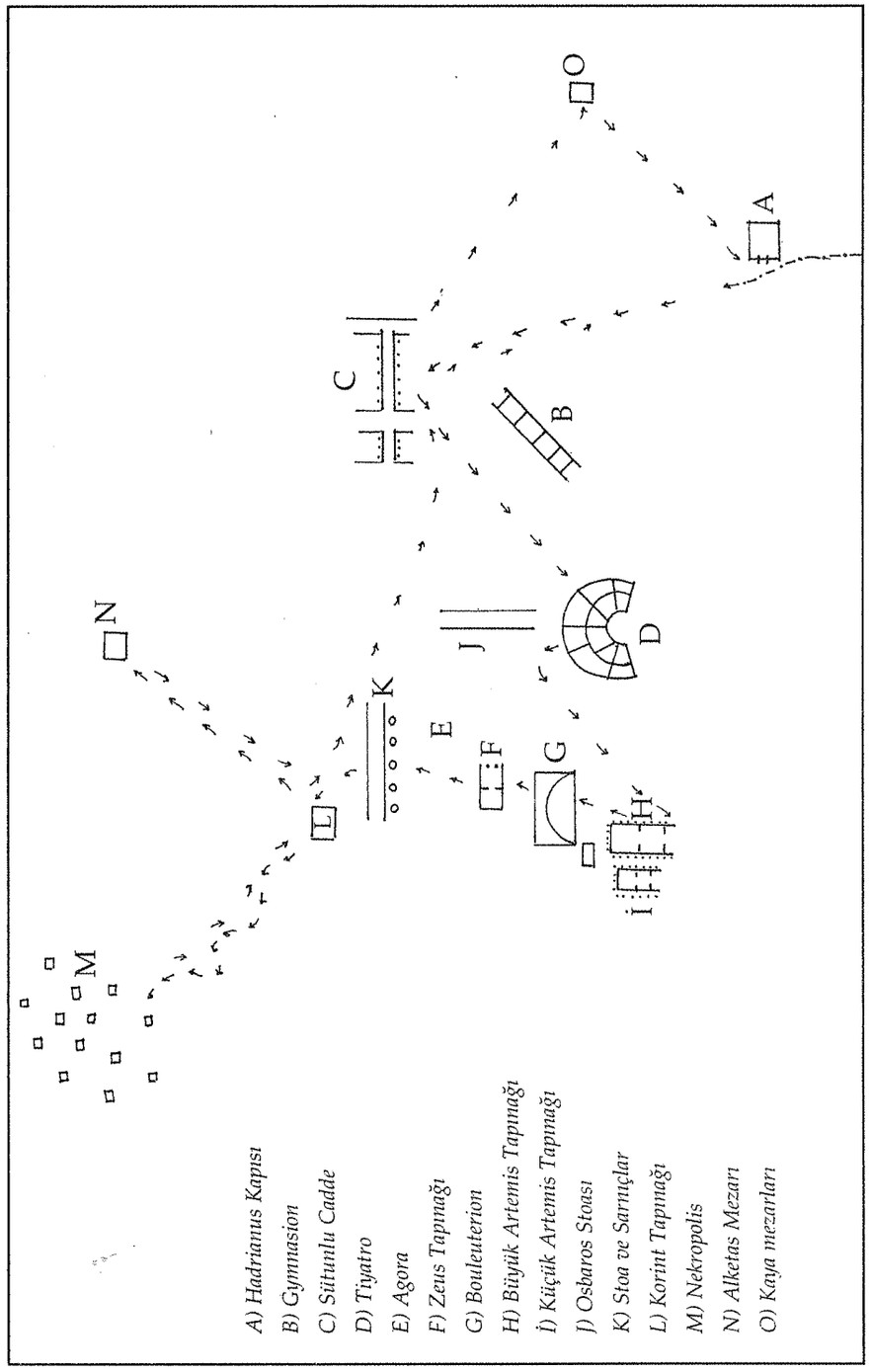
M.Ö. 2. yüzyılda halkın vergileriyle inşa edilmiştir. Bu yol zaman zaman 6 m yüksekliğe kadar ulaşan sur duvarları boyunca devam etmektedir. Bu sur duvarı vadiyi bir noktada tamamen kesmektedir.

Gymnasion

M. Augustus Meidianos tarafından M.S. 220-230 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Kapı girişindeki kitabede; *"Marcus Aurelius Meidianos oğlu, kentin oğlu, Hayat boyunca Apollon Rahibi Marcus Aurelius Meidianos, Temeli, basamakları, stoaları ve tüm süsleneleriyle Gymnasion'u kendi cebinden harcayarak yaptırdı, tanrısal imparatorlara ve Termesosluların parlayan kentine ithaf etti"* yazmaktadır. Gymnasionda solda derslikler, sağda ise kemerli yapılar, soyunma giyinme mahalleri yer almaktadır. Yarışmalar ve gençlerin beden eğitimi hareketleri ortadaki meydanda gerçekleştiriliyordu. Gymnasionun güneydeki son kısmında küçük bir hamam yer almaktadır.

Sütunlu Cadde

Pazar görünümlü bu caddede 46 x 2 adet sütun yer alıyordu. Bu caddenin orta kesiminde üzerinde yazıtlar olan birçok postament üzerinde heykeller bulunuyordu. Bu heykeller şehre hizmet eden rahipler, memurlar, şehir için anıt yaptıran zengin kişiler, agonelerde (oyunlarda) başarılı olmuş genç atletlere ait olup çoğu M.S. 150-180 arasına tarihlendirilmektedir.

A) Hadrianus Kapısı
B) Gymnasion
C) Sütunlu Cadde
D) Tiyatro
E) Agora
F) Zeus Tapınağı
G) Bouleuterion
H) Büyük Artemis Tapınağı
İ) Küçük Artemis Tapınağı
J) Osbaros Stoası
K) Stoa ve Sarnıçlar
L) Korint Tapınağı
M) Nekropolis
N) Alketas Mezarı
O) Kaya mezarları

Şekil 55) Termessos

Agora

Trapez formludur. Antik dönemde taş levhalarla kaplıydı. Kuzeybatıdaki stoası II. Attalos, kuzeydoğudaki stoası ise Osbaros tarafından yaptırılmıştır. Osbaros'un kimliği hakkında bilgi olmamakla birlikte, şehrin ileri gelenlerinden biri olduğu düşünülmektedir.

Tiyatro

4.200 kişilik oturma kapasiteli bir theatrona sahiptir. Mimari formu Helenistik dönemde yapıldığına işaret etmektedir. Güney girişinin üzeri Roma döneminde kapatılmıştır. Bu kapatılan kısma şehrin yöneticileri için bir loca inşa edilmiştir. Tiyatronun günümüze ulaşan kalıntıları Roma dönemine aittir. Tiyatroda hayvan mücadelelerinin yapıldığını gösteren kısımlar sahne binası altında bulunmaktadır. Ayrıca sahne binası önünde bulunan Roma İmparatoru Octavianus Augustus dönemine (M.Ö. 27 - M.S. 14) ait silah kabartmaları Termessosluların savaşçı niteliklerine işaret etmektedir.

Bouleuterion

Halk meclisi toplantı salonu olarak kullanılmıştır. Dış duvarının yüksekliği yaklaşık 10 m'dir. Cephe mimarisi binanın iki katlı olduğu izlenimini veriyor. Bu yapının kapasitesi yaklaşık 600 kişi dir. Binanın tüm duvarları mermer levhalarla kaplıydı.

Zeus Tapınağı

Zeus Solymos'a ithaf edilmiştir. Prostylos planlı bir yapıdır.

Temenos ve Tapınaklar

Odeon'un güneyinde kayalık bir platform üzerinde iki adet tapınak yer almaktadır.

Bunlardan ilki Artemis'e adanmış küçük bir tapınaktır. Bir portal önünde duran heykel kaidesinin kitabesinde bu tapınağın Artemis heykelinin Aurelia Armasta tarafından ithaf edildiği yazılıdır. Bu tapınak M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

İkinci tapınak 6 x 11 sütunlu bir peripteros'tur. Antoninler döneminde M.S.2. yüzyılda inşa edilmiş ve Artemis'e ithaf edilmiştir. Artemis ve Iphigenie'ya ait kabartmalar bunu teyit etmektedir.

Kurucu Evi

Kitabelerden öğrenildiğine göre şehrin kurucusu Besas isimli bir kişidir. İmparatorluk döneminde inşa edildiği tespit edilen yapı, atriumlu bir Roma evidir.

Heroon

Üç adet adak nişine sahiptir. Kahramanın kimliğiyle ilişkin bir bilgi yok.

Korint Tapınağı

Korint nizamında podiumlu bir prostylos tapınaktır.

Nekropol

Diğer antik kentlerde olduğu gibi şehir dışındadır. Termessos'da 4 tip mezar vardır. Bunlar;

1) Lahitler,
2) Ostotekler
3) Lokal kayaya oyulmuş ve üzerleri bir taş levha ile örtülmüş yer mezarları
4) Kaya mezarları.

Lahitler üzerinde görülen kabartmalar bize gömülen kişinin kimliği hakkında bilgi verir. Kalkan ve mızrak kabartmaları, lahdin bir savaşçıya ait olduğuna, vazo ve tabak kabartmaları ise bir rahibe ait olduğuna işaret eder. Güney nekropolündeki iki lahit özellikle görülmeye değer. Bu lahitler Aslanlı Lahit ile, Agathemeros Lahdi'dir. Nekropolün kuzey doğusundaki Alketas Mezarı nekropolün en önemli mezarıdır. Bir Makedonyalıya aittir. Alketas, Büyük İskender'in komutanlarından biridir. Alketas, kardeşi Perdikkas'ın Antigonos'a yenilmesinden sonra dört bin askeri ile Antigonos'un önünden kaçarak Termessos'a sığınır. (M.Ö. 309) Antigonos Termessos'u kuşatır. Şehir açlık tehlikesiyle karşı karşıyadır. Şehrin gençleri Alketas'ı, Antigonos'a vermemek ve onunla birlikte savaşmak niyetindedir. Ancak şehrin yaşlıları Alketas'ın Antigonos'a verilmesini kararlaştırırlar ve bu kararlarını Antigonos'a bildirirler. Bunu duyan Alketas intihar eder. Ölüsü şehir surlarından aşağı sarkıtılarak Antigonos'a teslim edilir. Böylelikle Antigonos'un şehre saldırması, ve şehri devamlı kuşatma altında tutması önlenmiş olur. Şehrin gençleri bu duruma çok kızarlar. Antigonos'un uzaklaşmasından sonra Alketas için görkemli bir cenaze töreni düzenlerler ve halk meclisinin yaptırdığı mezarına gömerler. Mezarda kaya üzerine betimlenmiş kabartmalarda atlı muharip Alketas'ı, kartal ve yılan ise ölenin rütbesini sembolize etmektedir.

Bilicilik

Termessos'ta bulunan iki bilicilik kitabesinden biri şehrin giriş kapısı yanında tespit edilmiştir. Bu kitabeler bize Termessos'un bir bilicilik merkezi olduğunu belgelemektedir.

Bilicilik kitabeleri genellikle halkın kolaylıkla ulaşabileceği, görebileceği yerlere; şehir kapıları yanına ve agoralara konmuştur. Çoğunlukla 2,40 m'ye kadar

varan yükseklikteki büyük blok taşlara, mermerlere ve bunların dört bir tarafına yazılıdır. Ayrıca bu blok taş veya mermerin üzerinde biliciğin koruyucu tanrısı Hermes'in heykeli bulunurdu. (Yunan mitolojisine göre; Hermes, Apollon'a flüt armağan etmiş, karşılığında ondan biliciliği almıştır.) Bu bilicilik kitabeleri genellikle şehirde memuriyet yapan, şehrin önde gelen zengin kişileri tarafından, halkın kullanımı için diktirilmiştir.

Anadolu'daki kehanet merkezleri en parlak dönemlerini M.S. 2. yüzyılda yaşamışlardır. Kehanet ya aşık kemikleri ile yapılıyor veya harflerle yapılıyordu. Termesos'ta da aşık kemikleri ile yapılan kehanet yaygındı.

Aşık kemiği keçi, koyun veya domuzun ayak toynaklarından elde ediliyordu. Bir aşık kemiğinin dört yüzü vardır. Bunlardan ikisi geniş ikisi dar yüzeylidir. Geniş yüzeylerden konveks olana Pranes Konkav olana Hyptios denir. Dar taraflardan biri düz yüzeylidir ki buna Koos diğeri oyuk yüzeyli olup buna Chios denirdi.

Kemiğin bu yüzeyleri belirli sayıları sembolize ederdi. Pranes =4, Hyptios= 3, Koos= 6, Chios = 1'idi.

Her kehanet alt alta yazılmış 5 satırdan oluşuyordu. Genellikle son satırda tanrılardan söz ediliyordu. İsmi en çok geçen tanrılar; Zeus, Hera, Apollon, Athena, Aphrodite, Hephaistos, Ares, Demeter, Poseidon idi.

Kehanet isteyen kişiye 5 adet aşık kemiği veriliyor. O bunları yere veya bir masa üzerine atıyor, kemiğin üste gelen yüzeylerini sembolize eden sayılar toplanıyor ve bu toplam sayının kehaneti kendisine okunuyordu

Örneğin atıştan sonra 4,4,1,1,1 geldiyse bunların toplamı 11 yapıyor. 11 rakamının kehaneti ise "Bugün ticaret yap, yararlanacaksın, hastalar iyileşip hasta yatağından kalkacak, yabancı bir şehirde isen tanrılar sana ülkene döneceğini bildiriyor" şeklindeydi. Örneğin atıştan sonra 1,1,1,6,4= 13 geldiyse bunun karşılığı kehanet, "Seyahat canın istediği yere, eve dönüşün sevinçli olacak, kalbinin dilediğini bulacak ve yapacaksın, ancak önce Aphrodite'e ve Maia'nın oğluna (Hermes) dua et" şeklindeydi. Bir başka örnek, şayet atışta 6,6,6,1,1= 20 geldi ise bunun karşılığı; "Ticaret yapman olanaklı değil, boşuna çabalama, her taşın altına bakma ki bir akreple karşılaşmayasın, ticaret şansın yok, hastalıktan korun" şeklindeydi.

PERGE

Antalya'nın 18 km doğusunda, Antalya-Alanya yoluna 2 km. mesafededir. Şehrin ilk kurulduğu tepe sert kalker tabakalarından oluşmaktadır. Tepenin toplam alanı 2500 m²'dir. Roma döneminde şehrin oluştuğu ovalık kesim ise Miosen döneminde oluşmuş kum ve marn karışımı yumuşak topraktandır. Tüm antik kaynaklar (Skylax, Plinius, Ptolemaios, Dionysos, Periegetes, Stephanos Byzantinos, Strabon, Mela) Perge'yi tartışmasız şekilde Pamphylia'da göstermektedir. İncil'in havarilerin işleri bölümünde "Paulus ve arkadaşları Paphos'tan yelken açıp, Pamphylia Perge'sine geldiler" demektedir. Bu kaynaklarla şehrin yeri tartışmasız şekilde kabul edilmiştir.

Kuruluş

Perge antik kentinde ilk bilimsel araştırmalar 1946 yılında başlatılmış ve muhtelif aralıklarla bugüne kadar sürdürülmüştür. Perge'de yapılan kazılar İstanbul Üniversitesi arkeologlarınca gerçekleştirilmiştir. Sırasıyla kazıları Prof. Arif Müfid Mansel, Prof. Aşkıdil Akarca, Prof. Jale İnan gerçekleştirmişlerdir. Günümüzde ise kazıları Prof. Haluk Abbasoğlu sürdürmektedir.

Şehrin Helenistik kapısı içinde bulunan bazı kitabelerde şehrin mitolojik kurucularının isimleri geçmektedir. Ancak kitabede ismi geçen bu isimler gerçekte şehrin ilk kurucuları değillerdir. Şehrin kuruluşunun bu mitolojik isimlerin dayandığı M.Ö. 1200 tarihinden çok daha gerilere gittiğini yazılı bir Hitit belgesi kanıtlamaktadır. 1986 yılında Boğazköy'de bulunan bir bronz levha üzerinde Hitit Kralı IV. Tuthalijas'a (M.Ö. 1265-1215) ait metinde *"Saranduva sahasından itibaren ise deniz ona sınırdır. Parha kenti bölgesinden itibaren ise Kastaraja Irmağı sınırdır ve eğer Hatti kralı bunlara karşı sefere çıkarsa ve Parha ülkesini silah yoluyla ele geçirirse keza bu (kent) de Tarhuntasa kralına ait olacaktır"* denilmektedir. (H.Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy*, Wiessbaden 1988)

Bu metindeki Parha sözcüğü Perge ile, Kastaraja Irmağı ise Perge'nin hemen yanındaki Kestros Irmağı ile özdeştir.

Helenistik kapı M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu sur kapısının oval avlusunu oluşturan duvarlar üzerinde altta 7, üstte 7 olmak üzere her bir duvarda 14'er niş bulunmaktadır. Alt katta her iki taraftaki 6 niş kapının inşa edildiği döneme aittir. Kulelere yakın 7. nişler ve üst kattaki tüm nişler M.S. 2. yüzyılda Plankia Magna döneminde sonradan açılmıştır. Oval avlu içinde üzerinde 9 adet kurucu ismi geçen heykel kaidesi bulunmuştur. Bunlardan 7 tanesi mitolojik kurucu ismi, iki tanesi ise Plankia Magna dönemine ait kurucu ismi taşımaktadır.

Bu kurucu ismi taşıyan kitabeler ve tercümeleri şöyledir.

Κτιστες / πȟξοσ λυκου του παλ / δειονοσ Ατεναιοσ / αφ ου ριξου πουσ
(Pandeion'un oğlu, Lykos'un oğlu Atinalı kurucu Riksos)

Κ(τ)ῖσ(τ)εσ / Λαβοσ Δαε (... Δ) ελφοσ / αφ ου Λα (..)
(Delphili kurucu Labos)

Κτιστεσ / Καλχασ Τεστοροσ / Αργειοσ
(Thestor'un oğlu kurucu Argoslu Kalkhas)

(Κτισ)τεσ / (Μαχ)αων Ασχ / (πιου) θεσσαλο (σ) /(α) φ ου ιερον Διοσ / Μα–χαονιου εν τε / αχροπολει
(Asklepios'un oğlu kurucu Thessaliali Makhaon)

Κτιστεσ / (Λ) εοντευσ Κορ (ονου) / Λαπιθεσ
(Koronos'un oğlu kurucu Leonteus)

Κτ(ι) στεσ / (Μι)νυασ Ιαλμενο(υ) / του Αρεωσ / Ορχομενιοσ
(Ares'in oğlu Ialmenos oğlu Orkhomenoslu kurucu Minyas)

(Κτιστεσ) / Μοψοσ / Απολλονωσ / Δελφοσ
(Apollon'un oğlu kurucu Delphili Mopsos)

Kazılarda bulunan Plankia Magna dönemine ait iki kurucu kitabesi ise Plankia Magna'nın babası Marcus Plancius Varus ile erkek kardeşi C. Plancius Varus'a aittir. "Perge kentinin kurucuları ve Plankia Magna" isimli makalesinde Prof. Sencer Şahin, Plankia Magna dönemi kurucu isimlerinin de mitolojik kurucular gibi yedi tane olması gerektiğini, bunlardan sadece iki tanesinin zamanımıza gelebildiğini, bulunamayan diğer beş adet kurucu kitabesinin Plankia Magna'nın diğer aile fertleri olduğunu belirtmektedir. (Sencer Şahin, *Die Inschriften von Perge I*, Bonn, 1999)

Farklı zamanlarda yaşamış kişilerin kurucu olarak nitelenmesinin izahı ise şöyledir:

Helen kültürüne hayranlığı ile bilinen Roma İmparatoru Aelius Hadrianus M.S.124/125 yıllarında Atina'da "Panhellenia" adı verilen bayramların kurulmasına önayak olmuştur. Bu bayramların amacı tüm Helenlere yeni bir kültürel ortak bilinç sağlamaktı. Atina'da kurulan Panhelen Birliği'nin üyesi olma, burada kutlanacak bayramlara katılma, bunun imtiyaz ve prestijinden yararlanma hakkı ise yalnız Helen soyundan olduklarını kanıtlayan kentlere tanınmıştı. Kentlerin birliğe alınması, dilekçelerinin incelenmesi sonucu karara bağlanmakta, birliğe alınan kentlerin Helen kökenli mitolojik kurucularının bronz heykelleri Atina'da sütunlu bir galeride sergilenmekteydi. Bu nedenle birçok Anadolu kenti gibi Perge de Roma İmparatorları'nın ihsanlarından yararlanma, Atina'da kutlanan Pan Helen bayramlarına katılma, Roma İmparatoru Hadrianus'un buyruğuyla bunun bir şartı olan Helen soyundan gelme şerefine uyma uğruna, uydurma mitolojik hikâyelerle şehirlerinin Helen soylularca kurulduğunu ispata çalışmıştır. İşte Helenistik Kapı içindeki mitolojik kurucu heykelleri bu nedenle dikilmiştir. Yoksa gerçekte şehrin kuruluşu bu isimler tarafından değil, yukarıda da belirtildiği gibi M.Ö. 3000 içinde gerçekleşmiştir.

Tarihçe

M.Ö. 4. yüzyıl ortalarına kadar Perge ile ilintili her hangi bir kayıt tarihi kaynaklarda yer almıyor. Ancak şehrin tarihi Pamphylia tarihi ile paralellik gösterdiği için M.Ö. 4. yüzyıl öncesinde Pamphylia tarihi paralelinde M.Ö. 546'dan sonra Pers hâkimiyetinde olduğu, M.Ö. 468'de Atinalı Kimon'un M.Ö. 388'de de Thrasybulos'un şehri Attika Delos Deniz Birliği'ne girmeye zorladığı, Pamphylia ile birlikte M.Ö. 360 yılındaki Satrap İsyanı'na katıldığı sabittir.

Şehir M.Ö. 333 yılı baharında Büyük İskender'e teslim oluncaya kadar geçen dönemde Pers egemenliğindeki Ionya Satraplığı'na bağlı kalmıştır.

Phaselis üzerinden Perge'ye gelen Büyük İskender ile Pergeliler dostane ilişki kurmuşlar, gerek Phaselis'ten gelişinde ve gerekse kuzeye Sagalassos'a gidişinde kendisine kılavuzlar vermişlerdir. Şehir Büyük İskender'in ölümünden sonra Ipsos Savaşı'nın yapıldığı M.Ö. 301 yılına kadar Antigonosların hâkimiyetinde kalmıştır. M.Ö. 295'te ise Pamphylia bölgesi ve Perge Mısır'daki Ptolemaiosların hâkimiyetine geçer. III. Ptolemaios Euergetes'in Mısır'da Adulis şehrinde diktirdiği anıt üzerinde Pamphylia, kendisinin zaptettiği ülkeler arasında yer almaktadır. M.Ö. 223'te tahta geçen Seleukos krallarından III. Antiochos (M.Ö. 223-187) M.Ö. 218 yılında Pamphylia'nın Euromedon Çayı'na kadarki bölümünü, Perge de dahil, kendi hâkimiyeti altına almıştır. M.Ö. 197'de ise tüm Pamphylia ve Kilikia'ya hâkim olmuştur.

M.Ö. 3. yüzyıl tarihçiler tarafından Perge'nin ilk parlak dönemi olarak adlandırılır. Bu yüzyıl içinde yaşamış önemli bir Pergeli Apollonius'tur. M.Ö. 260-190 yılları arasında yaşamış olan Apollonius matematikçi olup, analitik geometri üzerine yoğunlaştırdığı araştırmalarını sekiz ciltlik bir kitapta toplamıştır. Özellikle elips üzerine yaptığı araştırmaları ile ün kazanmış, dünyanın elipsoit yörüngesi üzerine ilk teorileri üretmiştir. Ayrıca π (Phi) sayısının tanımını yapmıştır.

M.Ö. 188'de Manlius Vulso idaresindeki Roma güçleri Perge'yi III. Antiochos güçlerinden devir almıştır. M.Ö. 188'de yapılan Apameia Barış Antlaşması'yla Anadolu Roma'nın eline geçmiş, onlarda Anadolu'nun bir kısmını Pergamon'un hâkimiyetine bırakmışlardır. M.Ö. 133'te Pergamon Krallığı'nın topraklarını Roma İmparatorluğu'na miras bırakmasından sonra M.Ö. 129 yılında Pamphylia ve Perge Roma'nın "Asia eyaleti" içinde yer alırlar.

M.Ö. 1. yüzyılda Romalılar Pamphylia ile korsanlarla savaş nedeniyle ilgilenirler ve M.Ö. 79 yılında bu bölgeye gönderdikleri Gaius Verres, Pergeli doktor Artemidoros'un da yardımlarıyla şehrin Artemis Tapınağı içindeki Artemis

heykelini ve ona ait altınlarını çalmıştır. Bu konuyu tanınmış Romalı hatip Cicero Roma Senatosu'nda ağır biçimde eleştirmiştir.

Cicero: "Pergae fanum antiquissimum et sanctissimum Dianae scimus esse; idquo que a te nudatum ac spoliatum esse, ex ipsa Diana quod habetat aurui detractum atque ablatum esse dica."

"Hepinizin bildiği gibi Perge Artemis'inin çok eski ve tanınmış bir tapınağı vardır. İddia ediyorum ki onun yani Verres'in kendisi tarafından bu tapınak soyulup yağma edilmiştir. Artemis heykelinin üzerindeki altınlar onun tarafından koparılıp çalınmıştır."

M.Ö. 36 yılında Marcus Antonius Pamphylia şehirlerini, aralarında Roma ile dostluk antlaşması olmasına rağmen Galatia Krallığı'na bağlamıştır. Galatia Kralı Amyntas'ın ölümünden sonra Octavianus Augustus Pamphylia eyaletini kurmuştur. İmparator Claudius zamanında (M.S. 41-54) Perge, Lykia-Pamphylia çifte eyaleti içinde yer almaktadır.

M.S. 1. yüzyıl, Perge için çok hareketli bir yüzyıldır. Perge, Roma'nın belirlediği yeni dünya düzenine uyabilmek için pek çok atılım yapıyor. Perge'de yerleşmiş olan Romalılar şehrin politik ve sosyal hayatına etkin katılımda bulunuyorlar. Bu Romalılar zaman içinde şehrin yerli aristokrat sınıfı ile kaynaşmışlar, bunun sonucunda da tamamı ile Romalılaşmış bir üst tabaka oluşmuş ve bu yüzyıl içinde Pergelilere Roma vatandaşlık hakkı tanınmıştır. Romalılaşma şehir yaşamının her alanını etkilemiş, mimarisi modernleşmiş, Domitianus ve Hadrianus kapıları, sütunlu cadde ile gymnasion hamamlar ve palaestra bu dönemde inşa edilmiştir.

M.S. 1. yüzyılda Perge Hıristiyanlık dünyası için önemli bir olaya sahne olmuştur; M.S. 46 yılında Aziz Paulus ile Aziz Barnabas Kıbrıs'tan Perge'ye gelmiş, buradan Psidia Antiocheia'sına (Yalvaç) geçmiş, daha sonra tekrar Perge'ye dönerek burada vaaz vermiş ve buradan Attaleia'ya gitmiştir. İncil'in Havarilerin İşleri bölümünde bu ziyareti şöyle anlatılmaktadır:

"Paulus ve arkadaşları Paphos'tan yelken açıp Pamphylia Perge'sine geldiler. Yuhanna ise onlardan ayrılıp Jerusalem'e döndü. Onlardan Perge'den geçip Psidia Antiocheia'sına geldiler. Sabat günü Synanog'a girip oturdular."

Psidia'dan dönüşü için ise: *"Psidia'dan geçip Pamphylia'ya geldiler ve Perge'de vaaz ettikten sonra Attaleia'ya indiler"* denmektedir. İmparator Galba (M.S. 68-69) Pamphylia'yı Galatia ile birleştirmişse de, daha sonra gelen Vespasianus (M.S. 69-79) tekrar Lykia-Pamphylia eyaletini kurmuştur. Bundan sonra Hadrianus dönemine kadar (M.S. 117- 138) bölge hiçbir idari değişikliğe uğramamıştır. Roma İmparatoru Hadrianus Pamphylia ve Lykia'yı önce Senato'ya bırakmış, fakat tekrar İmparatorluk Eyaleti yapmıştır. Roma İmparatoru Marcus Aurelius (M.S. 161-180 döneminde ise bölge tekrar Senato Eyaleti'ne dönüştürülmüştür.

Hadrianus dönemi ve ondan sonra gelen Antoninler dönemi Perge'nin kalkınma dönemi olmuş, şehrin tanınmış Filozofu Varus ve Perge'nin tanınmış şairi Aristeides bu dönemde yaşamıştır. Pek çok anıtsal yapı bu dönemde inşa edilmiştir. Helenistik kapının içinin bir kabul salonu haline getirilişi, Helenistik Kapı önünde, Plankia Magna tarafından yaptırılıp Hadrianus'a ithaf edilen Zafer Takı, Sütunlu Cadde'nin sonundaki nymphaion Hadrianus döneminde (M.S. 117-138), Septimius Severus Meydanı'ndaki nymphaion ve onun hemen yanındaki propylon Septimius Severus döneminde (M.S. 193-212) inşa edilmiştir.

İmparator Gallienus döneminde (M.S. 253-265) Romalı komutan Odenathus'un Part seferi esnasında Perge Roma orduları için konak yeri olmuştur. Bu dönemde Perge'de basılmış sikkelerin arka yüzünde Roma'nın legion sancakları görülüyor.

Kilise örgütü 4. yüzyılın ilk yarısından itibaren Perge'de varlığını gösterir. M.S. 325'teki Nikeia Konsulium'una (İznik) Perge'den katılan metropolitin ismi Kallinikos'tur. Hıristiyanlık M.S. 3. yüzyılın sonlarında Perge'ye iyice yerleşmiştir. Pergeliler tanrıçaları Artemis'i Meryem ile eş tutmuşlardır. Sütunlu caddenin doğu galerisinde narteksi bulunan kilisenin önünde kabartmalı Artemis Pergaia kabartması bulunması bunun bir ifadesidir.

M.S. 5. yüzyılda Perge metropolittir. M.S. 431 yılındaki Ephesos Konsiliu.m'unda Perge ve Side ayrı ayrı metropolit olarak temsil edilmiştir. Şehirde hâlâ kalıntıları bulunan iki büyük kilise M.S. VI. yüzyıla aittir.

M.S. VI. yüzyıldan sonra şehir metropolit unvanını yitirmiş, yerini Attaleia'ya bırakmıştır.

Şehrin almış olduğu unvanlar arasında Iera (kutsallık) sıfatı vardır ki bu husus Perge sikkeleri üzerinde görülmektedir.

İmparator Valerianus (M.S. 250-260) döneminden itibaren sikkeler üzerinde neokoros (tapınak bekçiliği) unvanına rastlanılıyor. İmparator Tacitus döneminde (M.S. 275-276) Prote (baş şehir), birinci şehir ve yine Metropolis (başşehir) unvanı bu dönemde şehre verilmiştir.

Şehir M.S. 7. yüzyılda Arap akınlarına maruz kalmış, bunun sonucunda pek çok Pergeli şehri terk ederek Attaleia'ya (Antalya) göç etmiştir. Buna rağmen şehir varlığını, M.S. 13. yüzyıla kadar küçük bir yerleşme (köy) olarak devam ettirmiş, 13. yüzyılda ise tamamen terk edilmiştir.

Tam bir Helen şehri olan Perge'de, şehrin idaresi ile ilgili meclisler; Boule, Demos ve Gerusia'dır. Boule şehrin iç işleri ile ilgilidir, o dönemde belediyelerin yaptığı işleri yapıyordu. Demos halk meclisidir. Şehrin esas yönetiminden sorumlu mercidir. Yasaları yapar, dış işlerinden sorumludur. Gerusia ise, yaşlılardan oluşur ve adli işlere bakardı, üyeleri her yıl seçimle yenilenirdi

Gymnasion'da bulunmuş kitabelerden edindiğimiz bilglere göre; şehirde gençlik kurumu olarak Ephebos ve Neoslar vardır. Ephebos 18-20 yaş arasında-

ki gençlere dini ve askeri eğitim sağlayan kuruma denirdi. Neos ise Ephebos çağından çıkmış gençlere eğitim veren kuruma denirdi.

Şehirdeki memuriyetler ise; Demiorgos (En yüksek memur), Strategos (Askeri sorumlu), Agoronomos (Ticaretten ve agora'dan sorumlu memur), Gymnasiarkos'tur (dini törenleri ve bayramları düzenleyen memur).

ŞEHRİN YAPILARI (Şekil: 56)

Akropolis

Helen döneminde şehir yapıları bu yüksek tepe üzerinde yer alıyorlardı. Ancak Helen dönemine ait şehrin bu bölümünden günümüze, ne olduğu kesinlikle bilinmeyen birkaç duvar kalıntısından başka bir kalıntı gelmemiştir. Son yıllarda Alman arkeolog Prof. Martini'nin araştırmalarında büyük bir saraya ait temel duvarları bulunmuştur. Şehrin bu saray, Helenistik Kapı ve bir kısım sur duvarları dışında günümüze kadar ulaşabilen kalıntıların neredeyse tamamı Roma döneminden kalmadır.

Tiyatro

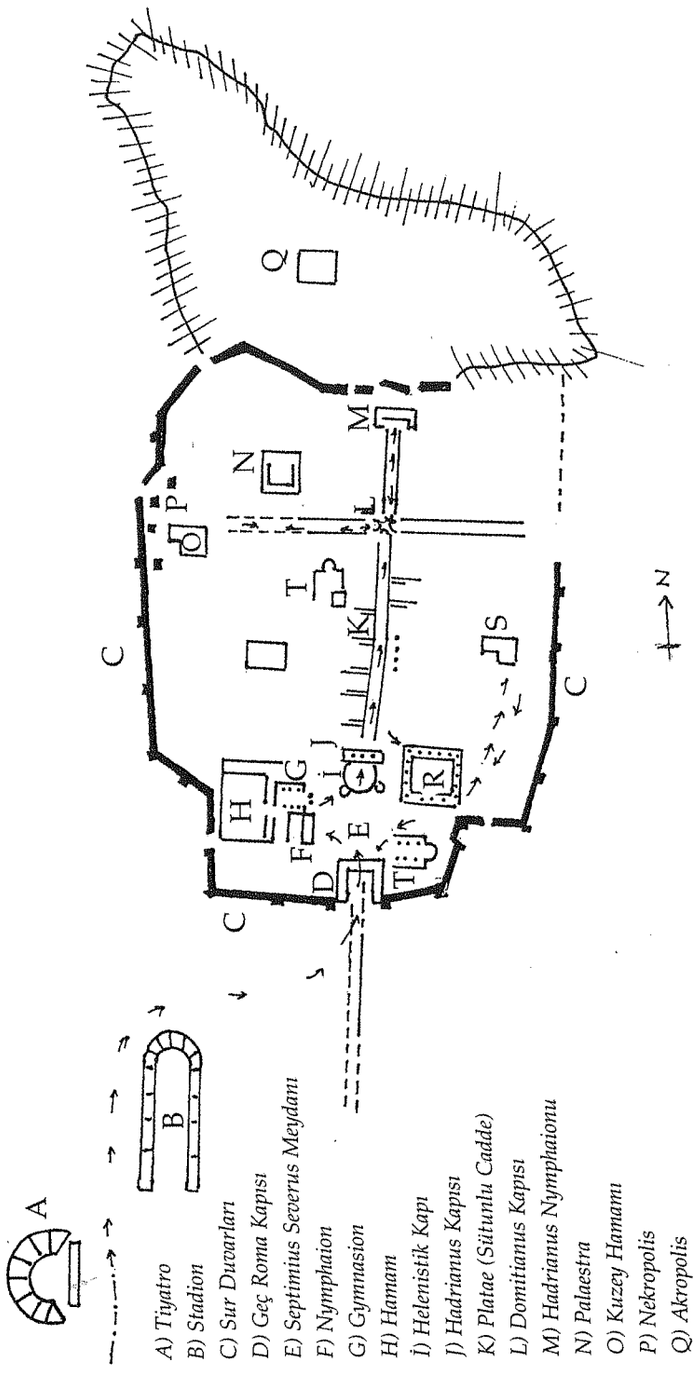
Aslında bir Helen tiyatrosudur. Ancak değişik zamanlarda restore edilmiş ve bir Roma tiyatrosuna dönüştürülmüştür. Theatron (Cavea) form olarak yarım daireyi aşmakta ve paradoslarla sceneden (sahne) ayrılmaktadır.

Perge Tiyatrosu'nda da Aspendos Tiyatrosu'nda olduğu gibi paradosların üzerinde imparator locaları (Cella Magistratus) bulunuyordu (Bu tür localar bir Roma karakteridir). Theatronu iki katlı diazomaya sahip olan tiyatronun seyirci kapasitesi 14.000 kişidir. Theatron bölümünde bulunan bir kitabede Plankia Magna'nın tiyatronun tamiratı için yardımlarda bulunduğunu belirtilmiştir.

Orkestra bölümü Roma döneminde bir korkuluk duvarı ile çevrelenmiştir. Bu korkuluk duvarı M.S. 3. yüzyılda düzenlenen gladyatör oyunları ve hayvan mücadelelerinde seyirciyi korumak için yapılmıştır. Scene üç katlı olarak inşa edilmiş olup önünde de bir proskenion mevcuttur. Scenenin tamamı Perge heykeltıraşi ekolünün karekteristik özelliklerine sahip, naturalist bir çalışmadır. Karakterlerin yüzlerinde patetik ifadeler vardır, heykel ve kabartmalarla süslenmiştir. 1. katta imparatorlar ve ktistesler (kurucular), 2. katta tanrılar, 3. katta ise "Suriye Tipi" bir kemer bulunuyordu. Arka fonda ise 1. katta Dionysos Frizi, 1. kat ile 1. kat arasında kentauromachi, 2. kat ile 3. kat arasında ise gigantomachie friz olarak betimlenmiştir.

Dionysos Frizi hariç diğer heykeltıraşi eserler bugün Antalya Müzesi'nde sergilenmektedir.

Scene'deki mimari ve heykeltıraşi parçaların tarihlendirilmesi şöyledir: payeler Antoninler dönemine, proskenion, Dionysos Frizi ve 3. kat mimari parça-

A) Tiyatro
B) Stadion
C) Sur Duvarları
D) Geç Roma Kapısı
E) Septimius Severus Meydanı
F) Nymphaion
G) Gymnasion
H) Hamam
İ) Helenistik Kapı
J) Hadrianus Kapısı
K) Platae (Süslünlü Cadde)
L) Domitianus Kapısı
M) Hadrianus Nymphaionu
N) Palaestra
O) Kuzey Hamamı
P) Nekropolis
Q) Akropolis
R) Macellum (Agora)
S) Evler
T) Bazilika

Şekil 56) Perge

ları Severuslar dönemine (M.S. 180-212) tanrı heykelleri Severuslar dönemine, kentauromachie ve gigantomachie M.S. 3. yüzyılın ikinci çeyreğine (M.S. 230-260) yapılmaktadır.

Dionysos Frizi'nde Tanrı Dionysos'un doğumundan başlanarak tüm yaşamı betimlenmiştir. Günümüze sağlam gelebilmiş sahnelerden bazıları sıra ile şöyledir:

1. pano: Irmak Tanrısı Kestros bir nympha ile yanyana görülmektedir. Belden yukarısı çıplak olan Kestros içinden su akan bir amphoraya yaslanmış ve elinde bir kamış tutar haldedir. Nympha ise tanrının önünde durmakta ve elinde bir çiçek demeti tutmaktadır.

2. pano: Şarap Tanrısı Dionysos'un doğum sahnesidir. Bu panoda Zeus bir iskemleye oturmuş halde, kalçasından çıkardığı Dionysos'u nympheye uzatır haldedir.

(Dionysos Gök Tanrısı Zeus ile Ay Tanrısı ölümlü Semela'dan doğmuştur. Zeus'un karısı Hera kocasının çapkınlıklarına çok kızar ve Zeus'un sevgililerini cezalandırmaya çalışır. Hera, Zeus'un Semela ile olan ilişkisini öğrenince bir ölümlü kılığına girip Semela'ya gider ve ona sevgilisi Zeus'u gerçek yüzüyle görmek isteyip istemediğini sorar. Semela çok meraklanır ve Zeus'tan kendisini gerçekte olduğu gibi göstermesini ister. Zeus Semela'nın isteğine karşı koyamaz ve gerçekte olduğu gibi görünür. O gerçekte bir yıldırım demetidir; bu formuyla görününce Semela yanmaya başlar ve ölür. Bunun üzerine Zeus çocuğu onun karnından alır ve kendi kalça kemiğine yerleştirir. Çocuk evrimini tamamlayınca onu oradan çıkarır ve Hera'dan çekindiği için onu Nysa nymphalarınca büyütülmek üzre Hermes ile gönderir. Dionysos Nysa Vadisi'nde büyür, ergin çağına geldiğinde insanlara asma bitkisini ve asmanın üzümlerinden şarap yapmasını öğretmek için dünya seyahatine çıkar.)

3. pano: Hermes'in Çocuk Dionysos'u nymphaya teslim edişini göstermektedir.

3. pano ile 4. pano arasındaki köşede akanthus yapraklarından bir sepet içinde çocuk Dionysos güleç bir yüzle hocası Silenos'a sarılmış olarak gösterilmiştir.

4. pano: Bir nympha elindeki bir amphoradan önündeki sunağa dayayarak su dökmekte, solda diz çökmüş halde yarı çıplak bir nympha Çocuk Dionysos'u suya sokmakta, arkada bir üçüncü nympha ise havlu tutmaktadır.

5. pano: Birinci kapının sağında yer alır. Hera Dionysos'un ağlamasını duymasın diye Kyretler tef çalarak gürültü yapar halde gösterilmişlerdir.

6., 7., 8. panolar: Bu panolarda Nysa'da geçen neşeli günler betimlenmiştir. Satyr ve nymphalar dans ederek dolaşmaktadırlar.

9. pano: 2. kapının solundadır. Köşede boğumları süslü bir asaya sarılmış bir yılan görülmektedir. Panoda ise Çocuk Dionysos üç nympha ile dans etmektedir.

10. pano: İkinci kapının sağındadır. Genç Tanrı Dionysos panterlerin çektiği bir arabada oturmakta, sağ elinde bir triasos tutmakta, geri planda ise bir nympha tef çalarak onu uğurlamakta, bir satyr ise arabanın sürücülüğünü yapmaktadır. Köşede ise omzunda üzüm sepeti taşıyan bir eros durmaktadır.

Bu panodan sonraki panolar tamamen tahrip olmuş haldedir

Tiyatronun sahne binasının dışında, doğuda iki katlı bir nymphaion yer almaktadır.

Stadion

Tiyatro ile geç dönem sur duvarları arasındaki alanda bulunmaktadır. 32 m genişliğinde, 234 m uzunluğundadır. Düz bir arazide inşa edilmiş olup tonozlar üzerine oturtulmuş sıralardan oluşmaktadır. Güneye bakan cephesinde bir kapısı vardır. Bu kapıya ait mimari parçalar kazı esnasında bulunmuştur. Kuzey kesimi bölünerek arenaya dönüştürülmüştür. Tonozların oluşturduğu bölümler soyunma giyinme mahalli ve dükkân olarak kullanılmıştır. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Kapılar ve Surlar

İki farklı sur duvarı mevcuttur. İlki M.Ö. 3. yüzyıla aittir. Bu döneme ait sur duvarlarından bir kesimi sağlam halde şehrin doğusunda ve kuzeyinde görülmektedir. Kesme taştan yapılmış bu sur duvarlarının kuleleri bile bugün hâlâ ayaktadır. Sur duvarları batı güney ve doğuda üç ana kapı ve bunların arasında da birkaç küçük kapıya sahiptir. İkinci dönem sur duvarları M.S. 4. yüzyıl da inşa edilmişlerdir. Bu sur duvarlarının inşasında yoğun biçimde harç kullanılmıştır. Bu döneme ait sur duvarlarının kapısı daha öncekilere göre daha özensiz yapılmıştır. Bu yapısıyla diğerlerinden hemen fark edilebilir.

Helenistik Kapı

Atnalı şeklinde bir avlu ve bunun iki yanında duran iki yuvarlak kuleden oluşmaktadır. Helenistik dönemdeki savunma sisteminin bir parçasıdır. Kalker taşından yapılmış kuleler orijinal yüksekliğinde bugüne kadar gelebilmiştir. Taşların dizilişleri Helenistik dönemin bir karakteristiğidir. (Bir sıra kısa yanları, bir sıra uzun yanları dışa gelecek şekilde dizilmesi.) Kuleler üç kat olarak inşa edilmiştir. 1. kat mazgallı olup düşmanı dıştan çevirmek için huruç kapılarına sahiptir. İkinci ve üçüncü katlar pencerelidir. Antik dönemde pencereler tahta kepenkler ile kapatılıyordu. Kulelerin üzeri konik bir çatı ile örtülüydü.

Kapıda doğu ve batı duvarları içinde toplam 28 adet niş vardır. Bu nişlerden 14 tanesi 1. katta, karşılıklı yedişer adet ve 14 tanesi de 2. katta yine karşılıklı

yedişer adet bulunmaktadır. Alt kattaki her iki yandaki 7 sütundan altışar adeti orijinal olup kapının Helenistik devirdeki inşasında yapılmıştır. Alt kattaki yuvarlak kulelere yakın karşılıklı iki adet 7. nişler ve üst katta yer alan 14 niş, M.S. 2. yüzyılın başında Plankia Magna döneminde duvarın içi oyularak sonradan yapılmıştır.

Bu nişlerin içlerine tanrı heykelleri ve sanal kurucu heykelleri yerleştirilerek Helenistik dönemde savunma amacıyla inşa edilmiş olan kapı, representativ bir kabul salonuna dönüştürülmüştür.

Helenistik kapı önünde, Helenistik kapı avlusunu kuzeyde sütunlu caddeye bağlayan, üç kemerli zafer takı ise Plankia Magna tarafından Roma İmparatoru Hadrianus'a adanmıştır. Benzeri zafer takları Milet, Gerusa, Attaleia, Phaselis, Patara ve Nikaia'da mevcuttur. Zafer takının kitabesinde zafer takının şehre bakan tarafında Hadrianus'a ithaf edildiği, güneye bakan tarafında ise anavatana, yani Perge'ye ithaf edildiği yazılıdır. Bu zafer takının önünde arkasında bulunan postamentler (kaideler) üzerinde Plankia Magna ve Roma imparator ve imparatoriçelerine ait sekiz heykel bulunuyordu. Bu heykellerin kitabelerinde ise Grekçe ve Latince yazılı olarak aşağıdaki ibareler görülmektedir. Aşağıda yalnız Latinceleri yazılıdır:

1- DIANA PERGENSIS PLANKIA MAGNA
2- GENIO CIVITATIS PLANKIA MAGNA
3- PLOTINAE P . . . . .PLANKIA . . . . .
4- DIVAE MARCIANE PLANKIA MAGNA
5- DIVO TRAIANO PLANKIA MAGNA
6- DIVAE MATIDIAE PLANKIA MAGNA
7- DIVO NERVA PLANKIA MAGNA
8- SABINA AUGUSTAE PLANKIA MAGNA

Bu kitabelerde dikkati çeken bir husus bazı imparator ve imparatoriçelerin Divo (tanrı) ve Divae (tanrıça) unvanlarıyla anılmış olmalarıdır. Octavianus Augustus haricinde Roma imparatorları ancak ölümlerinden sonra bu unvanlara sahip olmuşlar, yani tanrısallaştırılmışlardır. Örneğin 5 no.lu kitabedeki ibare "Divo Traiano Plankia Magna" ibaresi, Plankia Magna'dan Tanrısal Traianus'a şeklinde tercüme edilir. Buradaki ibareden Traianus'an ölmüş olduğu sonucu çıkarılır. Oysa 8 no.lu kitabede ise "Sabina Augustae Plankia Magna" yazılıdır. Bu kitabede "Plankia Magna'dan Kraliçe Sabina'ya " şeklinde tercüme edilir. Dikkati çeken husus, İmparator Hadrianus'un karısı Sabina'nın Divae unvanı ile değil, kraliçe olarak anılmasıdır ki, bu onun henüz yaşadığını gösterir. Bu kitabe yazıldığı anda Sabina henüz hayattadır Dolayısıyla bu yazıt bu anıtın tarihlendirilmesinde kolaylık getirmektedir. Anıt Hadrianus tarafından Perge'yi ziyaretlerinde M. S. 130 yılında açılmıştır.

Perge'de bulunan pek çok kitabede ismi geçen ve Helenistik Kapı içindeki heykel kaideleri üzerinde ailesine ait kişilerin de ismine rastladığımız Plankia Manga, şehrin kaderini yaptığı yardımlarla etkileyen kişidir. Perge'de Artemis ve tanrıların anasının rahibesi, aynı zamanda da Demiourgus idi. Babası Marcus Plancius Varus, Vespasianus döneminde Roma Senatosu tarafından M.S. 69 yılında Bithynia prokonsül'ü olarak atanır. Armenia Krallığı'ndan bir prensesle evlenir. Bu ilişki onu Anadolu'da Galatia'da, Psidia'da ve Pamphylia'da pek çok arazinin sahibi yapar ve zenginleştirir. Perge'de bulunan kitabelerde "Varus-Agon" olarak geçmesi onun şehre yardımları olduğunu, oyunlar düzenlediğini gösterir. Plankia Magna atasından kalan zenginliğini Perge'nin imarında kullanmıştır.

Septimius Severus Meydanı

Geç Antik Roma dönemi kapısı ile Helenistik Kapı arasında kalan meydana bu isim verilir. Severuslar döneminde bu meydanda bir nymphaion ve bir propylon inşa edilmiştir. Ayrıca bu meydanda Septimius Severus ve ailesine ait birçok heykel bulunduğu için bu isim günümüz arkeologlarınca verilmiştir.

Nymphaion

İki katlı bir çeşme binasıdır. Suyu arka kesimdeki hamamdan gelmektedir. Sert kalker taşlarından yapılmış olup dış yüzü mermer plakalarla kaplanmıştır. Ön tarafında bir havuz ve yarım daire formlu iki kurna bulunmaktadır. Yapının cephesinde ise 4 adet niş ve bunların yanında sütunlar bulunmaktadır. Bu çeşme binası önünde Septimius Severus ve karısı Julia Domna'nın heykelleri bulunmuştur. Bu çeşmeye ait kabartmalı bir alınlık parçası üzerinde ise Artemis Pergaia ve nedimeleri görülmektedir. Çeşme binasının üzerindeki kitabede ise bu yapının Pergeliler tarafından Artemis Pergaia'ya, İmparator Septimius Severus, karısı Julia Domna ve oğulları Geta ve Caracalla'ya ve anavatana ithaf edildiği yazılıdır. Bu çeşmenin inşası M.S. 204 yılında tamamlanmıştır.

Propylon

Hamamın önünde iki basamaklı bir platform üzerindedir. Kapının diğer tarafı hamama ait gymnasiona açılmaktadır. Kapı dörderli iki sıra sütuna sahiptir. Yapının kalıntıları arasında bulunan kabartmalardan biri üzerinde Zeus'un Ganimedes'i kaçırışı betimlenmiştir. Bir diğer kabartma üzerinde ise Dionysos bir katır üzerinde görülmektedir. Bulunan kitabesinde ise bu kapının Septimius Severus'a ithaf edildiği yazılıdır.

Hamam

Perge'nin en iyi korunmuş yapılarından biridir. Tipik Roma hamamlarının sahip olduğu bölümler: apodyterium, frigidarium, tepidarium, caldarium, no-

tatio mevcuttur. Hamamın caldarium ve tepidarium bölümleri hypocausis denen alttan ısıtma sistemi ile ısıtılıyordu. Bu iki bölümde bunu gösteren zemin altı koridorları görülmektedir. Caldariumda ve tepidariumda görülen bu zemin altı koridorlarını oluşturan üst üste konmuş ısıya dayanıklı tuğlalar veya kemer sistemine suspansuare denir. Bu alttan ısıtma sisteminin mucidi Sergius Orato isimli bir Romalıdır. Hamam dışında furnium (fırın) bölümünde kazanlarda ısıtılan sıcak su ve onun buharı önçe caldariuma oradan da tepidariuma sevk ediliyor ve bu bölümlerin böylece ısıtılması sağlanıyordu. Sıcak su buharları tepidaiuma kadar soğuyarak geldiği için tepidarium caldariuma nazaran daha ılık oluyordu.

Hamamın zeminleri opus sectile adı verilen sekizgen mozaiklerle örtülüydü. Apodyterium dışında, hamamın tüm iç ve dış mekânları mermer levhalarla kaplı idi. Duvarların mermerle kaplanması Antoninler döneminde gerçekleşmiştir. Bulunan ve M.S. 141'e tarihlenen bir kitabede Roma İmparatoru Antoninus Pius'un hamama Phrygia mermerleri hediye ettiği yazılıdır. Apodyterium ise renkli serpentin taşıyla kaplıydı. Hamamın çatısı tahta konstrüksiyon ile örtülüydü. Pencereleri de açılır kapanır tahta kepenklere sahipti.

Museion

Hamama kuzey kesimde hamama bitişik, tepidarium ile bağlantılı L formlu bir salon daha vardır ki bu bölüm hamama gelen kişilerin dinlendikleri, sohbet ettikleri bir mekândır. Perge'de bulunan Tertellus'un oğlu Archiereus'un onur kitabesinde "Perge'deki museiona hizmet etti" ibaresi geçmektedir. Bu da Perge'de bir museionun var olduğunu göstermektedir. Museion antik dönemde filozofi dahil, çeşitli bilimlerin okutulduğu yüksekokul olup, en tanınmışı Alexandria'dadır. M.S. 2. yüzyılda ikinci sofistik akımın yaygın olduğu dönemde Anadolu'da Ephesos, Smyrna, Pergamon, Magnesia at Meandrum, Mylasa, Stratonikeia, Antiocheia (Psidien), Side ve Perge'de museionların var olduğu bilinmektedir. Perge'deki museion büyük olasılıkla bu mekândır.

Hamamda yıkanan şehir yöneticileri ve şehrin ileri gelenleri muhtemelen bu mekânda tartışıyorlar, yaşam ve idare ile ilgili fikirler üretiyorlar ve bu bölümü museion olarak kullanıyorlardı. Hamamın hemen önünde palaestra'nın bulunması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Gerek palaestra hamama ait apodyteriumda gerekse museion olarak adlandırdığımız bu bölümde 32 adet heykel bulunmuştur. Bu heykellerden çoğunu Claudius Peison isimli Pergeli zengin bir sanatsever yaptırmıştır. Onun yaptırdığı heykellerin kaideleri üzerinde Grekçe "Claudius Peison beni yaptı" yazısı mevcut. Bu heykeller günümüzde Antalya Müzesi'nde sergilenmektedir.

Palaestra

Hamamın hemen önünde propylon ile hamam arasında üzeri açık dörtgen mahal Perge'nin palaestrasıdır. Dört bir tarafı sütunlarla çevrilidir. Bu mekân Pergeli gençlerin spor yaptıkları ve eğitim aldıkları mekândır. Bu mekânın hemen bitişiğinde güney kesimdeki notatio gençlerin, spor yapanların, spordan sonra yıkanmaları için yapılmıştır. Bu palaestra M.S. 1. yüzyılda inşa edilmiştir. Ancak peristil çevresindeki mozaik taban M.S. 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Palaestranın kapısı yanında üzerinde üç adet zafer kupası görülen bir onur kitabesi bulunmaktadır. Bu onur kitabesi eukumenik bir yarışmada zafer kazanmış Pergeli şampiyon bir güreşçiye aittir.

Agora / Macellum

Şehrin yaşam organıdır. Helenistik kapının doğusunda yer alır. Agora sözcüğü genel olarak pazaryeri olarak tercüme edilir. Gerçekte anlamı toplantı yeridir. Şehrin siyasi, sosyal ve idari merkezidir. Boyutları 76 x 76 m'dir. Sütunlu caddeden üç, kuzey ve güney cephelerinden ise birer girişi mevcuttur. Agoranın etrafı stoa ve ona açılan bir dizi dükkân ile çevrilidir. Dükkanların bazılarının zeminleri mozaik kaplıdır. Antik dönemde dükkânlar ile sütunlar arasında kalan bölümün üzeri kapalıydı ve bir portik oluşturuyordu. Sütun dizisinin orta alana bakan yüzünde dört bir yandaki kanal agoraya yağan yağmur sularını toplayıp güneydeki büyük kanala akıtmaktadır. Agoranın peristilini oluşturan sütunları Mısır'dan getirtilmiş granit taşındandır. Sütunların üzerindeki başlıklar ise Korint nizamındadır. Agoranın ortasında yuvarlak bir yapı mevcuttur. İçinde su boruları bugün de görülmektedir. Bazı bilim adamlarına göre bu yuvarlak bina bir tapınak olup, Kader Tanrısı Tyche Tapınağı'dır.

Bazı bilim adamlarına göre ise agora, gerçekte agora değildir ve bir Macellum'dur. Roma'da yalnız balık ve yiyecek satılan yerlere bu isim verilir. Macellum yalnız Roma için değil, M.S. 2. yüzyılda Pamphylia ve Psidia şehirleri içinde yaygındı. Bu ikinci görüşü savunan bilim adamları şehrin esas agorasının daha kuzeyde, doğu batı yolunun kesiştiği yerin kuzey doğusunda olduğunu, burada bulunan bir kitabede bu mahallin Forum Augustorum = Agora Sebastea olarak nitelendiğini ve bu ismin agoraya İmparator Tiberius'un evlatlığı Germenicus'un Perge'ye gelişinde verildiğinden bahsetmekte, henüz bu mekânda kazı yapılmadığını, kazı yapılınca bunun ortaya çıkacağını, şehrin antik dönemde ana giriş kapılarından birinde, doğuda olduğunu ve bu yolun yukarıdaki asıl agoraya ulaştığını, güneydeki mekânın bugün agora olarak nitelenen mekânın ise M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiş bir macellum olduğunu belirtmektedirler.

PERGE'DE DEMOS ve TACITUS (M.S. 275/76) KİTABELERİ

Agora kuzeyindeki sokak içinde bulunmaktadır. Grekçe'den çeviren Prof. Dr. Sencer Şahin'dir.

1. Kitabe

Daha önceleri baş idim, ama şimdi Jüpıter Tacitus ile başkent oldum.

Eski imparatorlardan biri beni şehirlerin tacı olmakla onurlandırdı, ama şimdi ben ana şehir oldum, tıpkı Ephesos'un Asia için olduğu gibi.

Güçlü bir imparator beni önemli şehir ilan etti, ama şimdi ben Tacitus'un onayı ile anaşehir oldum,

Severusoğulları'ndan (Caracalla) beni dost ve müttefik ilan etti, ama ben şimdi başkentim.

Saadet dilekleriyle tüm Pamphylialılar benimle kurban bayramlarını kutluyorlar, ama şimdi bende Tacitus'un kurban başrahibi oturuyor.

2. Kitabe

Yüce Perge, sen tek başına asyl hakkına sahip olansın.

Yüce Perge, İmparator Tacitus seni metropolis ilan etti.

Yüce Perge, sen İmparator Vespasianus'tan beri imparatorluk kültüne sahipsin.

Yüce Perge, sen kutsal sancakla onurlandırılansın.

Yüce Perge, sen sikkelerde Ephesos'un Diana'sı gibi, Perge Diana'sı ile onurlandırılansın.

Yüce Perge, sen imparatorluk kasasını bulunduruyorsun.

Yüce Perge, sen dört imparatorluk kültüne sahipsin.

Yüce Perge, sen ilk yetkili mahkemeye sahipsin.

Yüce Perge, sen konsüllerin görev yaptıkları yersin.

Yüce Perge, sen konsüllerin yarışmalar düzenledikleri yersin.

Yüce Perge, Sen Pamphylia'nın başısın.

Yüce Perge, sen yalan söylemeyen, bütün bu hakları senato tarafından onaylanansın.

Sütunlu Cadde

Kentin kuzey kenarına yakın bir noktada dik açıyla kesişen iki sütunlu cadde Perge'yi dört bölüme ayırır. Kent planına sonradan eklenen bu caddeler açılırken mevcut yapılara dokunulmadığından dümdüz bir hat oluşturmamakta, sağa sola hafif sapmalar yapmaktadır. Her iki caddenin ortasında da bir su kanalı mevcuttur. Bazı antik kentlerde de (Attaleia, Side, Termessos ve Kremna) rastlanan bu avenue görüntülü cadde Helenistik dönemde Platae olarak nitelendiriyordu. Modern zamanlarda bugün ise bu tür cadde Antalya'da tekrar karşımıza çıkmaktadır. (Atatürk Caddesi)

800 m uzunluğunda ve 20 m genişliğinde olan Perge'nin sütunlu caddesinin imarı 100 yılı geçkin bir süre devam etmiştir. Caddenin imarı Roma İmparatoru Tiberius (M.S. 14-37) ile başlamış ve Roma İmparatoru Hadrianus (M.S. 117-138) ile tamamlanmıştır. Tiberius'tan önce bu caddenin yerinde tek yönlü basit bir yol bulunuyordu.

Düden Şelalesi'nden değişik yollarla getirilen su şehrin kuzey kesiminde sütunlu caddenin ortasındaki kanala girmekte ve kanal içinde yapılan setlerin oluşturduğu havuzlamalarla şehrin çıkış kapılarına doğru devam etmektedir. Kanal içindeki su hem yolun iki tarafında bulunan dükkânlarca kullanılmakta, hem de caddenin temizlenmesinde kullanılmaktaydı. Caddenin iki tarafında yer alan dükkânlar genelde iki bölümlüydü. Dükkânların arka bölümleri imalat, ön bölümleri ise satış için kullanılıyordu. Dükkânlar ile yolun arasındaki bölüm bir portiko idi ve zemini mozaikle kaplıydı. Günümüzde mozaik zeminin bir kısmı görülebilmektedir. Sütunlu caddenin zemini taşla kaplıydı. Bu taşlar üzerinde gelip geçen arabaların izleri bugün de görülebilir haldedir. Caddenin iki yanında görülen sütunların bir kısmı Ion, bir kısmı Korint nizamında sütun başlıkları taşımaktadır. Bu sütunlardan dört tanesinde bazı kabartmalar görülmektedir. Bu kabartmalarda, Kader Tanrısı Tyche (Fortuna), şehrin sanal kurucularından Kalkhas, şehrin baş tanrıçası Artemis ve Artemis'in kardeşi Apollon bir quadriga üzerinde görülmektedir. (Tyche motifi 1999 yılı içinde antika kaçakçıları tarafından kırılıp çalınmıştır.)

Sütunlu cadde üzerinde sütunların arasında, bugün de bazı kitabeli postamentler görülmektedir. Bu da bize şehrin imarına yardımcı olmuş, şehre onur kazandırmış kişilerin heykellerinin bu cadde boyunca yer aldığını göstermektedir. Şehre hibelerde bulunan bu tür kimselere şehir halk meclisi tarafından Eurgetes (Yardımsever) unvanı verilmiş, toplantılarda, bayramlarda ve tiyatroda kendilerine özel oturma yerleri tahsis edilmiştir. Bu kitabelerden biri üzerinde Roma İmparatoru Hadrianus, "Olympos" unvanıyla anılmaktadır. Bu da bize Hadrianus'un Perge'yi M.S. 130'da ziyaret ettiğini göstermektedir. Bu unvan Roma Senatosu'nca kendisine M.S. 129 yılında verilmiştir. Ayrıca Sütunlu Cadde'yi oluşturan portikonun üzerinde, kabartmalı sütunların karşısında BEP ibaresi görülmektedir ki, bu, İmparator Tiberius'un yapımına izin verdiği ve yapımını finanse ettiği, bu nedenle onun adına yazılan bir onur kitabesinin arta kalmış bir bölümüdür.

Hadrianus Nymphaionu

Sütunlu Cadde'nin sonunda yer alır. 21 m uzunluğunda ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üç hücreli bir görüntüsü vardır. İki yan hücrelerin üzeri kasetli

tonozlarla kaplıdır. Orta bölümde ise Nehir Tanrısı Kestros yatar haldedir. Kestros heykelinin altından akan sular sütunlu caddenin ortasındaki kanala akmaktadır. Nehir tanrısının iki yanındaki bölümlerde ise iki kadın heykeli bulunmuştur. Ayrıca bu çeşme binasının kazısı esnasında Zeus, Hadrianus ve genç erkek heykelleri bulunmuştur. Bu çeşme binasına ait kitabede çeşmenin İmparator Hadrianus'a ithaf edildiği görülmektedir. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Domitianus Kapısı

Demetrius ve Apollonius isimli iki kardeş tarafından Roma İmparatoru Domitianus (M.S. 81-96) onuruna yaptırılmıştır. 11,28 m yüksekliğinde, 8,5 m genişliğinde ve 1,48 m derinliğinde, tek kemerli bir kapıdır. Kemer alt kısımda iki yandaki Dor nizamında ikişer sütun üzerinde yükselmektedir. Kemere bitişik bir alınlık mevcuttu. Alınlığın üzerindeki kesimde kapının doğuya bakan yüzünde Flaviuslar sülalesinin imparatorlarına (solda Titus, sağda Vespasianus, ortada ise Domitianus'a) ait ithaf kitabeleri mevcuttur. Kapının üzerinde de muhtemelen bu imparatorların heykelleri yüzleri şehre dönük olarak, kitabelerinin üzerine gelecek şekilde yükseliyordu. Kapının batıya bakan tarafında ise Perge şehrinin baş tanrıları Artemis Pergaia ve Apollon Pamphylos'a ait ithaf kitabeleri bulunuyordu. Bu anıtsal kapı İmparator Domitianus dönemine (M.S. 81-96) tarihlendirilmektedir. Zira kitabesinden onun yaşadığı dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan kazılarda bu kapıya ait yapı malzemeleri bulunmuştur. Bu malzemeler sütunlu caddenin doğu tarafında bulunmaktadırlar.

Palaestra

Perge'nin bugün Helenistik Kapı'dan sonra görülebilen eski yapısıdır. Gaius Julius Cornatus ve eşi tarafından Roma İmparatoru Claudius'a (M.S. 41-54) ithaf edilmiştir. Bu kitabesinden dolayı M.S. 1. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ortada bir peristile sahip, traverten taşından yapılmış yan duvarları önünde soyunma giyinme odaları bulunan güreş sahasıdır.

Kuzey Hamamı

Doğu-batı yolu üzerinde, batıda, palaestradan sonra yer almaktadır. Batı nekropolüne yakındır. Traverten bloklarından inşa edilmiştir. Tipik Roma Hamamı'nın bölümlerine sahiptir. Bu bölümde henüz kazı yapılmamıştır. Duvar yapı tekniğine bakılarak M.S. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Nekropolis

Şehrin doğu-batı yolunun sonunda batı kesiminde yer almaktadır. 1946 yılından bu yana devam eden kazılarda ve kaçakçıların yaptığı kaçak kazılar sonunda 50'ye yakın lahit bulunmuştur. Semerdam çatılı formlu kapaklı, kline (yatak) kapaklı, Sidemara tipli farklı lahitler bulunmuştur. Lahitlerin üzerindeki kabartma figürlerin hemen hepsi Perge heykeltıraşisi stili karakterlerini yansıtmaktadır. Nekropolis'te bulunan lahitlerin tamamı bugün Antalya Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunlardan birçoğu da müze salonunda sergilenmektedir. Müzede sergilenen lahitlerden en ünlüleri iki adet Herakles Lahdi ile Ariadne Lahdi'dir. Doğu kapısı ve güney kapısı önünde de bazı mezarlar mevcuttur. Güney kapısı önündeki mezarın şehrin ünlü ismi Plankia Magna'ya ait olduğu sanılmaktadır.

Bazilika

Perge'de iki bazilika mevcuttur. Bunlardan ilki kuzey güney istikametindeki Sütunlu Cadde'nin solunda yer alır. Üç nefli bir bazilikadır. Apsis bölümü henüz ayaktadır.

Diğer bazilika ise güney kapısının doğusunda yer alır. O da üç nefli bir bazilikadır. Her iki bazilika da M.S. 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Büyük bazilikanın apsisi ve yan nef duvar temelleri bugün de görülebilir haldedir.

Artemis Tapınağı

Tapınağa ait envanter defteri bulunmuştur. Strabon tapınağın şehre hâkim bir yükseltide bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bugüne kadar yapılan araştırmalarda maalesef tapınağa ait herhangi bir ize rastlanamamıştır.

ASPENDOS

Antalya-Alanya yolu üzerindeki Köprüçay'ın (Euromedon) 4 km kuzeyinde yer almaktadır. Antik yazarların anlattığına göre, kent M.Ö. 12. yüzyılda Argos'tan gelen kolonistlerin lideri Mopsos tarafından kurulmuştur. Gerçekte ise şehrin Argos'tan gelenlerce iskân edilmesi M.Ö. 7. yüzyılda gerçekleşmiştir. Zira bu ikinci kolonizasyon dalgasında bölgedeki Phaselis ve Sillyon gibi kentler de bu yüzyılda kolonize edilmiştir. Aspendos'ta bulunan yazıtlar üzerindeki Argos dialekti de bu görüşü güçlendirmektedir. Şehrin M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllara ait sikkeleri üzerinde görülen Estwediys sözcüğü Şehrin Hititler dönemindeki ismidir. Helenli kolonistler buraya geldikleri zaman burada bir yerleşim mevcuttu ve yeni gelenler yerli halk ile karışmış ve yerli halkın geleneklerini benimsemişlerdir. Sikkeler üzerinde şehrin eski ismini yazmaları bunu teyit etmektedir.

M.Ö. 546 yılında Pers egemenliğine giren şehir sadece Perslere vergi ödeyerek bağımsızlığını sürdürmüştür.

Denize bağlantısı Euromedon Çayı ile sağlanan kentin daha M.Ö. 5. yüzyıl başlarında sikke bastırması erken bir dönemde hayli zenginleştiğini ve otonom bir yapıya sahip olduğunu gösteriyor.

M.Ö. 469 yılında Atinalı Kimon, Euromedon Çayı ağzında Perslerle savaşmış ve onları mağlup etmiştir. Bu tarihten itibaren Aspendos, Attika–Delos Deniz Birliği'nin bir üyesi olmuştur.

M.Ö. 411 yılında ise tekrar Pers hâkimiyetine giren ve Perslerin bir donanma üssü haline gelen Aspendos'u geri kazanmak için gelen Helenli komutan Thrasboulos ile anlaşma yolunu denemişler ve kendisine para vererek şehri yakmamasını istemişler. Ancak Thrasboulos'un adamları gemilerinden inerek Aspendos etrafındaki arazilerdeki ekinleri yakmışlar, buna kızan Aspendoslular da Thrasboulos'u çadırında öldürmüşlerdir.

M.Ö. 387'deki Kral Barışı'ndan sonra ise Aspendos tekrar Pers hâkimiyeti altındadır. Bu dönemde de Aspendos'un Perslere vergi vererek otonom kaldığı görülmektedir.

M.Ö. 334 yılında ise Büyük İskender tarafından kuşatılan şehir, şehri yakmaması karşılığında 50 talent gümüş para ve çok sayıda at vermeyi önermiş ve bu önerileri Büyük İskender tarafından kabul edilmiştir.

Ne var ki Büyük İskender şehirden uzaklaşıp sillyon istikametinde yol alırken, Aspendoslular söz verdikleri parayı ve atları vermek istememişler bunun üzerine Büyük İskender geri dönmüş ve Aspendoslular bu kez kendisine 100 talent gümüş para ve vermeyi söz verdikleri at sayısını da iki misli olarak vermek zorunda kalmışlardır.

Ayrıca şehirde bir Makedonya garnizonunun kalmasına zorunlu olarak müsaade etmişlerdir. Büyük İskender'in ölümünden sonra diodochlar döneminde M.Ö. 301'deki Ipsos savaşına kadar şehrin kontrolü Antigonos'un elindedir.

M.Ö. 3. yüzyıl boyunca şehir birkaç defa Ptolemaiosler ile Seleukosların arasında hâkimiyet değiştirmiştir. M.Ö. 190'daki Magnesia Savaşı ve bu savaşın ardından M.Ö. 188'de yapılan Apameia Barış Antlaşması ile Aspendos, Pergamon'un kontrolüne bırakılmıştır. M.Ö. 129 yılında Anadolu'nun Asia eyaleti olarak Roma'ya bağlanmasından sonra bir süre hür kalan şehir M.Ö. 102 yılında Roma'nın Kilikia eyaletine bağlanmıştır.

M.Ö. 78 yılında Kilikialı korsanların Servilius Vatia tarafından yok edilmesi ardından bölgeye prokonsül olarak gelen Gaius Verres, şehri adeta soymuş, tapınaktaki heykelleri ve Aspendos'un ünlü "Lir Çalan" heykelini Roma'daki villasına götürmüştür.

Şehir Roma İmparatoru Octavianus Augustus döneminde, M.Ö. 25 yılında ise Lykonia eyaletine, M.S. 43 yılında ise Roma İmparatoru Claudius tarafından Pamphylien - Lykien birleşik eyaletine bağlanmıştır.

Şehir M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda Anadolu'daki diğer antik kentler gibi parlak bir dönem geçirmiştir.

M.S. 5-6. yüzyıllarda ise Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak yaşamını sürdüren Aspendos'un ismi bu dönemde Primoupolis olarak anılmıştır.

M.S. 7. yüzyıl da ise birçok defa Arap akınlarına maruz kalmış, talan edilmiştir.

M.S. 13. yüzyılda ise şehir Selçuklular tarafından fethedilmiş, 15. yüzyılda ise Osmanlı egemenliği altına alınmıştır.

Şehir, özellikle M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda yaptığı ihracat ile Pamphylia'nın büyük ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. İhraç malları arasında tuz, zeytinyağı, buğday, at, şarap, gül ağacından yapılmış küçük heykelcikler yer almaktaydı.

Şehirde Zeus, Artemis, Apollon, Athena, Dionysos, Hermes, Herakles, Tyche ve Mısır tanrıları Serapis ve Isis tapım görmüştür.

Şehrin Yapıları (Şekil: 57)

Tiyatro: M.S. 2. yüzyılda Roma İmparatoru Marcus Avrelius tarafından M.S. 161-180 döneminde inşa edilmiştir. Tiyatroyu inşa ettiren Romalı iki kardeş Curtius Crispinus ve Curtius Auspicatus'tur. Mimarı ise Zenon'dur.

Tiyatro, antik dönemden günümüze en sağlam olarak gelen Roma tiyatrosudur. Roma tiyatrosunun tüm özelliklerini taşımasıyla dünya tiyatro literatürüne geçmiştir.

Ünlü Mimar Vitrivius'un *De Architectura* isimli kitabında tanımladığı Roma tiyatrosuna bire bir uymaktadır. Sahnenin yerleştiriliş yeri Tangential sisteme göre gerçekleştirilmiştir. Tiyatronun sahip olduğu olağanüstü akustiği sağlayan da tiyatronun bu özelliğidir.

Aspendos'un bir yamacına yaslatılmış caveası yaklaşık 8.000 kişi kapasitelidir.

Tiyatronun Paradoslarının girişlerindeki kitabelerde tiyatroyu yaptıran Curtius kardeşlerin yapıyı şehrin tanrılarına ve imparatora adadıkları yazılıdır.

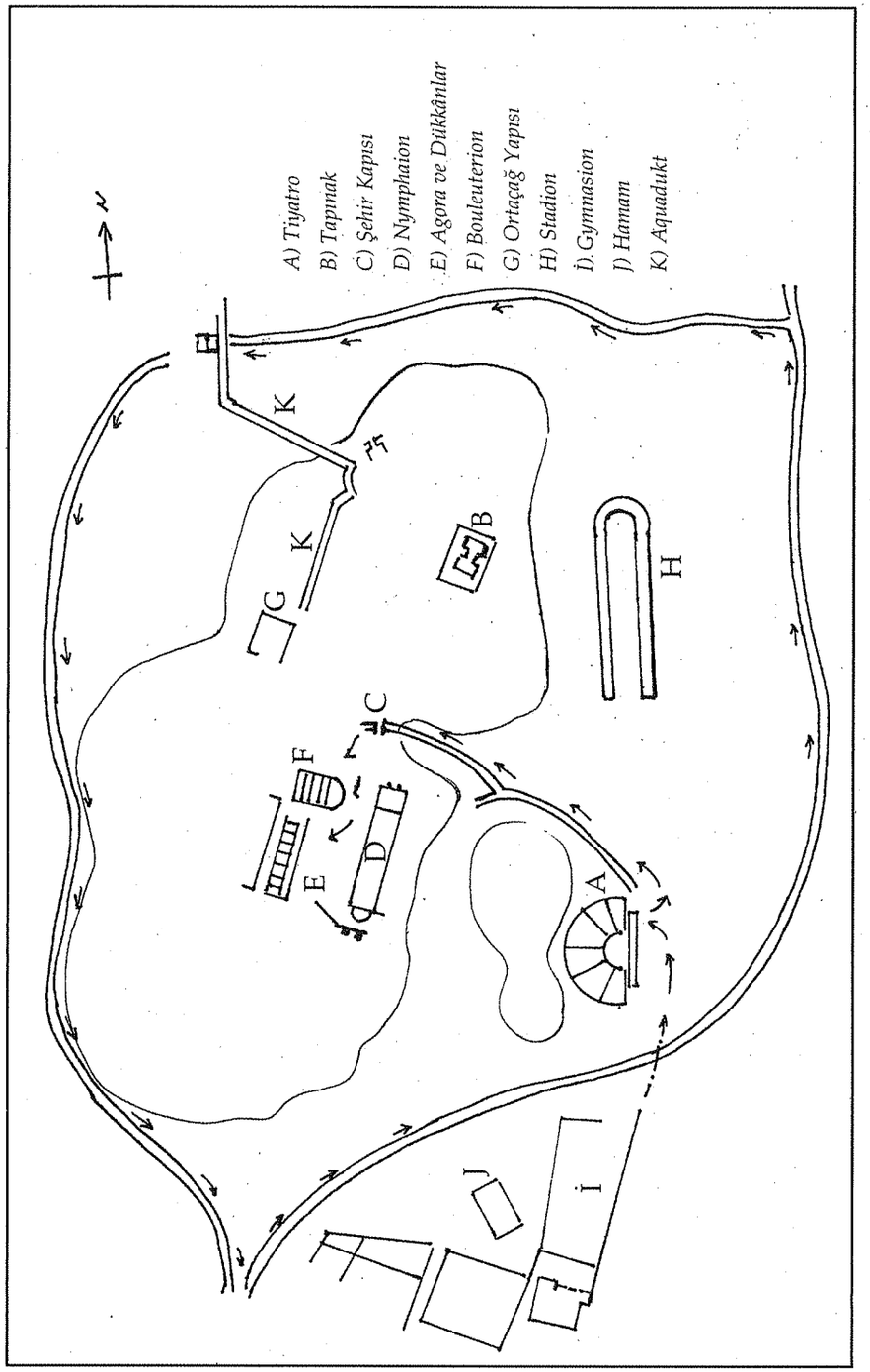
Paradosların sahneye bakan yüzünde alt caveanın birer parçası olarak iki yanda iki Cella Magistratus (İmparator Locaları) yer almaktadır.

Sahne binası iki katlı olup, altta Ion, üstte Korint sütunları, sütun aralarında nişler ve bu nişlerde yer alan heykeller ve büstler ile süslenmiştir. Porta Reggia (orta kapı) üzerinde en üstte Suriye tipi bir alınlıkta, Typmhanon içinde bir Dionysos kabartması çiçek dalları arasında betimlenmiştir.

Sahnenin üzerinin ahşap konstrüksiyonla örtülü olduğu, sahne duvarı üzerindeki oyuklardan belli olmaktadır.

Caveanın en üst bölümünü ise sütunların oluşturduğu bir portik çevrelemektedir. Bu bölümün yağmurlu günlerde tiyatroya gelenlerin sığınması için yapıldığı düşünülmektedir.

Tiyatronun sahne binası Selçuklular döneminde kervansaray olarak kullanılmış, Roma döneminde tüm sahneyi kaplayan beyaz mermerler Selçuklular

Şekil 57) Aspendos

döneminde sökülüp yerlerine turkuaz renkli fayanslar döşenmiştir. Bu fayanslardan örnekler günümüzde Antalya Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Tiyatro, akustiği ile ün kazanmıştır. Yeryüzünde bu tiyatrodan daha mükemmel akustiğe sahip bir başka tiyatro yoktur. Bu mükemmel akustiği daha iyi anlatabilmek için söylenen efsane şöyledir: Aspendos kentinin kralının dünyalar güzeli bir kızı varmış. Bu kız evlenme çağına geldiğinde o kadar çok talibi olmuş ki, kral bu taliplere, Aspendos'a en yararlı eseri kazandıran kişi kızımla evlenecek demiş. Bütün damat adayları pek çok eser yaratmışlar. Yarışmanın sonunda iki eser finale kalmış. Bunlardan biri şehre dağlardan su getiren aquaduktler, diğeri ise tiyatro binası imiş.

Aspendoslular ve kral önce aquaduktlere gitmişler. Bunlar o dönem için müthiş bir teknolojiyi sergiliyormuş. Mimar bileşik kap sistemini uygulayarak dağlardan getirdiği suyu önce ovaya indiriyor, sonra basınç kuleleri ile suyu Akropol'e ulaştırıyormuş. Aspendoslular ve Kral, aquaduktleri çok beğenmişler. Halk kral kızı aquaduktleri yapan mimara verilsin diye bağırmış. Kral bir kez de tiyatroyu görelim demiş ve halkla beraber tiyatroya gelmiş. Bu olağanüstü yapıya hayran kalmış. Halkın bir kısmı da kral kızının tiyatroyu inşa eden mimara kızın verilmesi yönünde tezahürat yapmış. Kral karar vermek için tiyatronun en üst basamağına çıkmış o sırada çok kısık bir ses duymuş. Sağa sola bakmış kimseyi görememiş, en sonunda sahnenin bir köşesinde tiyatroyu yapan mimarı fark etmiş. Mimar kendi kendine "Kral kızı benim olmalı, Kral kızı benim olmalı," diye söyleniyormuş.

Kral tiyatronun bu muhteşem akustiğine hayran olmuş ve kararını bildirmiş. Bu karar tam Solomonvari bir kararmış; kızın yarısı aquaduktleri yapan mimara, diğer yarısı tiyatroyu inşa eden mimara verilecek demiş. Ancak tiyatroyu inşa eden mimar buna itiraz etmiş. "Bu, kızın ölümü demek. Ben hakkımdan feragat ediyorum. Onun ölümüne dayanamam," demiş. Böylece Kral, mimarın kral kızını sevdiğini anlamış ve ikisini evlendirmiş. Onlar için kırk gün kırk gece düğün yapmış.

Aquaduktler (su kemerleri): 924 metre uzunluğundadır. Konglamera taşından inşa edilmiştir. İki basınç kulesi vasıtasıyla dağdan ovaya indirilen suyu, kemerler üzerine oturtulan kum taşından oluşturulmuş boru ile Akropol'e ulaştırmaktadır.

Su kemerlerini inşası için, bir İtalik olan Tiberius Claudius Eurimnos 2.000.000 (iki milyon) denarius ödemiştir.

Tiberius Claudius Eurimnos, Aspendos'un ileri gelen şahsiyetlerinden biriydi. Şehirde Demiorgus seçilmiş olması da bunu göstermektedir. Aquaduktler M.S. 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmektedir.

Şehir Kapısı: Şehrin doğusundadır. Tek kemerli bir kapıdır.

Nymphaion: Agoranın kuzeyinde ince uzun bir yapıdır. 8 32 x 15 m ölçülerindedir. Ortadaki niş içinden su akıyordu. Ortadaki nişin iki yanında yer alan 4 niş ve ikinci katta yer alan 5 niş içinde heykeller bulunuyordu. Yapı M.S. 2-3 yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Agora: Doğudan bazilika, batıda dükkânlar, kuzeyde Nymphaion ile sınırlandırılmıştır.

Bazilika: 142 m uzunluğunda dört nefli bir bazilikadır. Apsis bölümü kuzeyde yar almaktadır. Konglamera taşından inşa edilmiştir.

Bouleuterion: Agoranın kuzey batısındadır. Dörtgen bir plana sahiptir. Konglamera taşından inşa edilmiş olup şehir meclisi toplantıları yanı sıra odeon (müzik salonu) olarak da kullanıldığı sanılmaktadır.

Stadion: Şehrin kuzey doğusunda yer almaktadır. Yaklaşık 8.000 kişi kapasitelidir. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Hamam ve Gymnasion: Şehrin güneydoğusunda, Euromedon Çayı kenarında yer almakatadır. M.S. 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

SİDE

Kuruluş ve Tarihi

Side kazıları 1946 yılında Prof. Arif Müfit Mansel tarafından başlatılmıştır. Prof. Mansel "Die Ruinen von Side" isimli bir kitabında antik dönem tarih yazarı Eusebios'u kaynak göstererek şehrin kuruluşunu M.Ö. 1405 yıl olarak vermektedir. Coğrafyacı Strabon ve tarihçi Arian'ın anlattıklarına göre ise Side'ye M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında Kymeli kolonistler gelmişler ve yerli halk ile karışmışlardır. Ancak Kymeli kolonistlerin öncesinde şehrin var olduğu muhakkaktır. Zira şehir halkı yerli bir Anadolu dili olan Side dili kullanmaktadır. M.Ö. 3. yüzyıl başlarına kadar bu dili kullanmaya da devam etmişlerdir. Bulunan bazı kitabeler ve klasik dönemde basılan Side sikkeleri üzerinde bu Side yazısını görmek mümkündür. Bu dilde Side kelimesinin anlamı nardır.

Side Büyük İskender'in gelişine kadar Perslere bağımlı kalmıştır. Büyük İskender şehri savaşmadan almış ve ayrılırken bir garnizon bırakmıştır.

Helenistik dönemde ise önce Seleukosların, daha sonra Ptolemaiosların hâkimiyetine girmiş, M.Ö. 190'da III. Antiochos ile Roma'nın savaşına Antiochos'un müttefiki olarak karışır. Side önlerinde iki donanma karşılaşır ve Romalılara karşı savaş kaybedilir. M.Ö. 188'de yapılan Apameia barış anlaşmasından sonra Side'ye "Civitas Libera" (serbest şehir) statüsü verilir. Anadolu Romalılar tarafından Pergamon'un idaresine bırakılınca, Pergamonluların egemenlik kurmalarına karşı çıkarlar ve şehirlerini M.Ö. 165 ve 159 yıllarında yaptıkları savaşlarla savunurlar. Kazılarda şehrin Doğu Kapısı üzerinde bulunan ve şu an müzede sergilenen silah kabartmaları bu savaşlarla ilişkindir. Ayrıca bu zaferleri kutlamak için bir yüzünde şehrin baş tanrıçası Athena'nın başı, diğer yüzünde Zafer Tanrıçası Nike bulunan sikkeler (tetradrachmeler) bastırmışlardır.

M.Ö. 1. yüzyılda Side, Kilikialı korsanların hâkimiyetine geçer, köle pazarı haline gelir. M.Ö. 67 yılında Pompeius korsanları yener ve Side, Roma'ya sadakatini bildirir. Ancak bir cezadan kurtulamaz, metropolis statusünü kaybeder.

M.Ö. 25 yılında ise Roma tarafından imparator eyaleti yapılır. Bu tarz eyaletlerde, eyalete gönderilen Roma memuru yalnız imparatora bağlı olarak çalışıyordu.

Pax Romana şehrin yeniden parlak bir dönem yaşamasının başlangıcı olur. Şehir M.S. 2. yüzyıl sonu, 3. yüzyıl başında çok zenginleşir ve en parlak dönemini yaşar.

M.S. 3. yüzyıl sonlarına doğru Toroslar'dan gelen bir kavmin saldırısı ve tekrar korsan baskılarını yaşar, Bu baskılara dayanamayan şehir, şehrin yarısını feda ederek, agora önündeki sur duvarları ile liman arasına çekilir. Bu dönemde inşa edilen sur duvarları, surları inşa eden kişinin adıyla "Philippus Attius Surları" olarak anılır.

İmparator Valerianus ve Gallienus döneminde, Anadolu'da birçok felaketler ve facialar yaşandı. Antoninler devrinin altın dönemi sonrasında Severuslar döneminde, gerileme ve M.S. 3. yüzyılın ortalarındaki kaos apaçıktır.

Persler doğu sınırından Roma İmparatorluk topraklarına girerler, tekrar tekrar yaptıkları saldırılarından birinde Valerianus'u esir alırlar. Soygun ve talanlarını batıya, Batı Anadolu'ya kadar genişletirler.

Gotlar da Anadolu'daki askeri harekâtlarını sürdürürler, pek çok şehri kuşatırlar, bazılarını alırlar, kutsal alanları, ülkeyi yakıp yıkarlar. Eşkıyalık Anadolu'nun dağlık ve ulaşılamayan kesimlerinde artar. Roma'nın merkezi gücü karada ve denizde düzeni sağlayamaz hale gelir.

Paranın değeri düşer, Roma para politikasında büyük sorunlarla karşılaşır. M.S. 268'den sonra dış tahditler azalır ama şehirlerin ekonomik durumlarında bir iyileşme görülmez. Bütün kentlerde gerileme görülürken, istisna-i bir gelişim gösteren Pamphylia olur. Bölgenin lider konumundaki şehirleri Perge ve Side Valerianus ve Gallienus döneminde kapsamlı bir sıçrama gösterirler ki bu M.S. 268 sonrasında da devam etmiştir. Perge ve Side imparatorluğun parlak döneminde ikinci sıradaydılar. Anadolu'nun Pergamon, Smyrna, Ephesos, Sardes ve Tarsus gibi şehirleriyle boy ölçüşemezlerdi.

Bu durum M.S. 3. yüzyılın ortalarında değişti. Bu zamana kadar Pamphylia şehirlerinden hiçbiri, hiçbir dönemde, saygı duyulan, uğruna mücadele edilen neokoros (tapınak bekçiliği) Metropolis (Başkent), Asylos (Dokunulmazlık) gibi unvanlara sahip olmamışlardı. Valerianus ve Gallienus döneminde tüm bu unvanlara sahip oldular ve bundan sonraki dönemde de tüm rakiplerini geçtiler. Valerianus ve Gallienus döneminde, Side 3 Neokoros unvanı aldı. Tacitus

döneminde bu 6' ya ulaştı. Hiçbir şehir hiçbir dönemde bu kadar sayıda bu unvanı alamamıştı. Perge 4 neokoros unvanı aldı. İmparator Tacitus döneminde de Metropolis'lik onuruna ulaştı. Bir zaman sonra Side de bu unvana kavuştu. Valerianus ve Gallienus döneminde Side "Mystis" (Mystik şehir = gizemli şehir) ve "Nauarchis" (filo üssü) olarak adlandırıldı. Avrelianus döneminde ise Side şehrinin tanrıçası Athena için asyl hakkı kazandı. İmparator Gordianus, Valerianus, Gallienus ve Tacitus, Perge ve Side'deki müsabakalar için imtiyazlar tanıdılar.

M.S. 3. yüzyılın 2.yarısında inşaat faaliyetleri ve heykel yapımı hiç durmadı. M.S. 3. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen bu döneme özgü ve etrafı süslemelerle çevrili çok sayıda kitabe mevcuttur.

Pamphylia'daki ekonomik değişim için şehirlerin bakır paraları Valerianus ve Gallienus döneminde artırıldı. Side'nin sikke emisyonu, bayram ve hatıra para niteliğini kaybetti. Side M.S. 192 ve 253 arasında daha çok imparatorluk için önemli olaylar, tanrısal bayramlar ve müsabakalar onuruna düzenlenen bayramlar için para bastırmıştı. Valerianus ve Gallienus zamanında durum değişti. Bu dönemde çok sayıda sikke basımı yapıldı.

Bu kapsamlı sikke basımı ve paraya olan talep, Side de ekonomik bir aktivitenin oluşumunu sağladı. Bu yeni ekonomik güç, Pers Savaşı'na katılan Roma orduları ile bağlantılıdır. Side Pamphyliadaki en önemli liman şehriydi. Romalılar ile Persler arasındaki mücadelede, geride düşman tarafından ulaşılamayan, bir ikmal üssü olarak önemli bir rol oynuyordu. Pamphylia'da üretilen veya Pamphylia'ya karayoluyla getirilen önemli ikmal maddeleri Side'den doğu cephesine gönderiliyordu. Tahıl, zeytinyağı, kereste, zift ve katran Side'den yükleniyordu. Muhtemelen savaş araç gereçleri Sideli zanaatkârlar tarafından yapılıyordu.

M.S. 3. yüzyılın ilk yarısına ait kitabelerde Side'den Suriye'ye "Anona militaris" (ordu buğdayı) götürüldüğü yazmaktadır. Side Limanı'nın önemli rolü, savaş ve nakliye gemileri ve Side Limanı'nın sikkelerde betimlenmesiyle vurgulanmıştır. Bu nevi sikkeler Lucius Verus dönemindeki Pers savaşlarından beri basılmıştır. Valerianus ve Gallienus zamanında sikkeler üzerinde gemi betimlemeleri artmıştır. Bu Side sikkelerinin basımında önde gelen temadır. Side sikkelerinin üzerinde şimdi "Nauarchis" unvanı da yer almaktadır. Nauarchis sözcüğü en azından Side'nin filo üssü kabul edildiğini, Roma'nın imtiyazıyla bu unvanı sürdürdüğünü gösterir.

Side Limanı'nın artan önemi, Sahpuhr idaresindeki Perslerin istilası ile bağlantılıdır. M.S. 260 yılında Sahpuhr Kilikia ve Kapadokia'yı istila eder, Kilikia'da Selinus'a kadar liman şehirlerini talan eder ve yakar. Kapadokia'da çok geniş bir arazi tahrip edilir. Pers istilasının iki sonucu olmuştur: Kilikya limanları uzun süre kullanılamaz hale gelmiştir. Ankara'dan doğuya giden ordu yolunun kullanılabilirliği sınırlanmış, çekilen ordunun ihtiyacı olan altyapı zarar görmüş ve iaşe temini zorlaşmıştır. Böylece Roma orduları, batıya giden yollarla Pamphylia'ya çekilmiş, imkân verdiği ölçüde deniz yoluyla buraya getirilmişlerdir. İhtiyaç duyuldukça askerler buradan doğuya sevk edilmişlerdir.

Sonuç Side için hayli iyiydi. Şehirde tüketim arttı; ekonomiye hareket geldi. Paranın dolaşımı ve şehrin para emisyonu arttı. Roma savaş yönetimine, özellikle savaş için önemli malların taşınması, gibi yararlılıklar şehre şeref unvanları verilerek ödenmiştir. Roma ile bu yoğun ilişki eski dostluğu canlandırmış ve Side Romalıların "Amicus" (dost) ve "Socius" u (müttefik) olarak adlandırılmıştır. Side ve Pamphylia'nın stratejik önemi Gallienus zamanında da devam etmiştir. İmparator Tacitus Pamphylia'yı ordularının toplanma yeri olarak kullanmıştır. İmparator Probus döneminde de Pamphylia Isaurialılara karşı girişimlerde ordunun toplanma yeri olarak kullanılmıştır.

Side, M.S. 5. yüzyılda tekrar parlak bir dönem yaşar. Bu dönemde piskoposluk merkezi olur ve tekrar Helenistik sur duvarlarına kadar genişler. Şehir halkı bu dönemde tamamen Hıristiyanlaşır.

M.S. 7. yüzyılda ise Arap istilaları ile karşılaşır. M.S. 12. yüzyılda ise diğer Pamphylia şehirlerinin halkı gibi Antalya'ya göç ederler. Selçuklu ve Osmanlı döneminde burada yaşam görülmez, 1895'te ise liman ağzına küçük bir köy kurulur ve Girit'ten getirilen bir kısım Osmanlı vatandaşı buraya iskân edilir.

Şehrin Yapıları (Şekil: 58)

Aquadukt

M.S. 2. yüzyıl ortalarında inşa edilmiştir. Melas Çayı'nın sularını şehre ulaştırır. Su, Side'ye zaman zaman kemerler üzerinde yükselerek, zaman zaman arazinin yapısına uydurulan kanallarla 32 km^ uzaktan getirilmiştir. Su yollarını ve aquaduktları yaptıran kişiler, Side'nin önde gelenlerinden Bryonianus Lollianus ve karısı Quirina Patra'dır.

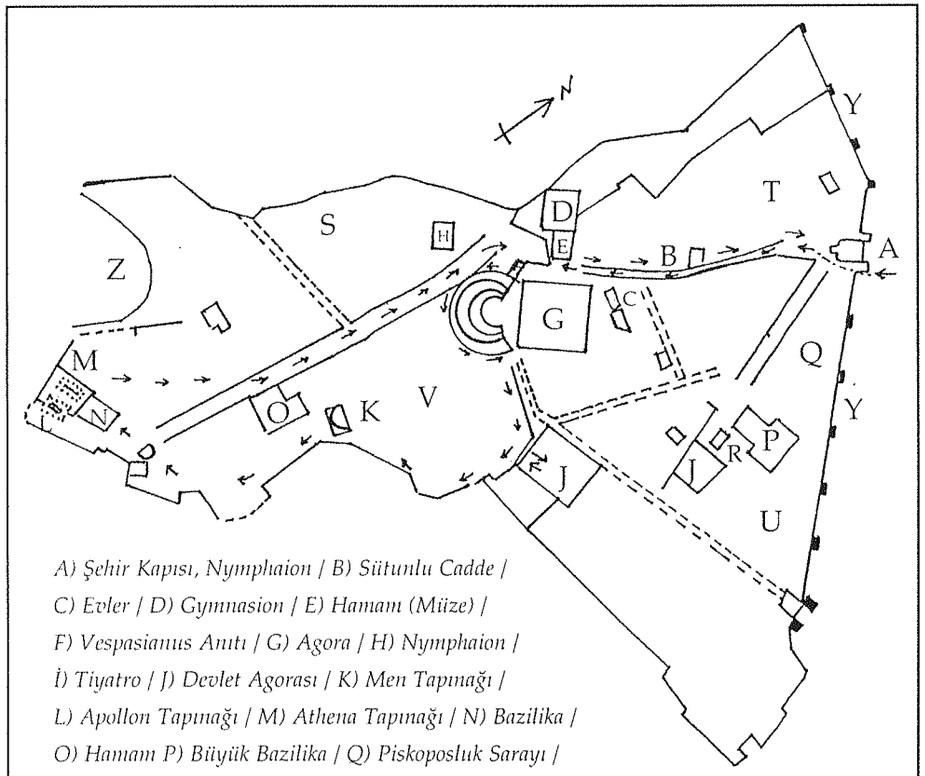
Bu ikiliye ait kitabe günümüzde Side Müzesi bahçesinde sergilenmektedir.

Nymphaion

Doğu Kapısı'nın yanındadır. M.S. 2. yüzyılın ortalarına tarihlendiriliyor. Tüm cephesi mermerle kaplanmış nişler ve nişler içindeki heykellerle süslenmişti.

Şehir Surları

13 kule ve iki kapıya sahiptir. Biri dörtgen planlı, diğeri ise, Perge Helenistik Kapı benzeri avlulu kapıdır.

A) Şehir Kapısı, Nymphaion / B) Sütunlu Cadde /
C) Evler / D) Gymnasion / E) Hamam (Müze) /
F) Vespasianus Anıtı / G) Agora / H) Nymphaion /
İ) Tiyatro / J) Devlet Agorası / K) Men Tapınağı /
L) Apollon Tapınağı / M) Athena Tapınağı / N) Bazilika /
O) Hamam P) Büyük Bazilika / Q) Piskoposluk Sarayı /
R) Kilise / S) Büyük Quadrigkalılar Mahallesi /
T) Büyük Kapılılar Mahallesi / U) Büyük Fabrikalılar Mahallesi /
V) Zeus Sunağı Mahallesi / Y) Surlar / Z) Antik Liman

Şekil 58) Side

Şehir dört mahalleye ayrılmıştı; Büyük Fabrika Mahallesi, Büyük Kapılılar Mahallesi, Zeus Sunağı Mahallesi ve Quadrigkalılar Mahallesi. Büyük kapıdan başlayıp limana kadar giden yol bu mahalleleri ayırmaktadır.

Hıristiyanlık dönemi yapıları: Büyük Bazilika, küçük kilise ve Piskoposluk Sarayı. Her üçü de Büyük Fabrika Mahallesi'nde (güneydoğu) yer almaktadır. M.S. 6. yüzyılda inşa edilmişlerdir.

Peristilli evler: Agoranın doğusunda yer alırlar ve M.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedirler.

Agora

Roma dönemine aittir. 65 x 65 m büyüklüğündedir. Stoaları 7 m yüksekliğindedir ve stoalarının üstü ağaç ile kapatılmıştır. Sütunlarının kaideleri Ion, başlıkları Korint tarzında olup sütun gövdeleri granitten yapılmıştır. Agoranın kuzeydoğu ve kuzeybatısındaki stoaların arkasında dükkânlar bulunmakta idi. Agoranın batısında tiyatroya bakan tarafında 24 adet oturma yeri olan tuvalet (Latrine) yer almaktadır.

Agoranın ortasında ise monopteros planlı 12 sütunlu, konik çatılı, bir Tyche Tapınağı bulunmaktadır.

Devlet Agorası

Agoranın biraz güneyinde dörtgen formlu, dört bir tarafından portiklerle çevrili bir yapıdır. Ortasında yüksekçe bir kaide vardır.

Kütüphane: Devlet agorasının hemen yanında yer almaktadır. Kütüphane duvarlarındaki nişler içinde tanrı ve tanrıçalara ait heykeller duruyordu. Bu heykellerden bazıları bugün Side Müzesi'nde sergilenmektedir.

Men Tapınağı

Korint nizamında yapılmıştır. Bir podyumla yükseltilmiş yarım daire bir platform üzerindedir. Anadolu tanrılarından Ay Tanrısı Men'e ithaf edilmiştir. Temel ve stylobat sathı kum taşından inşa edilmiştir. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Kutsal Alan: Apollon ve Athena Tapınakları

Apollon Tapınağı: 6 x 11 sütunlu peripteros planlı Korint nizamında bir tapınaktır. M.S. 2. yüzyıl ortalarında inşa edilmiştir. Frizleri üzerinde Medusa başları betimlenmiştir.

Athena Tapınağı: Aynı dönemde inşa edilmiş, 6 x 11 sütunlu, Korint nizamında, peripteros planlı bir tapınaktır.

Her iki tapınak M.S. 5. yüzyıla ait 3 nefli büyük bazilikanın atrium bölümüne alınmıştır. M.S. 8.-9. yüzyıllarda ise büyük bazilikanın yerine büyük bazilikanın orta nefi üzerinde yer alan üç nefli küçük bir şapel inşa edilmiştir.

Liman

Hayli sığdır. Temizlenmesi daha o dönemde sorun olmuştur. "Benim işim Side Limanı'nın temizlenmesi" sözcükleriyle bu temizleme zorluğu vurgulanmak istenmiştir. Sikkeler üzerinde resimleri vardır. Liman her iki tanrının (Apollon ve Athena) koruması altındadır. Zaman zaman burada liman çıkartma bayramları (Epibaterion) düzenlenmiştir.

Dionysos Tapınağı

Tiyatronun hemen yanında yer almaktadır. Prostylos planlı küçük bir tapınaktır. Tapınak bir podyum üzerinde yükselmektedir. Tapınağın pronaos bölümüne 7 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Sütunları kırmızı granittendir.

Tiyatro

Caveası 15000 kişi kapasitelidir. M.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Helenistik döneme ait bir tiyatronun üzerine inşa edilmiştir. Alt caveada Helenistik tiyatronun iki basamağı bulunmuş ve camekân içinde koruma altına alınmıştır. Sahne binası 3 katlıdır. Sahne binası üzerinde Perge Tiyatrosu'nun benzeri, Dionysos'un yaşamı ile ilgili kabartmalar mevcuttur. Tiyatronun orkestrasının etrafı bir duvarla çevrilip orkestra içinde su oyunları düzenlendiği bilinmektedir.

Şehir İç Kapısı - Vespasianus Anıtı

Philippus Attius Sur Duvarı'na açılmış bir kapıdır. Güneyinde Vespasian anıtı, bulunmaktadır. Vespasian anıtı, üzerindeki kitabesinden M.S. 74 yılına tarihlenmektedir. Anıt ortasındaki niş içinde Roma İmparatoru Vespasianus'un heykeli duruyordu.

Hamam (Müze)

Hamamın bilinen dört bölümü; apodyterium, frigidarium, tepidarium ve caldarium yanı sıra 5. bir bölüm olarak terleme mahalli (sudatorium) mevcuttur. Sudatorium frigidarium, tepidarium ve caldarium ile üç taraftan bağlantılıdır. Hamam, Hypocausis sistemi ile ısıtılmaktadır.

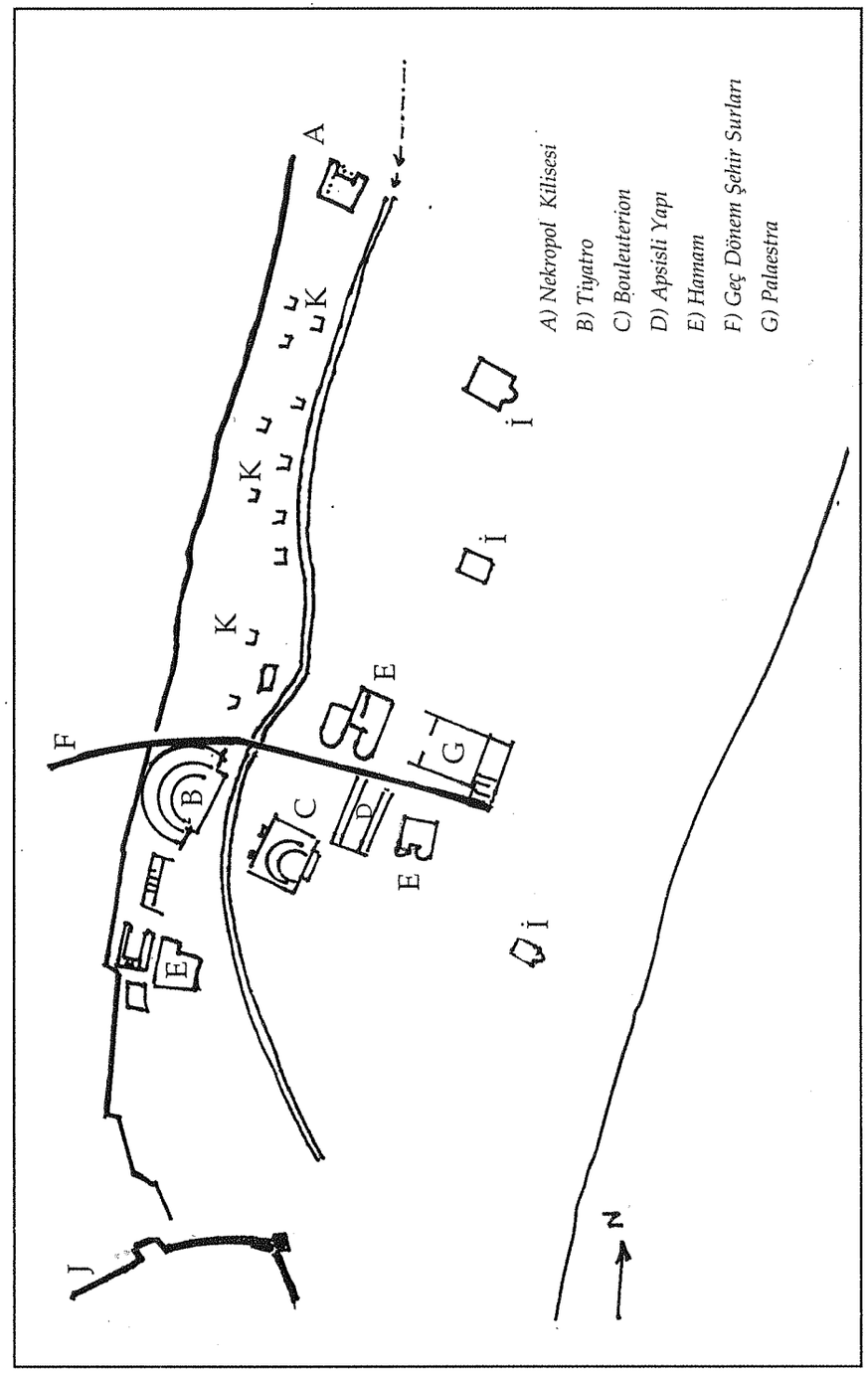
Müze içindeki önemli eserler: Hesperidlerine Elmalarını Çalan Herakles, 3 Grazien (Aglia, Euphrosyne ve Thalia), Nike, Discobol, Hermes, Apollon, Ares, Asklepios, Hygeia, Eroslu Lahit, İmparator Licinius'un portre heykeli (M.S.308-324), Ostotek, kabartma olarak Ixion'un Cezalandırılması, Aphrodite'nin Doğumu'dur.

Büyük Hamam

Side içinde yer almaktadır. M.S. 3. yüzyılda inşa edilmiş, M.S. 5. yüzyılda restore edilmiştir. Tepidarimu üç bölümlüdür. Apodyteriumunda bulunan bir friz deniz yaratıkları, tritonlar nereidler girland ve eroslarla süslüdür. Bu friz günümüzde Side Müzesi bahçesinde sergilenmektedir.

ANEMURION (Şekil: 59)

Türkiye'nin en güneyinde, modern Anamur ilçesinin 5 km batısında bulunmaktadır. İsmi Helen dilinde rüzgâr anlamına gelen Anemos sözcüğün-

Şekil 59) Anemurion

den kaynaklanmıştır. Devamlı rüzgâr alan bir yer olduğu için bu isimle anılmış olmalı.

Şehrin tarihi ile ilgili fazla bilgi yoktur. İlk olarak M.Ö. 4. yüzyıla ait liman listesinde demirleme yeri olarak *stallamuri* adı altında geçmektedir. Bu veri dolayısıyla şehrin Helenistik dönemde var olduğu kabul edilmektedir. M.Ö. 1. yüzyıl içinde şehir Roma İmparatorluğu tarafından Kommagene Kralı IV. Antiochos'a bırakılmıştır. Antiochos Anemurion'da üzerinde kendi portresi bulunan sikkeler bastırmıştır. Şehirde sikke basımı, Roma'nın izni ile İmparator Valerianus dönemine (M.S. 253-260) kadar devam etmiştir. Bu da şehrin yarı otonom bir idareye sahip olduğunu göstermektedir.

Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Anemurion da en parlak dönemini M.S. 2-3. yüzyıllarda yaşamıştır. Kıbrıs ve Fenike'ye giden deniz yolu üzerinde iyi bir ara istasyon olarak ticari gemilerin devamlı uğradığı bir liman kenti olmuş, bu sayede büyümüş, zenginleşmiştir. M.S. 260 yıllarında Sasanilerin eline geçer. Sık sık Isaurialıların saldırılarına maruz kaldığı için M.S. 382 yılında şehirde bulunan Roma Garnizonu şehre yeni bir sur duvarı yaptırır. M.S. 4. ve 5. yüzyıllarda korsan saldırılarına maruz kalır. M.S. 580 yılındaki depremde şehrin büyük bir kısmı yıkılır. M.S. 7. yüzyıl ortalarında da Arap akınları ile yağmalanır ve bir kez daha tahrip edilir. Halkın büyük bir kısmı şehri terk eder. Daha sonraki yüzyıllarda şehrin yönetimi Byzans ile Araplar arasında sık sık el değiştirir. M.S. 12 yüzyılda kısa süre Ermeni şövalyelerinin eline geçer. 13. yüzyılda Selçuklu, 15. yüzyılda da Osmanlı Devleti'nin egemenliğindedir.

Anemurion'da ilk kazı Toronto Üniversitesi'nden Prof. Elisabeth Rosenbaum tarafından 1960 yılında başlatılmış, daha sonra kazı aynı üniversiteden Prof. James Russel tarafından devam ettirilmiştir.

Şehir bir yamaç üzerindedir. Odeon, hamam, kilise gibi sosyal yapılar şehrin güneyinde, evler, mezarlıklar ise daha çok şehrin kuzey kesiminde bulunmaktadır.

İnşası bitmemiş tiyatrosunun theatronu kayalar oyularak oluşturulmuştur. Büyük olasılıkla bouleuterion olarak da kullanılmış olan odeonu 900 kişilik oturma yerine sahiptir. Odeonun orkestra zemini opus sectile mozaiklerle kaplıdır.

Aşağı kentin hemen ortasında yer alan büyük bir hamam M.S. 250 yıllarında inşa edilmiştir. Duvarları ve zemini son derece kaliteli mermerlerden yapıldığı, günümüze gelebilen kalıntı mermer parçalarından anlaşılmaktadır. Burada bulunan bir kitabe insanlara banyo yapmayı öğütlemektedir. Hamam bitişiğinde yer alan palaestra ise 900 m2'lik bir alan kaplamakta olup, stoasının zemini tamamen mozaiklerle kaplıdır. Büyük hamamın dışında şehirde iki hamam daha bulunuyordu. Bu iki hamam M.S. 5. yüzyılda inşa edilmiştir. Küçük bir şehirde üç adet hamam bulunmasının nedeni, şehrin bir liman kenti olması ve denizcilerin hamam ihtiyacını karşılamak içindir.

Roma döneminde yapılmış olan, aşağı şehre kadar ulaşan aquadukt şehrin su ihtiyacını karşılamaktaydı.

Şehrin nekropolünde 350 ye yakın mezar tespit edilmiştir. Mezarlar bazen tek katlı bazen iki katlı ve tonozlu olarak inşa edilmişlerdir. Mezarlarda, içine lahit veya sadece ölünün konduğu bir mezar odası, buna bitişik mezar hediyesi konan mekân, mezarın önünde de bir ön avlu bulunuyordu. Çoğunlukla mezar odalarının zemini mozaiklerle, duvarlarıda freskler ile süslenmişti. Pek çok yapının zemininin mozaiklerle süslenmiş olması, şehirde gelişmiş bir mozaik sanatının varlığına işaret etmektedir.

Şehirde mevcut dört kilise vardır. Bunlar M.S. 5. ve 6. yüzyıllarda inşa edilmişlerdir. Bu kiliselerden Havari Kilisesi olarak adlandırılan kilise, üç nefli olup bazilikal planlıdır. Erken Hıristiyan kiliselerinde görülen narteksе sahiptir. Kilisenin zemini mozaiklerle kaplıdır.

Şehir surlarından bir kısmı M.S. 1. yüzyılda, bir kısmı ise M.S. 4. yüzyılda inşa edilmiştir. Mazgallı olarak inşa edilmiş surlar aşağı şehirde kumsala kadar uzanmaktadır.

DIOCAESAREIA / OLBA

Dio Caesareia, Olba antik kentinden 4 km uzaklıkta, denizden ise 1.110 m yüksekliktedir.

Diocaesareia, Olba'nın kült merkeziydi. Tıpkı Didyma ile Milet'in bağlantısı gibi. Zeus Olbios bu kült merkezinin baş tanrısıydı.

M.Ö. 3. ve 2. yüzyılda Olba'da yaşayan Teokrid isimli rahip sülalesi Olba'da yönetimi ellerinde bulunduruyorlardı. Zeus Olbios için düzenlenen ritüelleri de Diocaesareia'da bu rahipler gerçekleştiriyorlardı. Bu rahiplerin Roma devleti indinde saygın bir yeri vardı. Bunların yönetimi Roma imparatorları Marcus Antoninus ve Octavianus Augustus tarafından desteklenmiştir.

Roma İmparatoru Tiberius döneminde (M.S. 14-37) Zeus Olbios kült merkezi, Polis (şehir) statüsüne yükseltilmiştir. Bu bir anlamda Olba'dan yönetim olarak ayrılışın ilk işareti olmuş, nitekim Roma İmparatoru Vespasianus M.S.72 yılında Diocaesareia'yı şehir olarak Kilikia eyaletine bağlanmıştır. Bulunan mil taşlarından edinilen bilgilere göre İmparator Vespasianus döneminde M.S. 74/75 yıllarında Olba'dan Diocaesareia'ya bir Roma yolu yapılmıştır.

Bu dönemde Diocaesareia'da bastırılan sikkeler, şehrin Olba'dan kesinlikle ayrıldığını, otonom olduğunu belgelemektedir.

Byzans döneminde ise Doğu Roma İmparatorluğu içinde bir piskoposlok merkezi olarak yaşamını sürdürmüştür.

Sütunlu Cadde

Şehrin ana caddesidir. Olba'dan törenler için gelen ziyaretçiler bu yoldan kente giriyorlardı. Bu nedenle kutsal yol olarak nitelenebilinir. Şehirdeki yapılar doğu-batı istikametindeki sütunlu cadde ve bu caddeyi kuzey- güney istikametinde kesen ikinci bir cadde boyunca yerleştirilmişlerdir. Beş tane Korint sütununun bulunduğu bir giriş kapısından geçildikten sonra cadde önce Zeus Olbios Tapınağı'na ulaşmakta, orada kuzey-güney yönündeki cadde ile kesiştikten sonra batıya doğru devam edip Tyche Tapınağı'na kadar uzanmaktadır.

Zeus Olbios Tapınağı

Geniş bir Temenos'a sahiptir. M.Ö. 3. yüzyıl başında Seleukos I Nikator tarafından (M.Ö. 312-295) inşa ettirilmiştir. Korint nizamında 6 x12 sütunlu bir peripterostur. Anadolu'da korint nizamında inşa edilmiş en eski tapınaktır. Otuz sütunu günümüze kadar gelebilmiştir. Korint sütun başlıklarının bir kısmı stil yönünden M.Ö. 2. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir. Tapınak M.S. 5. yüzyılda üç nefli bir bazilikaya çevrilmiştir. Bunun için doğusundaki iki sütun kaldırılmış bunların yerine bir apsis yapılmış, apsisin iki yanına da iki küçük oda ilave edilmiştir. Bazilikanın zemini de mozaikle kaplanmıştır.

Tyche Tapınağı

M.S. 1. yüzyılda inşa edilmiş, Korint nizamında bir tapınaktır. 5,5 m yüksekliğindeki monolit sütunları granittendir. Cephesindeki altı sütundan beşi günümüzde mevcuttur. Architrave üzerindeki ithaf (dedikation) kitabesinde *"Obrimus oğlu Oppius ve eşi Leonidis kızı Kyria Tycheum'u kente adadılar"* yazmaktadır.

Kule

M.Ö. 3. yüzyılın sonu 2. yüzyılın başında inşa edilmiştir. 22,5 metre yüksekliğinde olan kule beş katlıdır. Şehir yöneticilerinin oturdukları mekân olasılığı yanı sıra, düşman taarruzunda halkın sığınabildiği bir mekân olması da mümkündür. Girişinin güney kesimindeki kitabesinde kuleyi yaptıranın Teuker oğlu Tartyaris olduğu belirtilmiştir. Kule M.S. 3. yüzyılda geçirdiği bir yangın sonucu harap olmuş ve onarılmıştır. Bazı Diocasareia sikkeleri üzerinde bu kule betimlenmiştir. Türkler bu kulenin uzunluğundan esinlenerek bu kenti "Uzunca Burç" şeklinde adlandırmışlardır.

Tiyatro

Yaklaşık 3000 kişilik oturma kapasitesine sahip theatronu'nun (cavea) alt kısmı yamaca yaslatılmıştır. Sahne binası yıkılmıştır. Ancak sahne binasına ait mimari parçalar üzerindeki kitabeden tiyatronun Roma İmparatoru Marcus Aurelius ve oğlu Lucius Verus zamanında (M.Ö. 161-169) döneminde inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Kent Kapısı

Üç kemerli bir kapıdır. Orta kemer yan kemerlerden daha yüksek olarak inşa edilmiştir. 31 m genişliğinde, 12 m yüksekliğindeki kapının konsolları üzerinde muhtemelen kapıyı süsleyen büstler veya heykeller duruyordu. Burada bulunan bir kitabeden kapının Roma imparatorları Arcadius (M.S. 383-408) ve Honorius (M.S. 393-423) tarafından onartıldığı anlaşılmaktadır.

Helenistik Mezar Anıtı

Büyük olasılıkla Olba'da yaşayan soylu rahiplerden birinin mezarıdır. M.Ö. 3. yüzyılda dor nizamında inşa edilmiştir. Triglif ve metopları bugün görülebilir haldedir. Çatısı piramidal bir formdadır.

Surlar

Helenistik döneme aittirler. Roma döneminde onarım görmüşlerdir. Cementium harcı kullanılarak inşa edilmiş olan surlar Roma dönemine aittirler.

Nekropol

Kentin kuzeyinde, iki yamaca yayılmış haldedir. Mezar buluntularından, nekropolün Helenistik, Roma ve Byzans dönemlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

ANTIOCHEIA (Antakya)

Deniz seviyesinden 80 m yükseklikte yer alan Antiocheia, Toros dağ zinciri içinde yer alan, antik adı Silpius olan Habibi Neccar Dağı eteklerinde, Asi Nehri'nin suladığı büyük Amik Ovası ortasında yer almaktadır. Antik ismi Orantes olan Asi Nehri, Lübnan dağlarından kaynaklanarak Amik Ovası'ndan ve Antakya şehrinin ortasından geçerek Samandağ kentinde denize dökülür. Şehrin ortasında Asi Nehri üzerindeki köprü Roma imparatoru Diocletianus zamanında M.S. 3. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir.

Üçüncü Jeolojik dönemde oluşan bölge gözenekli kalkerlerden oluşmuştur. Kuruluşundan itibaren önemli ticari yolların kavşağında yer aldığından, halkı birçok ırkın insanından oluşmaktadır.

Bölgedeki en eski yerleşim yerleri, Tell Tayinat ve Tell Atçana-Alalakh'tır. Bu yerleşim yerlerinde yapılan kazılar sonucu ortaya çıkan arkeolojik buluntular bölgenin tarihini bazı yerlerde bronz çağa, bazı yerlerde de Kalkaolitik Çağ'a kadar indirmektedir. Bölge M.Ö. 2000 ortalarına kadar Mısır, 2000 ortalarından sonra ise, sırasıyla Hitit, Hurri, Asur, Babil ve Pers hâkimiyetinde kalmıştır.

Kuruluşu ve Tarihi

Şehrin kuruluşu ile ilintili pek çok anlatı vardır. Bu anlatılardan biri Zeus-Io ilişkisi içindedir. Zeus Io'yu baştan çıkarmış, onunla ilişkiye girmiş, bundan utanan Io ülkesini terk etmiş ve yaşadığı hayata ve acılara daha fazla dayanamayıp Silpius Dağı eteklerinde intihar etmiştir. Onu arayan Argoslular onun öldüğü yerde bir kent kurup ismini Iopolis koymuşlar, daha sonra bu kent Antiocheia olmuştur.

Diğer bir anlatı; Büyük İskender ile ilintilidir. Büyük İskender Issos Savaşı ardından Mısır'a doğru yol alırken bir su kaynağı başında mola verir, suyun tadını çok beğenir ve "Anne sütü kadar tatlı." der. Böylece annesi Olympia adına oraya bir çeşme yaptırır. Çeşme yaptırdığı yerde daha sonra Antiocheia kenti kurulmuştur.

Diodochlar döneminde Suriye ve çevresi Büyük İskender'in komutanlarından Antiochos'un payına düşer. Onun oğlu Seleukos Antiocheia kentini kurar. Onunla ilgili anlatıya göre ise; Zeus Tapınağı'nda kesilen kurban etini bir kartal kapıp kaçar ve kartalın tekrar konduğu yerde Seleukos babasının adına Antiocheia kentini kurar.

Kurulan şehir Hippodamos planındadır. Kuzey-güney, doğu-batı yönünde birbirine paralel yollar birbirlerini dik açı yapacak şekilde keserler. Bu kesişen yolların oluşturduğu adacıklara evler ve şehrin sosyal yapıları inşa edilmiştir. Antik kaynaklara göre, şehri kuran mimarlar Perittas, Attaeus, ve Anaxicratis'tir. Şehrin etrafı da kurulduğu dönemde hemen surlarla çevrilmiştir. Surları inşa eden mimarın ismi ise Xenarius'tur.

Şehrin baş tanrısı Zeus, baş tanrıçası ise Tyche'dir. Kader Tanrıçası olan Tyche, aynı zamanda şehir tanrıçasıdır ve şehirleri koruduğuna inanılır. Antiocheia'ya ilişkin bronz veya mermer heykeller yanı sıra sikkeler üzerinde Tyche bir kaya üzerinde oturur haldedir, sağ eliyle oturduğu kayayı tutmakta, sol elinde bir buğday başağı tutmaktadır; başında bir taç, ayakların altında da bir genç bulunmaktadır. Bu betimlemede, üzerinde oturduğu kaya Silpius Dağı'nı, elinde tuttuğu buğday başağı yörenin bereketini, başındaki taç sur duvarlarını ve şehri, ayağının altındaki genç ise Orantes Nehri'ni sembolize etmektedir. Bu betimlemeye uyan bir Tyche heykeli heykeltıraş Eutychides tarafından üretilmiş ve şehrin agorasına dikilmiştir. Günümüzde de benzer bir heykel şehir meydanlarından birinde yükselmektedir.

Seleukos zamanında şehir yanı sıra Daphne'de de (Harbiye) hamam, villa, çeşme, tapınak gibi yapılar yapılmıştır. Daha sonraki Roma döneminde Daphne yöresi Romalı yöneticilerinin devamlı oturduğu mekân haline gelmiştir.

Seleukosların ilk başkenti Seleucia Pieria'ydı (Samandağ). I. Antiochos Soter döneminde (M.Ö. 281- 261) başkent güvenlik nedeniyle sahilde yer alan Seleucia Pieria'dan Antiocheia'ya nakledilmiştir.

III. Antiochos (M.Ö. 223-197) yılları arasında şehirde büyük bir kütüphane inşa ettirmiştir. Antiochos, Ege kıyılarına kadar uzanan topraklarını daha da genişletmek isteyince M.Ö. 190'da Romalılar ile Magnesia'da savaşmış, bu savaşın ardından M.Ö. 188'de yapılan Apameia Barış Antlaşması'ndan sonra, Toroslar'ın doğu kıyısına çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Roma'ya ve Pergamon'a her yıl yüklü miktarda savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilmiştir.

Şehir, IV. Antiochos şehirde büyük imar faaliyetine girişir. Şehir onun döneminde adeta yeniden inşa edilir. Yeni inşa edilen yapılar arasında bouleuterion, yeni bir agora ve tapınaklar vardır. Onun ölümünden sonra eski parlak dönemini kaybeder, zayıflar. Peşi sıra gelen bir çok kralın kötü yönetimi ardından Ermeni Kralı Tigranes, M.Ö. 83'te şehri ele geçirir. Ancak şehirdeki hâkimiyeti sadece 14 yıl devam eder.

M.Ö. 64 yılında ise Roma'nın hâkimiyetini kabul eder. Bu tarihten itibaren şehir bir Roma kenti olarak gelişir. Roma'nın Doğu seferleri için bir ileri karakol durumuna gelir. Roma'nın tayin ettiği bir proconsül (vali) tarafından yönetilir.

M.Ö. 47 yılında Julius Caesar Antiocheia'yı ziyaret eder. Antik kayıtlara göre şehre bir tiyatro, bir su kemeri ve bir hamam yapısı hediye eder. Şehir halkı da kendisi adına bir tapınak inşa ettirir. (Caesareum)

İmparator Octavianus Augustus döneminde (M.Ö. 27- M.S. 14) ise şehre olimpik oyunlar düzenleme yetkisi verilir. Bu dönemde sonra şehirde olimpik nitelikte agoneler düzenlenir. Her beş yılda bir düzenlenen Antiocheia oyunları, olimpiyat oyunları kadar ünlenir.

M.S. 1. yüzyılın ilk yarısında şehrin sütunlu caddesi (Platae) inşa edilir. Caddenin tabanı mermerle, stoasının zemini ise mozaiklerle kaplanmıştır.

Aynı yüzyılın ilk yarısında Hıristiyanlığı yaymak için havariler Antiocheia'ya gelirler. Paulus, Petrus, Barnabas şehirde vaazlarda bulunmuşlardır. Petrus ise Antiocheia'da Hıristiyanlığın ilk kilisesini kurmuştur. Bu tarihten başlayarak kent Hıristiyan dünyası için çok önemli bir kent haline gelmiştir. M.S. 7. yüzyılda Hıristiyan âleminin beş patrikliğinden birisi Antiocheia olmuştur. Diğer patriklik merkezleri ise, Jerusalem, Roma, Alexandria ve Constantinopolis tir.

M.S. 2. yüzyılda şehir 300.000 kişilik nüfusuyla Roma ve Alexandria'dan sonra dünyanın üçüncü büyük kenti durumuna gelmiştir.

Roma İmparatoru Traianus (M.S. 97-117) bir su kemerinin yapılmasını başlatmış, M.S. 115 yılında vuku bulan bir depremle pek çok bina yanı sıra bu su kemeri de yıkılmış; ama Roma imparatoru Hadrianus zamanında (M.S. 117-138) bu su kemerinin inşası tamamlanmıştır.

Roma İmparatoru Antonius Pius döneminde (M.S. 138-161) şehir büyük bir yangın geçirmiştir.

Roma İmparatoru Marcus Aurelius döneminde (M.S. 161-180) ise depremde yanan büyük hamam ve yangında yanan evler imparatorun yardımlarıyla yeniden inşa edilmiştir.

Roma İmparatoru Commodus (M.S. 180-192) ise şehirde kendi adına bir hamam, bir tapınak ve gençlerin spor yapması için bir Xystos adı verilen kapalı bir spor salonu inşa ettirmiştir.

Roma İmparatoru Septimius Severus, Pescennius Niger ile olan imparatorluk mücadelesinde, şehir Pescennius Niger tarafında yer aldıkları için şehre kızmış, şehirdeki pek çok binayı yıktırmış, şehre Roma Senatosu tarafından verilmiş olan unvanları geri almış, şehrin yönetimin de Suriye'deki Laodiceia kentine bağlamıştır.

Septimius Severus'un oğlu İmparator Caracalla (M.S. 211-217) ise şehri iki defa ziyaret etmiş, babasının yaptıklarını adeta affettirmek için şehrin sütunlu caddesini granit taşla kaplattırmış, ayrıca şehre olimpik oyunlar düzenleme iznini tekrar vermiştir.

M.S. 256 yılında Sasani Kralı Şahpur I, Antiocheia'yı önce işgal eder, sonra yağmalar.

İmparator Diocletianus döneminde şehirde bir saray inşa edilir.

İmparator Constantinus I (M.S. 306-337) Altın Kilise (Domus Aurea) isimli kiliseyi inşa ettirir. Zemini mozaikle kaplı bu kilise sekizgen planlı ve iki katlıdır. İkinci katı kadınlara ayrılmıştır. Kilisenin içi heykellerle donatılmıştır.

M.S. 364-377 yılları arasında imparatorluk yapmış olan Valens, şehir depremden zarar gördüğü için şehri vergiden muaf tutmuştur. Ayrıca Valens Forumu adı verilen forumu ve bir hamam yaptırmıştır.

İmparator I. Theodosius (379-395) döneminde, köprüler, su kemerleri ve yollar inşa ettirilmiştir.

II. İmparator Theodosius (M.S. 408-450) döneminde ise şehir surları tahkim edilmiş, Daphne'ye giden yol üzerinde "altın kapı" inşa edilmiştir. Şehirde altı adet kapı vardır. Bu kapılar Halep yönünde aziz Paulus Kapısı, Lazkiye yönünde George Kapısı, İskenderun yönünde Köprü Kapısı, kuzeydoğuda Dük Kapısı, ve onun doğusunda Köpek Kapısı'dır.

M.S. 6. yüzyıl şehir için adeta felaketler yüzyılı olmuştur. M.S. 525 yılında çıkan bir yangınla şehrin büyük kısmı yanmış, M.S. 526 yılındaki depremde birçok yapı yıkılmış, İmparator I. Justinianus ve karısı Theodora şehrin imarı için büyük yardımlar yapmışlarsa da M.S. 528'deki bir başka depremde binalar yıkılmış, art arda gelen bu felaketlerden sonra halkın büyük bir kısmı, şehrin lanetlendiğini düşünerek şehri terk etmişlerdir. İmparator bunun üzerine bunun doğru olmadığını belirterek, halka moral vermek için şehrin adını "Theupolis" olarak değiştirmişlerdir. Şehir bir süre bu isimle anılmıştır.

M.S. 540 yılında ise şehir Pers Kralı Hüsrev tarafından fethedilmiş, kralın şehri yakmamak istediği fidye ödenmeyince, şehir yağmalanmış, daha sonra da yakılmış, insanlar köle pazarlarında satılmak üzere esir alınarak İran'a götürülmüştür.

Şehrin yaşadığı bu felaketin ardından M.S. 540/41 yılında veba hastalığı şehre ulaşmış, halkın yarıya yakını bu salgından kırılmıştır.

İmparator Tiberius (M.S. 582-602) döneminde şehir imar edilmeye başlanmış ancak M.S. 588'deki depremde şehirde 60.000 kişi hayatını kaybetmiştir.

Doğu Roma İmparatoru Heraklius döneminde (M.S. 610-641) ise Pers saldırıları devam etmiştir.

M.S. 638'deki Arap akınları sonunda şehir Arap komutanı Ebu Übeyde Bin Cerrah'a fazla direnmeden teslim olur. Şehir bundan sonraki yüzyıllarda Memluklular, Selçuklular, Byzanslılar arasında devamlı el değiştirmiş, Haçlı Orduları tarafından birçok kez ele geçirilmiş, en sonunda M.S. 1516 yılında Osmanlıların hâkimiyetine girmiştir.

Antiocheia- Hıristiyanlık- Aziz Petrus Kilisesi

Antiocheia Hıristiyanlık için çok önemli bir kenttir. Tüm havariler bu kenti, misyonerlik çalışmalarında bir hazırlık merkezi olarak kullanmışlardır. St.Paul ve arkadaşı Barnabas burada vaazlar vermiş, pek çok insan onların bu vaazları sonucu Hıristiyan olmuştur.

M.S. 80-90 yılları arasında Matta İncili burada yazılmıştır.

Matta İncili'nde, İsa'nın St. Petrus'a "Sen Petrus'sun, bu kaya üzerine kilisemi kuracağım, göklerin hükümranlığının anahtarlarını sana vereceğim," (Matta 16) demektedir.

Antiocheia bu nedenle St. Petrus ve onun kaya üzerindeki kilisesi ile özdeşleşmiş ve St. Petrus bu kilisesinin ilk piskoposu olarak kabul edilmiştir.

Aziz Petrus Kilisesi Silpius Dağı'nın kuzeydoğu ucundaki mağaradır. İlk Hıristiyan toplantısı burada yapılmıştır. Bu nedenle "Dünyadaki İlk Kilise" olarak tanınmaktadır.

Kilisenin ön yüzü M.S. 11. yüzyılda Haçlı Orduları tarafından inşa edilmiş, 1963 yılında da Vatikan tarafından hac yeri olarak ilan edilmiştir. Her yıl 29 Haziran günü burada ayinler düzenlenmektedir.

M.S. 325'teki İznik Konsiliumu'na katılmış, M.S. 381'deki İstanbul Konsiliumu'nda "Büyük Kilise Patrikliği" unvanına sahip olmuştur.

Antiocheia Mozaikleri

Şehirde yapılan kazılarda; kiliselerde, Roma villalarında ve yapılarında bulunan pek çok mozaiğe rastlanmıştır. Bu mozaikler Antakya Müzesi'nde toplanmış ve sergilenmiştir. Antakya Müzesi bu mozaikler sayesinde "Dünyanın İkinci Büyük Mozaik Müzesi" unvanına sahip olmuştur.

Mozaikler, M.S. 2-6. yüzyıllar arasına tarihlendiriliyorlar. Romalılara ait villa ve hamamların taban ve duvarlarında bulunuyorlardı. 300'e yakın mozaik

tablonun büyük bölümü Antakya, Harbiye ve Çevik civarında kazılarda bulunmuştur. Prof. Doro Levi tarafından (Princeton) yayınlanmıştır. Naturalistik bir stile sahiptirler. Üçüncü yüzyıl mozaiklerinde Helen dilinde yazılar mevcuttur. Bu yazılar motifleri tanımlamak için yazılmıştır. Hiçbir mozaikte yapanın ismi yazılmamıştır.

Müzeden Seçilmiş Bazı Mozaikler

Narkissos Mozaiği 6 pano halinde, çerçeve içinde, kaya üzerinde oturan başında şapka olan motif. Orman Perisi Echo, Narkissos'a âşık olur. Ancak Narkissos onun bu aşkına cevap vermez. Echo, İntikam Tanrıçası Nemesis'ten onu cezalandırmasını ister. Nemesis de Narkissos'u kendi görüntüsüne âşık eder. Narkissos devamlı suya, aynaya bakar, kendi görüntüsünden bir türlü ayrılamaz ve yok olur. Ondan geriye sadece bir çiçek (nergis) kalır. M.S. 2. yüzyıla tarihlenir. Daphne'de (Harbiye) bulunmuştur.

Mevsimler Mozaiği Dokuz panelden oluşur. Ortadaki kare panelin etrafında dikdörtgen ve köşelerdeki kare paneller şeklinde dizilmişlerdir. Köşelerde dört mevsimi simgeleyen paneller vardır. M.S. 2. yüzyıla tarihlenir. Daphne'de bulunmuştur.

Ortadaki panelde Andromache ve onun Hector'dan olma çocuğu ve dadısı betimlenmiştir.

Bu panelin altındaki panelde avlarını paylaşamayan Meleager ve amcasıyla Meleager'in avı vermek istediği Atalante görülmektedir.

Sol taraftaki panelde Hippolytos tarafından reddedilen Phedra ve Phedra'nın mektubunu götüren dadı betimlenmiştir.

Üst panelde Io ve bekçisi Argos, ve onun yanında ki panoda ise Adonis'in Aphrodite veda edişi, ve aralarında duran Eros betimlenmiştir.

Kuşlar Mozaiği M.S. 5. yüzyıla tarihlenir. Daphne'de bulunmuştur. Sekizgen bir madalyonun etrafındaki, üçgen, eşkenar dörtgenlerden oluşur. Madalyon içindeki kadın motifi Ktisis'tir.

Soteria Mozaiği M.S. 5. yüzyıla aittir. Bir hamamın zemininde bulunan mozaik madalyon içinde bir kadın betimlenmektedir. Arkasında Soteria yazısı okunmaktadır. Soteria Roma personifikasyonlarında (kişileştirmelerinde) hastalık için şifa dileğini sembolize eder.

Meyveler Mozaiği Madalyon ortasında Tanrıça Ge betimlenmiştir. İki eliyle kaldırdığı bir pelerin içinde meyveler görülüyor. Bu mozaikte toprağın bereketi simgelenmiştir.

Uyanış Mozaiği Düz ve diagonal karelerin ortasındaki madalyonda bir kadın büstü ve arka fondaki Ananeosis yazısı ile yenilenmeyi sembolize etmektedir. M.S. 5. yüzyıla tarihleniyor. Antakya şehrinde bulunmuştur.

Maskeler Mozaiği Çeşitli kare panolar ortasında tiyatro maskları olarak betimlenmiştir. Daphne'de bulunmuştur. M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Geometrik Mozaik Antakya'da bulunmuştur. M.S. 5. yüzyıla aittir. Birbirini kesen dairelerden oluşmaktadır. Bir zenginin villasının zemininde bulunmuştur.

Kuşlar Mozaiği Bir sülün, bir balıkçıl, keklik ve papağan betimlenmiştir. Antakya'da bulunmuştur. 2. yüzyıla tarihlenmektedir.

Psyche Mozaiği Antakya'da, şehirde bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla aittir. Kayaların üzerinde oturan kanatlı bir kız olarak betimlenmiştir.

Dionysos Mozaiği Dionysos, aulos çalar halde betimlenmiştir. Arkasında bir satyr durmaktadır. Antakya'da şehirde bulunmuş olup M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Iphigenia Mozaiği Euripides'in bir oyunundan bir sahne betimlenmiştir. Kral Agamemnon'un kızını kurban etmekten vazgeçmesi için annesi Clytemnestra kızı Iphigenia'yı çağırmaktadır. Ortada anne, önünde Agamemnon, sağında ise Iphigenia kapı önünde görülmektedir.

Bios Mozaiği Genç bir kadın büstü yaşamı simgeliyor, çiçeklerden oluşan bir kolye ve kırmızı renkte bir diadem taşıyor. Antakya'da şehirde bulunmuş olup M.S. 2. yüzyıla aittir.

Dionysos Zafer Alayı Mozaiği Daphne'de bulunmuştur. M.S 2. yüzyıla aittir. Dionysos, yanında bir menad, onun sağında da bir satyr yer almaktadır.

Pegasos ve Superileri Mozaiği Bellerophontes kanatlı atı Pegasus'a su verir halde betimlenmiştir. Daphne'de bulunmuştur. M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Chresis Mozaiği Bir tepsi üzerinde iki altın bilezik, bir inci dizisi ve bir küpe taşıyan genç bir kız olarak betimlenmiştir. Cresis bir zenginleşmenin personifikasyonudur. Daphne'den M.S. 4. yüzyıla aittir.

Isis - Seremoni Mozaiği Sağ elinde bir sistrum tutan giyimli bir kadın kapı önünde durup sağa bakar şekilde betimlenmiştir. Bir ayini yöneten Isis rahibesini temsil etmektedir. Daphne'de bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmiktedir.

Kentauros Mozaiği Daphne'de bulunmuştur. M.S. 3. yüzyıla aittir. Kentaurlarla lapitlerin savaşını göstermektedir. Bir kentaur bir lapit kadınını belinden yakalayıp götürmektedir.

Büfe Mozaiği İki panelden oluşmaktadır. Alttaki panel yarım daire şeklindedir. Üstte geniş ağızlı bir kraterin etrafında kuş motifleri yer almaktadır. Alttaki yarım yuvarlak panelde ise; Ganimedes'in kartal kılığına girmiş Zeus'a su verişi betimlenmiştir. Daphne'de bulunmuştur. M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Oceanus ve Thetis Mozaiği M.S. 4. yüzyıla aittir. Daphne'de bulunmuştur. Panelde Oceanus ve Thetis yan yana deniz hayvanlarının arasında görülmektedir. Altta bir Eros ağ çekerken diğer bir Eros delphin üzerindedir.

Amerimnia Mozaiği Bir kadın figürü bir personifikasyon olarak huzuru sembolize etmektedir. Arka fonda Amerimnia yazısı görülüyor. M.S. 4. yüzyıla ait olup Antakya'da şehirde bulunmuştur.

Kambur Mozaiği Çekmece'de bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Siyah bir bordürle çevrilmiştir. Üzerinde KAI-CY (size de) yazısı görülmektedir. (Siz bizim için ne dilerseniz, biz de size aynısını diliyoruz anlamına gelmektedir.)

Herakles'in Yılanlarla Boğuşması Mozaiği Çekmece'de bulunmuştur M.S. 2. yüzyıla aittir. Herakles elleri ile yılanları boğmaktadır. Siyah bir bordürle çevrelenerek pano haline getirilmiştir.

Zenci Balıkçı Mozaiği Silpius Dağı'nın batı eteklerinde bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Geniş kenarlı bir şapka giymiştir. Omzunda taşıdığı oltanın iki ucunda yakalayacağı balıkları koymak için iki sepet asılıdır.

Kaicy Mozaiği Mozaiğin ortasında bir kem göz ve ona saldıran kuzgun, yılan, köpek, panter akrep ve sol tarafta ise cüce adam bulunmaktadır. KAI-CY

(size de) anlamı taşır. Kem gözden korunma için yapılmıştır. Çekmece'de bulunmuş olup, M.S.3. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Tryphe Mozaiği M.S. 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Daphne'de bulunmuştur. Antiocheia'nın lüks hayatını simgeleyen bir personifikasyondur. Başı bantlı bir kadın olarak betimlenmiştir.

Perseus ve Andromeda Mozaiği Çevlik'de bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla tarihlendiriliyor.

Avlanan Amazonlar Mozaiği Daphne'de bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla tarihlendiriliyor. At üzerinde Amazon bir aslana saldırır halde betimlenmiş. At arkasında avcının hizmetkarı onu takip etmektedir.

Terk Edilmiş Ariadne Mozaiği Kral Minos'un kızı Ariadne Theseus'a âşık olur. Aşığın üvey kardeşi Minitauros'u öldürmesine yardımcı olur. Bir kayıkla Girit Adası'ndan kaçarak Naxos Adası'na gelirler. Theseus Ariadne'yi orada uyur halde bırakarak terk eder. Terk edilen Ariadne'yi Dionysos bulur ve onunla evlenir. Mozaikte bu mitos betimlenmiştir. Kaya üzerine oturmuş Ariadne ve ona bakan Dionysos aralarında da eros motifi görülmektedir. Bu panonun sağında ve solunda birer menad figürü ayakta yer almaktadır. Eser Çevlik'te bulunmuş olup M.S. 2. yüzyıla tarihlenmektedir.

Tryphos ve Bios Mozaiği M.S. 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Bir yastığa dayanmış genç kız elinde bir içki kabı ile betimlenmiştir. Sağ tarafındaki Bios ise yaşamı temsil etmektedir.

Sarhoş Dionysos Mozaiği Sarhoş Dionysos küçük bir satyr'in omzuna yaslanmış halde betimlenmiştir. Kentauos'undan akan şarabı bir panter içmektedir. Antakya'da şehirde bulunmuştur. M.S. 2. yüzyıla tarihlenmektedir.

Menad Mozaiği Yarı çıplak menad ve onu kovalayan satyr bir ağaç önünde görülüyor. Daphne'de bulunmuş olup M.S. 3. yüzyıla tarihleniyor,

Psycheler Mozaiği Kanatlı iki psyche yüzer halde ve arkalarında da bir Eros betimlenmiştir. Daphne'de bulunmuş olup M.S. 3. yüzyıla tarihleniyor.

Lacedamenoia ve Eurotas Mozaiği Lakedomia ve onun ülkesinden akan nehir Eurotas'ı simgeleyen iki erkek olarak betimlenmiştir. Eurotas yarı çıplak haldedir. M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Daphne'de bulunmuştur.

Tarsus Mozaiği Hayvanlara lir çalan Orpheus betimlenmiştir. Tarsus'ta bulunmuştur. M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir.

Kaynak: *Antakya Mozaikleri*, Ed. Jale Rüstemoğlu, Zirem Yayınları, Antakya, 2002.

ZEUGMA

Tarihçe

M.Ö. 3. yüzyılda Büyük İskender'in komutanlarından Seuleukos Nikator tarafından kurulmuştur. Kuruluşundaki adı Seleukos Euphrates idi. Seleukos Nikator kurduğu bu şehrin karşısında Fırat'ın öbür yakasında karısının adını verdiği Apameia kentini kurar ve bu iki kenti bir köprü ile birbirine bağlar.

M.Ö. 64 yılında Kommagene topraklarıyla birlikte Roma hâkimiyetine altına girer ve adı Zeugma olarak değiştirilir. Zeugma, köprü, geçit yeri anlamına gelmektedir. Şehir Fırat Nehri'nin batı yakasında Fırat Nehri'nin en sığ olduğu yerde kurulduğu ve gerçekten bir köprü görevi üstlendiği için bu isim verilmiş olmalıdır.

Romalılar şehri bir üs olarak kullanmışlar ve 4. Skitia Legionu'nu burada konuşlandırmışlardır. Şehir bir askeri üs olma yanı sıra, doğudan gelen ve Antiocheia'ya ulaşan önemli ticaret yolu üzerinde olması nedeniyle önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş ve kısa süre içinde zenginleşmiştir. M.Ö. 1. yüzyılda Kommagene bölgesinin dört büyük şehrinden birisi olur. Şehirde bulunan pek çok sayıdaki Roma villaları bunun bir göstergesidir.

M.S. 252 yılında Sasani Kralı Şahpur (M.S. 250-256) tarafından fethedilir, şehir yağmalanır, yakılır yıkılır. Ancak çok kısa bir süre sonra tekrar Roma hâkimiyetindedir. Roma, ardından Doğu Roma İmparatorluğu hâkimiyeti M.S. 7. yüzyıla kadar devam eder. Şehir bu yüzyılda Arap akınlarınca yağmalanır ve yıkılır. Bunun sonucunda da halk şehri terk eder. 12. yüzyılda ise şehirde küçük bir Müslüman azınlık ikamet etmiştir. Osmanlı döneminde 16. yüzyılda bugünkü adıyla Belkıs Köyü kurulur ve günümüze kadar küçük bir köy olarak yaşamını sürdürür.

Şehrin Yapıları

Şehirdeki ilk kazılar 1987 yılında müzesinin kurtarma kazıları şeklinde başlamıştır. 1993 yılında kazılara Avustralya kazı ekibi, 1996-1999 yılları arasında ise Nantes Üniversitesi kazılara katılmıştır. Zeugma şehrinin hemen yanında Birecik Barajı kurulacağı ve Zeugma baraj suları altında kalacağı için 2000 yılından itibaren de Packart Humanities Instutites'ın sponsorluğunda Türk arkeologların yanı sıra pek çok yabancı arkeologun da katılımıyla kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir.

Şehrin ilk yapısı Seleukos Nikator zamanında şehrin akropolisinde inşa edilmiş olan Tyche Tapınağı'dır. Bu tapınağın varlığı yazıtlardan ve şehrin bastırmış olduğu sikkeler üzerindeki tasvirinden tespit edilmiş, ancak bugüne kadar kazısı yapılıp gün yüzüne çıkarılamamıştır.

Kazılarda bugüne kadar Roma hamamı, gymnasion, nekropol ve birçok villa ortaya çıkarılmıştır.

Atriumlu villa tipi yerleşmeler Fırat kıyısından başlayarak batı yönünde 300-350 metre yükseklikte bulunan akropolise kadar uzanmaktadır. Yamaçların güney ve batı bölgesi nekropolis, doğu ve güneydoğu tarafı ise mahalleler, kuzey kesimi ise idari binaların ve Roma Legionu'nun bulunduğu bölgeydi.

Şehrin genel görünümü bir yamaç kenti etkisini vermektedir. Benzer yerleşim tarzı Ephesos'ta görülmektedir.

Roma villaları bir atrium etrafında dizilen odalardan oluşmaktadır. Tam ortada bir sütun dizisi ile çevrili havuz bulunur, bu peristilin etrafında ise yemek, dinlenme, soyunma odaları ile kiler ve mutfak bulunmaktaydı.

Villaların temel kısmı kesme blok taşlardan, temel üzeri kesimi ise kerpiç duvarlar şeklinde inşa edilmiştir.

Kazısı yapılan bazı villalarda temiz su ve atık su borularına rastlanmıştır. Ancak her villada ayrıca bir veya iki sarnıcın olduğu tespit edilmiştir. Villaların zeminleri mozaikler, duvarları ise fresklerle süslenmiştir.

Yapımında on üç farklı rengin kullanıldığı tespit edilen mozaiklerde çeşitli mitolojik motifler yanı sıra geometrik süslemelere yer verilmiştir. Mozaikler Antiocheia mozaikleri ile stil yönünden büyük benzerlikler göstermektedir. Örneğin hem Zeugma mozaiklerinde hem de Antiocheia mozaiklerinde insan ve tanrı figürlerinin bakışlarında, yüz ifadelerinde derinlik vardır. Kazılarda bulunan mozaikler üzerinde mozaikleri yapan sanatkârların ismi de okunmaktadır. Bilinen iki mozaik ustasının isimleri: Zosimos ve Calpirnius oğlu Quintius'tur.

Kazılarda Bulunan Eserler

Mars (Ares) Heykeli: M.S. 2. yüzyıla ait bir eserdir. Bronzdan 1.50 m yüksekliğindedir. Savaş tanrısıdır. Ancak Roma'da savaş tanrılığının yanı sıra bereket ve gücü de sembolize eder. Heykel bir eliyle mızrak, diğer eliyle bir çiçek tutmaktadır. Roma mitolojisindeki anlatıya göre; Juno, Jüpiter'in Minerva'yı başından dünyaya getirmesini kıskanır ve kendisi de bir erkeğin katkısı olmadan bir çocuk doğurmak ister. Bunun için ağaçları çiçeklendiren bitkisel güç Flora'nın yardımını ister. Flora kendisine sadece dokunmakla bir kadının hamile kalabileceği bir çiçek verir. Juno çiçeği alır ve ondan hamile kalıp Mars'ı doğurur. Mars çiçeklerin açtığı ilk baharın ilk ayıdır. Zeugma'da bulunan Mars'ın elinde-

ki çiçek işte Flora'nın Juno'ya verdiği bu çiçeği simgelemektedir. Elinde çiçek tutan Mars heykeli dünyada bir unicumdur.

Mars heykeli yanı sıra kazılarda bulunan bir çok bronz heykelcik, şehirde bronz döküm atölyelerinin varlığını göstermektedir.

Bullalar: Mühür baskılarıdır. Haberleşmede gönderilen yazılı evrakın, gümrük mallarının, para torbalarının mühürlenmesinde kullanılmıştır. Üzerlerinde betim, isim veya işaret bulunan mühür ve yüzük taşlarının kil çamuruna basılması neticesinde, üzerlerindeki negatif betimlerin pozitif, pozitif betimlerin de negatif olarak kil çamuruna çıkmasıyla bu baskılar oluşmuştur. Genel olarak büyüklükleri 3-30 mm arasındadır. Kazınarak yapılmış yüzük taşı baskılıdırlar. Mühürler üzerinde görülen betimler, tanrı, tanrıça, krallar, mitolojik figürler, masklar, özel şahıs büstleri, tapınaklar ve hayvanlardır. Çoğunlukla siyah, kırmızı, kahverengi gri ve mavi renkte olan bu mühürlerin hepsi fırınlanmıştır. Zeugma'da 65.000 dolayında mühür baskısı bulunmuştur ve bu dünyadaki en büyük bulla mühür koleksiyonudur.

Mozaikler

Zeugma'da 2005 yılına kadar yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan mozaikler müzesinde sergilenmektedir. 2006 yılında Ankara Üniversitesi'nden Doç. Dr. Kutalmış Görkay'ın başkanlığında yapılan kazılarda ise yeni mozaikler bulunmuştur. Bulunan bu yeni mozaikler içinde en önemlisi; Danae-Perseus ikilisini gösteren mozaiktir. Ünik bir eserdir. Bu ikiliyi bir arada gösteren başka bir mozaik örneği yoktur.

Gaziantep Müzesi Mozaikleri

Akheloos; Okeanus ile Tethys'in oğludur. Üç bin ırmak tanrısının en büyüğüdür. Bu mozaik üzerinde Fırat Nehri'ni simgelemektedir. Baş etrafındaki bereket boynuzları, Fırat Nehri'nin bölgeye getirdiği bereketi simgeler. Gönlünü kaptırdığı Kral Oineus'un kızı Deianeria için Herakles ile savaşır ve savaşta kırılan boynuzları yerine Herakles ona bereketi simgeleyen yeni boynuzlar hediye etmiştir.

Perseus Andromede: Zeus ile Danae'nin oğlu olan Perseus annesi Danae'yi Kral Polydektes'ten kurtarmak için bakışları ile insanları taş eden Gorgo ile savaşır. Hermes ve Athena'nın yardımlarıyla Gorgo'nun başını keser ve kralın önüne atar. Gorgo başını gören kral taş kesilir ve böylece annesini kurtarmış olur. Hades'ten dönüş yolunda ise Habeşistan'da Andromede'yi bir kayaya bağlanmış olarak görür ve ona âşık olur. Kendisine mani olmak isteyen Gorgo'yu öldürür ve Andromede'yi kurtarır. Andromede'nin babası Kepheus'a götürerek evlenmek istediğini söyler. Burada Perseus elinde Gorgo başı ile Andromede'ye elini uzatmakta, onunla evlenme isteğini belirtmektedir.

Antiope ve Satyros: Irmak tanrısı Osopos'un ya da Thebai Kralı Nykteus'un kızı olan Antiope'ye Zeus âşık olur. Tanrıları ve insanları elde edebilmek için binbir kılığa giren Zeus bir satyr kılığına girerek onunla birleşir. Bu birleşmeden gebe kalan Antiope babasının öfkesinde korkup evden kaçar ve Sikyon Kralı Epopeus'a sığınır ve sonra onunla evlenir.

Çingene Kızı: 1992 yılında bulunmuştur. Kimliği belirlenemeyen bu kızın bir Çingene kızına benzemesi nedeniyle bu isim verilmiştir. Bazı Arkeologlar çingene kızı betimlemesinin Yer Tanrıçası Gaia'yı sembolize edebileceğini belirtmektedirler. Çingene kızı betimlemesinde en önemli husus kızın derin bakışı ve bu bakışın 360 derecelik bir bakış açıya sahip olmasıdır. Hangi cepheden bakılırsa bakılsın, Çingene kızının bakışları, kendisine yönelmiş olarak görülmektedir.

Demeter: Kronos ile Rheia'nın kızıdır. Bereket tanrıçasıdır. Buğday ekilen her yerde Demeter ile ilişkin efsaneler anlatılır. Buradaki betimlemede başındaki buğday başakları ile görülmektedir. Zeus'la birleşmesinden Persephone doğmuştur.

Aphrodite'nin Doğuşu: Aphrodite güzellik ve aşk tanrıçası olup Roma'da Venüs adıyla anılır. Doğumu ile ilgili iki farklı anlatı vardır. Bazen Zeus ile Dione'nin kızı sayılır, bazen de ama ekseriyetle Uranos'un hayaları oğlu Kronos tarafından kesilir ve denize düşen bu kan damlalarından Aphrodite doğar. Helen dilinde Aphros köpük anlamındadır. Aphrodite ise denizin dalgalarının köpüğünden doğan tanrıçadır. Aphrodite denizden çıktığında Zephyros (rüzgâr tanrıçaları) tarafından önce Kythira'ya daha sonra ise Kıbrıs kıyılarına götürülür, mevsimler tarafından karşılanır, giydirilir süslenir ve ölümsüzler âlemi olan tanrılar katına Olympos'a götürülür.

Dionysos-Ariadne'nin Düğünü: Sahnede on figür görülüyor. Ortada Dionysos ve karısı Ariadne, yanlarda ise Menadlar görülmektedir. Dionysos, Ay Tanrıçası Semele ile Zeus'un oğludur. Babasının kalçasından doğmuştur.

Ariadne ise Minos'la Pasiphae'nin kızıdır. Minotauros canavarını öldürmesine yardım ettiği Theseus Ariadne'yi uykuda iken terk edip kaçmasından sonra onu kayalıklar üzerinde uyur halde bulan Dionysos onu görüp âşık olur, Olympos'a götürür ve evlenirler.

Eros ve Psykhe: Eros aşk tanrısıdır ve Aphrodite'nin oğludur. Psykhe (Ruh), Miletos kralının üç kızının en güzelidir. Güzelliği yüzünden Aphrodite'nin hışmına uğrar ve bir ejderle evlenmek üzere dağa bırakılması için Eros'a verilir. Eros ona âşık olur. Kızı bir saraya yerleştirip yalnız geceleri onun yanına gelir. Psykhe Eros'u görmek ister ama Eros buna izin vermez Ama Psykhe bir gece dayanamaz ve mum ışığında ona bakar. Mumdan omzuna damlayan bir yağ damlacığı Eros'u uyandırır. Eros sözünü dinlemeyen Pyskhe'yi terk eder. Uzun süre bir birlerinden ayrı kalırlar. Sonunda Aphrodite onlara acır ve birlikte olmalarına izin verir.

Euphrates: Fırat Nehri'nin tanrısıdır. Efsaneye göre Fırat Nehri'ne adını veren Euphrates'in Aksurtas isimli bir oğlu vardı. Bu delikanlı bir gün annesinin yanında uyuyordu. Euphrates onu karısının yanında yatan bir yabancı bir erkek sanarak öldürür. Daha sonra hatasını anlar ve bu acı nedeniyle kendini Medos Irmağı'na atarak intihar eder. O günden sonra Medos Irmağı'nın adı Euphrates olarak (Fırat) olarak anılır.

Galateia (Γαλα): Süt beyazı anlamını taşıyan bu isimde iki kişi vardır. Biri Giritli Eurythos'un kızıdır. Diğeri ise Nereus kızlarından biri olup deniz tanrıçasıdır. Sakin denizde yaşayan Galatae'ye Polyphemos isimli Kyklop âşık olur. Ancak kız ona yüz vermez. Onun gönlü Nympha ile Pan'ın oğlu olan Akis'tedir. Galateia bir gün Akis ile beraberken Polyphemos onları görür ve fırlattığı bir kaya parçası ile Akis'i öldürür.

Bazı anlatımlarda ise Polyhemos Galateia ile birleşir ve onlardan üç oğlan çocuğu dünyaya gelir. Bu üç delikanlı Galatlara adını veren Galas, Keltlere adını veren Keltos, Illiryalılara adını veren Illyrus'dur.

Fırat'ın Genç Nehir Tanrısı: Fırat'ın kollarından Merzimen Çayı'nın sembolüdür.

Metiokhos: Phrygyalı bir delikanlıdır. Bakire kalmaya yemin etmiş Parthenope adındaki genç kıza âşık olur. Parthenope de ona âşık idi ama yeminini de bozmak istemiyordu. Tutkusundan dolayı kendini cezalandırmak istedi ve önce saçlarını kesti, daha sonra Campania'ya sürgüne gitti. Kendisini Dionysos'a adadı. Buna kızan Aphrodite de onu bir Siren'e dönüştürdü. Campania'da bulunan Napoli şehri (Parthenope) adını bu kızdan almıştır.

Dionysos ve Nike: Şarap ve Doğa Tanrısı Dionysos panterlerin çektiği bir arabada, yanında ise Zafer Tanrısı Nike, önlerinde ise dans eden bir Bakkha görülmektedir. Burada Dionysos'un asma ağacını ve şarabı tanıtmak için yaptığı dünya seyahati betimlenmiştir.

Akhilleus Mozaiği: Akhilleus'un Troia savaşına katılmasını istemeyen anne ve babası onu Kral Lykomedes'e gönderirler. Akhilleus burada kadın kılığına girerek yaşamaya devam eder. Ancak kâhin Kalkhas'ın Akhilleus katılmaz ise Troia Savaşı'nın kazanılamayacağı kehaneti üzerine Odysseus gizlice Lykomedes'in sarayına satıcı kılığında girer, satılık kumaşlar arasına kılıç, kalkan gibi silahları da koyar. Lykomedes'in diğer kızları kumaşlar ve giysiler ile ilgilenirken, Akhilleus silahlarla ilgilenir, böylece kimliği ortaya çıkar ve Odysseus tarafından ikna edilerek Troia Savaşı'na dönmesi ve savaşa katılması sağlanmış olur. Betimlemede kadın kıyafetindeki Akhilleus'un kalkanı ve mızrağı alması sahnesi betimlenmiştir.

Daidalos ve Ikaros Mozaiği: Kral Minos'un karısı Pasiphae, kurban edilmek üzere Kral Minos'a gönderilen ak boğaya âşık olur. Bu boğa ile birleşebilmek için heykeltıraş Daidalos'a bir inek heykeli yaptırır ve bu heykelin içine girerek gebe kalır ve Girit'in ünlü boğası Minotauros'u doğurur. Kral Minos bu insan başlı, boğa vücutlu canavarı öldürmek ister. Pasiphae onun ölmesi yerine bir labirent içine hapsedilmesini kabul eder. Minotauros canavarına her yıl yedi genç kız ve erkek kurban verilir. Theseus bu canavarı öldürmekle görevlendirilir. Kralın kızı Ariadne ona âşık olur ve labirentte kaybolmaması için kendisine bir yumak iplik verir. Theseus Minotauros'u öldürür. İplik sayesinde labirentten çıkmayı başarır. Kral Minos kızı Ariadne'ye yumak iple labirentten çıkma aklını veren Daidalos ve oğlu Ikaros'u kendi inşa ettikleri labirente hapseder. Daidalos hapsedildikleri odanın pencerelerine gelen kuşların kanatlarını, arı peteklerinden aldığı mumla oğluna takar ve onu pencereden uçmasını sağlar. Böylece Ikaros ilk uçan insan olur. Ikaros uçmanın zevkine ve başarısına kapılıp babasını unutur ve gökyüzünde güneşe doğru yükselir. Güneş Tanrısı Helios, Ikaros'un bu davranışına kızar ve kanatlarını vücuduna yapıştıran mumları eritir. Kanatları çözülen Ikaros yükseldiğinden daha hızlı bir şekilde yeryüzüne, Samos Adası yakınına düşer. Düştüğü yere Ikaros Denizi denilmiştir.

Daidalos ile ilgili bir başka efsane ise testerenin icadıdır. Daidalos'un yeğeni Talos yılanın dişinden esinlenerek testereyi icat eder. Daidalos da onu kıskanır ve akropolisten onu aşağı atarak öldürür. Betimlemede Daidalos elinde testere ile gösterilmiş.

Daidalos'un bir başka efsanesi ise hırsız mimarın yakalanışı öyküsüdür. Betimlenen sahnede Daidalos hırsız mimar Trophonius'la birlikte görülmektedir.

Betimlenen sahnede yukarıda anlatılan efsanelerle ilgili olarak soldan sağa sırayla; Pasiphae, Ariadne, Daidalos ile sohbet eden Trophonius, Ikaros, sol alt köşede Minotauros'un kesik başı ve bir Eros yer almaktadır.

Okeanus ve Tethys: Okeanus Akdeniz dışındaki denizlerin tanrısıdır. Tethys ise denizin doğurgan dişiliğini temsil eder. Uranus ile Gaia'nın kızı olan Tethys, erkek kardeşi Okeanus ile evlenir. Ondan, hepsi de yeryüzünün akarsularını oluşturan, üç binden fazla çocuğu olur. Mozaik de Okeanus ve Tethys deniz varlıkları arasında betimlenmiştir.

Silenos: Yaşlı satyroslara bu isim verilir. Dionysos'u yetiştiren bir efsane kahramanıdır. Bazen Pan ya da Hermes'in bir nymphadan olma oğlu olarak bilinir, bazen de Uranus'un kesilen erkekliğinden olma oğlu olarak bilinir. Bilge bir kişiliği vardır.

Fırat'ın Superisi: Bir genç kız olarak betimlenmiştir.

Tiyatro Grubu: Üç kadın ve iki genç kız betimlenmiştir. Arka fonda panoların olması bir tiyatro sahnesi olabileceğini çağrıştırıyor.

Triton: Deniz tanrısıdır. Poseidon ve Amphitrite'nin oğlu olarak bilinir. Vücutlarının alt kısmı balık, üst kısmı insan olan varlıklardır. Amphitrite Triton'un üzerinde görülmektedir.

Yunus üzerinde Eros: Eros, Aphrodite ile Hermes'in oğludur. Evrende birleşme ve üretmeyi sağlayan doğal güç olarak bilinir. Denizde yunus balığı üzerinde betimlenmiştir.

Poseidon, Okeanus ve Tethys Mozaiği: Denizlerin tanrıları betimlenmiştir. Üstte elindeki tridenti ile Poseidon kanatlı deniz atı Hippocampus üzerindedir. Altta ise solda Okeanus ve Tethys yer almaktadır.

KOMMAGENE / TÜMÜLÜS (Şekil: 60)

Kommagene, bugünkü Adıyaman, Maraş ve Gaziantep illerimizi kapsayan ve Antitoroslar ile Fırat Nehri arasında kalan bölgenin antik ismidir. Bölge en eski çağlarda Hitit ve Asur egemenliklerini yaşamıştır. Bu çağlara ait arkeolojik ve filolojik belgeleri Yesemek, Sakçagözü, Zincirli ve Kargamış yerleşim merkezlerinde görmek mümkündür.

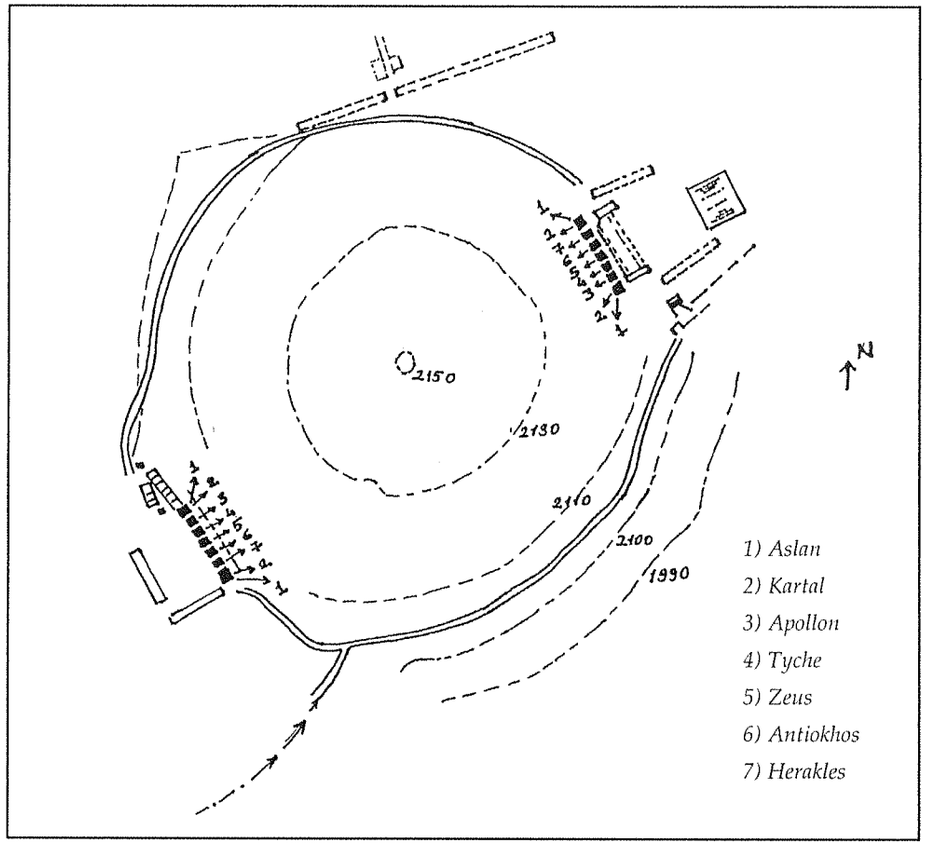
Ülkenin ismi ilk kez II. Asurnasirpal devrine ait (M.Ö. 883-859) hiyeroglif belgede "Kummuh" olarak geçmektedir. Bu belgede II. Asurnasirpal'in M.Ö. 886 yılında doğudan gelerek Fırat Nehri'ni geçtiğini, Kummuh Hükümdarı Hatazilu'dan haraç olarak sedir ağacı, gümüş ve altın, bunlara ilaveten büyük ve küçükbaş hayvan ile şarap aldığını belirtmektedir. Yine bir başka Asur belgesinde Kummuh'un M.Ö. 857 yılında 20 Mna (Asur ağırlık birimi) gümüş karşılığında, 300 sedir gövdesi verdiği yazılıdır.

Bu belgeler bize kesinlikle Kommagene'nin en eski devirlerdeki adının Kummuh olduğunu ispatlamaktadır.

Coğrafyacı Strabon, *Geographia* isimli kitabında Kommagene'nin ormanlarla kaplı olduğunu, bereketli topraklara ve zengin su kaynaklarına sahip olduğunu, bölgenin bir diğer zenginliğinin ise demir olduğunu "Ubi ferrum nascitur (demirin çıkartıldığı yer)" sözü ile belirtmektedir.

Kommagene'deki Asur egemenliğinin M.Ö. 7. yüzyılda bitiminden M.Ö. 1. yüzyıl ortalarına gelinceye kadar karanlık bir dönem vardır. Bu iki dönem arasındaki zaman içinde hiçbir tarihi belge günümüze kadar ele geçirilememiştir. Helenistik devirde yalnız Kommagene Krallığı döneminde ise, (M.Ö. 162- M.S. 72) I. Antiokhos ile bağlantılı yazılı belgeler bulunmuştur. Ancak bu yazıtlar saray dilinde imparatorun kendi kültü ile ilgilidir.

Kommagene Krallığı o devrin süper güçleri olan Roma İmparatorluğu ile Pers Krallığı arasında tampon bir devletçikti. Başkenti Samosata idi. (Sular altında kalan Samsat) Krallığın en parlak döneminde M.Ö. 69-36 yılları arasında I. Antiokhos bu devletin kralıydı. M.Ö. 69 yılında Suriye'deki Seleukos Krallığı Roma tarafından ortadan kaldırılır. Suriye, Roma eyaleti yapılırken, Antiokhos ise Romalı Pompeius ile anlaşır ve Roma, Kommagene Krallığı'nın bağımsızlığını tanır. Hatta Seleukos Krallığı'nın topraklarının bir kısmını da Kommagene

Şekil 60) Antiokhos Tümülüsü

krallığına bırakılır. Antiokhos'un halefleri ise onun diplomasisini devam ettiremezler ve M.S. 72 yılında Roma Ordusu'na karşı yapılan savaşı kaybederler ve Kommagene'nin bağımsızlığı sona erer. Kommagene Krallığı toprakları Roma'nın Suriye eyaleti topraklarına dahil edilir. Kral ailesine ise Roma vatandaşlığı önerilir. En son kral olan Philopappos bu öneriyi kabul eder ve bir Roma konsülü olarak ölür

Kültürel yönden daha çok batıya bağımlı olan Antiokhos kült yazıtlarında kendini, o devirde batıyı temsil eden Helen-Roma dünyasını hedef alarak, hep Roma ve Helen dostu (Philoromaios-Philhellen) olarak tanımlamıştır. Ayrıca aynı yazıtlarda Antiokhos, ana tarafından Büyük İskender'den, baba tarafından ise Dareios'tan geldiğini vurgulamıştır.

Antiokhos, babası Mitridates Kallinikos için Nymphaios Irmağı (Kâhta Irmağı) kıyısındaki Arsameia (Eski Kale) kentinde tapınaksal bir mezar (Hierot-

hesion) yaptırmış ve burayı Helen dilinde kült yazıtları ve dinsel içerikli kabartma resimlerle donatmıştır.

Daha sonra kendisi için bölgenin en yüksek noktası olan 2.100 metredeki Nemrut Dağı zirvesinde tapınaksal bir mezar yaptırmış ve burayı kendi adına kurduğu teokratik düzenin kült merkezi ilan etmiştir. Dağın tam zirvesine kayaya oydurarak yaptırdığı mezar odasını 80 m yüksekliğinde bir tümülüs ile örttürmüştür. Tümülüs'ün günümüzdeki yüksekliği 50 m'dir. Yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplayan tümülüs yumruk büyüklüğünde ve yaklaşık 30.000 m^3 hacmindeki muazzam bir mıcır yığınından oluşmaktadır. Bugüne kadar Antiokhos'un mezarına ulaşmak mümkün olmamıştır.

Bu görkemli anıtın bulunuşu 1881 yılının sonlarına rastlamaktadır. Karl Sester isimli yol mühendisi, İzmir'deki Almanya konsolosluğuna Doğu Antitoros dağları üzerinde 2000 m yükseklikte devasa büyüklükte heykeller gördüğünü bildirir. Berlin Bilimler Akademisi Sester'in raporunu inceler ve araştırmalar için Otto Puchstein'ı. görevlendirir. Puchstein 5 Mayıs 1882 yılında Karl Sester ile birlikte Nemrut Dağı'na gelir.

Önce heykelleri, ardından kitabeyi keşfeder ve iki terastaki yazıtların aynı olmasından yararlanarak 237 satırlık kitabeyi çözümler. Kitabelerde Helen ve Pers isimlerinin birleştirilmiş olmasına önce şaşırır; fakat 30 satırda anıtın kurucusu olan kral, Persleri ve Helenleri soyunun mutluluk veren ataları olarak nitelemektedir.

Puchstein daha sonra eskiçağ tarihi kaynaklarını araştırdığında bu tapınaksal mezarı yaptıran kişinin Kommagene Kralı I. Mithridates Kallinikos ile karısı Laodike'nin oğlu I. Antiokhos olduğunu belirler. Bu Kommagene kralı bir Seleukos prensesinin oğlu olan Grypos, yani çengel burunlu lakabıyla tanınan Suriye Kralı VIII. Antiokhos'un da torunudur.

Puchstein'ın bulgularını içeren bilimsel eseri 1890 yılında "Reisen in Kleinasien und Nordsyrien" (Küçükasya'da ve Suriye'de Geziler) başlığı altında yayınlanır. Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti de Müze-i Humayun'un Müdürü Osman Hamdi Bey'i incelemeler yapmakla görevlendirir. Osman Hamdi Bey'in incelemeleri de 1883 yılında *"Le tumulus de Nemroud dagh: Voyages description, inscriptions"* adı altında yayınlanır.

1953-1973 yılları arasında Amerikalı Theresa Goell, 1980 yıllarda Friedrich Karl Dörner ve son olarak da 1986 yılında da Prof. Sencer Şahin, Nemrut Dağı'nda bilimsel çalışmaları sürdürmüşlerdir.

Nemrut Dağı'nda 13.850 hektarlık bir alan 1988 yılında Milli Park ilan edilmiş ve Unesco'nun *"İnsanlığın Kültür Mirası"* listesine alınmıştır.

Anadolu'nun ayakta kalan en büyük ve açılamamış en ilginç tümülüsü olan bu yığma tepe, zirveyi Doğu ve Batı Terasları olarak, iki büyük terasa ayırmaktadır.

Her bir terasa Antiokhos kendi dünya görüşüne uygun biçimde tahtlar üzerinde oturan ve 9 m yüksekliğe ulaşan dev cüsseli tanrı heykelleri diktirmiştir. Hem Helen ve hem de Pers isimleriyle tanımladığı bu tanrılar her bir terasta aynı olup sağdan sola: Tanrı-kral Antiokhos'un kendisi, yanında ülkenin ana tanrıçası Kommagene, ortada baş tanrı Zeus-Oromasdes, onun yanında Apollon-Mitras, en sağda Herakles-Artagnes bulunur. Bu tanrı heykellerini sağ ve sol yanlarda kraliyet sembolleri kartal, ve aslan figürleri çevrelemektedir. Yüzleri doğuya ve batıya çevrili bu beş büyük Pers ve Helen tanrıları kuşkusuz Antiokhos'un Doğu ve Batı kültürlerini birleştirme ideali ile ilişkin olmalıdır.

Heykeller: Zeus, avlunun güneybatı köşesine yakın bir yerde dikine olarak durmaktadır. İki bloktan oluşan heykelin başında öne eğik duran diademli bir Pers tiarası vardır. Diadem üzerindeki şimşek kabartmaları Zeus'u diğer tanrıların diademlerinden farklı kılmaktadır. Tüm yüzünü kaplayan sakalları vardır. Sol elinde tuttuğu ılgın ağacı demeti Pers-Mitra dininde kurban törenlerinde yakılan kutsal ateşi sembolize etmektedir.

Apollon: Helen güneş tanrısı burada Pers Işık Tanrısı Mitras ile birleştirilmiştir. Apollon'un başı, heykelinin hemen dibindedir. Tiarası 1998'de başı üzerine konmuştur. Apollon'un başı ve yüksek Pers tiarası iki ayrı bloktan oyularak 20 cm çapında yuvarlak bir pimle birbirine tutturulmuştur. Apollon'un üzerinde de kollu bir tunik ve pelerin vardır. Önlük gibi eteklikle kısa çizmeler giymiş ve sol elinde bir ılgın demeti tutmaktadır.

Bu heykel Puchstein tarafından önce Antiokhos zannedilmiş, daha sonra tiarası nedeniyle Apollon olarak belirlenmiştir.

Tyche: Kommagene'yi temsil eden ana tanrıça, fortuna ya da bereket tanrıçası olarak nitelenen heykel bu panteondaki tek kadın figürüdür. Zeus'un sağında oturmaktadır. Aynı tanrıça Kommagene'deki diğer yazıtlarda Argande olarak anılmaktadır. Kommagene Krallığı'na özgü bir tanrıçadır. 1960 yılına kadar başı gövdesinin üzerinde duruyordu. Ayağında uzun çizmeleriyle bir himation giymiştir. Sol elinde içi meyve ve çiçek dolu bir çelenk, sağ elinde de meyve dolu bir sepet tutmaktadır. Başındaki sepet ayrı bir blok halindedir.

Kral Antiokhos Heykeli: Grubun güney ucundadır. Pers çizmeleri giymiş ve Zeus ve Apollon gibi elinde bir ılgın demeti tutmaktadır. Heykelin başı 1953 yılında heykelin arkasında bulunmuştur. Antiokhos'un başında diademi ve kurdeleleri olan beş üçlu bir başlık vardır. Kralların giydiği bu başlık tiara olarak bilinir.

Herakles-Artagnes Heykeli: Heykel grubunun kuzeyindedir. Apollon heykelinin yanında dik olarak durmaktadır. Zeus gibi sakalları vardır. Fakat ondan farklı bir diadem taşımaktadır.

Batı terastaki ana heykeller çok ufak detaylar hariç doğu terasındaki heykel dizisinin aynısıdır. Taht tabanlıklarının arkasında büyük kült yazıtı aynen tekrarlanmıştır. Batı taraftaki heykeller ve hayvan heykelleri çok hasarlıdır.

Doğu ve batı teraslardaki heykellerdeki farklılıklar heykeltıraşı stillerindedir. Bu da heykellerin farklı heykeltıraşlar tarafından farklı metotlarla yapılmasındandır.

Batıdaki heykel dizisinin kuzey ucunda I. Antiokhos'un Tanrıça Kommagene, Tanrı Apollon-Mitras, Zeus-Oromasdes ve Herakles ile selamlaşma (tokalaşma- Dexiosis) sahnelerini gösteren kumtaşı kabartmalar bulunmaktadır. Kabartmanın zemininde ve aslan gövdesinde 19 yıldız yer almaktadır. Aslanın göğsü üzerinde hilal biçimli ay ile üç gezegenin, Jüpiter, Merkür ve Mars'ın birleşmesi gösterilmiştir. M.Ö. 62 yılının 7 Temmuzu olarak yorumlanan bu birleşim, kimi araştırmacılara göre Antiokhos'un tahta çıkış tarihi, kimilerine göre ise Nemrut Dağı'nın kuruluş tarihidir.

Antiokhos, tanrı heykellerinin oturduğu tahtların arka yüzüne 237 satır uzunluğunda Helenistik üslupta bir kült yazıtı kazıtmıştır. Bu yazıtta tümülüsün içinde kendi kutsal mezarı bulunduğunu açıkça belirtmiştir.

Kutsal dağın çevresini atalarının resimleriyle süslediğini yazıtta söylemekle birlikte, bu iş için hazırlanmış olan 85'e yakın taş stel "Kuzey Terası" olarak adlandırılan sahada bugün boş olarak durmaktadır. Kendisinden sonra gelecek kraliyet ailesi mensuplarını tapınağı güzelleştirmek, saygınlığını korumakla görevlendirmiştir.

Antiokhos, tapınak sahasına ibadet için gelenleri övmüş, kötü niyetle yaklaşanlara ise beddua etmiştir. Tapınak sahasında sık sık dini törenler yapılmasını, bu amaçla gelen halka görevli rahiplerin kutsal masalar üzerinde ve kutsal kaplar içinde bol yiyecek ve şarap ikram etmelerini buyurmuştur. Aynı törenlerin ülkenin çeşitli yerlerinde inşa ettirdiği kült merkezlerinde yapılmasını emretmiştir. Tapınak kölelerini törenler sırasında müzik yaparak halkı eğlendirmekle görevlendirmiştir. Antiokhos'u ve tümülüsü daha iyi anlayabilmek için Antiokhos'un heykellerin arkasına yazdırdığı kitabeyi okumak gerekir.

Grekçe aslından Prof. Dr. Sencer Şahin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

NEMRUT DAĞI TAPINAK MEZARINDAKİ BÜYÜK KÜLT YAZITI

1.-10. satır:

Kral Mithridates Kallinikos'un ve Anasever Kral Antiokhos Epiphanes Kallinikos kızı Tanrıça, Kraliçe, Kardeşsever Laodike'nin oğlu Tanrı, Adil ve Epiphanes, Roma ve Helen Dostu, Muzaffer Büyük Kral Antiokhos, kutsanmış taht kaidelerine dokunulmaz harflerle kendi lütufkârlığından kaynaklanan işleri, ebediyete intikali için yazdırdı.

11.-23. satır:

Ben, dindarlığın biz insanlar için bütün iyilikler içinde sadece en güvenilir dost olduğuna değil, aynı zamanda en tatlı haz olduğuna da inandım ve bu inanca hem talihli iktidarımın, hem de bu iktidarın takdis edilmiş icraatının kaynağı olarak sahip oldum. Tüm hayatım boyunca Kraliyetimdeki bütün insanlar karşısında, dindarca davranışı en güvenilir savunma aracı ve eşi bulunmaz bir haz kaynağı olarak gören bir insan sıfatıyla durdum. Bu nedenle, beklenenin tersine, büyük tehlikeleri savıp ümitsiz durumların üstesinden geldim ve uzun yıllar mutlu bir yaşam sürdüm.

24.-34. satır:

Ata hükümdarlığını devraldığım zaman, dindarlığımın bir sonucu olarak, tahtıma bağlı krallığı tüm tanrıların ortak yurdu yaptım. Onları, şekli temsillerini kendi soyumun talihli köklerinin geldiği Pers ve Helenlerin eski usullerine göre çeşitli biçimlerde yapmak suretiyle, kurbanlar keserek ve şölenler düzenleyerek, eskiden beri insanlar arasında ortak bir adet olduğu üzere, onurlandırdım. Onursal duyguları somut ifadeye dönüştürmek ise benim hak bilir düşüncemin bir buluşudur.

35.-52. satır:

Zamanın tahribine dirençli bu tapınaksal mezarın temellerini göksel tahtların yakınında atmaya karar verdiğimde, bu kutsal mekân, sadece ileri yaşıma rağmen hâlâ sıhhat ve selamet içinde olan bedenimi saran kılık, tanrının sevdiği ruhum Zeus-Oromasdes'in göksel tahtlarına yolcu olduktan sonra, ebedi bir istirahatgâh olsun istemedim; buranın aynı zamanda bütün tanrıların ortak tahtları olmasını da kararlaştırdım. Çünkü benim çabalarım sonucunda orada sadece kahraman atalarımın şu gördüğün resim dizeleri bulunsun istemedim; daha çok da, bu kutsal tepe üzerinde tanrıları temsil için kutsanarak dikilen ilahi bir figür, artık ıssız kalmayacak bu mekânı tanrılar karşısında ifa ettiğim dindarlığın bir kanıtı olarak görsün istedim.

53.-66. satır:

İşte, gördüğün gibi, tanrılara gerçekten lâyık oldukları bu heykelleri diktirdim: Zeus-Oromasdes'in, Apollon-Mitras, Helios-Hermes'in, Artagnes-Herakles'in Ares'in ve her şeyi besleyen vatanım Kommagene'nin heykelleri. Aynı taştan ve aynı tahtlar üzerinde duaları işiten tanrıların yanına kendi heykelimi de koydurttum. Böylece ulu tanrıların ezeli saygınlığını kendi genç bahtıma çağdaş kıldım. Ve böylece onların kraliyete ilişkin olarak giriştiğim işlerde sık sık ve somut olarak, âlicenap bir yardım olarak bana tevcih ettikleri sonsuz ihtimam ve himayelerinin hakkaniyetli bir taklitçisi oldum.

67.-105. satır:

Kurban törenlerinin çeşitli biçimlerde yapılmasını sağlamak amacıyla kâfi derecede arazi ayırdım ve onlardan sağlanacak gelirlere el sürülmemesini buyurdum. Sürekli bir kurban hizmeti kurdum ve seçkin rahipler tayin ettim; onları Pers giysileriyle donattım; tören ve tüm onursal hizmetleri benim şanıma ve tanrıların yüceliğine yaraşır biçimde düzenledim.

Kurban hizmetlerinin sürekliliği için, eskiden beri var olan ve müşterek bir hukuka dayanan kurban törenlerinin yanı sıra, Krallığımda yaşayan tüm insanların, hem tanrılara karşı vecibelerini yerine getirmeleri hem de bizi onurlandırmaları maksadıyla yeni ihdas edilen bayramları kutlamalarını kural olarak koydum. Böylece bedenimin doğum günü olan Audnaios ayının 16. gününü ve taç giydiğim Loos ayının 10. gününü yüce tanrıların yeryüzüne zuhur edişlerine vakfediyorum; çünkü bunları ben talihli hükümranlığımın menşei ve tüm Krallığımdaki genel saadet ve refahın sebebi olarak telakki ettim. Bunlardan başka kurbanların daha zengin ve şölenlerin daha mükemmel olması için ve yılda bir kutlanmak üzere iki günü daha bayram olarak tahsis ettim. Ülke halkını toplantı, yani şölenlere katılım amacıyla, köy ve kentlere göre gruplara ayırdım ve bayramları herkesin en kolay erişeceği en yakın kült yerlerinde kutlanmak üzere düzenledim. Geri kalan zamanı, yani doğum günüme tekabül eden 16. ve diademi taktığım güne tekabül eden 10. günü, her ay tekrar etmek ve rahipler tarafından sürekli kutlanmak üzere tören günü olarak düzenledim.

105.-122. satır:

Bu düzenlemelerin daimi olması için, tanrıların buyrukları doğrultusunda kutsal bir kanun vakfettim ve bunu dokunulmaz kıldığım steller üzerine yazdırdım; çünkü bunların sürekli korunması aklıselim sahibi kişiler için dindarca bir iştir; sadece bizim onurumuz için değil, aynı zamanda her ferdin kendi talihi uğruna bel bağladığı en aziz beklentiler için de bu böyledir. Sonsuz zaman kaderin bir cilvesiyle tüm insanlar arasından hangi soyu bu ülkenin mirasına oturtursa, o insan soyu için bu kanunu korumak bir vecibe olmalıdır; şunu bilerek ki, kraliyetin rahmete kavuşmuş soyunun intikamı ağırdır, ihmal ve cürümden gelen din düşmanlığını eşit derecede cezalandırır ve takipçisi olur; kutsanmış atalarımın kanunu hakarete uğramışsa, merhamet tanımaz cezalar verir. Zira dindarca yapılan her iş kolaydır; ama dinsizliğin sonu zorunlu olarak sefalettir. Bu kanun benim sesimi duyurdu, tanrıların vahyi ise ona geçerlik kazandırdı.

Kanun

123.-160. satır:

Tarafımdan hem tanrılar ve hem de resimlerini Toros uçurumlarının zirvesine, bedenimi saran bu kutsal mezarın yanı başına çepeçevre kutsayarak dizdiğim rahmete kavuşmuş atalarım için tayin edilen halihazırdaki rahip ve gelecekte bu görevi devralacak olan rahip, bütün diğer görevlerinden azat olunmalı, engel olunmadan ve bahane bulunmadan bu kutsal tapınak mezardaki görevini kült törenlerine ve kutsal heykellerin uyarınca süslenmelerine vakfederek ifa etmelidir. Her ay ve her yıl tüm yıl boyunca sürekli kutlanmalarını emir buyurduğum tanrıların ve benim doğum günlerimizde bu rahip, kendisine benim ve soyumun ata geleneği icabı takdir edilmiş olan Pers giysisini giyerek tanrıların dindar onurlarına vakfettiğim bütün heykelleri altın çelenklerle süslemelidir. Rahmetli soyumun aziz menfaatlerine adadığım köylerden sağlayacağı gelirle bu sunaklar üzerinde bol bol tütsü ve kokulu otlar sunmalı ve besili kurbanlıkları tanrıların ve bizlerin onuruna yaraşır biçimde kurban etmeli, kutsal masaları uyarınca bol ziyafet malzemesiyle donatmalı ve testileri suyla karıştırılmış bol miktarda şarapla doldurmalıdır. Buraya gelen yerli ve yabancı bütün ahaliyi büyük bir ihtimamla karşılamalı ve bir araya gelen cemaate herkesin eşit derecede keyif alacağı bir şölen hazırlamalıdır. Kendisi için de, âdet olduğu üzere, rahiplik makamının onursal hakkı olarak pay ayırmalıdır; bunu yaparken geri kalanların da serbestçe yararlanmalarını sağlamalıdır, öyle ki, her bir kimse, kutsal günlerde kafi miktarda yiyecek içecek alabilmek için, gözetildiği hissine kapılmaksızın şölenin keyfini çıkarsın ve dilediği köşede, istediği kadar yiyip içsin. Tapınak hizmetine sunmuş olduğum içki kupalarını ise, ancak kutsal alanda birlikte bulundukları sürece kullanabilirler.

161.-170. satır:

Bu amaçla tayin ettiğim bütün müzisyenler ve gelecekte tayin edilecek olanlar, onların oğulları ve kızları ve aynı sanatı icra edecek tüm nesilleri, başka her türlü meşguliyetten uzak tutulmalıdırlar; ama tarafımdan saptanmış olan gelirlerle memuriyetlerini yapmalı ve şölen topluluğu arzu ettiği sürece mazeret beyan etmeksizin vecibelerini yerine getirmelidirler.

171.-191. satır:

Tanrılar için ve kendi onuruma tanrısal istem doğrultusunda vakfettiğim bu tapınak kölelerini ve onların çocuklarını ve bu soyun tüm zaman içinde gelecek nesillerini hiç kimse, ister kral olsun ister hükümdar, ister rahip olsun ister yönetici, ne kendine köle yapmaya ne de bir başkasına herhangi bir şekilde satmaya, ne de onlardan birine bir kötülük yapmaya ve görevlerini yerine getirmekten menetmeye izinlidir; tam tersine rahipler onlara ihtimam göstermeli, krallar ve yöneticiler ve özel bütün kişiler onlara yardım etmelidirler. Böyle davrananlar tanrılar ve rahmetli atalarım nezdinde dindarlığın lütfuna nail olacaklardır.

191.-204. satır:

Aynı şekilde, surdaki tanrılara adadığım köyleri kendi mülkiyetine geçirmek, satmak ya da bir başka kurala bağlamak, ya da bu köylere veya bunların tanrıların dokunulmaz mülkü olarak vakfettiğim gelirlerine herhangi bir şekilde zarar vermek, kimsenin hakkı ve haddi olmayacaktır. O halde, cürümün bir başka türüne ya da bir hakarete veya kendi vakfettiğim kurban şölenlerinin ve toplantılarının şan ve şöhretimiz aleyhine bertaraf edilmesine vesile olacak uygulamalarda bulunmak, hiç kimsenin yanına kâr kalmayacaktır.

205.-211. satır:

Her kim bu düzenin kutsal geçerliğini ya da ölümsüz iradenin teyit ettiği rahmet abidesini bozar ya da zarar verir ya da gerçek anlamını değiştirmeye yeltenirse, yalnız kendisi değil, aynı zamanda tüm soyu sopu rahmetli atalarımın ve tüm tanrıların hışmına uğrasın, ta ki cezasını tamamı ile çekinceye kadar.

212.-222. satır:

Tanrılara ve atalara karşı gösterilmesi kutsal bir görev olan dindarlığın bir örneğiyim ben, birçok diğer vesilelerle olduğu gibi, buradaki eserlerimle de çocuklarımın ve torunlarımın gözleri önüne sermiş bulunuyorum ve inanıyorum ki, onlar bu güzel örneklere özenip soyumuzun geleneksel onurlarını sürekli artıracak ve bana benzer biçimde kendi yaşamlarının doruk noktasında soyumuzun ününe ün katacaklardır.

223.-237. satır:

Pers ve Makedonya ve Kommagene ülkesindeki bütün tanrıların ilgi ve rahmetinin böyle hareket edenlerin üzerinde olmasını niyaz ediyorum. Zamanın akışı içinde her kim, bu ister bir kral ister bir hükümdar olsun, bu ülkenin yönetimini devraldığında, bu kanunu ve bize ibadeti korur ve sürdürürse, benim hayır dualarımla, tüm rahmetli atalar ve tanrılar ondan razı olsun; bu kanuna karşı gelen ve tanrılara saygısızlıkta direnenin ise her türlü felaket başına gelsin.

Arsameia

Kâhta Çayı kıyısındadır. Eski Kale olarak bilinen Arsameia Kommagene Krallığı'nın yazlık başkentidir. Burada bulunmuş olan, Antiokhos'a ait bir kitabe, şehri Antiokhos'un atası Arsames'in kurduğunu söylemektedir. Antiokhos aynı kitabede babası Mithridates Kallinikos'un anıtsal mezarının burada olduğunu söylemektedir. Ne var ki bu mezar bulunamamıştır. Yazılıkaya'nın üstündeki kabartma Antiokhos ile Herakles'in tokalaşmasını göstermektedir.

Karakuş Tepesi

Kâhta'ya 10 km uzaklıktadır. Tepe Kommagene Krallığı döneminden kalan bir tümülüstür. Tabandan yüksekliği 32 m'dir. Karakuş adını etrafındaki dört sütundan biri üzerinde yer alan 2,54 m yüksekliğindeki kartal heykelinden almıştır. Sütunlardan birinin üzerindeki kitabede Mithridates'in annesi Isias, kız kardeşi Antiochis ve kızı Aka'nın beraberce gömülü olduğunu bildirmektedir.

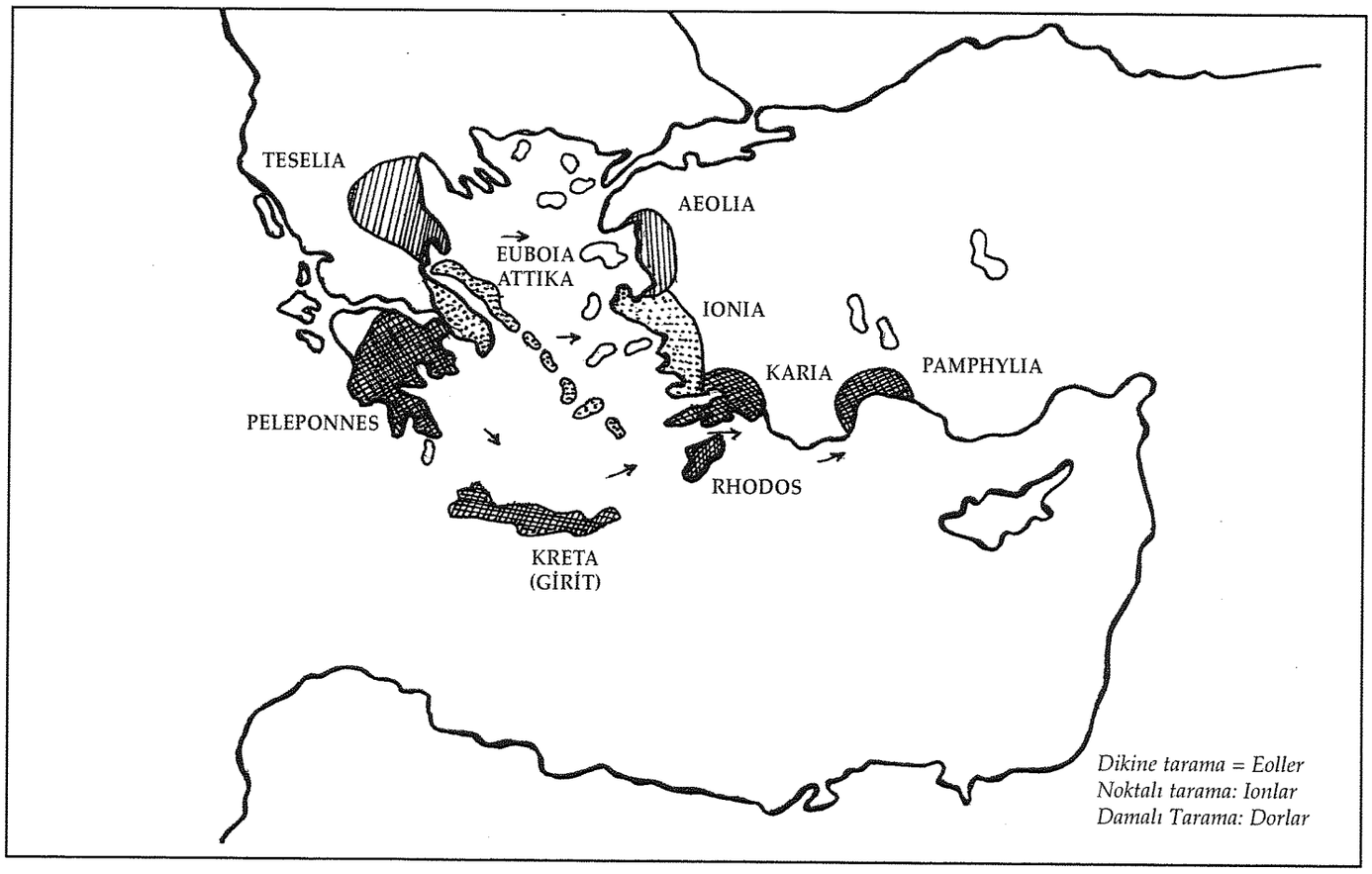
Cendere Köprüsü

Chabinas Çayı üzerinde, Roma İmparatoru Septimius Severus zamanında (M.S. 193-211) yapılmıştır. Köprünün girişlerinde ikişer adet korint başlıklı sütun bulunuyordu. Bugün bu sütunlardan sadece üçü ayaktadır. Güneybatıdaki iki sütun üzerinde İmparator Septimius Severus ile karısı Julia Domna için onur kitabeleri bulunmaktadır. Köprü 7 m genişliğinde, 120 m uzunluğundadır. Dördüncü sütun üzerinde Geta'nın kitabesi bulunuyordu. Bu sütun Geta'nın kardeşi, aynı zamanda tahtının rakibi olan Caracalla tarafından M.S. 212 yılında yıktırılmıştır.

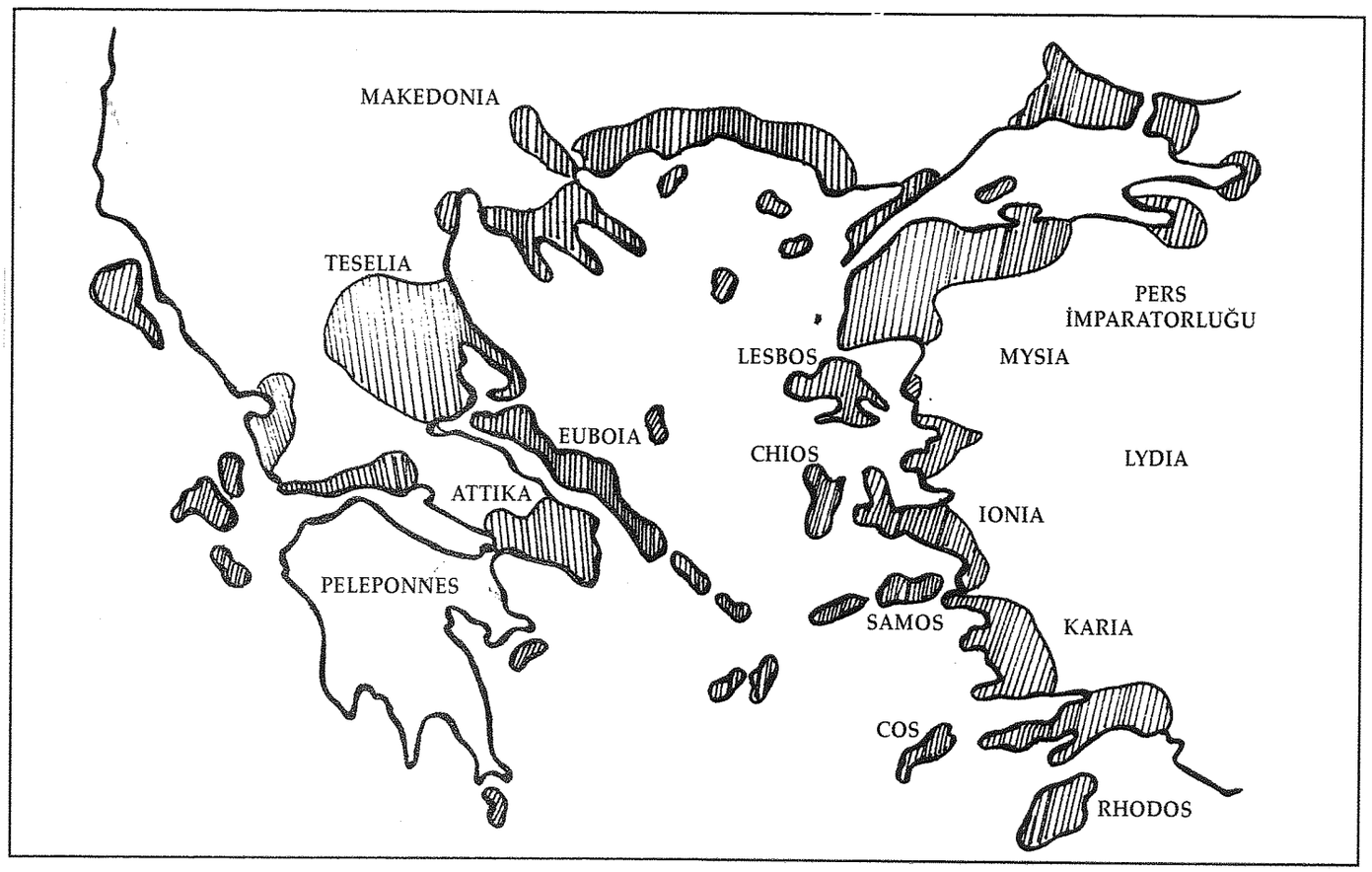
Septimius Severus'un kitabesinde; "İki kere konsül, sekiz kez imparator, on iki kez halk meclisinin dokunulmaz gücünün başı, başrahip, merhametli Part ülkesi ve çevresi fatihi, Arabistan fatihi, İmparator Caesar Lucius Septimius Pius Pertnax'a Kommagene'nin dört şehrinden büyük imparatora" ibaresi yer almaktadır.

Julia Domna'nın kitabesinde; "Askeri kışlanın anası kraliçe Julia Domna'ya Kommagene'nin dört şehrinden" ibaresi yer almaktadır.

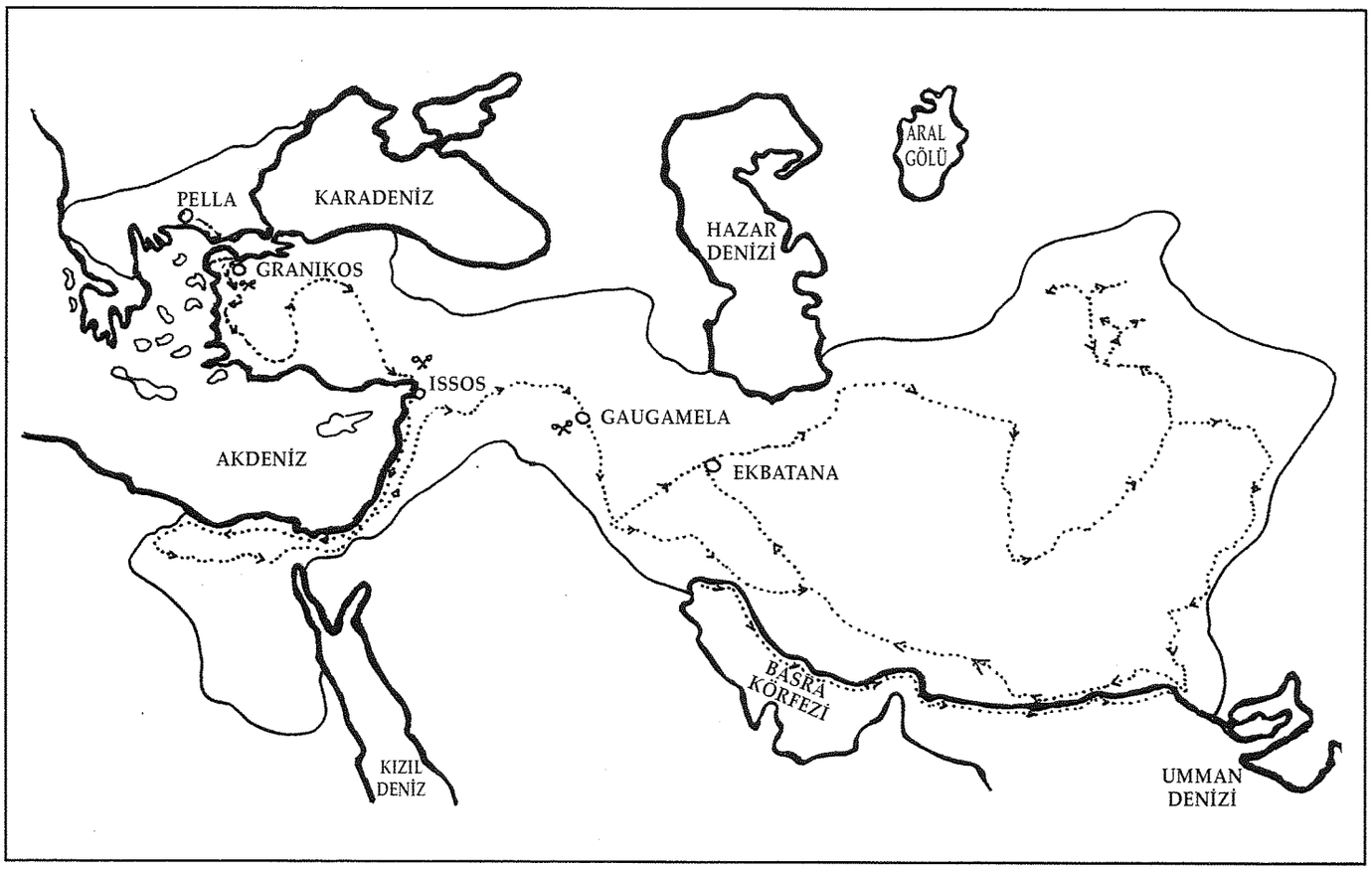
Caracalla'nın kitabesinde: "İmparatorun oğlu, prokonsül ve üç kez imparator seçilmiş İmparator, Caesar Marcus Aurelius Antonius Augustus'a Kommagene'nin dört şehrinden" ibaresi yer almaktadır.

Harita 1) DOR GÖÇLERİ (M.Ö. 1200-800)

Harita 2) ATTİKA- DELOS DENİZ BİRLİĞİ ÜYESİ KENTLER (M.Ö 477)

Harita 1) BÜYÜK İSKENDER'İN DOĞU SEFERİ (M.Ö. 334-323)

Harita 2) ANADOLU'DAKİ EYALETLER (M.S. 43)

BYZANS DÖNEMİ SONUNA KADAR ÖNEMLİ TARİHLER

M.Ö. 200000-9000 Anadolu'da paleolitik dönem
M.Ö. 14000-9000 Mezolitik dönem
M.Ö. 11000-6500 A Keramik Neolitik dönem
M.Ö. 7000-3000 Neolitik dönem
M.Ö. 5500-3000 Kalkelitik dönem (Bakırçağ olarak da bilinir. Bazı bilim adamlarınca Neolitik'e dahil edilir)
M.Ö. 3000-1000 Bronz Çağ
M.Ö. 2500-2000 Atlı kavimler göçü; Orta Asya'dan Avrupa'ya ve Anadolu'ya (Hititler, Palalar, Luwiler)
M.Ö. 1950-1750 Asur Ticaret Kolonileri dönemi (Anadolu'daki Karum ve Wabartumlar)
M.Ö. 1750-1200 Hitit Krallığı
M.Ö. 1200 Dor göçlerinin başlaması (Eoller, Ionlar, Dorlar)
M.Ö. 1200 Hititlerin yıkılışı
M.Ö. 1200-700 Frigler (Devlet olarak ortaya çıkışları M.Ö. 750)
M.Ö. 1200 (1194) Troia'nın yıkılışı
M.Ö. 1000 Ionların, Eollerin, Dorların Anadolu'ya geçişleri
M.Ö. 860-580 Urartular
M.Ö. 8. yüzyıl (M.Ö. 750) Homeros *(İlyada-Odysseia)*
M.Ö. 776 İlk olimpiyatların başlaması
M.Ö. 675 Anadolu'ya Kimmerlerin saldırısı, Friglerin yıkılışı.
M.Ö. 8.-7. yüzyıllar: Anadolu'nun Ionlar, Dorlar ve Eoller tarafından kolonize edilmesi
M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği; Arkaik dönemin başlaması
M.Ö. 7. yüzyıl ilk yarısı paranın icadı, ilk elektron sikkeler.
M.Ö. 680-546 Lidya Krallığı
M.Ö. 546 Kroisos'un Kyros'a karşı savaşı kaybetmesi, Lidya Krallığı'nın sonu. Anadolu'da Pers hâkimiyetinin başlaması
M.Ö. 500-494 Ionia İsyanı
M.Ö. 494 Milet'in yıkılışı
M.Ö. 477 Attika-Delos Deniz Birliği'nin kuruluşu.
M.Ö. 468 Euromedon Savaşı – Aspendos önünde Perslerle Atinalılar arasında
M.Ö. 454 Attika-Delos Deniz Birliği'nin kasasının Delos Adası'ndan Atina'ya getirilişi.
M.Ö. 450 Klasik dönemin başlaması
M.Ö. 424 Deniz Birliği'nin Tribut ödemelerinin reorganizasyonu.
M.Ö. 386 Kral Barışı (Antalkidas Barışı)

M.Ö. 378-77 İkinci Attika-Delos Deniz Birliği'nin kuruluşu.
M.Ö. 359-336 Makedonya Kralı II. Philipp'in Yunanistan'ı fethedişi
M.Ö. 336-323 Büyük İskender dönemi
M.Ö. 334 Büyük İskender'in doğu seferine başlaması
M.Ö. 334 Granikos Savaşı (Pers Kralı III. Daraios ile Büyük İskender arasında)
M.Ö. 334 Büyük İskender'in Batı Anadolu'daki tüm antik kentleri fethi
M.Ö. 333 İlkbaharı: Issos Savaşı (Büyük İskender ile Pers Kralı III. Daraios arasında)
M.Ö. 323 Büyük İskender'in ölümü
M.Ö. 330-323 Helenistik dönemin başlaması
M.Ö. 323-281 Diadochlar dönemi (Kassandros, Lyzimachos, Ptolemaios, Seleukos)
M.Ö. 301 Ipsos Savaşı, Antigonos Monopthalmos'un ölümü
M.Ö. 281 Krupedion Savaşı, Lyzimachos'un ölümü.
M.Ö. 281-197 Anadolu'da Ptolemaios, Seleukos ve Antiochos hâkimiyeti (devamlı el değiştiriyor)
M.Ö. 190 Magnesia Savaşı (III. Antiochos ile Roma arasında)
M.Ö. 188 Apameia Barış Antlaşması; Anadolu Roma'nın müttefiki Rhodos ve Bergama'nın hâkimiyetinde
M.Ö. 133 Bergama Kralı Anadolu'yu miras olarak Roma'ya bırakır.
M.Ö. 129 Anadolu "Asia eyaleti" olarak Roma'ya bağlanır.
M.Ö. 88-84 Mithridates ile Roma arasında savaş (Pontus Kralı VI. Mithridates, Roma'ya başkaldırır. Savaş ardından yapılan Dardanus Barış Antlaşması'yla Mithridates Roma'ya 3.000 talent savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilir.)
M.Ö. 83-81 İkinci Mithridates Savaşı
M.Ö. 74-64 Üçüncü Mithridates savaşı
M.Ö. 64 Roma Senatörü Pompeius tarafından doğunun yönetiminin yeniden düzenlenmesi; Pontus, Syria, Kilikia, Armenia, Galatia, Kapadokia, Judea ve Colchis eyaletlerinin oluşturulması
M.Ö. 60 Birinci Triumvirliğin kurulması (Pompeius-Crassus-Caesar)
M.Ö. 43 İkinci Triumvirliğin kurulması (Marcus Antonius-Lepidus-Octavianus)
M.Ö. 42 Philippi Savaşı, Marcus Antonius'un doğuya gidişi
M.Ö. 36 Marcus Antonius'un Kleopatra ile evlenmesi
M.Ö. 31 Actium Savaşı (Marcus Antonius ile Octavianus arasında)
M.Ö. 30 / 27 Helenistik dönemin sonu
M.Ö. 27-M.S. 476 Roma İmparatorluk dönemi
M.Ö. 27-M.S. 14 Octavianus Augustus dönemi

M.S. 9-10 Pax Romana'nın ilanı; M.S. 1-2. yüzyıllardaki yükselişin başlaması

M.S. 14-68 Julius / Claudius sülalesi dönemi (Tiberius + Caliqula + Claudius + Nero)

M.S. 69-96 Flaviuslar sülalesi dönemi (Vespasianus + Titus + Domitianus)

M.S. 96-138 Nerva ve Adoptiv imparatorlar (Nerva + Traianus + Hadrianus), Roma İmparatorluğu'nun genişleme dönemi

M.S. 138-193 Antoninler sülalesi dönemi (Antoninus pius + Marcus Aurelius + Lucius Verus + Commodus)

M.S 193-235 Severuslar sülalesi dönemi (Septimius Severus + Caracalla + Geta + Severus Alexander)

M.S. 212 Constittutio Antoniniana'nın ilanı; Roma İmparatorluğu'nda yaşayan tüm hür vatandaşlara Roma vatandaşlık hakkının verilmesi, tüm vatandaşların vergi mükellefi yapılması

M.S. 212 Yeni para birimi Antoniniani'nin basımı

M.S. 235-305 Asker imparatorlar dönemi (Maximinus Trax + III. Gordianus + Philippus Arabicus + Traianus Decius + Trebonianus Gallus + Valerianus + Gallienus + II. Claudius + Avrelianus + Probus + Carus + Diocletianus

M.S. 250 Hıristiyanların tüm Roma İmparatorluğu topraklarında takibinin başlaması

M.S. 257-260 Valerianus döneminde Hıristiyanların takibi

M.S. 293 Diocletianus fermanının ilan edilişi; tüm Roma İmparatorluğu'nda ücretlerin ve fiyatların sabitlenmesi, yeni para birimi Argenteus'ların piyasaya sürülmesi

M.S. 297 Roma İmparatorluğu'nun 12 idari bölüme ayrılması

M.S. 305-337 I. Constantinus dönemi (Büyük Konstantinus)

M.S. 313 İnançların serbest bırakılması

M.S. 323 İstanbul'un I. Constantinus tarafından başkent ilan edilmesi

M.S. 325 Nicaea (İznik) Konsiliumu'nun toplanması

M.S. 337-361 II. Constantinus dönemi

M.S. 364-375 Valentinianus dönemi

M.S. 375-378 Valens ve Gratianus dönemi

M.S. 379-395 I. Theodosius dönemi

M.S. 381 Constantinapolis Konsiliumu'nun toplanması

M.S. 391 Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini ilan edilişi

M.S. 395 Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılması.

M.S. 425 İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşu

M.S. 431 Ephesos Konsiliumu'nun toplanması

M.S. 451 Chalkedon (Kadıköy) Konsiliumu'nun toplanması

M.S. 525-565 Justinianus dönemi

M.S. 532 Nika isyanı

M.S. 532-537 Hagia Sophia'nın inşaası

M.S. 610-710 Heraklius Hanedanı dönemi, Grekçe'nin Byzans devletinin resmi dili ilan edilmesi

M.S. 726-843 İkonaklasizm dönemi

M.S. 717-802 Suriye Hanedanı dönemi

M.S. 867-1025 Orta Byzans dönemi

M.S. 867-1056 Makedonya Hanedanı dönemi

M.S. 1059-1078 M.S. 820-867 Amorion Hanedanı dönemi-Ducas Hanedanı dönemi

M.S. 1081-1185 Kommenos Hanedanı dönemi

M.S. 1096-1099 Birinci Haçlı Seferi

M.S. 1147-1149 İkinci Haçlı Seferi

M.S. 1189-1192 Üçüncü haçlı Seferi

M.S. 1200-1204 Dördüncü Haçlı Seferi

M.S. 1185-1204 Angelos Hanedanı dönemi

M.S. 1204 İstanbul'un Latinler tarafından yağmalanması

M.S. 1204-1261 Laskaris Hanedanı dönemi

M.S. 1261-1453 Palaiologoslar Hanedanı dönemi

M.S. 1453 Byzans İmparatorluğu'nun yıkılışı, İstanbul'un Türkler tarafından fethi.